

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

ЧАЧАК 1984.

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

R E C U E I L
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL
XIV

ČAČAK
1984.

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XIV

ЧАЧАК
1984.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ**

XIV

Редакциони одбор:

**Радомир Станић, Милена Икоди новић, Теодосије Вукосављевић
Радивоје Бојовић и Милован Вуловић**

Одговорни уредник

Милован Вуловић

Технички уредник

Зоран Максимовић

Насловна страна

арх. Слободан Ђорђевић

Лектор

Радован М. Маринковић

Коректор

Нада Максимовић

Превод на француски

Зорица Хаџи Видојковић

Издавач: Народни музеј — Чачак

Штампа „Литонапир“ — Чачак

БОГУМИЛ ХРАБАК

**РУДНИК ПОД ШТУРЦЕМ И ЊЕГОВА ДУБРОВАЧКА
НАСЕОБИНА**

Рудник, јужно од планине Штурац, код Горњег Милановца, стари је мајдан и рударско насеље. Све до средине XX века сачувани су многобројни трагови античке и средњовековне рударске делатности, распршени на великој површини од преко 16 квадратних километара; најгушћи остаци рудокопње простиру се јужно од рудничких врхова и тросквишта, у изворном крају Јасенице и у долини речице Деспотовице и Мајданске реке; нешто тросквишта има и источно од Рудника, у горњем току речице Сребрнице. Примерци сулфидне руде особито се често срећу око места Језерско; једна рудна греда мрко обојене рудне масе, дуга 1.000, а широка 30 метара, није ни најстаријим становницима тога краја могла остати незапажена. Нажалост, нема научних података о рударству у праисторијско доба и то просто због тога што још није извршено систематско испитивање. Познати археолог проф. М. Васић допушта могућност да су праисторијска насеља између Авале и Рудника могла настати у вези са рударством.¹

У доба владавине Римљана у средишним деловима Балканског полуострва, на Руднику, као и на другим местима шумадијске рудне области, било је копања рудаче. О томе сведоче остаци римских грађевина и трговачких свратишта, где је и топљена руда. На левој обали Јасенице, по Ф. Каницу, била је римска тврђава, која је касније обнављана и дограђивана, све док Турци коначно нису напустили Рудник (1815). Ту су нађени и комади римског новца. Важно откриће извршио је Јанко Шафарик августа 1865. године код места Старо Рудничко, источно од Великог Штурца, где су у двама јаругама, поред става двају потока, установљени древни мајдани и где је откривена плоча са натписом Септимија Севера (193—211). Римско насеље морало је ту постојати и пре владавине поменутог цара, јер се у натпису говори да је Септимије Север обновио храм богиње Мајке Земље, заштитнице рудара. Јужно од Штурца Шафарик је испитивао остатке „једне знатне вароши са знацима христијанским“. Он ту ставља „стари србски Рудник“. Овде су нађене рушевине неке цркве са око 60 гробова око ње; из развалине цркве извађена је једна римска плоча са натписом, за коју је Шафарик мислио да је, свакако, донесена из Старог Рудничког. На добар лушкомет од цркве пронађене су руине и друге мање цркве, такође окружене гробовима. За обе те богомоље, с обзиром на правац њиховог пружања, Шафарик је сматрао да су биле православне. Турски Рудник, према мишљењу овог истраживача, био је на северозападној страни Великог Штурца, на левој обали Јасенице, близу данашње варошице.²

Према једном мишљењу, у римској Горњој Мезији постојала су два рудничка дистрикта, од којих је дардански морао обухватати и окна на Руднику, Космају и на Авали.³ Познати стручњак нашег средњовековног рударства проф. М. Ј. Динић држао је да се не може одржати Шафариково навођење да је српско средњовековно насеље на Руднику било јужно од Великог и Малог Штурца, где је он нашао трагове двају цркава; оне би само сведочиле да је на рудничком подручју било и мањих насеља, уз рудничко.⁴

Од теренских остатака нађени су фрагменти старе калдрме (широке 2,7 метара) на деоници куће Рајка Ивковића, до локалитета Мисе.⁵ Од Дубровника до Рудника путовало се седам дана у време повољних климатских прилика, а 12 до 15 у време неповољних услова.⁶ Каравани су из Дубровника само изузетно ишли директно до Рудника; М. Ј. Динић нашао је само један уговор у коме је као крајња станица био означен Рудник.⁷ Путна мрежа средњовековне

Србије показује да се до Рудника долазило од Моравског Градца (Чачка), до кога се стизало или од Ужица и Пожеге или из правца Ибра, од Жиче. Од Рудника је друм ишао право на Београд, а један и до раскрснице код Ваљева на путу према Београду.⁸ Сребро и восак, уз стоку, били су главни производи који су изношени на пијацу у Руднику.⁹

Рудник у Шумадији спадао је у ред краљевих тргова, а као мајдан историјски се јавио после најстаријег српског средњовековног рудника — Брскова. Као и Брсково, имао је своје локалне прописе („законе“), који су трговци гледали да изиграју.¹⁰ Прве сигурне вести о средњовековном Руднику потичу из 1293. године, кад је место означено као део Срема, тј. саставни део „сремске земље“ краља Драгутина. Драгутин је тај део Шумадије држао већ једанаест година и биће да је он довео рударе Сасе у Рудник, тако да је под његовом владавином обновљено некадашње римско рударство. Рудник је брзо напредовао у привредном смислу, па је постао друго рударско средиште српских земаља, не само по временској појави, него и по значају. Рудокопња је утицала да буде, подигнуто насеље неаграрног живља и отворен локални трг, што је за собом повукло и развој трговине, и то не само регионалне. Почели су долазити каравани и из Дубровника и из Брскова. Један такав транспорт из Брскова, којим је у јесен 1296. као капетан заповедао Петар Мат. Рубуца, био је на путовању нападнут од неког Станислава Црвеног, свакако српског феудалца; караван је морао бити од већег значаја, јер су седморица трговаца одбили да намире свој улог за покриће заједничке штете („авареа“), док су остали уплатили свој део.¹¹

Привлачан због свог рудног боатства, Рудник је ускоро почео да мења господаре и да буде својеврстан политички барометар у оквиру српских земаља. Након краткотрајне владавине над целом немањићком државом (1276—1282), краљ Драгутин је споразумом у Дежеву (1282) предао власт свом млађем брату Урошу Милутину, а као краљ Стефан је задржао за себе само области око Рудника, Ариља и доњег тока реке Лима. Две године доцније добио је од Угарске на управу Мачву, Београд и Усору у северној Босни. Драгутин је покушао да своју пространу област у Посавини и Подунављу заокружи преузимањем области Браничева, али у томе није најпре успео. Штавише, господари Браничева, Дрман и Куделин, упали су у Драгутиново подручје и опљачкали га, а њихови моћни савезници Татари стигли су до Мачве, одакле су желели да

пређу преко Саве. Драгутин је тада био присиљен да се за помоћ обрати брату Милутину; заједничким снагама успели су да слома отпор Дрмана и Куделина и да Браничево око 1291. прикључе Драгутиновој држави.¹² Нема података о евентуалном страдању Рудника за време упада браничевских велможа у Драгутинове поседе.

Изгледа да је ово проширење Драгутиновог подручја заједничким напорима и средствима, уз стално јачање Рудника као привредног средишта, изазвало неслогу између Драгутина и Милутина. Може се дозволити претпоставка да је Милутин, као цену за своје жртве и услуге у рату за Браничево, тражио од брата управо обогаћени Рудник. Отворен рат између браће био је одложен Милутиновом заузетости на другој страни. Пуни раздор међу Урошевим синовима настао је са измирењем краља Милутина са Византинцима (1299). У оружаном сукобу Рудник је 1301. дошао у руке Милутина.¹³ У мировном споразуму, закљученом 14. септембра 1302. између Милутина и Дубровчана, „закон“ који је важио за плаћање дажбина Дубровчана у Брскову проширен је и на Дубровчане у Руднику.¹⁴ Проф. М. Ј. Динић је сматрао да је, кад је успостављен мир, Рудник враћен „сремском краљу“.¹⁵ То мишљење је он сам касније засенио; оно је доведено у питање због тога што је један страни извор из 1308. године навео и Рудник у низу од седам рудника сребра које је држао краљ Милутин. Рудник је свакако припадао Драгутиновом подручју 1312—1313. године. После Драгутинове смрти (у пролеће 1316), Милутин је поново посео издашан мајдан и трговиште Рудник, затворивши синовца Владислава II.

После Милутинове смрти (1321), Владислав II се утврдио у рудничком крају. Око њега је водио борбе са Стеваном Дечанским. У тим борбама важну улогу играла је тврђава Острвица. У јесен 1323. трговци у Руднику дали су поклон краљу Владиславу II. Но, поткрај те године Рудник је ушао у посед краља Стевана Дечанског (Уроша III). Присталице Владислава II, међу којима и богати дубровачки трговац Менче Менчетић, затворили су се у тврђави Острвици. Држање Менчетића изазвало је Стевана Дечанског да Дубровнику учини озбиљну замерку због мешања његовог поданика у унутрашње ствари Србије, тражећи да кнез и веће Дубровника нареду Менчетићу да тврђаву преда српском краљу. Влада у Дубровнику се изговарала да се Менчетић у искрслим сукобима морао склонити у утврђено место, како би спасао живот и своју имовину и да су за држање Острвице меродавни српски великаши, а не Дубровчани.¹⁷ Историчари мисле да је Владислав II остварио

позиције на Руднику тек у јесен 1323. а не 1321. године, како је мислио М. Ј. Динић. Пада, наиме, у очи да су му тек тада дубровачки трговци на Руднику предали дарове. Као близак Владиславу II, М. Менчетић је био сведок при издавању повеље октобра 1323. године. Краљ Стеван Дечански није прихватио дубровачко тумачење о држању Дубровчана на Руднику, па је, почетком 1324. године, позатварао трговце града св. Влаха у својој држави и узаптио њихову имовину.¹⁸

Владислав II је коначно потиснут у Угарску, а Рудник је прикључен српској држави. У име краља у месту је столовао кефалија, слично као у градским насељима на југу српске краљевине.¹⁹ Он је, не само управљао градом, него је мотрио и на околно подручје, с обзиром да је граница српске државе на северозападу била доста лабилна. Српско-угарски ратови вероватно су вођени и на подручју Рудника. У пролеће 1335. године, на пример, у граду под Срђем очекивало се да ће угарски краљ Карло Роберт у свом упаду у Србију доспети и до Рудника. Претпоставка је забележена због тога што је Ђуњо Ђорђић закупио дубровачке царине за годину дана, али му је резервисано право да у случају доласка угарске војске у Рудник сам одлучи да ли ће задржати царински закуп. Податак је врло значајан: указује да је могућност остваривања прихода из држања царине у Руднику битно утицала на целокупан царински доходак Дубровчана. Уосталом, и предвиђање да би управо Рудник могао бити циљ напада угарског краља, довољно говори о општој привлачности, тиме и о економском значају Рудника.²⁰

За време Душановог рата са Угрима (средином 1354) краљ Лудвик I налазио се у Београду, а цар Душан на Брусници под Рудником. Према Орбинију, угарска војска опустошила је простор до Ломничке шуме и до Рудника, али се затим брзо повукла преко Дунава. Нови напад краљ Лудвик је предузео у доба владавине слабог Уроша (1359); удар је, такође, био усмерен против Рудника, који су Угри заузели и у њему се две-три недеље бавио краљ Лудвик. Но, опет је уследило повлачење и Рудник је остао у српској држави.²¹ Угри нису нашли на планинском терену никакав значајнији плен, јер су Срби све вредније одвукли у шуме, а сељаци су пресретали мање угарске одреде.²²

У време распадања српске државе Рудник се најпре налазио у рукама кнеза Војислава Војиновића (пре његове смрти 1363).²³ Године 1367. град је држао жупан Никола Алтомановић. У годинама 1370. и 1371. Рудником је владао кнез Лазар Хребелановић.²⁴

Кнез Лазар је, уз велики напор, присвојио Рудник, док је његов савезник босански владар Твртко I у исто време лако посео много веће територије на горњој Дрини.²⁵ Ту чињеницу лако је објаснити ако се претпостави да је Никола Алтомановић упорније бранио оно што је сматрао да знатно више вреди и доноси већи доходак. Крајем 1371. или почетком 1372. Алтомановић је повратио Рудник, па је у октобру ове године примио од Дубровчана 2.000 перпера светодимитарског дохотка и тако постао први великаш коме је дат данак раније плаћан само владару.²⁶ Године 1372. намеравали су босански фрањевци да у Руднику саграде самостан свога реда.²⁷ Међутим, од септембра до новембра 1373. Никола Алтомановић је поклекнуо пред удруженим противницима његове власти, изгубио своју област и сишао са историјске позорнице.²⁸ Кнез Лазар је од тада чешће боравио на Руднику, па је ту издао и неке повеље.²⁹ Уз Ново Брдо, Рудник је кнезу Лазару омогућио стицање знатних средстава, што се огледало у целокупној политици кнеза Лазара.³⁰

У рудничком крају налазили су се поседи Николе Зојића, уз Белоцрквића, главног завереника против кнеза Стевана Лазаревића (1397). Стеван је Новака Белоцрквића ухватио и наредио да се погуби, док је Зојића, који се затворио у Острвици, оружјем приморао да се преда и да се са целом породицом замонаши. Њихов сепаратистички покрет водио је томе да се, уз султаново садејство, Зојићу и Белоцрквићу призна статус обласних господара с тим да признају султанову, а не Стеванову врховну власт.³¹

Поред неверних, у рудничком крају било је и врло значајних верних велможа. Такав је био челник Радич, који се помињао између 1413. и 1435. године; у северној Србији имао је 70 села, од којих нека и око Рудника. Он је 1431. основао манастир св. Ђурђа у Враћевшници, југоисточно од Рудника.³² Радичева баштина била је „одумртна“, тј. без законитих наследника, па је припадала владаревом фиску; Радичево село Вељућу код Рудника деспот је дао цркви у Враћевшници.³³

Благодарећи свом географском положају, Рудник је неко време био поштеђен од турских залета. Почетком XV века неки Дубровчани из Рудника су чак пословали са Турцима, примајући од њих со. Тек после смрти деспота Стеван Лазаревић завладао је страх у рудничком крају од Турака, па су се неки трговци склонили у Острвицу.³⁴ Управо од 1427. године. Турци су се почели слободно шетати по деспотовини, па и у рудничком крају.³⁵ Њихов први озбиљнији напад на подручје Рудника десио се тек 1438, кад су

заузели градове Борач и Острвицу. Био је то увод у прву окупацију Деспотовице, од 1439. до лета 1444. године.³⁶ Покрете маса у 1439. години пратила је куга, која је беснела и на Руднику; заразе је по целој Деспотовини, међутим, било и 1437. и 1456. године (у време турског похода против Београда).³⁷ Године 1439. турски кадија је већ био у Руднику.³⁸ Турци су хватали поједине Дубровчане, као царинике или бегунце.³⁹

У Деспотовини, обновљеној по уговору са султаном, који је деспоту Ђурђу вратио земљу и 24 града (међу којима и Рудник), Острвица је служила као средиште регионалне власти и представљала је једну од најзначајнијих тврђава у унутрашњости земље.⁴⁰ Према мировном уговору, који је султан крајем 1455. закључио са деспотом Ђурђем, деспот је задржао део Деспотовине северно од Крушевца, укључивши и Рудник. Последњих дана следеће године деспот је сахрањен у цркви у Кривој Реци, у горњем току речице која је задржала име Деспотовица.⁴¹ Његова жена Јерина умрла је у Руднику 3. маја 1457. У ноћи после њене смрти њен брат Тома Кантакузин, најстарији син Гргур и кћи Мара, бивша султанија, пребегли су Турцима.⁴² Тако је Рудник био сведок физичког нестајања последњег значајног владарског пара средњовековне Србије, као и политичких трзавица међу члановима династије.

II

РУДНИК ПОД ШТУРЦЕМ КАО СРЕДЊОВЕКОВНИ МАЈДАН И ТРГ

Средњовековно рударство и металургија Рудника почињу од довођења рудара и топионичара Саса. Ти предузимачи и трговци за рудом дошли су на Рудник или из своје раније насеобине у Србији, из Брскова, или у другом таласу из Ердеља, односно из Словачке.¹ Долазак и изградња посебног насеља рудара значили су и образовање посебне општине са специјалним правима и повластицама. Саско рударство и општина као посебно управно тело одржали су се и у XV веку, кад се у дубровачком архивском материјалу могу наћи немачка имена међу становницима Рудника.² На Руднику се помиње и саски нотар. Саским рударима нису судили патримонијални (феудални) судови српске властеле. У околини Рудника на присуство Саса подсећају имена Ба (Бахпоток) и Миса (са рушевина-

ма старе цркве) и цех Раутар (1442). Појава страних стручњака у рударству није никаква специфичност Србије, него општа одлика средњовековне привреде у Европи. Уосталом, нису Саси били једини странци³ који су доминирали у рударству; Дубровчани и остали приморци, као и покоји Италијан, чак су више користи извлачили него и сами Саси.

С обзиром да је Рудник одмах постао главни произвођач бакра у Србији и да су озлогашени српски грошеви биле новчанице са доста бакра, биће да је тај кривотворени новац припадао и области Драгутинове државе. Како млетачке мере против лоших српских грошева датирају већ од 1282. године, по свему судећи, требаће нешто раније ситуирати рудокопњу на Руднику него што се обично узима. Наш пасионирани нумизматичар Сергије Димитријевић наводи новац са представом краља који држи мач с натписом „монета регис Стефани“: помиње још 1281. године.⁴ Први архивски помен Рудника је релативно познији (1296:1293) јер је уопште нотарска грађа Дубровника и Средоземља у већој маси и континуирано почела да се јавља око 1280 године.

Констатин Јиречек инсистира на наглom напредовању Рудника од 1295. године,⁵ мада се ниједан докуменат или чињеница не везују за ту годину, а нема ни других индикација о наглости развитака баш од средине последње деценије XIII столећа. Поред већ саопштеног податка, постоји још само испитивање једног дубровачког трговца октобра 1297. у вези с продајом неке чохе на Руднику.⁶ Неоспорно је да је трговина одмах следила прве успехе у вађењу и топљењу рудаче и да су Дубровчани често образовали трговачка друштва за продају тканина у великим рудничким местима. Тако је било и у Руднику, где је обављена трговина дубровачких и страних (италијанских) сукана. Дубровачки трговци су одмах желели да се користе правом властитог судовања и правном заштитом, па је већ од јесени 1312. године на Драгутиновом подручју боравио дубровачки конзул за „сремску земљу“.⁷

Рудник је са појавом рудокопње био други мајдан по хронолошком реду у немањихкој држави, после Брскова. У XIV веку, кад је прво место по важности и производњи метала заузело Ново Брдо, друго место у погледу продукције опет је било резервисано за Рудник. У доба Деспотовине растао је и значај Рудника, а у преосталом делу српске државе од Рудника је већи економски значај имао само Смедерево. Рудник је, дакле, био вечити „други“.

Проф. Михаило Динић запазио је једну околност у вези са архивском документацијом: што се дубље залази у XIV век, архивске грађе је све више, али то прогресивно увећање података о Руднику је изостало за извесно дуже време. Он је ту чињеницу објашњавао неком стагнацијом Рудника као мајдана и трга, пре свега због лабилности српске границе на северозападној страни и сталном променом господара до 1323. године и опет од шездесетих година XIV века.⁸

Стагнација Рудника, због немогућности да се повољно пласира произведен метал, постојала је и због нерешених односа са главним извозницима (Дубровчанима) краља Уроша Милутина и нарочито Стевана Дечанског управо због држања извесних дубровачких привредника у Руднику. У јуну 1319. млетачки сенат решио је да на двор рашког краља Уроша буде упућен један нотар у вези са стварима дубровачких трговаца. Те године Дубровчани и Млечани су довозили из Дубровника у Венецију злато и сребро, плаћајући царину по три одсто ад валорем. У јулу исте године купци бакра из Дубровника у Венецији давали су два солда за либру на име царинских дажбина док продавцима ништа није узимано. У августу 1324. забрањено је Дубровчанима, па и Млечанима, да одлазе у Рашку, пошто су претходно сами Дубровчани то забранили својим поданицима. У јуну 1326. сенат се консултовао шта треба радити са рашким краљем кад су у питању Дубровчани. Уствари, краљ Стеван Дечански је писао Сињорију и предложио окончање распри са Дубровником; њему је одговорено да ће Венеција предузети мере да се односи стабилизују пошто краљ учини крај споровима са Дубровчанима; у исто време млетачка влада је одлучила да рашком краљу упути Ђованија Калдерарија као свог поклицара.

Резултати Калдераријеве мисије су изгледа, били негативни, јер је у августу 1327. сенат поново забранио млетачким поданицима да иду у земље рашког владара, а они који су тамо боравили — морали су се вратити. Новом посланику, који је ишао на двор рашког краља, препоручени су кнез и општина Дубровника и он је морао да се заложи за ствар Дубровника, јер Венеција није мислила да Дубровник препусти лошој судбини. У децембру исте године наложено је Дубровчанима да проуче писма рашког краља и Которана, а потом је (у јануару 1328) посланство поново упућено рашком краљу. У фебруару исте године дозвољено је Марку Руцинију да поведе рашком краљу шест коња и понесе друге ствари. Месяц дана касније Колуције Гомберто могао је да иде у земље ра-

шког престола, а Донадо де Леђе могао је да превезе у Рашку своје тканине. На ове извозне пропуснице Дубровчани су неповољно реаговали, па су тим млетачким трговцима задржали робу. Због тога је (у мају 1328) писано Дубровчанима да робу поменутих трговаца пропусте, јер се легално шаље. Дубровчани су се тада сукобили и са Задранима, који су слали робу „in regnum Sklavonije“. Због тога је млетачка влада писала Задранима (у јулу 1328), разјашњавајући им спор Дубровчана и рашког краља, али је затражила од Дубровчана да омогуће Задранима да извезу из рашке државе робу коју су слали у њене области. Дубровчани су, међутим, били истрајни у свом држању, па роба Задранима није враћена ни новембра 1328. године.⁹ Даље вести о дубровачко-српском сукобу не постоје у записницима млетачких владајућих већа. И оно што је наведено указује да је готово цела једна деценија (1319—1328) била у знаку пуног раскида увозно-извозних послова Рашке и Дубровника, па и осталих млетачких поданика, који су са Србијом пословали преко Дубровника. Такви привредни односи суседа, који су били упућени једни на друге, морали су се одразити и на српско рударство. Самим тим — и на експлоатационе могућности Рудника, јер су производи рударства били најуноснији за извоз из средњовековне Србије.

Односи Србије са Дубровником и Млечанима преко њега били су од почетка четрдесетих година XIV столећа консолидовани, тако да је у Венецију (у октобру 1343) пристизао бакар и из Немачке и из Дубровника.¹⁰ За извоз бакра из Србије био је, пре свих, меродаван Рудник. Тих година Дубровчани су држали у закупу царинску рудничког трга.¹¹

Поставља се питање: какав је све метал добијан из мајданских рупа Рудника? На основу дубровачке архивске грађе, К. Јиречек је био мишљења да је некад главну руду на Руднику представљало сребро, уз које је добијано и олово, док је у његово време Рудник давао бакар, цинк, олово и гвожђе.¹² Савремени геолог Василије Симић констатује да на Руднику нема злата и гламског сребра, мада рудничке златне мајдане опева и народна песма. Он тврди да је бакар произвођен у свим рудницама Србије у прошлости па и у Руднику, свеједно да ли је реч о бакарним рудиштима (Мајданпек, Кремићи, Лопатница, Липник) или о оловно-цинканим. Добијање бакра на овим последњим мајданима било је више узгредно, спорадично, мада се у неким окнима оловно-цинкане руде бакарне жице јављају толико концентрисане да су се као такве мо-

гле посебно копати. Оловно-цинкано рудиште на Руднику било је познато са свог богатства у бакру, посебно у источним реверима (Бездан). Ту је чак и за Карађорђева времена добијан бакар. Производња бакра у средњовековном Руднику изричито се помиње 1442. године; тада је неки Дубровчанин, заједно са Турцима, одузео бакар и једно окно у коме се копала руда сребра двојици других Дубровчана у месту. Очигледно је да прва турска окупација деспотовине није зауставила производни процес. Ипак, В. Симић налази да нема историјских података да је и бакар извожен из Србије.¹³

Хемијска анализа рудаче рудничких мајдана дала је следеће резултате: оловна руда садржи 99,8 одсто олова и 140 грама сребра на тону руде; бакарна руда показује 94,33 одсто бакра, 0,23 одсто олова и 250 грама сребра на тону руде; оловна глеђ или глета (оловни оксид)¹⁴ има 84,46 одсто олова.¹⁵ Треба претпоставити да су виши слојеви, при земљиној површини, и оловне и бакарне руде, који су управо једино експлоатисани у средњем веку, јер примитивна техника није омогућавала копање у већој дубини, имали већи проценат сребра него руда која се данас вади са веће дубине.

В. Симић је запазио многобројна тросквишта на падинама и у долинама речица око Рудника. Оне већ својом количином и распоредом сведоче о снажној топионичкој делатности. Према традицији коју је записао М. Ђ. Милићевић, у долини Мајданске реке био је смештен велики град, већи него ма који други у Србији; на реци су радиле многе топионице, а за исхрану тога града клано је сваког дана по 80 волова, па и то је било мало, тако да је месо могао добити само онај који порани.¹⁶ Троскве на Руднику, за разлику од троскве у другим мајданима, садрже мало олова и сребра, што сведочи о високом степену топионичарске вештине. Сличну ситуацију показују још само троскве Јањева.¹⁷

У трећој и четвртој деценији XV века, кад је са увођењем у производњу млађих рудника у Србији производња метала достигла највиши ступањ, и на Руднику су и саме рудничке јаме постале предмет купопродајних односа. Неки Радич Рољевић био је дужан Дубровчанину Симку Маројевићу, па му је дао у залог четвртину у цеху (1422). Овом Симку заложили су за дуг део мајданских рупа и браћа Рапсићи (Ђураћ и Никола). Симко је тако стекао права на ископану руду из њихових делова.¹⁸ Челник Радич у повељи манастиру Кастамониту (1430) помиње делове окана које је имао у Руднику.¹⁹ Сребро се на Руднику мерило либром, која је садржавала 12 унчи (1333).²⁰ Литар сребра вредео је 1423. године 22 перпера.

Године 1321. миљар (хиљаду либара) бакра ценио се на 41 перпер (20 и по дуката), а 1518. године 21. дукат. Дакле, после два века само пола дуката више (нешто преко 2,5 одсто повећања). Однос сребра према бакру 1427. гласио је 200:1. Тада је либра сребра продавана за око 21 и по перпера (258 дубровачких гроша, око 8,6 дуката). Било је на Руднику окана (1443) у којима је копана само сребрна руда. За олово Дубровчани нису били заинтересовани на Руднику, јер су га могли набавити и у рудницима много ближе свога града; то је свакако, разлог што нема забелешке о цени олова на Руднику.²¹ Цена сребра је знатно пала првих година отоманске владавине, јер је могућност извоза знатно умањена, па је понуда племенитог метала била већа од потражње. У неком ранијем нерашчишћеном рачуну браће Николе и Мартолице Мар. Лукаревића и удовице и сина Паладина Ив. Гундулића око неких 56 либара, пет унче и три аксаће сребра са Рудника што је експедовано у Венецију и у Апулију, за сребро у Венецији је констатована цена од 20 солди, а у Апулији шест дуката; цена од шест дуката узета је за обрачун и у поменутом спору.²² То је била цена нижа од оне која је одржавана на пијацама косовских рудника у то време. И бакар је у јужнијим крајевима Србије имао бољу цену, па и приликом извоза у Венецију; њега је неки трговац из Трговишта (крај Новог Пазара) продао (1443) у Дубровнику по 44 дуката миљар.²³ Године 1427. према једном обрачуну и миљар бакра на Руднику би стајао 43 дуката, но ту је могућност М. Ј. Динић одбацио као немогућу, приписујући је каквом погрешном бележењу и инсистирајући на континуитету у питању цене бакра.²⁴ Тражење континуитета на рачун конкретних развојних облика и у овом примеру се показало као погрешно.

У Руднику се већ од самог почека рудокопње и топљења рудаче налазила и ковница новца. Она је припадала само владару. Први ковничари били су, према једном мишљењу, Саси и Млечани.²⁵ Први поуздан податак о ковници односи се на 1303. годину, кад се у једном извору помиње рашки новац из Брскова и из других места „Склавоније“.²⁶ У почетку (од око 1303. до око 1312) у рудничкој ковници су, по свој прилици, искиване старе врсте српских динара са заставом (као код брсковских динара) краља Стевана Драгутина, а тек од 1312. појављују се тзв. крстасти грошеви, који се већују за краља Уроша II Милутина. Руднички динар краља Драгутина откривен је само у једној остави (крагујевачкој) са 37 примерака, поред седам комада његових новаца са заставом. Руднички ди-

нари су најраније забележени у изворима јануара 1315, у вези са продајом неке дрвене куће у Руднику. Обрачунавани су у перперима²⁷ (свакако по 12 у перпер). У доба краљева Драгутина и Милутина натписи на новцу били су само латинички, изузев једне врсте коју је Драгутин увео у оптицај, а која има натпис „Стефан раб“²⁸ Новац Стевана Дечанског и Душанов имали су и латиничке и ћириличке натписе. Појава латиничких натписа не би морала аутоматски да значи да је он употребљаван само ван земље, како би излазило по тврђењу Чеде Мијатовића и Растислава Марића.²⁹

Према наводима сведока са једног судског процеса који се тичао сремског бискупа, године 1302. девет, односно десет гроша Рашана улазило је у марку сребра (као обрачунску јединицу), која се, иначе, обрачунавала са по осам млетачких гроша.³⁰ С. Димитријевић је те податке „превео“ тако што је 96 млетачких матапана изједначио са 108 Милутинових и 120 Драгутинових динара. Чистота сребра, према једном дубровачком списку из 1356. године, била је код новаца српских владара следећа: новац Уроша I — 0,998; новац Драгутина — 0,96, па 0,93, али и 0,8 и чак 0,56; краља Милутина — 0,91, Душана — 0,944 и 0,93, али и 0,8; кнеза Лазара — 0,872, Ђурђа Бранковића поново поправљен на 0,941 сребрне чистоте.³¹ Најнижи пад је забележен код Стевана Драгутина; то су оне нарочито гоњене монете, управо коване у Руднику са доста бакра. Чињеницу да је Венеција упутила 1287. посланство рашком краљу (Милутину) због лошег новца С. Димитријевић објашњава тако да је тада само Милутин ковао новац и да је и тај био слабе металне вредности. Ипак, он је бранио Драгутинову провенијенцију једне врсте новца са латиничким натписом, коју је и С. Љубић разврстао Драгутину, а Марић је приписао Стевану Дечанском. Руднички грошеви су били грошеви са мачем и новчанице веће вредности, док су три врсте крстастих гроша припадале Милутину, Стевану Дечанском и Душану.³²

С. Димитријевић је примерке новца који се приписују Владиславу II разврстао у шест група. За његов полудинар (VI врста) Димитријевић сматра да је тешко рећи да је кован у Руднику, док су прве четири врсте свакако ту настале, нарочито III и IV врста са ћириличким натписом, док је V врста (са натписом „монета V Ладислав“) такође вероватно настала у Руднику, али у каснијем периоду.³³

Руднички грошеви курсирали су и у Котору.³⁴

Било је тешкоћа са разним монетама, старим и новим и на самом Руднику. Ове су се сметње јавиле кад је требало установити вредносни однос између старих и нових новчаница при плаћању и обрачуна. Дубровачка влада је својим поданицима у Руднику поручила да се придржавају правила понашања која су вредела код утврђивања односа у последње три године.³⁵

Рад у ковници тражио је квалификоване мајсторе златаре и коваче. Златари су радили и изван ковнице, као приватни мајстори, искивајући лажан новац³⁶ или израђујући разне врсте накита, слично занатлијама и у другим већим градским средиштима и рудничким местима Србије.³⁷ Срба је било не само рударских радника, топионичара и занатлија, него и трговаца. Трговци Срби, а не друге категорије Рудничана домородаца, били су бирани, нарочито од четрдесетих година XIV века за дубровачке грађане. Такав је, примерице, 1358. био и Миладин Радославић.³⁸ Домороци су свакако били: Ивчин Ходановић,³⁹ Дабижив Припковић, који је ступио у Дубровнику у службу као подстригивачко-кројачки шегрт⁴⁰, Ђурађ Дабојевић,⁴¹ Радич Радишић⁴² и Паушин и његов син Никола.⁴³

Поред Саса и Срба, међу становницима Рудника било је и Дубровчана, Которана,⁴⁴ Барана, Улцињана, Сплићана и других примораца, Арбанаса, Влаха и Грка, ко и покоји Италијан (пре свега Млечани и Фирентинци). Свака етничка група имала је сопствена правила, као у варошима Угарске у старије доба, док се грађани нису нивелисали у један сталез са изједначеним правима.⁴⁵

Ипак, већ тада је све странце, који су највећим делом исповедали римокатоличку веру, сједињавала црквена организација. Њихова верска заједница, као и у осталим католичким трговачко-рударским насеобинама у Србији, потпадала је под надлежност которског бискупа. То је у случају Рудника јасно речено у папском акту, которској дијецези, 1346. године.⁴⁶ У Руднику су постојале две католичке цркве — она посвећена Богородици и црква св. Влаха; обе су Дубровчани који су живели у Руднику или су с њим пословали обично даривали приликом састављања завештања.⁴⁷

Као и Призрен, и Рудник је у XIV веку за страни свет важио само као трговиште („меркато“), а не и као варош. У таквом насељу урбаног типа три су личности давале тон свакодневном животу: (1) већ поменути ђефалија, као заповедник утврђења, редовно Србин; (2) месни кнез, као старешина самоуправно организованог локалног живља, често Дубровчанин или приморац, и (3) цариник, тј. закупац

царинског или доходаринског уреда, обично Дубровчанин или Которанин⁴⁸.

Појам царине био је много шири него данас и обухватао је све дохотке.⁴⁹ Закупник царине налазио се на већим трговима и у значајнијим рудницама. Дубровчанин у функцији рудничког цариника забележен је 1313, али није именован.⁵⁰ Никола Лукаретић и Марин Кл. Гучетић држали су рудничку и неке друге царине 1347. године.⁵¹ Лаврица Марков Волкасе (Влкасовић), који се у пословима среће у временском распону од 1352. до 1363, вероватно због познавања прилика у Подунављу, налазио се и у посланствима код краља Лудвика I Великог;⁵² као цариник руднички добио је разрешницу на обављену дужност крајем зиме 1349, кад и Марин и Циво Паскетићи (Гучетићи).⁵³ Цариник на Руднику кнеза Лазара 1371. био је Мароје Вучинић; кнез Лазар је од Богавца Прибојевића, званог Округли, купио тканина за 35 либара сребра и упутио је продавца за наплату на свог цариника на Руднику; Вучинић је најпре одгађао рок исплате, а затим изјавио да није дужан да обави наплату, јер ништа не дугује кнезу; Прибојевић је на то отишао кнезу и показао му неке лажне грошчеве, тврдећи да их Вучинић израђује у својој режији; цариник је био затворен и нанесена му је штета од равно сто либара сребра.⁵⁴ Године 1399. и 1402. дужност рудничког цариника обављао је Мароје Лебровић.⁵⁵ Око 1400. године на Руднику и у другим српским местима царину је држао Вукша Мишетић Бобаљевић.⁵⁶ Године 1403. рудничку царину наплаћивали су и обрачунавали Маро Бутров и ортаци, две године касније браћа Јакша и Никша Водопије, као и овећа група ортака — Мароје, Хранко, Остоја и Влатко, Маро Бутров и Хранко Данијеловић са компанијом. Године 1407. руднички цариник био је Јаков Вл. Водопија, 1421 — Лонко Томашин звани Мазуре (?) и Симко Пјеровић, 1422 — Влатко Добројевић и Малко Миловчић, 1423 — Бенко и Федерик Гундулићи, 1429 — Јакша Водопија, 1443 — Јаков Николић и син му Петар. Неки спор у вези с рудничком царином имали су крајем 1386. године међу собом Марко Додојевић, Рачон Степановић и Никола Петровић, али није јасно да ли је спор настао због тога што су били цариници или због плаћања за заједничку робу.⁵⁷

Рудником као насељем управљао је кнез са некаквим већем. Чланови тог већа нису били грађани који су се уздигли изнад осталих и образовали градски патрицијат, а свакако не ни српска властела која је живела у месту. Ти „племићи“ су ибли налик оној

дванаесторици пургара који су постојали у Новом Брду и Сребреници, мада више нису били обавезно чланови саске општине. Кнез је са таквим „племићима“ са Рудника сачињавао општински управни одбор („конгрегацион“), пред којим су уређивана приватно-правна питања из области наследног и имовинског права. Кнез је често могао бити и Дубровчанин.⁵⁸

У месту је живео неко време и сталан дубровачки конзул. Установана таквог сталног трговачко-дипломатског представника преузета је од Млечана, под чијом се врховном влашћу Дубровник налазио (до 1358). Постојао је дубровачки „генерални конзул“ за целу Србију, уз конзула који би, као председник судијске комисије, био именован само за један затражен судски претрес, уз двојицу судија-поротника (најпре називаних „два добра човека трговца“, а потом „судије“). У прво време (већ 1278) тај дубровачки генерални конзул за Србију седео је у Брскову, а касније у Руднику. Године 1311. постојао је посебан конзул за подручје краља Драгутина. Одлуком од 17. октобра 1325. успостављено је стално заступништво за целу Србију, па је постављен „конзул дубровачких трговаца који се баве у Склавонији“. Био је именован на годину дана са платом од 400 перпера; лично се није могао бавити трговачким пословима и морао се налазити увек тамо где би боравио српски владар са својим двором. При обнављању те одлуке (8. марта 1332) установљено је да тај конзул треба да се највише налази у Призрену, и то о трошку дубровачких трговаца у том месту, али и у целој Србији; био је обавезан да посећује све велике земаљске сајмове, да, на захтев дубровачких привредника, одлази на краљев двор, да посећује све земаљске тргове на којима су се задржавали Дубровчани бар двапут годишње, те да пресуђује у распрама својих отечественика; у тежим случајевима имао је обавезу да запита за мишљење и савет дубровачке трговце у Призрену. Његов писар био је дубровачки свештеник, који је сва акта тог конзула уводио у овећу рукописну књигу. Кад је Призрен привредно опао, конзул је прешао са станом у Ново Брдо.⁵⁹

Позната су имена неких од поменутих конзула. У Брскову је 1278—1282. био Гргур Петрића, 1311 — Шимун Растић у области краља Драгутина и његовог сина, 1319 — Климе Гучетић као „конзул трговаца из Дубровника који бораве у Руднику“, 1325 — Пасква Гучетић, око 1332 — Павле Мартинушић, 1333 — Ђуњо Држић, 1334—35 — Петар Рибича, 1336 — Петар Рањина (и његов нотар Гргуш).⁶⁰ Другог јуна 1313. дубровачко Мало веће изабрало је за

конзула дубровачких трговаца и људи у Мачви и у тим крајевима Марина де Керпа.⁶¹ Тада је Мачва била у оквиру државе краља Драгутина. Иако се надлежност тога конзула простирала свакако на целу Мачванску бановину, она није обухватила и Рудник, јер је ту 10. новембра исте године постављен конзул само за Рудник. Хроничар Ђуџо Растић није био егзактан кад је, под годином 1332, навео да је успостављена установа конзула „за сва места Босне, Србије и Рашке, који су пресуђивали и одлучивали у споровима између дубровачких трговаца који су становали у тим земљама, дајући им упутства како треба да се владају у изрицању пресуда у парницама које би убудуће настале“.⁶² Конзул који би у својој компетенцији имао све дубровачке насебине у целој Србији и Босни никад није постојао, ни 1332. године, ни касније. Неспоразум је свакако настао због тога што Растићу у другој половини XV века није био познат термин „Склавонија“ (прпска држава), па је дао народско тумачење, које је подразумевало и Босну као словенску државу у дубровачком залеђу. Неспоразума око дубровачких конзула у Србији (да се и не узму у обзир удаљене области, као што је Египат) било је и у наше доба, чак и у критичкој науци.

Седамнаестог децембра 1387. донесена је у Дубровнику нова уредба о конзулима.⁶³ Према мишљењу једног историчара, та уредба је била на снази током XV века, па он и у време деспотовине пише о генералном конзулу за целу Србију и о посебним конзулима са двојицом приседника у насебинама.⁶⁴ Тај систем, међутим, више није постојао бар од средине друге деценије XV века, кад су уведене посебне архивске књиге за свако веће. Не само што више није било генералног конзула за целу Србију, него нема ни посебног сталног конзула по насебинама. Конзули које су маловећници бирали јављају се само за сваки одвојен спорни случај, и то већ 1399. године, па кроз цело XV и почетак наредног века, и то само са судским функцијама, без дипломатског представљања Републике.⁶⁵ За Ново Брдо били су 23. јула 1382. и 26. новембра 1383. бирани конзули-председници судијских колегија; 15. априла 1384. именована су двојица судија да реше један спор „заједно са конзулом“, ваљда сталним, месним; шестог новембра 1385. изабран је стални конзул за трговце који су боравили у месту који је ту дужност обављао и марта следеће године; осмог јануара и 21. октобра 1387. изабран је конзул-судија, али је 29. новембра исте године именован и конзул за све дубровачке трговце у месту; 24. фебруара 1389. изабран је конзул-арбитар (без двојице судија) да реши захтеве

једног дубровачког патриција у месту; 29. септембра 1381, сталан конзул у месту добио је налог да заврши неки посао.⁶⁶ Петнаестога јула и 14. децембра 1390, именован је конзул да испита сведоке у спору двојице Дубровчана; 17. фебруара и десетог јула 1392. постављен је стални месни конзул, а 21. октобра конзул за пресуђивање размирица; у исто време, 11. октобра 1390. изгласан је у Малом већу месни конзул за дубровачке трговце у Сребреници.⁶⁷ Уредба од 17. децембра 1387. о праву Малог већа да бира конзуле у Србији, Босни, Срему и Бугарској потврђена је 29. новембра 1398, с тим што је то право проширено и на конзуле у Неретви. Но, конзули бирали већ 1399. године (у Приштини) и у првим годинама XV века (у Новом Брду, Трепчи, Плани, Руднику или уопште у Србији, уствари опет у Новом Брду) били су само конзули-судије судијских колегија.⁶⁸ Како су месни конзули били почасни и неплаћени патрицији (изузетно и пучани), који су се и сами бавили трговачким пословима, они чак нису обавезно бирали ни као председници судијских комисија, јер су, природно, понекад на овај или онај начин били умешани у послове о којима је требало да пресуђују или су имали одређене личне односе са парничким странама. Први конзули као председници судских тела на Руднику именовани су у мају 1388. године. Марину Вучихнином, на молбу Мика Мартинушевића, дат задатак да нађе двојицу погодних Дубровчана из места и да као суд извиде најављени случај; нешто касније он је са таквом двојицом поротника имао да представља неки сталнији суд.⁶⁹

У споровима између Дубровчана и домаћег становништва парницу је водио и одлуку доносио мешовити суд, назван порота. Тако је, примерице, поступљено кад је Мароје Прибисалић (1428) тужио Новака Населорића, човека челника Радича, да му је украо коња који је вредео две либре сребра.⁷⁰

Заштита личности и имовине Дубровчана у Деспотовини изгледа да је смањена у условима непостојања ранијих „генералних конзула“, тј. конзула са дипломатским прерогативима. Због тога су тада Дубровчани своје поседе процењивали као нешто не много обезбеђено. Пословна несигурност проистицала је и због све већег фискалног притиска, јер су деспоти (и у Руднику) настојали да увећају своје приходе. Како је тежња већег захватања у зараду страних трговаца остваривана преко цариника, и на закупце царина у Руднику било је повике од стране дубровачких пословних људи, без обзира што су цариници били њихови земљаци. Нови наме-

ти означавани су као „рђав обичај“, односно као новина која раније није примењивана. Због тога је дубровачка влада била присиљена да пише цариницима, својим поданицима, тражећи да не спроводе праксу која раније није постојала. „Иако си цариник — писала је влада Јакши Водопићу — треба да се залажеш да се одрже добри обичаји; ако си неком узео више него што се давало док ти ниси био цариник, има све да им вратиш“. Да је Водопић радио по наређењу деспота, види се и по налогу дубровачке владе да о свом трошку оде на двор деспотов и да издејствује да се царине врате на раније стање и стопе. Када је и знатно касније (8. јануара 1429.) расправљано о жалбама против овог цариника, расправа је одгођена док се не врате дубровачки посланици од деспота Ђурђа, што би указивало на то да ни тада поменути цариник није радио на своју руку, него да је реч о новим фискалним тенденцијама.⁷¹ „Новштине“ у наплати царина на Руднику везиване су и за царинике Влатка Добројевића и Палка Миловчића, па је Влатко као главни закупник царина позван у Дубровник. Спровођење нових финансијских мера вршено је по налогу деспотове курије, али су оне стављане на терет конкретним спроводиоцима, тј. цариницима. Марта 1427. опет је stigла жалба из Рудника на „новштине“, а десет година касније такође.⁷²

Дубровачки цариници на Руднику нису били само цариници у данашњем смислу, него и порески органи деспота на богатом руднику, па и финансијски уред деспота и његове породице. Већ је напоменут случај кнеза Лазара који је исплату у вези с куповином тканина 1371. пребацио на рудничког цариника. Кнегиња Милица, у монаштву Евгенија, наложила је 1405. године својим цариницима на Руднику — Мароју, Хранку, Остоји и Влатку да испоруче Бенку Гундулићу 71 либру и девет унчи сребра.⁷³ Три — четири године раније она је од рудничких цариника Вукше Мишетића Бобаљевића и Јакше и Никше Водопића захтевала да дају Циволину Станишићу сто либара сребра, на што су они позитивно одговорили тек фебруара 1402. године.⁷⁴ Испорука стварно није обављена, па је Станишић у својој опоруци, писаној у Плани 3. септембра 1403, саопштио да му руднички цариници дугују 300 либара сребра. Структура овог дуга је занимљива: главни цариник Мароје Бутровић имао је да преда 35 либара, а Хранко Данијеловић, Остоја Шиљесрдовић и Влатко Милтић по десет либара; остало је Станишићу требало да пристиже из текућих, месечних доходака цариника од ца-

ринског закупа, према ратама са којима су поменута четворица учествовала у држању рудничке царине, и то од руде.⁷⁵

Поменута наплата на рачун руде, према тзв. хицама (које су тежиле три коњска товара, од ког се квантума руда стално стављала у пећ да се ова не би загасила), упућује на закључак да је део откопане руде одашиљан у царинирницу. То није класична извозна царина, јер руда није извожена, него тзв. урбура, тј. део руде који су рударски предузимачи имали да плате владару на име пореза, тј. регалног рударског права. На основу штурих записа у завештању тешко је дати пуне и сигурне закључке, јер је руда могла бити само упућивана у царинарницу, као јавно место, а затим предавана владару, али је могло бити (што вероватније долази у обзир) да су поменути руднички цариници, као право пословно удружење, по посебном споразуму преузимали деспотову урбуру, па ту руду отапали у својој режији, дајући у виду закупа уговорену противвредност деспоту. Деспотов приход од рудничке царинирнице износио је 1423. године 600 либри сребра. Поставља се питање да ли у ту количину ваља укључити и урбуру или је она постојала поред те вредности. На Руднику, као и на другим рудничким местима, постојао је урборер. Његова појава, међутим, не би морала још да значи да 600 либара сребра није обухватало и урбару, јер се улога урборера могла састојати само у томе да контролише њено предавање у царинарницу, без обзира како је уговорен закуп цариника.⁷⁶

Количина од 600 либара сребра годишње⁷⁷ (ако је примењена „танка“ дубровачка мера, то је износило 196 кг и 758 грама) није тако мала. Тешко је претпоставити да је она могла бити добијена само на рачун увозно-извозног промета, јер се Рудник није налазио на граници, него се у тој вредности царине морала изразити само потрошња у месту и извоз сребра, с обзиром да за извоз бакра и олова из удаљеног Рудника Дубровчани нису показивали довољно интересовања. Главнина закупа рудничких цариника морала се односити на метал добијан на Руднику, тј. ту је, по свему судећи, била укључена деспотова урбара. Чести спорови између трговаца и цариника готово увек су се тичали метала, а не царинских стопа на потрошену робу. Цариници су били људи који су на Руднику дуже боравили, често и неколико деценија, и добро су познавали, не само потрошачке, него и производне могућности места. Закупци су понекад били и дубровачки племићи, мада они нису тако често живели на Руднику. Краљ, цар или деспот издавао је царину под закуп обично на годину дана онеме ко би на дражби понудио најбоље

услове. Онај који је добио на лицитацији није могао да намеће царину на робу у промету по свом нахођењу или рачуну, јер би га у томе ономогућили, не само деспот, него и дубровачка влада. Проходни намет на увозну или извозну робу није представљао основну ставку прихода царинског закупа на Руднику.⁷⁸

Рад цариника контролисали су неки органи власти и на самом терену. Писар саске општине изгледа да није имао само дужност пописивања урбаре, јер се у неком сукобу међу Дубровчанима јавио као орган власти, који им је покупио оружје.⁷⁹ Тај орган власти, ипак, није спречавао насилничко понашање неких Дубровчана као цариника. Влатко Добровојевић и Палко Миловчић, на пример, упали су (1422) у дућан Јакова Николића и опљачкали га; Влатко је одузео четвртину једне рудничке јаме Сямку Маројевићу, разбио је дућан Мароју Прибисалићу, однео му неке ствари и оковао Мароја и његовог ортака Бољашина, свакако домаћег човека. Јаков Николић и син му Петар као цариници (1442) отели су Божићку Матковићу седам миљара бакра и једно окно, из којег је добијано сребро. Могућност да врше насиља сведочила би да су били слободни у обезбеђивању својих прихода од евентуалних несавесних трговаца.⁸⁰ Поменуто пословно повезивање Дубровчана, као представника капитала и комерцијалних веза, и домаћих људи, који су у компанију улагали рад, није представљало нешто изузетно.

Како су познати износи закупнина за царину неких других рудничких места у деспотовини, постоји могућност да се установи општи значај Рудника као привредног средишта. Године 1417. деспот Стеван Лазаревић издао је сребреничку царину за 3.100 либара сребра, док је пре тога она давала 2.400 либара.⁸¹ Рудник је са 600 либара заостајао за четири, па и пет пута за Сребреницом.

III

ДУБРОВАЧКА НАСЕОБИНА НА РУДНИКУ ДО СРЕДИНЕ XV ВЕКА

Дубровчани су се на Руднику јавили крајем XIII века. Почетком следећег века већ су били толико бројни да су имали свог сталног месног конзула. Послови око рудника и у трговини одмах су изазвали спорове, па су се неки Дубровчани почели обраћати српским властима за посредовање, мада је, према уговору, Дубров-

чанима у међусобицама између њих самих следовало њихово властито судовање. Споразум између српског краља Уроша II Милутина и млетачког кнеза (Марка Ђ. Дандола) у Дубровнику био је закључен 1301. године и тицао се рудничких места Брскова и Рудника. Ни краљ, ни његови органи власти, односно неки други, нису смели силом одузимати робу, макар је желели компензирати новцем, нити намирнице (брашно, просо, восак и другу храну). За све што би се примило по слободној нагодби требало је ваљано платити. Трговци на Руднику били су дужни да плаћају оне царинске пристојбе које су већ наплаћиване у Брскову и никакве новине у погледу дажбина нису се могле трпети. Царина се не би обавезно плаћала у Брскову већ на оном месту где би роба била продата. Уколико би слуге дубровачких трговаца биле подвргнуте плаћању казне, глобе се нису могле тражити од трговаца. Промет робе дубровачких трговаца имао је у целој држави српског краља да буде слободан и безбедан. Ако би настала каква штета, њу би морало да плати село у коме је настала; уколико то такво село не би намирило, краљ је био обавезан да покрије штету. Спорна питања између српских поданика и Дубровчана расправила би се на краљевом двору од стране једног српског и једног дубровачког судије.¹

У прво време врло су честе биле штете наношене караванима при пропутовању или од стране цариника, па су сви путници једног транспорта били дужни да је солидарно носе. То је била „авареа“. Они који би се том плаћању одупрли, док се не расправи њихов случај, морали су у општинској комори депоновати вредност коју би били дужни да плате у име „аварее“. Таква штета настала је једном каравану од стране цариника на Руднику. Више трговаца је одбило да плати свој део солидарности (међу којима и Маврица Камазио, Марин Кинес, Госте Гостесо); њихов дуг у поменутој ствари износио је 100 перпера, колико је платио Михо Менчетић неком Притку, како би дошло до изравнања између дубровачких трговаца и краља Милутина; у вези на насталим случајем, краљу су, у име рудничких трговаца, пошли Михо Менчетић и још један и њихови путни рачуна износили су 30 перпера. Свој део „аварее“ имали су да намире и Петар Церно, Симче Скимошица, Гервазио Бучињола и Марко Ник. Цупери, који су у новембру 1312. одбили да изврше уплату свог удела. Дубровчанима на Руднику писмом од 11. фебруара 1313. године било је забрањено да се у вези са међусобним споровима обраћају српским властима. То им је поновљено у писму од 13. марта исте године, уз поруку да сва своја међусобна потраживања

пријаве преко пуномоћника у Дубровнику. У распру Николе Кружића и Гервазија Бучињоле већ су се умешале српске власти. Маврици Камазију и Виту Друговом наложено је (30. марта 1313) да се у року од два месеца појаве пред судом у родном граду. Камазио није измирио дуг начињен у Дубровнику по обвезници од јула 1308. и јануара 1309. Гргур Менаки је писмом од 7. октобра 1313 био овлашћен да на Руднику прода ствари Николе Кружића и Гервазија Бучињоле и да новац пошаље у завичај.²

Из патрицијске породице Бучињола на Руднику је 1312—1313 боравио и Гервазијев брат Коленда Матин. Симе Скимошица имао је у месту једну кућу, односно део куће, који је завештао Миху Менчетићу. Заједно с овим, краљу Милутину поднео је жалбу рудничких Дубровчана и патриције Симе Мат. Растић. Године 1312. дошло је на Руднику до немилих обрачуна међу насељеницима, при чему је један од њих нападнут мачем Мач су, изгледа, уза се стално носили и колонисти из Дубровника на балканским трговима.⁴ Као што се види, дубровачка насеовина на Руднику 1312—1313. била је већ релативно бројна, јер је изричито поменуто 16 особа, већином патрицијског рода.

Кад је (1316) настао спор с Дубровником око острва Ластова, краљ Милутин је оробео дубровачке трговце у Србији. Није искључено да је међу оштећеним било и трговаца са Рудника. Милутин је ометао дубровачке трговце и 1321. године,⁵ тј. непосредно пред своју смрт. Следеће године забележено је пет нових имена дубровачких насељеника на Руднику: неком Петру и Павлу дубровачки курир предао је владино писмо, а тој предаји присуствовали су и патрицији Каше Кл. Капица, Тепша Радов и неки Радоје.⁶ Године 1323. Паско Геро покрао је свог земљака Пала Петреи, па је од дубровачке владе службено опоменут да врати 60 перпера у рудничким грошевима. Последњих дана те године расправљано је о даровању Владислава II од стране Дубровчана на Руднику; у вези с тим писано је Менчу Менчетићу, Марину из Шибеника, Храпоју Храпојевом из Трогира и другим трговцима из Дубровника који су живели на Руднику; вредност поклона (од седам либара сребра) требало је сакупити од колониста, али неки, као Храпоје, нису хтели да учествују у трошковима.⁷ Поменути Менче Менчетић, забележен и као „кнез Менче“ (јер је вероватно и био кнез насеља), као што је већ речено, повукао се у тврђаву Островицу пред краљем Стеваном Дечанским као присталица Владислава II. Две године касније у вези с њим дошло је до затегнутих односа са Србима

због тога што је одбио да преда неки појас српског властелина Војна; Војно је отео већи број грла стоке неких Дубровчана, па се треска умирила тек кад је дубровачка влада исплатила Менчетићу откупну цену за појас.⁸ Свакако у вези са држањем Менчетића 1323. године краљ Стеван зауставио је 1324 неке дубровачке трговце.⁹ Војнов појас у залогу Менчетића сведочи о томе да су се и угледни дубровачки трговци на Руднику бавили заложном трговином, тј. били, према млетачкој номенклатури, „фенератори“.

Тридесетих година XIV века полако се проширује круг патрицијских породица чији су чланови пословали на Руднику. Од Бучињола је и Петар 1330. године трговао на пијаци под Штурцем, где се, изгледа, бавио и предузимаштвом у рударству, јер је 1335. слао неку партију сребра у Венецију. Те године на Руднику је пословао и Орсо Замања, а ту су живела и браћа Марин и Петар Вит. Проданчићи (Баузела). Три године касније Марин се обавезао да ће за четири месеца послати 48 либара рудничких гроша, свакако за тканине које је набављао у Венецији.¹⁰

Поред сребра са Рудника у Дубровник су извожене и свињске, волујске и кравље коже, а можда и стока. У априлу 1330. коже су ношене у транспорту који је претрпео штету, па су Марин и брат му Баузеле (Проданчићи) позвани да уплате свој део „аварее“; Марин је у вези с тим писао на Рудник Маврици Камазију, Петру Бучињоли и Васи Замањи — да и они суделују у трошковима.¹¹

Године 1340. и 1347. Стеван Душан је издао повеље — разрешнице, којима је потврдио да му је Лампре Менчетић, који је са браћом држао царину на трговима, намирио дуговано. Исто је обзнао и о Николи Лукаревићу и Марину Гучетићу, који су с оцем и браћом држали тргове на Руднику, у Призрену, Зети, Валони и другде; они су свели рачуне са царем кад је дошао у Призрен да освети цркву св. Архангела.¹² Свакако је рудничкој насеобини припадао и Томазио Вициари (Вициани), који је 1347. донео у Дубровник лакат леве руке св. Влаха; те мошти је купио од неких Мађара, који су са краљем Лудвиком продрли у Србију у рату против рашког владара.¹³ Северна Србија се, изгледа, била специјализовала у откупу светачких костију, јер су 1528. у Смедереву набављене мошти мученика Козме и Дамјана.¹⁴

Средином столећа Паскве Гучетић трговао је тканинама и другом робом на Руднику, у Призрену и другим трговима Србије. За робу коју је имао у заједници са Ловром Вукосовићем на Руднику, овај је требало да му плати 300 дуката. Слично је Братоје

Радосалић, заједно са неким Срданом, имао на Руднику робе у вредности од хиљаду перпера, где је свакако било и тканина, јер је он у свом завештању навео да има 400 лаката беле раше, два комада платна и фустања. Тканинама је на Руднику трговао и Симе Скимошица.¹⁵ Године 1349. цар Душан је дао разрешницу и Ловру Вукасовићу, па Марину и Џиву Гучетићима који су држали рудничку царину.¹⁶ Шездесетих година је чешће пословне додире са Николом Алтомановићем имао Брајан Ненадић; године 1367. био му је јемац за неких 750 перпера у рудничким грошевима, а 1369. добио је разрешницу за неке обављане послове.¹⁷ Иначе, Никола Алтомановић је имао негативан став према Дубровачкој Републици.

У већ поменутом спору Богавца Прибојевића Округлог са цариником кнеза Лазара 1371. Маројем Вучинићем као сведоци означени су: Срдан Богданић, који је био зет мајстора Барића, Радосав његов брат, компањони Јурко Добројевић и Пришко.¹⁸ Поменути Срдан Богданић жалио се у Дубровнику на неког Грујицу из Дубровника, који га је извео пред српски суд и помоћу њега му је одузео шест либара сребра. То су могли посведочити: Мароје Смотичић, Средан Сучаковић, Марко, нећак Гинча мачара, Обрад Милевић, Јурко Добројевић, Прибец, брат Мирков, и Петар Балчинић.¹⁹ Иако те немирне године изгледа није било довољно угледних поданика града св. Влаха на Руднику да би се у месту образовао конзуларни суд, ипак је на Руднику било свакако 13 или 14 пучана из Дубровника. Септембра следеће године на Руднику су радила још двојица: Анђело де Мажи и Милатко, нећак Велоја Пресјанића, брат Николе из Дубровника, који су међусобне размирице препустили на решење двојици арбитра из Дубровника.²⁰

Средином априла 1381. године Веће умољених у Дубровнику донело је одлуку да се сви дубровачки трговци који су живели у Угарској, Видину и у Србији (тј. у Руднику, Новом Брду, Призрену и другде) врате у родни град.²¹ Узрок овог наглог повлачења са свих тргова који су се налазили на првом удару Турцима није означен. Кад су се Турци стварно појавили близу Рудника, Дубровчани са тог трговишта ступили су с њима у пословне аранжмане, па су на кредит преузели неку султанову со, коју, потом, нису исплатили. Због тога је Република морала да ствар преузме у своје руке, како она не би добила политички карактер.²²

Почетком последње деценије XIV века на Руднику су се јавила два брата из Бара, Мартин и Павел Мецаквартић; примили су од Симе Николића из Дубровника пет либри сребра, што је

код овога оставио на самрти њихов синовац Никша Мирковић.²³ Већи предузимач на Руднику последњих година овога века био је Марин Лебро (де Лебро), који је 1398. позајмио 460 перпера свом рођаку Франу де Лебро, који је живео у Брвенику, да би купио кућу у Дубровнику.²⁴

Почев од 1402. године у књигама Реформација и Малог већа постоје подаци о избору судијских колегија за вођење парница међу Дубровчанима на Руднику. Те одлуке дају наводе о већем броју Дубровчана, мада сви они у конкретној одлуци нису морали да ефективно станују у овом месту. То се нарочито односи на тужитеље, па и на судије, док су тужени и председници колегија (конзули) обично били из самог насеља. У јулу 1402. изабрани су Влчо Мих. Бобаљевић (за конзула) и Никола Мат. Ђорђић и Марин Лебров (за судије) по тужби Ивана Пет. Гундулића против Јакше Водопије.²⁵ Следеће године именоване су три такве комисије; председници су били Влчо Мих. Бобаљевић (двапут) и Тунко Николетић, судије Марин Лебров и Марин Бутков, (обојица двапут), Мароје Бутков и Братослав Предојевић; као тужитељи иступили су Бенко Гундулић са браћом (двапут), и Мароје Лебров, а тужени су Циволин Станишић, браћа Остоја, Стјепко и Бутко, па браћа Водопија и Влчо Бобаљевић са браћом. У одлуци од 26. априла додато је да им, ако се буде десило да конзул или који од судија нису у месту, идући за пословима, Дубровчани на Руднику могу из својих редова, по властитом нахођењу, наћи замену.²⁶ Као што се види, нека се имена стално појављују и пословање Дубровчана у то доба на Руднику доста је обављано преко рођачких пословних друштава, која су се понекад даље удруживала са сличним рођачким компанијама да се што више средстава концентрише и преузму већи подухвати.

Године 1407. именована су два судијска колегија; конзули су били Иван Лукаревић и Влчо Бобаљевић, судије Павле Братков, Марин Раф. Гучетић (двапут) и Иван Бућа, тужитељи Марин Вл. Градић и Ђухо Михов, а тужени Петар Пипин, Стојко Маневица и Прибислав Гуриновић.²⁷ Следеће године на Руднику је радило шест иследних и судијских комисија; председници су били: Иван Лукин (двапут), Влчо Бобаљевић (трипут) и Влахо Бобаљевић, судије — Марин Рад. Гучетић (двапут), неки Стипановић, Иван Лукин, Марин Лебров, Павле Братков (двапут), Влахуша Братков, Мароје Бутков (двапут), Марин Бутров и Јаков Водопија; иницијатори парница били су Влатко Добројевић и Симко Маројевић, Лонко Томашинин (двапут), фамул Мате Ђорђића Томаш Грдовић, Мароје Лебров, па

браћа Павле и Влахо Браткови; тужени су: Војхоје и Братко Остојаци (иначе копмањони тужилаца), друштво које су сачињавали неки Војихна, Радоје Ратковић за Пујка пок, Томка Николића и други трговци ортаци, браћа Јакша и Матко пок, Влаха Водопије, браћа Остоја и Витко Ђуховић, Марин Лебров и Матко Михојевић, па Маринач Лебров и син му Мило.²⁸ Наглашено породично и не-сродничко удруживање упућује да је већина спорова вођена, не око трговачких, него око рударских ствари, где је требало много више капитала (па и удруживања) него у обичној размени добара. У неким компанијама поједини чланови водили су послове у име других чланова, који су, због преране смрти родитеља, били још малолетни, с обзиром да је капитал остајао у дружини.

Седам парница вођено је на Руднику 1409. године. Као конзули председавали су: Влахо Мих. Бобаљевић (четири пута), Марин Раф. Гучетић (двапут) и Влчо Мих. Бобаљевић; учествовали су као председници: Јаков Водопија (двапут), Марин Раф. Гучетић (трипут), Павле Братков (двапут), Палушко Братков, Влахо Братков, Ђурко Јакушин (двапут) и Иван Лукин; тужитељи су били: Влчо Бобаљевић и браћа, Радоје Злочих, Влахота Добројевић и Симко Маројевић, Марин Лебров, Волелко Бапчић и син му Михац, ортаци Оливијер и Блухи, па Папко Бокчиновић; изведени су на оптужничку клупу: Николица Џивковић и Радмил Злојчић, Марин Лебров (двапут), Радоје Ратковић, два удружена компањонска пара — Шимун Петров из Бара и Томашинин, затим Остоја и Војихна Тихојевић, Радо Стипановић и његов фамул Мароје и најзад Никола Цивојевић (вероватно раније поменути Николица Џивковић).²⁹ Запажа се да фамули овде, где је цена рада била већа него у обичној чисто трговинској насеобини, такође иступају и као тужитељи и као тужени, самостално (као тужитељи) или са својим патронима (као тужени).

Године 1410. радило је на Руднику петнаест судијских комисија. Конзули су били: Јакша Водопић (седам пута), Влахо Мих. Бобаљевић (трипут), Симо Николић, Марин Градић, Марин П. Гучетић, Томаш из Сплита и Томаш Лукаревић; судије поротници су били: Стојко Милетић (седам пута), Јакша Водопија (пет пута), Симко Николић (трипут), Симко Лисичић, Влахо Братков, Лонко Томашинин, (двапут), Никић Водопија, Ђурађ Катић, Бенко Радосалић, Ђухо Ђуховић, Ђухо Тонковић, Томаш из Сплита, Бенко, син кројача Радослава, Ђурађ Дерета, Петар Тонковић и Палко Братков; као подносиоци захтева представили су се: Добровој, фа-

мул Грубача Храњеновића, Симко Николић и Андрија Капићевић, браћа Оливјер Радосалић (двапут) и брат му Бенко, Андрија Мар. Бутков (двапут), Мирослав Милосавић, Никола Пет. Бенеша, звани Дугачки (Лонго), Павле Раф. Гучетић, Стипко, син Ђуха Каравиде, и Милатић Копиловић, Стојко Милетић, Грубач Храњеновић, Влчо Мих. Бобаљевић и браћа, Павао Гундулић, Влатко Добројевић и Симко Маројевић; тужени су: Томаш Баранин, Војихна Тихојевић и Обрад Маројевић, Николац Цивојевић, Савин Бабељић са браћом, Симо Николић, Нико Цивојевић и брат му у Београду или Смедереву, Симе, компањон Томаша из Бара, Радоје Ратковић, звани Злочић, ортаци из Бара Симко и Тома, Ђурић Јуројевић и Никола Цивовић, Никола Крајнић, Томаш и Симић, Добривоје, ортаци Симко и Томаш (свакако опет из Бара), Томаш, Војихна, Витко Цивојевић и Николица, Јунак Припчић, Павле, син Рафа Гучетића, и његов компањон Мароје.³⁰ По насеобинама са уносним пословањем било је више него другде ванбрачних синова дубровачке властеле. У случају Рудника 1410. види се пословно повезивање са дубровачким трговцима из суседних већих места у северној Србији, опет, свакако, да се обезбеди тако потребан пословни капитал на рудничком тржишту, које је пружало добру могућност за пласман новца.

Почетком друге декаде XV века као да је настало неко пословно опуштање на Руднику, јер је тешко веровати да је знатно смањен број парница био резултат пословне префињености и необразложене коректности. Године 1411. образована су само два судијска колегија, Председник је био Јакша Водопија (двапут), судије Стојко Милетић, Оливјер трговац (двапут) и Лонко Томашинин, тужитељи Симко Николић са Андријом Капићевићем, онда Јаков Бенвенутов, а тужени Добоје Радосалић са Николицом Цивојевићем и Томашин, ортак Симков.³¹ Јуди који се означавају по сродству или пословној спрези са неким другим, познатијим у насеобини и у Дубровнику, били су Дубровчани, који су тек улазили у послове, па су се морали на неког ослонити — на рођаке, или ортаке. Слично је било 1412. године, кад су опет радиле само две иследно-судијске комисије. Њихов председник био је Јакша Водопија, судије су биле Лонко Пјеровић, Влатко Добројевић, Стојко Милетић и Радут Зличић, подносиоци жалби: Стојко Милетић и Дабоје Мазинић, а тужени су: Симе Николић са Андријом Капићевићем и осталим компањонима и Лонко Томашинин.³² Године 1413. са три парнице ствари су остале у стагнантном стању. Конзули у споро-

вима били су: Симо Николић, Михо Ма. Растић и Јаков Водопија, судије: Радослав Шишмановић и Јурко Џинових, Јакша Водопија и Влатко Биљ, па Стојко Милетић и Симе Баранин; као тужиоци су наступили Марчин кнежев (свакако момак), овлашћен од свог покојног брата тестаментом састављеним на Руднику и ортаци Болеслав Милатковић и Обрад, док су скривљени били Вретко Миокушевић и Ђурак Вукотић. Именовање судијског колектива 4. јула 1413. посебно је занимљиво: за исти предмет упоредо је бирана и комисија у сремском граду Илоку (у саставу: Пјерко Аруљи, Михо Аруљи и Никола Милошевић) док је иследни поступак и испитивање сведока имао да обави Јаков Водопија са Рудника; у оба случаја је речено да се именовање односи и на суседна места.³³ Треба претпоставити да је по среди случај као и са удруживањем са Дубровчанима у Београду или Смедереву: улагање новца било је атрактивније на Руднику него у суседном средњем подунављу, јер је рударство доносило више добити него увозно-извозна трговина у удаљеним областима; оно што су урадили Београђани и Смедеревци учинили су и Илочани. Судаћи по презимену, Аруљи су можда Фирентинци Ариги, но, у сваком случају, нису родом Дубровчани, него Италијани, који су се у Илоку уклопили у дубровачку насебину, као најјачу месну колонију католичких Медитеранаца.

Са годином 1414. као да је настало привремено одмрзавање послова на Руднику, јер је изабрано шест судијских колегија. Парнице су водили: Јакша Водопија (двапут), Мато Водопија, Лонко Томашинин (двапут) и Стојко Милетић, а као судије саодлучивали су: Лонко Томашинин (трипут), Стојко Милетић (двапут), Радоје Злочић (двапут), Матко Водопија, Ђуро Џинових, Дабоје Мазинић, Симе Николић и Влатко Добровојевић. Тужитељи су били: Симе Николић (и у име неких Дубровчана из Сребренице), Влатко Добровојевић, Марин М. Бунић, Влахо К. Бунић, Богдан Петровић са Џиванчетом Прогоновићем, Бартол Маринов са Дешаном Матковићем; тужени су: Стојко Милетић са братом Ђуркојем и Симом из Бара, бивши фамул Грубача Храновића Добровој, Симић и Томаш (без сумње, поменути Барани), Џухо Кастрат и двапут Јаков Водопија.³⁴ За ту годину карактеристично је нагло укључивање у рудничке послове двојице патриција Бунића, који нису били рођена браћа, чија породица раније није одржавала додире са мајданом под Штурцем, и појава људи арбанашког порекла, који су долазили из Дубровника, из Новог Брда (Прогоновић) или, можда, из околине Скадра преко врло присутних Барана.

У току наредних година поново је дошло до смањења броја спорова, свакако због смањеног ритма пословања. Године 1415. судијске групе за Рудник биране су четири пута. Председници тих тела били су: Лонко Томашинин (двапут), Јаков и Матко Водопије, а судије: Ђурек Циновић, Радоје Злочић, Стојко Милетић (двапут), Влатко Добрељевић, Бартол Маринчетић, Лонко Томашинин и Симко Маројевић; оптужбе су заступали: Влатко Добројевић, Марин Б. Градић, Симко Маројевић и ортаци Дабижив и Бољашин; тужени су: Бартол Маринчетић, Влатко Добројевић, Добровој Љубисаљић (свакако бивши фамул) и овећа група удружених сиромашнијих насељеника, обично ислужених дјетића — Добровој Љубисаљић, Симе Николић и Петко Бокчиновић, Богослав Добросалић и бивши Дабојев фамул Радослав.³⁵ Карактеристично је да се бивши момци придружују каквој компанији, где су могли улагати пре свега свој рад, јер новца нису имали много.

Следеће године на Руднику је образовано пет судијских колегија. У њима су конзуловали: Оливјер Милчиновић, Бартол Мариновић (двапут) и Бенко П. Гундулић (двапут), а учествовали су у истрази и у пресуди: Стојко Милетић (трипут), Бартол Мариновић (трипут), Влатко Биља (двапут), Симко Маројевић и Оливјер Милчиновић; оптужбене захтеве поднели су: Грубач Храњеновић (двапут), Иван Прогонов, Симко Маројевић и Вокше Дедалић; бранили су се: Радохна Бољићевић са Радмилом Злочићем и Добривојем Љубисаљићем, Оливјер Милчиновић са Грубачем Храњеновићем, Лонко Томашинин, Димитар Припковић, а у једном случају није наведен конкретан кривац, што значи да га је истрага тек требало да нађе.³⁶ У питању је вероватно била крађа. На челу судијских органа у насеобини долазе сасвим нови људи из редова дотад сиромашнијих пучана, мада је у месту и даље било и патриција. Пучани су се, изгледа, рано осамосталили и наметнули бројем, користећи своје радно ангажовање, које је давало добре резултате. Следеће године судовало се на Руднику само у једном случају; ствар су водили Цумек (?) Томашињић, Бартол Маринов и Матко Водопија у спору Симка Маројевића против Влатка Добројевића.³⁷

Године 1418. послови су нешто кренули, па је изабрано осам судијских колегија. Водили су их: Стојко Милетић (четири пута), Матко Вл. Водопија, Бартол Маринов и неки Братослав (двапут), а у послу су учествовали као поротници: Тонко Томашинов, Симко Мароја Лисица, Стојко Милетић (четири пута), Лонко Томашинин, Бартол Маринов, или Маринчетић, (трипут), Влатко Добројевић

(двапут), Влатко Богданић, Грубоје Храњевић и Влатко Бјела (два пут; са тужбом су се појавили: Радоје Хранић, Иван Прогоновић, Грубач Храњевић (двапут), Мирослав Милошевић, Влатко Богдановић и Михо Соркочевеић; тужени су: Грубач Храњевић, Богдан Петровић, Лонко Томашинић са Добривојем (двапут), Радихна Божићевић, Лонко Томашинић и Милован Ђурђев, који је боравио и у Подзвонику.³⁸

Пословни импулси 1418. смањени су наредне године, па је на Руднику судовала само једна комисија, у саставу: Лонко Томашинин, Бартол Маринчев и Стојко Милетић, на захтев браће Николе и Ивана Си. Гучетића против Влатка Миокусовића.³⁹

Пет судијских комисија у 1420. години као да сведоче да су послови поново почели да се интензивирају и усложњавају. Поменута судска тела водили су: Стојко Милетић, Влатко Добровојевић (двапут), Симко Маројевић и Влчо Бобаљевић. Као поротници саодлучивали су: Симко Маројевић, Радоје Злочих (двапут), Богдан Сила, Богдан Петровић, Иван Прогоновић (двапут), Бенко П. Гундулић и Влатко Добровојевић. Тужитељи су били: пучани Марин Држић као пуномоћник Лонка Томашининог (у послу је био и неки Никола, који је прецртан), сам Лонко Томашинин, Јакша Водопија (двапут) и дон Никша Радоњић; суђено је: Влатку Добровојевићу (двапут), Лонку П. Томашинином (двапут) и компаноњима Симку Пјеровићу и неком Томи.⁴⁰

Године 1421. већ 14 судијских комисија означило је нове пословне успехе, тиме и спорове Дубровчана на Руднику. За конзуле су постављени: Лонко Томашинин (четири пута), Симко Петров, Стојко Милетић (у шест наврата) и Бартол Маринчев (трипут). Дужност судије-поротника обављали су: Ђухо Лигатић (трипут), Симко Лазичић, Лонко Томашинин (двапут), Тонко Томашинин (пет пута), Стојко Милетић (пет пута), Бартол Маринчев (трипут), Влатко Добровојевић (трипут), Симко Лисичић, Симко Маројевић (трипут), Џиван кројач (двапут), Влатко Биља, Бољесав Добросалић, Џиван Прогоновић. Као тужитељи наступили су: Никола Си. Гучетић, дон Никша Радов, Радоје Чепрњић (двапут), Бартол Маринчев (два пут), Радоје Николић, Иван Прогоновић, са Николом Лоренцовим, Грубач Храњеновић, браћа Добровој (или Добрије) и Јурко Веселковић (двапут), Симо Мартевић (или Марчинић), Џивко Добровић и Радош Николић. Оптужену страну чинили су: ортаци Влатко Добровојевић и Палко Миловчић (трипут), Стојко Милетић, Јурко Ђуховић, браћа Јакша, Никша и Матко Водопија, Лонко Томашинин,

Симко Лисичић (двапут), Ђурко Ђивковић, пословни партнери Влатко Добројевић, Радић Сумпор и Радихна Божићевић, Медоје Матковић, Влатко Добројевић сам, Влатко Добројевић и Пјерко Миловчић, Симко Маројевић као пуномоћник Добројевића и Павка Миловчића.⁴¹ У то време била је очита концентрација послова у рукама мањег броја колониста.

Сталне осцилације у пословању Рудничана довеле су 1422. и 1423. године до смањења послова, а тиме и до умањења броја парница међу дубровачким насељеницима. Године 1422. било је именовано шест судијских колегија. Њихови предстојници били су: Лонко Томашинин (двапут), Бартол Маринов — Маринчетић (трипут) и Мароје Ив. Станчић. Као судије учествовали су у раду: Мароје Станчић (двапут), Стојко Милетић (четири пута), Бартол Маринчев, Лонко Томашинин (у четири наврата), Марин Ив. Станчић. Процесе су покренули: Медоје Божићев, Радош Николић, браћа Стојко и Ратко Милетић (двапут), Стојко Милетић и Лонко Томашинин и Џиван Прогоновић. Под ударом правде нашли су се: Палко Миловчић као компањон Влаха Бигље, Павко и Влатко заједно, Симко Лисичић, Влатко Добројевић са Павком Миловчићем, Павко Миловчић сам, Влатко Добројевић сам.⁴² Следеће године судијских комисија било је седам. У њима су учествовали као председници: Стојко Милетић (пет пута), Лонко Томашинин и Влатко Добројевић, а као чланови: Бартол Маринчев (двапут), Синко Маројевић (четири пута), Стојко Милетић (двапут), Јаков Николић, Симко Лисичић, Влатко Добројевић, Џиван Припчиновић, Мароје Станчић и Јаков Водоџија. Тужбе су поднели: Бенко Мар. Гундулић, Вратко Миокусовић, Џиван Прогоновић, Богдан Петровић, Грубач Храњеновић, Симко Маројевић са ортаком Јаковом, онда Радивој и Радослав Булоје. Бранили су се: Влатко Добројевић, Грубан Кранчевић (?), Лонко Томашинин, (трипут), Лонко са Франком Њексом и Вратко Миокусовић.⁴³

Велики век Рудника у доба деспотовине касно је почео, изгледа у правом смислу тек са 1424. годином. После успона те године (14 судијских колегија) није одмах уследило ретерирање на кладалици коњуктеуре, него је наредне године интензивност пословања (и спорова) био чак и већи (са 19 комисија); са 1426. наступио је само релативан пад (12 парница) да би 1427. година (са 17 парница) спет значила пењање ка пословним врхунцима. Конзули на Руднику 1424. били су: Јакша Влахов, Лонко Томашининовић (пет пута), Стојко Милетић (четири пута), Јаков Водоџија (трипут) и Јаков

Викелић (?). Помагали су им поротници: Стојко Милетић (у пет наврата), Влатко Бигла (трипут), Симко Лисичић, Богдан Сила, Циван Прогоновић (трипут), Симко Маројевић (двапут), Влатко Добројевић (трипут), Томко Томашинин, Ратко Милетић, Мароје Станчић, Јаков Николић (трипут), Медоје Матковић, Грубач Храниловић и Јаков Бенвенутов (трипут). Тужбе су доставили: Јаков Драг. Бенвенутов, ортаци Никша Обертић и неки Радич, Мароје Прибисалић, Грубач Храњеновић (трипут), Андрија В. Бобаљевић, Циван Прогоновић, са Никшом Лоренцовим и Милетом Прибетићем, својим компањонима (двапут), Ратко Хранојевић, Марин Држић и Нико Томазијев. Пред суђењем налазили су се: Томаш из Бара, Радул Утишеновић, Радосав, ортак Богдана Петровића, званог Лила, ортаци Медоје Матковић и Божићко са Добривојем Љубисалићем, Влатко Д. Бигла, браћа Медоје и Божић Матковић са Добројем Љубисалићем, Андрија В. Бобаљевић, Лонко Томашинин са Франом Никшиним (двапут), Лонко Томашинин сам (двапут), браћа Медоје и Божићки сами и Влатко Добројевић.⁴⁴

Година 1425. била је за Дубровчане на Руднику једна од најинтензивнијих. Судијским одборима председавали су: Стојко Милетић (шест пута), Јаков Драг. Бенвенутов (седам пута), Лонко Томашинин (пет пута) и Федерико Гучетић. Њихови чланови су били: Стојко Милетић (у десет наврата), Симко Маројевић (шест пута), Јаков Николић (двапут), Никола Томковић, Божићко Матковић (два пут), Лонко Томашинин (пет пута), Медоје Матковић, Јаков Николин (двапут), Симко Лисичић, Медоје Милковић, Богић Петровић, Јаков Бенвенутов, Влахо Бобаљевић, Иван Прогоновић (трипут) и Илија Сарака. Тужбу су поднели: Михо Цедиловић, Симко Маројевић (двапут), браћа Марин и Никола Си. Бунић, Божићко Матовић, Петко Радоњић, Мароје Прибисалић, Иван Прогоновић, Никша Томазовић, Бартол Маринов (три пута), Грубач Храњеновић, Никола Кипигушић (?), Тврдисав и Будисав Богавчићи, Петко Веселковић, Павко Миловчић (двапут) и најзад група — Ђухо Радићевић, Влахота Дабиживовић и Стојко Радиковић. Морали су доказивати недужност: Јаков Водопија и син му Влахуша, Лонко Томашинин (три пута), Франко Никшин, група — Симко Маројевић, Никола Том. Лукаревић (пучанин), Божићко Матковић, Милаш који је становао са Николом Томазићем (двапут), Грубач Храњеновић, Палко Миловчић, група — Симко Маројевић, Ђурков брат Дол (?), Никша, Томазијев, Дабижив Радњевић, Милета Прибитков, Петар кожухар и остали који су били у каравану због наплате „аварее“, група —

Јаков, Никола и Матко Водопије уз Лонка Томашиновог, Влатко Добројевић са Јаковом Николиним, Медоје и Божићко Матковић са Лонком Томашининим, Бартол Маринцетовић, Мароје Прибисалић, Лонко Томашинин са Јакшом Драгојевићем, Радоје Зличкић са Богданом Прибисалићем, Влатко Добројевић сам, Матко Водопија сам и најзад група — Радован Велоковић, и Радосав Радохнић Булого, компаноји.⁴⁵

Конзули судијских тела у 1426. били су: Лонко Томашинић (пет пута), Стојко Милетић (трипут), Јаков Бенвенутов (двапут) и Никола Томин из Сплита (трипут). Дакле, председници су могли бити само људи из ужег круга, у које је Република имала поверење. Њима су у рашчлањавању запетљаних пословних односа помагали: Симко Маројевић (пет пута), Стојко Милетић (пет пута), Лонко Томашинин (двапут), Иван Прогонић (двапут). Божићко Матковић (у пет случајева), Јакша Влахотић, Симко Лисичић, Јакша Драгојевић и Франко Никшић. Тужбу су заступали: Радосав Брајковић, Богдан (Боглац) Петковић, Иван Богавчић, Анђелин Мажи са Франком Никшиним, Милета Прибатовић (двапут), Божићко Матковић, Радишин Јурјевић, Будисав Богавчић, Симко Маројевић, Богдан Прибисалић и Ратко Камарић. Доведени су пред суд: фамул Божићка и Медоја Радосав, Јакша Влахотић, Грубач Храљеновић, Влатко Добројевић са сродницима Бјељом и Палком Миловчићима, Лонко Пјеровић, Јакша Драгојевић, Анђелин Мажи, Обрад ортак Марков, Лоренцо и Маринце, нећаци Бартола Мариновог, Турко, брат Добрије, и Лоренца, који је био нећак Мартола Мариновог, Ловро, нећак Бартола Мариновог, са Лонком Томашининим.⁴⁶ Запажа се да нека раније „јака“ имена нестају и из почасних места, да се неки од чешће помињаних сада још више јављају, али та гарнитура не учествује у самим споровима. У њима су заступљени нови људи. Неке родбинске групе су се показале веће него раније.

Године 1427. председници судијских колектива били су: Стојан Милетић (пет пута), Јаков Бенвенутов (девет пута), Јакша Влахотић, (двапут) и Јакша Драгојевић. Као судије-поротници у послу су им помагали: Симко Лисичић, Франко Никшић, Јакша Драгојевић (трипут), Симко Маројевић (пет пута), Циван Прогончић (седам пута), Стојко Милетић (четири пута), Божићко Матовић (трипут), Симко Маринов, кројач (можда је то Симко Маројевић), Франко из Котора, Богдан Петровић, Лонко Томашинин, Влахо Јак. Водопија, Јакша Бенвенутов и Франко Никшић. Тужбе су поднели:

Божићко Спарожић, Тврдисав и Будисав Богавчићи, Милета Прибетић, Грубан Хранојевић, Будисав Богавчић сам, Симко Обрадовић, Мароје Прибисалић, Димитар Радивојевић, Влчо Мих. Бобалевић, Дабижив Радоњић, Божићко Матковић (трипут), Јаков Николић и Остоја Продашић. Били су тужени: Јакша Бенвенутов, нећаци Бартола Мариновог Лоренцо и Маринче, Обрад, ортак неког Марка, Иван Прогоновић, Павал Мартиновић и Цвитко кожухар, нећаци Бартола Мариновог Маринца и Лоренцо и други који су имали у својим рукама добра покојног Мартола, који је био дужник Будисава Богавчића, Богић Богулиновић, Бартолов нећак Ловро, Радосав Булога са Бартоловим нећаком Ловринцем, Цвитко Дубравчић, Палко Миловић, Цвитко Дубравчић са Радојем Злојчићем, већа скупина коју су сачињавали: Циван Прогоновић, Богдан Петровић, Рајко Гудељевић, Мароје Вратарић, Ратко Радешић, Радосав Булога, Франко Хокрузак и Обрад и Бојан, Ловринац и Лука, Марић Николић, Будисав подстригивач, Ратко Милешић, кожухар и Петар и Цветко, Грубач Радмовић, Јакша Драгојевић, Бартолов нећак Лоренцо, Бартолови нећаци Маринце и Лоренцо, они уз Бартолове фамуле и уз кожухара Цвјетка, ортаци Богдан и Обрад.⁴⁷ Највећи број предмета односи се на наплату дугова из заоставштине Бартола Маринова (Маринчетовића), која се налазила међу многобројним Рудничанима.

После 17 спорова у 1427, наредне године дошло је до двоструко већег броја спорова (36). На челу колегија који су расправљали о међусобицима налазили су се: Јаков Бенвенутов (13 пута), Јаков Водопија (пет пута), Стојко Милетић (шест пута), Лонко Томашинин (девет пута), Анђелин Мажи (двапут) и Богић Маројевић. Судије су били: Франко Ружић, Божићко Матковић (12 пута), Стојко Милетић (12 пута), Димитар Радивојевић, Цвитко Дубравчић, Јаков Николић, Стојко Милетић, Лонко Томашинин, Грубач Храњевић, Медоје Матковић (четири пута), Циван Прогоновић (13 пута), Јакша Бенвенутов, Франко Никшић (седам пута), Анђелин, Јаков Николић (четири пута), Богдан Петровић, Анђелко Мажи (шест пута), Симко Маројевић (трипут), Мароје Вртарић и Михоје Цедиловић. Тужбу су поднели: Мароје и Никола Прибисалић са Будисавом Богавчићем, Будисав Богавчић, Франко Ни. Медојица, Димитар Радивојевић, Јаков Николић (двапут), Грубач Храњевић (трипут), Марко Прибисалић, Радихна Брајковић, Павле Мартиновић из Приштине, Симко Маројевић, Радул Радовановић, Никша Лавричић, Милета Прибетић, Симко Маројевић (двапут), Франко Николић, Бо-

жићко Прибисалић, Симко Маројевић, Михоч Цедиловић, Дамјан Насис, Маринче Николин, Радисав Радичевић (двапут) са Радованом Вуковићем, Мароје Прибисалић, Божићко Матковић (трипут), Богдан Прибисалић, Иван Прогоновић, Марин Ни. Лукаревић (патриције), Анђелин Мажи, Јаков Водопија и Обрад Петовић. Под удар правних норми дошли су: Радосав Булога, Лонко Томашинин са Богданом Прибисалићем и Обрад Радоњић, Русо Гудељић, Цвитко Дубравчић, Симко Маројевић, Ловринац Лукин са Стјепаном кожухаром, Јакша Бенвенутов, Богдан Петровић, Павао Мартиновић са Дејаном Ратковићем, група коју су сачињавали Никола Капићевић, Обрад Петковић и ортак, Богдан и Никша Лоренцови са Ђурђем Марковићем и Лоренцо Никшин, Јаков Николић, Обрад Радишић, Франко Никшић, Иван Прогоновић са Никшом Лоренцовим, група Јаков Николић, Џиван Прогоновић са својим посинком Никшом, група — Ратко Милетић, Божићко Матковић са Радосавом Булагом и Никша Лоренцов са подстригивачем Будисавом, група — Никола Капићевић, Обрад Петковић са ортаком Богданом, Никша са Лоренцом, Ђурађ Марковић и Лоренцо Лукшин, Павал Мартиновић и нећак покојног Бартола Мариновог Ловро, Радоје Злочић, Божићдар Ратковић, група — Иван Прогоновић, Јаков Николић, Никша Ловренчић и Божићко Матковић, Влахуша Водопијић, Богдан Вуковић са фамулом Петра Ђуколе Милатом, Ловро Лучевић, Божићко Матковић са Милетом Прибетићем, група — Грубач Храњевић, подстригивач Будисав и Божићко Прибисалић, Јакша Бенвенутов, Франко Никшић, група — Никша Ловренчић, Јаков Николић, Божићко Матковић, Милета Прибетић и Иван Прогоновић, група — Божићко Матковић, Ратко Матковић и Милета Прибетић, нећак Бартола Маринова Ловринце, Радосав Секенић са братом Радељом, патриције Марин Ми. Лукаревић са Лонком Томашининим, Јакша Водопија, Михоч Цедиловић и најзад Обрад Петковић са Богданом Прибисалићем.⁴⁸ Није тешко запазити да је збијање у групе од неколико ужих ортачких дружина много више изражено код оних који су тужени него у случају тужитеља. Како је недостатак обртних средстава био израженији код сиромашних насељеника, који су се бавили рударством, него код имућних трговаца, треба претпоставити да су прекршиоци пословног и општег морала кудикамо пре били ситни рударски предузетници него посредници у увозно-извозној трговини. Било је више случајева да је појединац улазио у неколико пословних комбинација, све у жељи да боље пласира оно новца чиме је располагао или да тај новац замени личним радом.

Следеће, 1429. године настала је мала пословна осека (са 19 парова) на општој конјунктурној клацкалици. Председници судијских комисија били су: Ђулијан (Зубријан?) Лукаревић (једанаест пута), Стојко Милетић (двапут), Јакша Водопија (двапут), Иван Гундулић, Лонко Томашинин (двапут) и Иван Прогоновић. Њима су помагале судије: Јаков Водопија (пет пута), Лонко Томашинин (десет пута), Стојко Милетић (пет пута), Јаков Бенвенутов (осам пута), Божићко Матковић, Циван Прогоновић (двапут), Симко Маројевић (двапут), Јаков Николић, Матко Богосавов и Радоња Арменић. Као потражиоци својих права или новца појавили су се: Никола Лоренцов, браћа Медоје и Божићко Матковић, Ловро Лукин (двапут), нећак Бартола Маринова, Раде Ратковић, Матко Добросалић, Симко Маројевић, браћа Медулин и Божићко Матковић, Медоје Матковић, Јаков Николин, Будисав и Тврдисав Богавчић (двапут), Богдан Петровић Сила, Медоје Матковић, Матко Богосалић, Милета Прибетић, Никола Дујалић (?) и Мароје Прибисалић. Под удар правних и друштвених норми пали су: Радоња Бољиковић са кројачем Радошом Брајковићем, Јакша Водопија, Никола Капићевић, група — Никола Лоренцов са Матком Беденчићем и Божидар Милетић, Мароје Вратарић, Ловренац и Јакша Драгојевић, група — Божидар Милетић и Дабижив са Прибисавом Радњевићем, Стојко Милетић са Лонком Томашининим, Богдан Прибисалић, Медоје Матковић са братом Божидаром (двапут), Јаков Водопија, Радосав Булага са ортаком Радовацом, Јакша Водопија са сином, група — Божићко и Ратко Матковић са Милетом Прибетићем, Михоч Цедиловић, Лонко Томашинин, Стојко Милетић са Ратком Милетићем и најзад Ђурађ Марковић.⁴⁹

Завршне године деценије знатног скока у погледу интензитета пословања (1430) уследило је нагло падање броја и самих парница. Било их је само три, 1431 — ниједна, 1432 — четири. У 1430. години председници судијских колегија били су: Јаков Водопија, Ђубријан Пе. Лукаревић и Јакша Драгојевић, а поротници Иван Прогоновић (трипут), Ратко Милетић, Јаков Николић и Лонко Томашинин. Иницијатори судовања били су: Михоч, син Тонка Цедиловића, Милета Прибетић и Никола Капићевић, а тужени: Матко Беденић, Томко Вукшић са Ратком Кутушићем и Лаврица Луцикија.⁵⁰ Овај последњи тешко да је био родом из Дубровника, јер се таква презимена тада нису сусретала. Две године касније на истој функцији налазио се Јаков Водопија (четири пута), уз помоћнике: трговаца Сладана, Божићка Матковића, Симка Маројевића и Слада-

на Новаковића (вероватно поменути трговац), а по двапут Никша Томазовић и Никша Прогоновић. Као тужиоци иступали су: Иван Прогоновић, браћа Миош и Милат Вескоковић и двапут Матко Витовић, док су изведени на рочиште: Матко Влаховић, група — Радивој Вукшић и ортак му Радихна са Милетом Прибетићем, Сладан Тудор Јулиновић и Јулијан Лукаретић.⁵¹

Четири пута су се 1433. године састале судије да пресуде спорове у Руднику. Конзули су били: Јакша Влахотић, Сладан Новаковић и двапут Јаков Водопија, а поротници: Иван Проговић (двапут), Симко Маројевић (двапут), Божићко Матковић (двапут), Јаков Николић и Милета Прибетовић. Иницирали су суђење: Никша Влатковић, Иван Прогоновић, браћа Тврдисав и Будисав, али и Радослава, сестра Дапка Припковића. Под ударом суђења нашли су се: Никола Капићевић и Божићко Матковић, Јакша Водопија и Марко Витковић, група — Сладан Новаковић, Божићко Матковић и Маринце Николин и Тудор као ортак покојног Тудора, чији је пуномоћник за купљење оставштине био Џиван Прогоновић.⁵² Последња два Тодора били су домаћи људи, а Дубровчанка Радослава можда је била жена једног од њих.

Године 1434. пословна ревност, која се нешто поправила, донела је повећан број процеса (10). „Конзули“ у процесима били су те године: Јакша Водопија (пет пута), Јакша Влахотић и Никола Томазовић (четири пута). Помагали су им: Радосав Булага, Тудор Џиволиновић (четири пута), Иван Прогоновић (двапут), Јаков Николић (пет пута), Божићко Матковић (пет пута), Матко Витковић, Јакша Влатковић и Радисав Зеленковић. Иступали су као тужитељи: Зличић, патриције Марин и Рафо Ив. Гучетић, Иван Прогоновић, Радивој Миросалић, Андрија Прибињић, Божићко Матковић, Теодор Џиволиновић, Ловро Лукин, Сладојева удовица Ануела и Ловро Лукетић. Били су тужени: група — Јаков Николић, Маринце Николић и Лука Луцин, група — Будисав подстригивач, звани Ливац, Матко Буднић и Никша Томазовић, Богдан Сила, Тудор Џиволиновић са Обрадом Радишићем, Радовац Миладиновић са ортацима и Радивој Жужорин, Рајко Кутушић, Стипко Духојевић, Радовац и Андрија Жежевић, добра Сладанова (свакако због извлачења жениног мираза), и група — Никола Тонашијин, Матко Бедевић, Андрија Прибињић и Радовац, његов ортак.⁵³

Године 1435. интензивност пословних и међуљудских односа посведочена је са 17 спорова. Парнице су водили: Јаков Николић (четири пута), Јаков Водопија (шест пута), Јакша Влаховић (три-

пут), Никша Томазовић (Томин) и Циван Прогоновић; помагали су им: Теодор Циволиновић (трипут), Милета Прибетић, Никола Томазијев (четири пута), Јакобац Николић (седам пута), Божићко Матковић (десет пута), Матко зет Рапшићев, Циван Прогоновић (шест пута) и Будисав Богавчић. Тужбе су поднели: Томаш Лукарев, Руже, удова Прибисава Гуриновића, Матко Витковић, Радовац Прибишић, Радосав Радичевић, патриције Мато Ник. Ђорђић преко свога пуномоћника брата Стјепана, Радисав Новаковић, Иван Марков преко свог пуномоћника Будисава Богавчића (кога је овластио писмом), Будисав Богавчић, Радоња Миловчић, Рајко Прибиловић (двапут), Ратко Милетић, Тудор Циволиновић и његов ортак Иван из Сребренице, Иван Прогоновић и Радосава, сестра Дапка Припковића (а жена Рада Раденовића) преко свог пуномоћника Федерика Гундулића. Под ударом тужбе нашли су се: Андрија Жежевић, Матко Витковић и Мароје Радојевић и Тудор Циволиновић, компаноци Иван и Тудор и Петко Радивојевић, Божићко Матковић и Божићко Ратковић, Радојко Гојаковић и Прибисав Матковић, група — Радовац Миладиновић, Андрија Прибињић, Радовац Прибињић, Радмио Будихнић, Петар Радивојевић и Вукац Ђуриловић, дужници: Радосав Радилевић и ортак, група — Никша Томазовић, Вучета Богдановић, Радосав Влаховић и Ловринац Лучетић (двапут), Радисав Булога (трипут), Ловринац Лучетић, група — подстригивач Будисав, Никша Томазовић и Матко Бедевић, Никша Влатковић, Тудор Циволиновић и бивши ортак Рапков.⁵⁴

Следећа година била је још интензивнија у пословима и међуљудским споровима (19 парница). Било је то доба отварања и нагле активности тзв. младих рудника, на пример на Копаонику, који су ојачали и делатност старијих рудишта. Као „конзули“ спорове су водили: Јакша Водопија (16 пута), Јакобац Николић, Јакша Влахотић и Марин Братков, а помагали су им: Јакша Влахотић, Теодор Циволиновић, Иван Прогоновић (пет пута), Матко Витковић, Божићко Хракало, Јакобац Николић (12 пута), Богдан Сила (двапут), Никола Томашев Лукарчић, Јакобац Гр. Жабарац, подстригивач Будисав, Милета Прибетић (двапут), Божићко Спарожић, Будисав Богавчић (трипут), Ратко Милетић, Божићко Грахало, Радивој Жужорина, Божићко Матковић (трипут) и Матко Петковић. Страну која је тражила накнаде и утеривала права представљали су: Радосав Николић, Маринце и Иван Николић, Дабижив Радосалић, патриције Иван Вл. Бунић, Цвјетко и Матко, браћа и синови Радосава, званог Турчин, Добривој и Радосав Брајковић, Михоч Бош-

ковић, Иван Прогоновић (трипут), Милета Прибетић (двапут), патриције Никола Т. Лукаревић, Радован Групшић, Андрија и Радовац (браћа Прибињић), Божићко Матковић, подстригивач Будисав, Љубета Радосалић и Ловро Лукин. Виновници суђења били су: Радовац Миладиновић, браћа Андрија и Радовац Прибињић, кројач Будисав Богавчић, трговац Вучета, група — Будисав Хранковић, Радован Групшић и Станко Прибисалић, Тврдисав Богавчић, Никша Томазовић и Матко Богосалић, уместо Богдана, а у истој ствари био је и Иван Прогоновић, Богдан Стојковић, Никша Томазијев и Матко Бедевић, Божићко Скварић и брат му Ратко, група — Богдан Сила и син му Петар и Сплићанин Никола Томазовић и Матко Богосалићи, ортаци, Никша Томазијев, Ратко Кутузић, Андрија и Радивој Сасиновић, Франко Прибисалић, Радовац Миладиновић, Радосав Силенко и брат му Радеља, Божићко Матковић и Маринце Николић, група — Радовац Миладиновић, Андрија Прибињић и његов брат Радовац, па Никша Томазовић.⁵⁵

И 1437. године (са 10 парница) очитовала се појава да се до месеца јула одржава највећи део суђења, што би упућивало да предмет спорова нису били производи који су стизали са жетвом. Судијским комисијама председавали су: Божићко Матковић (четири пута), Јаков Водопија (седам пута), Никола Томашев Лукас и Тудор Циволиновић. Као поротници јављају се: Матко Витковић (двапут), Ратко Милетић, Ловринац Лучић, Јаков Николић (двапут), Ловро Лучић, Радосав Влатковић, Божићко Матковић (двапут), Никола Миочић, Циван Прогоновић (трипут), Симко Маројевић (двапут) и Љубисав Богавчић. Тужбу су подигли: Никола То. Лукаревић, Радовац Миладиновић, Ловро Лучичић, браћа Андрија и Радовац Прибињић, Симко Јеловчић, Радивац Миросалић Катана (из Сребренице), Вукић Радивојевић, Будисав Богавчић, Тудор Циволиновић и Богдан Сила. На оптуженичку клупу су изведени: Тудор Циволиновић, браћа Андрија и Радовац Прибињић, Радован Будићевић и подстригивач Будисав, група — Радован Матковић, Вучета, Радован и Станко, ортаци Радовац Миладиновић, Андрија Прибићевић и брат му Радовац (двапут), Тадија Циволиновић и Јакша Влатковић, Маринце Николић, група — Будисав Богавчић, Иван Радивојевић и Милатов брат Митош и, најзад, Божићко Матковић и Милета Прибињић.⁵⁶

Година 1538. последња је у циклусу интензивнијег пословања и живота (18 парница). На челу насеобинског судовања рудничких Дубровчана налазили су се: Божићко Матковић (двапут), Јаков

Николић (четири пута), Симко Лучичић, Симко Маројевић (девет пута), Божићко Грахало и Јаков Водопија. Улогу поротника обавили су: Јаков Николић (11 пута), Франко Маројевић, Симко Маројевић (двапут), Божићко Матковић (шест пута), Матко Витковић (четири пута), Јакша Водопија, Симко Лучичић, Ловро Лукшић, Будисав Богавчић, Радивој Гојаковић, Јаков Жабарац и Никша Миочић (трипут). Захтеве су поднели: Влатко Цивојевић, Радослав Брајковић (двапут), Радивој Вукчић и Радохна Радовчић, постригивач Будисав, Рајко Прибиловић, Симко Јеловчић, Симко Маројевић, Радосав Радашиновић, Андрија Прибињић, Радосав Брајановић, Добривој Витојевић, група — Андрија Прибињић, браћа Радивој Миладиновић и Радован Будићевић, Богут Будићевић, група — Радивој Вукчић, Радохна Радовчић и Мато Богосалић, група — Паскуша, удова Влахоте Храновића, Франко Налков Јаковов, Марин и син Влахоте као татори малолетних Влахотиних наследника Николе и Добрушка, па Божићко Матковић (двапут). Кривицу је требало да приме или одбаце: Милаш Радосалић, Радмио Будечевић, браћа Андрија и Радовац Прибињић, Махоје Зима (?), Миотош Весенковић, Божићко Матковић, он и Прибета Коцић, Радовац Миладиновић и браћа Андрија и Радовац Прибињић, Ловријенац Лукин, Радосав Брајковић и Добривој Витојевић, Добривој Латин и Вучета Латин, Богдан Петровић, Радовац Жабарац, група — Матко и Божићко Матковић, Богдан Сила и Радосав Зелен, Радо и Радивој Будићевић, група — Ловријенац Лукин, Добрил Миомановић, Ратко Кукушић, Богдан Жабарац и Радосав Будићевић, Никша Миоковић, Лонко Томашинин и Радивој Жабарац.⁵⁷ Људи из породице Жабарац свакако су били домаћи предузимачи. Треба скренути пажњу и на јављање Радохне Радовчића, касније врло познатог трговца у Србији, који је свакако добегао у Рудник, нешто северније, из насебина на југу тадашње Србије.

Интензивна пословања до августа 1438. године прекинута су и због појаве Турака на вратима Рудника. Познато је да је султан Мурат II, кад је крајем 1437. умро угарски краљ Жигмунд, сматрао да му се указла прилика за најезду против Угарске. Већ следеће године Турци су продрли у Србију и заузели важну тврђаву Островицу, у непосредној близини Рудника. Године 1439. руска војска ушла је у Смедерево и посела територију Деспотовине. То је била прва окупација преостале српске државе која је трајала до закључења мира у Сегедину 1444. године.⁵⁸ У условима окупације општа интензивност живота јако је опала, што се видело и на парничењу

Дубровчана у Руднику: 1439. биле су три расправе, 1440 — шест, 1441 — једна, 1442 — десет, 1443 — две, 1444 — пет.

Током 1439. парнице су водили Божићко Матковић (две) и Јаков Николић, а помагали су им Радосав Влатковић (двапут), Мароје Цивановић (двапут), Божићко Матковић и Никша Миочић. Тужбе су поднели: Сплићанин Никола Томин, Матко Богосалић и Симко Маројевић, а пред судом су одговарали: Теодор Будино и Андрија Шашевић, Симко Лисичић и група — Никола Томин, Матко Богосалић и Милаш Радосалић.⁵⁹

Године 1440. председници судијских колегија били су: Божићко Матковић (четири пута), Јакобац Николић и Јаков Жабарац. Као поротници су наступили: Матко Витковић (четири пута), Будисав Прибојевић, Лоренцо Лукин, (двапут), Будисав Богавчић, Никша Миочић (двапут), Ловринац Лучетић (можда Лоренцо Лукин!) и Јаков Николић. Тужбу су покренули: Радосав Прибојевић, Радона Миомановић, Тврдисав Богавчић, неки Добровој, Радосав Рачић и Богдан Петровић. Пред суд су изведени: Добровој Витојевић, Радовац Жабарац, Радивац, некадашки ортак Рајков, Милаш Радељић, група — Радосавов компањон Доберко, Радеља Сјеленко, кројач Витко, Милаш Радосалић и Богдан Сила и група — Добрил Миомановић, подстригивач Витко, Радеља Влатковић и Милаш.⁶⁰ Следеће године једини спор је расправљен пред Божићком Матковићем, Јаковом Николићем и Радојком Гојаковићем по пријави Ивана Николиног против Матка Витковића; тужилац није сам присуствовао парници, него је ствар у његово име представио Лоренцо Лукин, као његов пуномоћник.⁶¹

Године 1442. као да су се и под турском влашћу јавили подстицаји за већу пословност. У десет парница председавали су: Божићко Матковић (трипут), Јаков Николић (шест пута) и Лоренцо Лукин, а помагали су им: Ловринац Лучетић (двапут), Матић Вотиковић, Тврдисавов брат Будисав, Божићко Матковић, Матко Витковић (осам пута), подстригивач Будисав, Будисав Богавчић; тужитељи су били: Андрија Прибињић, Јакша Радовчић, патриције Рафо и Алојзије Гучетић, Радосав механџија, Божићко Матковић, Рајко Прибиловић (двапут), Радосав Рачић, Влатко Остојић и Радојко Гојаковић. Тужени су: Радовац Миладиновић, Радосав Булога, подстригивач Будисав, Радовац Прибињић, Влатко, брат Жужорине, Ловринац Лучетић и Симко Јеловчић, Божићко Матковић, група — Добрил Миомановић, Милаш Бозиновић, Витко Рачић и Радеља Влатковић, Ловринац Лучић и Добрил Миомановић, па Радеља, брат

Радосава Зеленка.⁶² Године 1443, међутим, уследио је утишани ритам живота. У две парнице председавао је Матко Витковић, а уз бок су му били Радосав Булога, Будисав Богавчић (двапут) и Ловринац Лучетић; тужбу су заступали: Јаков Николић и Мароје Бокчиновић, док су се бранили: Ловринац Лучетић и Мароје Радојевић.⁶³

Да су политички односи утицали чак и на заказивање судијских рочишта, може се видети на случајевима у 1444. години — до септембра на дневном реду био је само један спор, а за три јесења месеца од септембра (кад је већ уређено примирје између деспота и Турака) — четири. Четири од пет парница водио је Божићко Матковић, а једну Божићко Грахало; том приликом били су поротници: Радосав Булошић, Ловринац Лучетић (трипут), Будисав Богавчић, Радовац Миладиновић, Радојко Гојаковић, Матко Витковић (двапут) и Божидар Медојевић, као и неки Будисав. Своја права поставили су: Радовац Миладиновић и Радовац Прибињић, Матко Витковић, патриције Рафо Ив. Гучетић, Лоренцо Лукин и Добривој Витовић, а бранили су се: група — Мароје Цивковић, Божић Спарожић и брат му Ратко, Радовац Прибињић, Гојко Брајковић и подстригивач Будисав, Матко Витковић и Божидар Медојевић, као и Мароје Радојевић.⁶⁴

У другој половини четрдесетих година обновљено је пословање и део раније интензивности живота. То су пратиле и парнице: 1445 — 12, 1446 — 9, 1447 — 12, 1448 — 15 и 1449 — 14. Године 1445, на челу судијских комисија налазили су се: Цивко Рађунат (двапут), подстригивач Будисав, Цивко Брајковић, Божићко Матковић (трипут), патриције Јаков Гундулић, Јаков Николић (двапут), патриције Дамјан Јун. Ђорђић и Матко Витковић. Поротници су били: Божићко Матковић, Матко Витковић (четири пута), Божићко Грахало, Цивко Брајковић, подстригивач Будисав, Радосав Булога (двапут), Ловринац Лучетић (трипут), Добрил Миомановић (трипут), Будисав Богавчић (двапут), патриције Марин Ђ. Гучетић, Никола Радулинов, Радојко Гојаковић, патриције Јаков Мар. Гундулић и Михоч В. Бобаљевић. Жалбе су доставили: Бенко Котруљевић, Мароје Радојевић, Божићко Матковић, Мароје Цивановић (двапут), Радохна Миомановић, неки Маринце, Лоренко Лукин (двапут), Катарина, удова Лонка Томашиног, са сином Матком, Божидар Медошевић и Радовац Жабарац. Бранили су се: Радовац Миладиновић и Радовац Прибињић, Добривој Витковић и Ловро Лучетић, Радојко Гојаковић, Матко Витковић, Божићко Грахало, Божићко Матко-

вић и Цивко Брајковић, Матко Судије и Симко Јеловчић и Радовац Миладиновић.⁶⁵

Са обнављањем послова поновило се присуство људи из патрицијских родова, којих је и у време интензивног рада у мајданима тридесетих година било мало на Руднику; уз њих су се нашли њихови ванбрачни синови, па и покоји Италијан, који се раније доселио у Дубровник. Тако су се међу председницима судијских колегија налазили и Климе Мар. Ра. Гучетић (четири пута) и Паладин Пе. Лукаревић, уз Божићка Матковића Грахала (двапут) и Божићка Матковића (двапут). Њима су асистирали: Радојко Гојаковић (трипут), Будисав Богавчић (двапут), Лоренцо Лукаревић (патрицијски бастард), Радовац Миладиновић (пет пута), Радосав Булога (двапут), Матко Витковић, Радивој Катана, Михо Галвано (Италијан!) и Климе Мар. Гучетић. Странку са захтевима представљали су: Цвјетко Турчиновић (двапут) из Дубровника преко пуномоћника Витка Влатковића, Радивој Катана, Божићко Матковић (двапут), Михоч Божићковић (двапут), патриције Климе Мар. Гучетић и Петар, син патриција Вите Растића. Под истрагом налазили су се: група Ловринац Лучић са Божићком Матковићем и добрима Рајка Прибиловића (двапут), Милашин, који је становао са Симком Лисичићем, Ловро Лучетић, Радојко Гојаковић, Мароје Циваковић, Божидар Ђурућало, Матко Лонковић, он са очевим добрима и Јаков Миочић.⁶⁶ Обнова процеса делом пред истом комисијом сведочила би о неефикасности парничких рочишта.

Године 1447. комисије за решавање спорова међу Дубровчанима на Руднику предводили су: патриције Паладин П. Лукаревић (пет пута), патриције Никола Том. Лукаревић (двапут), његов ванбрачни син Тома, патриције Влахо Ник. Кабога (четири пута), Радосав Радићевић и Божићко Матковић. Помагали су им: кројач Будисав, Радеља Зеленко, Радовац Миладиновић, Божидар Богавчић, (четири пута), Радојко Гојаковић (пет пута), патриције Симон Дам. Менчетић (четири пута), Божићко Ратковић, Божићко Матковић (двапут), Никша Томашовић и Матко Витковић. Тужбе су поднели: Антун Ник. Мар. Наљешковић преко пуномоћника (двапут), Лоренцо Лучетић, Матко Грубачевић, Марин, син пок. Цивана Прогоновића, Милат Богдановић, Мароје Мирковић, Илија Радосалић (двапут), Радовац Јеловчић, Радовац Миладиновић и Радовац Прибињић, Мароје Радојевић и Добровој Витојевић. Тужени су: Божидар Медошевић (четири пута), он с ортаком Радихном, Божићко Спарожић, Петар, син патриција Вите Растића, он са својим компањо-

ном Милићем, Мароје Цивановић, Радосав Зеленко, Вукша Грубачевић, Матко Грубачевић и Радосав Влатковић.⁶⁷

Следеће године односи су били чак нешто интензивнији. „Конзули“ у судијским колегијима били су: патриције Влахо Ник. Кабога, Никша Томазовић, Божићко Матковић (трипут), патриције Паладин П. Лукаревић (четири пута), Лоренцо Лукин (четири пута), Припко Добрељевић и патриције Никола Ми. Соркочевић. Као поротници одлучивали су: Божићко Матковић (двапут), Ловро Лучетић (двапут), Матко Витковић, Радосав Влатковић, Мароје Радојевић, патриције Симко Дам. Менчетић (четири пута), патриције Влахо Ни. Кабога (четири пута), Матко Грубачевић, Будисав Богавчић (четири пута), неки Ловринац, Радовац Миладиновић (трипут), Радојко Гојаковић, Радовац Жежевић, Марин Прибисалић, патриције Никола Паск. Растић и патриције Алвизије Вит. Гучетић. Рочиште је могло бити заказано и у Смедереву. Жалили су се: Тонко Бокчиновић, Симко Јеловчић, патриције Никола Вл. Менчетић, Божићко Матковић, Добривој Витојевић, подстригивач Будисав, Ловро Лукшин, Радовац Грубачевић преко пуномоћника, Радивој Миросалић, Божићко Матковић (трипут), Радосав Богавчић, Петар Јакобовић и Матко Грубачевић. Окривљени су: Матко Витковић, Будисав Богавчић, Мароје, син пок. Цивана Прогоновића, и лично и као наследник, Јаков Николић, Мароје Радојевић, патриције Никола То. Лукаревић (двапут), Петар, ванбрачни син патриција Вите Растића, заједно са Будаком Богдановићем и било којим другим, Милаш Радосалић, бивши фамул Симка Маројевића, неки Радивац, Милаш Стипковић и Симко Јеловчић, Мароје Радојевић, Мароје Цивановић и најзад Михоч Галвани.⁶⁸

Попуштање активности у 1449. години огледало се најпре у повлачењу из послова припадника патрицијата у Руднику све до јесењих месеци. На челу насеобинских судова налазили су се: Будисав Богавчић, Матко Витковић, Божићко Матковић Грахало (девет пута), Божићко Витковић, Радеља Зеленко, патриције Никола Ми. Соркочевић и Франо Мар. Гучетић. У саставу судова радили су и Ловро Лучетић (пет пута), Петар Јакопчевић (двапут), Радојко Гојковић, Јаков Николић (двапут), Матко Вратарић, Марко Вратарић (двапут), подстригивач Будисав, Добрило Новаков, Матко Грубачић (двапут), Вукац Грубачевић, Божић Матковић, Добрил, ортак Радосава, Добрил Миокановић, Радовац Миладиновић, Ловринац из Улциња, патриције Никола Март. Цријевић и Влахо Ни. Кабога, као и Радовац Миладиновић. Били су иницијатори за разматрање

спорова: Јаков Јакшић, подстригивач Будисав, Радовац Миладиновић (двапут), Марко Прибисалић, Радовац Витковић, Јаков Николић, патриције Никола Мар. Ра. Гучетић, преко пуномоћника Радивоја Вукосалића, Тонко Бокчиновић, патриције Мато То. Бунић (велики извозник метала!) преко заступника Мароја Рачића, патрицијски бастард Лука М. Сарака, патриције Паладин Лукарчевић и Марин Цивановић. Бранили су се: Божидар Медошевић, Вучета Богдановић, Ловро Лучетић, група — Милаш, ортак Богдана Силе, са Радосавом Зеленком и његовим братом Радељом, Радосав Шашевић са Будисавом подстригивачем и другим, Лоренцо Лукин, Матко Грубачевић, Радовац Миладиновић, звани Жежевић, Радохна Миомановић, Божидар Муцало, Матко Грубачевић са Симком Јеловчићем, патриције Симон Д. Менчетић са браћом у групи са Милобратом Радосалићем, Маројем Радојевићем и Вокелином Богосалићем (рочиште је могло бити и у Смедереву) и Матко Витковић са братом Павлом.⁶⁹

Већ 1450. дошло је до опадања интензитета послова и живота у дубровачкој насеобини на Руднику (десет парница), 1451. спорова није било, 1452. била је само једна парница, 1453 — четири, 1454 — две и 1455. године само једна. Ту је био и крај судовања у условима постојања Деспотовине. Прве године у посматраном низу дубровачка властела као да је желела да се још афирмише и у удаљеним насеобинама. На челу судских комисија налазили су се: Паскоје Пе. Лукарчевић (четири пута) и Јаков Н. Прокуло (двапут), а 40 одсто преосталих „конзулских“ места држали су Марко Вратарић, Лоренцо Лучетић (двапут) и Радојко Гојаковић. Поротници су били: патриције Симон Да. Менчетић (трипут) и Влахо Ни. Кабода, Радосав Богавчић и Радојко Сојаковић, патриције Симон Да. Менчетић, Ђуњо Чељубин (парница је могла бити и у Зајачи. Крупњу и у Ваљеву), Радоња Ратковић, Матко Грубачевић (двапут), Будисав Богавчић, Радојко Гојаковић, подстригивач Будисав (двапут), Лоренцо Лукин, патриције Паладин Пе. Лукарчевић (двапут) и Иван Да. Менчетић. Захтеве и жалбе поднели су: Радоња Ратковић са Радељом Влатковићем, званим Зеленко, Радеља Влатковић Зеленко са Припком Добретковићем, патриције Марин Вит. Гучетић са Марином Бе. Гундулићем, патриције Драгоје Алв. Гучетић, стараоци заоставштине Божићка Грахала које је за „факторе“ именovalo Мало веће, Павал Матковић, Радич Грубачевић преко свог брата Вукше као пуномоћника, Јаков Николић, Мароје Радојевић (ствар вођена у Смедереву) и Радеља Влатковић. Под удар норми

дошли су: група коју су сачињавали патриције Јаков Прокуло и Марин Вит. Гучетић и Радојко Гојаковић, Радосав Аћер, Радојко Прибациновић са Лукшом Остојићем и другим дужницима, патриције Никола М. Соркочевећ, дужници пок. Божићка Грахала, Божићдар Жмиркало, Симко Јеловчић, Ратко Спарожић Марко Прибисалић и Матко Орлачић.⁷⁰

Спор су у 1452. години, водили патриције Јуније Мар. Ђорђић, Симон Да. Менчетић и Ламбро Ив. Пријевић између Мароја Радневића као тужиоца и Матка Грубачевића.⁷¹ Наредне године властела је са 50 одсто држала „конзулска“ места: Марин Ив. Гучетић (двапут) према Вукши Грубачевићу и Радојку Гојаковићу. Поротници су, међутим, били само пучани: Мароје Ратчић, Вукша Грубачевић, Радојко Гојаковић, подстригивач Будисав и Мароје Радојевић, звани Јуда. Тужитељи су били: Радивој Катана, патриције Никола и Марин Ив. Гучетићи, Михоч Радоњић и Лука Мартинов. Оптужбе су оспоравали: Будисав Радовчић са Ловренцем Лучићем, група — Беља и Обрад Стрежевић са Марином и Антуном Стојковићима, Матко Грубачевић, звани Јуда, и Мароје Стојаковић, који се бранио преко пуномоћника Николе Паск. Леваића.⁷²

У суду две парнице 1454. и у последњој 10. новембра 1455. године више није било представника владајућег слоја Дубровника. „Конзули“ су били: Радоња Ратковић, Мароје Ратчић и подстригивач Будисав, а поротници Вукша Грубачевић и Радојко Гојаковић, Вукша Раћен и Матко Жуда, Мароје Грубачевић и Божићко Спарожић. Тужбе су поднели: Матко Никше Пековић, патриције Иван Ни. Кабога и Јакша Прокулић, а бранили су се: Радовац Жежевић, Радојко Гојаковић и Милиша Цекановић.⁷³

*
* *

Дугачки спискови пословних људи из редова дубровачких насељеника на Руднику који су морали да се послуже услугама локалног суда у колонији — и који замарају читаоце својом стереотипијом — не показују људе који су обавезно морали становати у овом месту, као што и не исцрпљују све оне који су боравили у мајдану под Штурцем. Има историчара који сва имена која су забележена у вези са судовањем узимају за становнике насеобине па се стварају непотребно и нереално велике цифре, а да се, при том, не обраћа пажња да се нека иста имена јављају у исто време

и у неким другим дубровачким колонијама. У поменутиим списковима било је четири категорије људи: конзули, поротници, тужиоци и тужени; најмногобројнији су били виновници парница, а најмање заступљени конзули (колико спорова) и тужитељи, док је судија било двапут онолико колико конзула. Не може се сасвим поуздано рећи која је категорија у целини била присутна на Руднику. Биће да су тужени посигурно били из овог места, док су представници остале три категорије могли бити са стране. Извесно је да су на Руднику живели они који су бирани за пуномоћнике, а њихови патрони то нису били. Код судијских колегија мање је мештана било међу патрицијама, а више међу пучанима. Има и појава удвајања истих личности, јер су исти људи приказани разним именима (народним и латинским, по имену рода и по очевом имену, односно и по надимку). Прављење прецизних збирова имена према деценијама било би због тога неоправдано. Имена је за време од 1402. до 1455. године било око 500, што би просечно по деценији износило по сто.

Спискови имена, ипак, имају велику вредност, јер без много причања приказују међусобне односе у сукобима свакодневице; посебно се рељефно види међусобно удруживање средстава у пословањима, на више страна и са више особа. Спискови показују и дуготрајност задржавања насељеника на Руднику; они који могу показати дуже периоде јављања у документима очигледно представљају стабилно настањене на Руднику. Кад се консултује истовремена присутност поменутих људи у другим трговачким и рударским средиштима, добијају се елементи о значају и везама Рудника као привредног центра.

О боравку насељеника који су се парничили у Руднику неће се правити специјална статистика, него ће се навести само експланативни примери. Међу колонистима са најдужим боравком на Руднику спада један од првих који су се судили — Анђело де Мажи, који је забележен у размаку од 56 година (1372, 1426, 1428), разуме се под претпоставком да се није догодио изузетан случај — да је реч о две личности са истим именом. Јакша Вл. Водопија одухватио је временски интервал од 36 година (1402—1438), Јакс Бенвенутов и Стојко Милетић по 18 година (1411—1429), Влчо Мих. Бобаљевић — 25 (1402—1427), Влахо Бобаљевић — 17 (1408—1425), Богдан Петровић Сила — 26 (1414—1440), Божићко Матковић Грахало — 26 (1424—1450), Будисав Богавчић — 29 (1425—1454), Божићко Спарожић — 27 (1427—1454), Будисав подстригивач — 22 (1427—1449),

Андрија Прибињић — осам (1434—1442), Влатко Биља — 13 (1411—1424), Бенко П. Гундулић — 13 (1402 — 1415), Грубач Храњевић — 18 (1411—1428), Федерик Гучетић — десет (1425—1435), Рафо Гучетић такође десет (1434—1444), Добровој Љубисалић, фамул Грубача Храњеновића — 14 (1410—1424), Добровој Витојевић — 11 (1437—1448), Добрил Миомановић — седам (1438—1445), Јакша Влахотић — 12 (1424—1436), Јаков Николић — 25 (1424—1449), Лонко Томашинин — 30 (1408—1418 и 1423—1438), Ловринац Лукин (Лучетић) — 26 (1426—1454), Марин Лебров — десет (1398—1408), Никола Т. Лукаревић — 12 (1436—1448), Мато Водопија — 11 (1414—1425), Милета Прибетић — 12 (1424—1436), Матко Бедевић — седам (1429—1436), Јакша Влахотић — 12 (1424—1436), Сплићанин Никола Томазијев — 24 (1424—1448), Радоје Злочић — девет (1419—1428), Радмил Стојшић — шест (1409—1415), Радосав Радохнић Булага — 20 (1425—1445), Радисав Радичевић — седам (1428—1435), Радоје Ратковић — десет (1418—1428), Радовац Миладиновић — десет (1434—1444), Радовац Прибињић — девет (1435—1444), Радојко Гојаковић — 14 (1441—1454), Палко Миловчић — седам (1420—1427), Симко Маројевић — 30 (1408—1438), Симко Лисичић — 36 (1410—1446), Симко Јеловчић — 13 (1437—1450), Томаш Баранин — 14 (1410—1424), Тонко Томазијев — шест (1418—1424), Тврдисав Богавчић — 15 (1425—1440), Цвјетко Рад. Турчин — десет (1436—1446), Џиван Прогоновић — 34 (1414—1448). Далеко највећи број уписаних лица (74 одсто среће се само једне године у судским анализма насеобине. Међу те су спадали и касније познати извозници у Србији — Џиван Припчиновић (1423), који се везао за Рудник више од четири и по деценије, и Радохна Радовчић, коме је пословно средиште по доласку Турака била Ужичка Пожега.

Више племићких родова из града св. Влаха имало је своје чланове и на Руднику: Бобаљевићи (и то њих подоста), Буће (само изузетно — Иван, 1407), Бунићи, Пријевићи, Градићи (само изузетно: Марин Вл., 1407, 1410), Гучетићи (највише), Ђорђићи, Лукаревићи (повише), Менчетићи, Растићи, Сараке. Илија Сарака био је 1445. конзул у Бохорини, на двадесет година после појаве на Руднику, што би упућивало да се преселио на западније рудиште). Народна имена код колониста највише су почињала словима „Р“ (посебно са основом Рад-) и „М“.

Већ је речено да је насеобина на Руднику била добро повезана са другим дубровачким колонијама, најпре око 1435. са Сребреницом и подрињским рудницима, а потом нарочито са Смеде-

ревом, Београдом и другим оазама и Шумадији и у Подунављу. Ми-хо Мар. Растић био је конзул у Боровици 1448. године, што значи да се преселио са Рудника (јер се ту јавио 1411). Никола Март. Цријевић био је присутан и у подрињским рудницима Црнци и Бо-хорини. Рафо и Алојзије Ив. Гучетић срећу се и у Црнци. Томаш из Сплита поднео је (1410) тужбу и у банатском Ковину. Андрија Прибињић био је (1439) судија и у месту које се бележи као Де-потова курија (двор), док је ту (1451) Јаков Николић био тужен. Трговац Сладан Новаковић изабран је (1432) за конзула у Некуди-му (Шумадија), Никола Томазовић (1434) на Деспотовој курији, где је у исто време Тудор Цивановић био под ударом закона. Радосав Аћер био је (1454) судија у Рудишту испод Авале. Дубровчани из Сребренице виђани су понекад и на Руднику, а Дубровчани из Звор-ника долазили су на Рудник и, преко њега, у Приштину и у друга места српске државе.⁷⁴ Веза Рудника са Илоком већ је означена. Насеобина у копаоничком руднику Плани имала је трговинских веза са Рудником.⁷⁵ Павле Мартиновић из Приштине поднео је (1427) жалбу на рочиште у Руднику. Врло познати из рада рудничке колоније Стојко Милетић и Јаков Бенвенутов били су забележени и у вези са именовањем судијских колегија у великим насеобина-ма на Косову. Било је случајева да су конзул и судије одређивани у вези с неким предметом за судовање истовремено у неколико ме-ста: средином новембра 1453. године за Смедерево, Рудишта, Руд-ник, у Рудишту и на Руднику или у Зајачи, Крупњу, Ваљеву и Руднику.⁷⁶

Пословни контакти са великим тржиштем у Београду били су, природно, интензивни. Климе Марином Гучетић и Лампре Ил. Цријевић јављају се (1447) као судије и конзули у Београду, мада им је пословна база била и у Смедереву. То важи и за пословно јаче пучане, какви су били Јаков Бенвенутов, судија у Београду 1439, и Радивој Катана и Михоч Галвани, судије у Београду 1445. године. Андрија Капићевић био је (1423) судија у Београду, где му је живео и рођак Никола. Цивко Брајковић је (1438) био чак конзул у Смедереву, а Тудор Циволиновић судија, овај други, уосталом, и у Београду односно на Деспотовој курији. Будисав Богавчић са Рудника био је (1435) тужитељ у Београду. Цариник на Руднику Влатко Добројевић примио је позив да дође и у Дубровнику одго-вара због оптужби трговаца у Београду, у кући Влча Бобаљевића. У вези са смрћу Грубача Храњевића на Руднику (1427), Бартол Ма-ринчетић, такође са Рудника, морао је да се постави за јемца за

неког Трстеничанина у Београду. Један Дубровчанин из Београда (пре 1433) повео је двојицу Улцињана, насељених на Руднику, у угарски град Шарош.⁷⁷ У Београду их је било из разних места, па и из Рудника. Јакша Водопија са Рудника дуговао је неком Дубровчанину из Београда већу количину (302 литара) сребра, а затим је са Бенком Мар. Гундулићем закупио сребреничку царину, пошто је био цариник и на Руднику. Његов брат Никша (1405) имао је на Руднику спор са Турцима око трговине соли.⁷⁸

Везе са Смедеревом биле су, ипак, најитензивније. Ту се често срећу људи који су учествовали у рудничким парницама. То су, на пример, били: Андрија, Влахо и Михоч Бобаљевић, Влахо Ник. Кабога, Лампре Ил. и Никола Март. Цријевић, Јуније Мар. Ђорђић Јаков Гундулић, Алојзије, Марин Витов, Марин Иванов и Никола Иванов Гучетић, Никола Томашев и Паладин Петров Јукаретић, Симон Дамјанов и Никола Влахов Менчетић, Јаков Н. Прокулић, Радован Аћир, Марко Биоградац (коме је парница могла бити заказана и на Руднику), Будисав Богавчић, Тонко Бокчиновић, Будак Богдановић, механџија Радосав Брајковић, Џивко Брајковић, Михо Галвани, Божићко Матковић Грахало, Матко Грубачевић, Симко Јеловчић, Радивој Миросалић Катана (али тек у 1445. години, док би на Руднику био десет година раније), Бенко Котруљевић, Ловринац Лучетић, Божидар Муцало, (Јакоб(ац) Николић, Милаш Прибиливић и(ли) Милаш Прибинић, Џиван Прогоновић и син му Марин (Мароје), Вукша Рањен, Матко Жуде (Шуде), Добровој Витојевић (у Смедереву тек од 1450; на Руднику 1437—48), Радеља Влатковић Зеленко, Радовац Жабарац, Радовац Жежевић и други.

*
* *
*

Из прве деценије XV века постоји података о знатном довозу тканина у два тада главна рударска и трговачка средишта — у Ново Брдо и на Рудник. Мало веће, наиме, у октобру 1407. године дозволило је да се из Дубровника у поменута два центра извезе 77 товара тканина и девет товара друге робе, што се укључивало у укупан контингент од 251 товара тканина и 38 и по товара друге робе за Србију.⁷⁹ Део тканина је, свакако, размењиван са Турцима за со; кад нека вредност није наплаћена Турцима, ови су насилно одузели пет товара текстила; на то је дубровачка влада молила

деспота да се тај секвестар дигне, а конзулима у Руднику, Новом Брду и Трешчи дала је налог да учине правду Турцима, ако би се због соли жалили.⁸⁰

Из тог времена постоје неки интересантни тестаменти Дубровчана умрлих на Руднику. Тонко, син Никше Олетића, имао је кућу у Дубровнику; водио је трговачко друштво са Томком Николетиним и заједнички капитал износио је 81 литру сребра; неких 200 дуката и све што преостане од даривања требало је дати компањону да води послове компаније. Тестатор је завештао 80 перпера, нећаки, која је живела у Пећи, сину Богдану који је становао у Плани 20 перпера, а по литру или пола литре сребра трима женама пословних пријатеља, момцима и неким другим на име пажње; неколико либара сребра имао је и у Плани, а ортак Тонко био је дужан да патријарху такође преда једну либру. Као епитропи или сведоци тестаamenta поменути су неки колонисти: Марин Бутров, Тодор Гисла, Ђорђо из Дубровника, Марин Лебров, Иван Станиберт (де Станиберто), можда Сас, Братислав Предојевић, кројач Марин, Мило, син Марина Леброва, Бенко, син кројача Драшула; иначе покојник је за епитропе именовоао чак девет лица.⁸¹ Богић Радјеновић, који је завештање саставио априла 1419. године, имао је две мање куће у Дубровнику (које су вределе 260 перпера), што је оставио жени и двојци синова; као извршитељи последње воље означени су угледни пучани на Руднику Стојко Милетић и Бартол Маринчетић, неки механџија Стојац и покојникова жена Марија.⁸²

У то време, према мишљењу М. Ј. Динића, није било стално настављене властеле на Руднику; патриције су имале са Рудником само пословне везе, но и оне се нису ограничавале само на ово место. У годинама 1419—1424. само једном је један Бобаљевић изабран за конзула и један Гундулић за судију, док су све остала места у судијским комисијама била резервисана за угледне пучане насељеника. Међу овима најугледнија су била четворица — Стојко Милетић и Бартол Маринчетић, горе поменути, Лонко Томазиновић и Влатко Добровојевић. Без овог квадравиријума нису се могли решавати ни спорови у дубровачкој насеобини на Руднику.⁸³

Поред људи ангажованих у рударству, на Руднику је било и изразитих трговаца-посредника. Такав један, Грубач Храљевић је у свом тестаменту најпре поменуо осам товара воска у својој и братовљевој кући. У залогу је имао тканина за 400 либара сребра и оне су се налазиле на ваги (стадера) Стојка Милетића. Браћи Медоју и Богићу дуговао је либру и девет унчи сребра. Сребро је

слао на чување жени у Дубровник, а на Руднику је располагао само мањом количином племенитог метала. Неко сребро је узео на зајам од Марина Прибисалића и неког Вртарића, с тим да га врати кад буде дошао у Дубровник. Мароје Вртарић добио је од њега шест перпера да их преда Јакову Водопији, што је превео 13 либри и пет унча сребра (у Дубровник) неког Мароја Кимака (?). Као што се види, праћење превоза сребра се плаћало ниском стопом на име осигурања транспорта. Занимљиво је што: насеобина није држала своју кантарину, него је постојала приватна вага. Храњеновић је доносио робу из Дубровника, коју је раздавао на вересију; у моменту смрти, са неким Јуром водио је трговачко друштво, које је имало у Србији дужника за 95 либри сребра. Поред воска, извозио је и вучје и јагњеће коже. Његови веровници су били: патриције Ђуњо Градић (21 либра), Ратко Камарић, Јаков Которанин (две либре), Никша Водопија (девет либри), а 100 дуката дуговао је Бартолу Маринчетићу; овоме је за 400 либри бакра платио само две либре сребра. Нека тканина је, иначе, стајала пет либри сребра, тј. колико 1.000 либри (357,75 кг) бакра. Са Рудника је неке тканине носио у Београд неки Дабижив из Трстеника и у том подвозу Храњеновић није био јемац. Као вероватно човек са села, Грубач је имао у Требињу осам крава, три кобиле и два друга грла; у Требињу је имао и дужника. Наследници су му били по трећину заоставштине: син Гргур, брат Тасинац и син трећег рођака, који је живео са Тасинцем.⁸⁴

Сребро мерено либрама представљало је на Руднику натурални новац кад се пословало са Дубровником, мада су у месту курсирали руднички грошеви. То толико тражено сребро умео је да одузме и деспот, заједно са тканинама и другом робом, што је на Руднику (1424) учињено управо Грубачу Храњеновићу. Отимачина је обављена преко „официјала“ за знатну своту; да се отето врати, Грубач је у Дубровнику именовao за пуномоћника Бартола Маринчетића.⁸⁵ Имовину насељеника док су се налазили у родном граду чували су фамули. Међу овима је било и несавесних. Вукац, момак неког Симка, док се овај налазио у Дубровнику, расипао је и од робе и од покућства, о чему је Симка обавестио неки Цивко, кад је већ било упропашћено 80 дуката.⁸⁶ Најмљени момци, иначе, не само што су морали становати у насеобини, него су били дужни да крену на било које путовање у било које место Србије или Босне, што им нареди патрон или његов ортак.⁸⁷

Сачувани су преписи две судске одлуке донесене на Руднику. Деветнаестог новембра 1428. Јакша Николић појавио се, пред рудничком судском тројицом са једним „консоладом“ (решење о парници), начињеном пола године раније за суд у коме се налазио и неки Медоје (свакако из насеобине); Јаков је тражио од Симка Маројевића да му плати пет либри неког дуга начињеног за заједничку компанију код плаћања руде; о томе Симко није хтео да се изјасни пред судом, па је игнорисао његов позив. Због тога је Николић извео три угледна сутрађанина (Јаков Водопија, Франко Николић и жупник Михо), који су потврдили да је Јакша позвао ортака пред суд док су били у тврђави Островици. Суд је донео прво решење тако што је позвану странку која се није одазвала казнио са 25 перпера. Симко се после изговарао да није дошао због тога што је требало да најпре од Цивана Лигатића прими неки дуг од пет либара сребра.⁸⁸

Ако се именовани судија по „консолађу“ не би налазио у насеобини, преостала двојица одређених могла су трећег одсутног друга заменити лицем које би сами изабрали. Тако је било и са налогом од 21. септембра 1436. који је довео до рочишта 1. фебруара 1437. године на Руднику. У спору су се налазили браћа Андрија и Радовац Прибињић и Радовац Миладиновић, раније компаниони који су осам година живели као браћа. У моменту спора код Миладиновића налазила се велика количина сребра, тј. она коју је требало предати арбитрама („добрим људима“) у Дубровнику. Ови су затражили да Иван Котруљевић обави књиговодствену експертизу. Кад су у септембру 1436. били у Дубровнику, Иван се налазио у Србији, па расправа није могло да буде. Спор је настао око 145 либара сребра, од којих су се десет налазиле у залогу код истог Ивана Котруљевића, у виду чаша. Кад је Котруљевић саставио извештај, спорна маса је утврђена на 321 дукат, колика је била вредност експедована у Дубровник. Компанија је имала дугова код Николе А. Лукаревића, Милете Прибетића и Симка Јеловчића, а потраживања код дужника за 145 либара. По свој прилици, Миладиновић није прихватио арбитражно решење, донесено на основу Котруљевићеве експертизе. Потом се морало ићи на редован суд у насеобини. Овај је такође консултовао књиговодствену анализу, па је донео одлуку да Миладиновић мора да плати браћи 28 либара сребра.⁸⁹

Завештање Цивана Прогоновића, умрлог фебруара 1438. на Руднику, није дало изузетне податке. Својој жени Станици дао је

200 перпера за увећање мираза, нећаку Марку оставио је сто перпера, Марку Лукином 82 перпера и неколико момку једног Градића. Оно што је било особено, свакако је одређивање новца за хаџилук на Христов гроб, за ходочашће у Рим и у шпанску Галисију. За епитропе је одредио: Николу Вл. Менчетића, Влатка Богдановића и Јакова Николића, док су испитивање сведока обавили Божићко Спарожић, Радојко Гојаковић и Јаков Николић.⁹⁰

У јесен 1438. јака епидемија („морија“) стегла је руднички крај. Будисав Богавчић је 1. новембра 1438. побегао из места. То су искористили Радосав и Радеља, браћа Зеленко, па су, заједно са Србима, отели ствари и робу у његовој кући, о чему су били спремни да сведоче дубровачки трговци који су остали на Руднику.⁹¹

За време прве турске окупације Деспотовине Дубровчани су могли наставити пословање на Руднику, али су у саобраћају били озбиљно ограничавани. На Руднику је још од 1439. године седео кадија, који је представљао средишњу фигуру нове власти. Познати Јаков Николић, свакако због неког ранијег рачуна, оптужио је (у пролеће 1441) кадији Миотоша Весеоковића, који је из Београда путовао у Дубровник. Овога је кадија затворио и одузео му ствари у вредности од 25 дуката. О случају су могла да сведоче петорица рудничких Дубровчана.⁹² Годину дана касније дубровачка влада је са Портом закључила мир, који је оцењен као доста добар и погодан и за дубровачке трговце у Србији, у првом реду у Новом Брду, Приштини и на Руднику. Кад је у јануару 1443. један дубровачки дипломатски агент радио на султановом прагу на томе да се забране постушци који би били у супротности са заљученим споразумом, тражио је да се писмена наредба о томе пошаље у Ново Брдо, Приштину, на Рудник и у Сребреницу.⁹³ У поменуте неуобичајене поступке спадало је хватање, а свакако и окивање, неких Дубровчана који су се замерили својим земљацима у насебини. Цариника Јакова Николића предао је Турцима у руке Божићко Матковић и Јаков је, наводно, био у животној опасности; сведоци тих немилых догађаја били су: Будисав Богавчић, Радован Прибиљић, Радовац Миладиновић, Радеља и Радосав, браћа Зеленко, Влатко (вероватно Добровојевић), Радивој Жужорина и Мароје Цивановић.⁹⁴ Но, ни тај Јаков Николић није био светац: одузео је (почетком децембра 1442) седам миљара бакра од Божићка Матковића и Ловриница Лупетића и задржао их је „на двору турског заповедника“; Ја-

ков и син му Петар, у својству месних цариника, одузели су Божићку и једно окно у коме се копала сребрна руда.⁹⁵

Кад су крајем 1443. Мађари пренели фронт јужно од Дунава и Саве, деспот Ђурађ дошао је до Сребренице и Рудника, где су га у логору посетили дубровачки трговци; тројица властеле из Дубровника хитали су у Београд да нађу угарског краља.⁹⁶

Кад је закључен сегедински мир и кад је успостављена Деспотовина, Рудник је још увек био довољно привлачан за трговце из јужнијих насеобина у којима је турски притисак био осетнији, Дамјан Јуд. Ђорђић, који је у августу 1445. године био именован за конзула на Руднику, од 1434. деловао је у Приштини, а затим је био деспотов цариник у Новом Брду; и по доласку у Шумадију, Дамјан је био деспотов саветник, па и његов посланик на Порти, оставши у служби и за време Ђурђевог наследника, деспота Лазара.⁹⁷ Године 1445. и 1447. Божидар Медојевић и Радихна Миомановић су се са Рудника задуживали у Дубровнику на мање своте,⁹⁸ свакако да у насеобину довуку робе. О пословној конјунктури на Руднику говорило би и даље присуство не само Дубровчана, него и Улцињана, у дубровачкој насеобини на Руднику и крајем четрдесетих година; тада је, наиме, и даље био активан безобзирни Јакобац Николић.⁹⁹ Уопште, од средине четрдесетих година, са поновном успоставом Деспотовине повећала се привредна моћ земље и повећао промет добара, а странци су у Деспотовини постали моћнији него у време деспота Стевана Лазаревића.¹⁰⁰

IV

ДУБРОВАЧКА НАСЕОБИНА НА РУДНИКУ У УСЛОВИМА ОСМАНЛИЈСКЕ ВЛАСТИ

Дубровачких трговаца било је на Руднику и после преласка тога места у руке Османлија. Како је Рудник, као и већина рударских и трговачких места на Копачици и на Косову, изгубио ранији привредни значај, са економским пропадањем смањивао се и број дубровачких привредника у средиштима која су само животарила.¹ Турским посудањем места није настало неко насилно растеривање насељеника, него су они сами убрзо отишли. Средином априла 1459. закључен је споразум између Муха, брата Новака златара, и Марина Андријиног о оснивању трговачког друштва, у које

је Михо био дужан да уложи 40 дуката; обавеза је утначена пред Симком Маројевићем, Маројем Ропуњићем и Иваном из Планае; како обавеза није испуњена, на Маринову молбу изабрана је комисија да испита сведоке у вези са споразумом; њу се сачињавали: Лоренцо Лукин, Мароје Рацић и Антун Николин, звани Авантаццо.²

У јуну и децембру 1461. образована су два судијска колегија за пресуђивање спорова у насебини. Конзули су били: Антун Николин и Михоч Лучић, судије-поротници: Михоч Илић, Стјепан Радојев, Франо Васиљевић (из Београда или Смедерева) и Мароје Ратчић; тужбу су поднели: Антоје Прибињић са Циваном Припчиновићем и Маро Стај (Стојковић), а тужени су: Мароје Радојевић Ратчић и Томко Радовановић.³ Дубровачки привредници, поготову, они имућнији, као патриције, нису се трудили да на време наплате своја потраживања. Тако је неких 30 либара сребра, што је као свој део требало да уплате Паладин Иванов и Јаков Иванов Гундулићи како би се експедовала количина од 60 либара у Венецију, остало без ефекта, па је у марту 1429. обављено испитивање сведока на Руднику; пресуда у вези с тим донета је тек крајем новембра 1462. године.⁴

Већ од почетка турске власти на Руднику било је појава да су локални функционери подстицали Дубровчане да привређују, дајући им новац на зајам. То је учинио и цариник Синан, па је дубровачки трговац Стјепан Радојевић у свом тестаменту (1469) дао налог да се 50 дуката врати царинику.⁵

Неки Стефан са Рудника био је 1462 члан турског посланства (са султановим склавом и Есебеговим изаслаником) које је посетило херцега Стјепана Вукчића; тај Стефан важио је као човек Мехмеда Минетовића. У вези с њиховим доласком у Дубровнику је закључено да се на Порту улуте поклисари, а трговцима је поручено да се склањају на безбедна места, јер их Турци по Србији затварају.⁶ И следеће године стање у северној Србији није било регуларно, па је изричито забрањено ортаку који је имао да послује на Балкану да се упућује ка Смедереву, Руднику и Мачви.⁷

Дубровчани су наставили да слободно манипулишу сребром, што су Турци дозвољавали само изузетно. Неки Ђурађ Дабојевић са Рудника, вероватно домаћи пословни човек, изјавио је у Дубровнику да је примио 12 либара и две унче сребра од Кристифора Радос. Градића, племићког бастарда, на име неког акта написаног 24. априла 1475. године.⁸

За време санџак-беговања Бали-бега Малкочевећа (од 1475), према причању познатог турског путописца Евлије Челебије, који је у свом путопису преносио и локалне легенде и предања, становништво Рудника се побунило, па је Бали-бег порушио град до темеља.⁹

За Рудник тога времена везана је и трагична судбина двојице Дубровчана. Циван Припчиновић и његов син Кристофан били су до јесени 1479. закупници амалдарине на Руднику. Промет је био велики, пошто су за царину Припчиновићи били дужни султановој благајни милионску своту. Њихови дужници су били и Дубровчани који су са Рудника и преко њега транспортовали робу на море. Како је недостајала позамашна свота, Припчиновићи су кренули да се оправдају на Порти. Пошто су дали оно новца што су у готову имали, остало је да дугују још 11.250 дуката (око 4.050.000 динара из 1936). Циван и Кристофан су изјавили да су им дужни неки Дубровчани. Султан је послао у Дубровник да се дуговани новац испоручи или да се предају дужници. Видећи да се ствар може врло незгодно завршити, Дубровчани су решили да примене нај-ефикасније средство: да смакну Припчиновиће, чије би познавање послова Дубровчана на Руднику могло бити опасно. Отац и син су откупљени од султана за 3.000 дуката и спроведени у завичајни град. Ту су стигли 15. септембра 1479. Истог дана су били саслушани, а потом убијени као издајници. Њихови лешеве, сашивени у џакове, бачени су у море испред Локрума. У вези с овим, заповеђено је да ниједан Дубровчанин не сме бити у турској служби; ако би се то догодило, такав се више не би сматрао Дубровчанином. Република је султану исплатила преостале дугове Припчиновића, а њихова је добра конфисковала у своју корист.¹⁰ Овде убиство није уследило због наводне проневере, мада се радило само о ненаплаћеним дуговима Дубровчана, него зато што су Припчиновићи знали да су њихови земљаци кршили забрану о задржавању сребра у земљи, у Турској, а ту је висина царине била највећа. Ради своје добити они су морали бележити и извоз сребра.

Зла коб Припчиновића није одбила Дубровчане од Рудника. У првој половини осамдесетих година одлазили су копањони на Рудник и уновчавали су робу, односно код обрачуна остављали су на списку и дужнике са Рудника.¹¹

Рудник је за време владавине Османлија био значајан произвођач бакра, кога је било и у магацинима дубровачке општине. Октобра 1511. продато је инжењеру Паскоју Милићевићу и Марину

Ст. Замањи десет миљара сировог рудничког бакра да га помоћу хидрауличне пресе рафинују и извезу у Италију; продаја је извршена по цени по којој је општина бакар купила.¹² У марту 1516. дубровачка влада је за потребе наоружања купила бакар са Рудника који су продавали неки Босанци, и то четири миљара по 20 дуката за један.¹³ По још вишој цени (21 дукат) преузео је да набави руднички бакар неки Франко, кројачев син.¹⁴ Купац Марин Замања купио је пре априла 1518. од истог продавца других 30 миљара.¹⁵ Сам Замања је (пре 1513) склопио трговачко друштво с обавезом да без провизије лично одлази у Босну и Србију и да купује бакар за друштво. И касније је Замања у више наврата трговао финим тканинама и рудничким бакром.¹⁶ Цена од 21 дуката задржала се априла 1518, кад је испоручено 30 миљара рудничког бакра „добре врсте“.¹⁷ И у јуну 1521, кад је Марин Вукшић, трговац са Рудника, обећао довоз у року од пет месеци, цена је остала иста.¹⁸ Турски поданици су у јуну 1522. довели једну количину рудничког бакра и дубровачка влада је решила да целу количину преузме.¹⁹ Купљен је испод руке од неког странца и бакар који је један султанов поданик, средином јуна 1526, довезао на дубровачку територију.²⁰ Крајем августа те године дубровачка општина купила је 12 миљара рудничког бакра, али по цени од 27 дуката за један миљар.²¹

Од око 1520. у Дубровнику је пословао и Марин Вукшић, који се у документима јавља готово три деценије (1521—1548) као трговац на Руднику. Извозио је бакар, који је преко свог пословног пријатеља или пуномоћника продавао у Дубровнику. Некад је и сам силазио у родни град да би се ту задужио на тканине или новац и тако омогућио нова улагања. Четрдесетих година његови су се послови увећали, њега титулишу са „меркатор“, али се проширио и број веровника који су га, кад би долазио у Дубровник, притезали због обавеза. Марин је био најпознатији дубровачки трговац на Руднику у турско време.²²

Једна значајнија компанија почела је да ради у октобру 1521. Тада је трговац Марин Никшић примио од Симка Вукићевића (трговца који је пословао у Подунављу) преко 468 дуката. Овом новцу придружио је својих 263 и по дуката; тим новцем је имао да крене у Турску и да послује уз пола добити на Руднику.²³ Тада су одржавани добри односи са представницима локалних власти на Руднику, па је руднички кадија Арапоглу дошао да посети град св. Влаха, доневши на дар Ђилим.²⁴

У то време Рудник је ушао на дубровачку листу места сумњивих због чешћих зараза. Неки Коленда Илић присепо је са Рудника и из Смедерева у Дубровник 8. априла 1522; 15. априла следеће године стигао је са Рудника Ђухо Радоњић; 9. септембра 1525. допао је Стјепан Радивојевић; 6. августа 1526. пријавио се неки Петровић, а 20. септембра 1529. дошао је са Рудника и из Пожеге Никола Вукотић.²⁵

Поменути Симко Вукићевић имао је вишеструке односе са Рудником. Тамо је удао братаницу Магдалену за рудничког трговца Марина Вукшића, давши јој 150 дуката мираза;²⁶ Магдалена је (1536) набавила служавку из Конавала на четири године.²⁷ Симко је учествовао у својевременом довозу стоке са Рудника. Неки Андрија Петровић са Бргата одузео је Марину Вукшићу на Руднику стоку, коју је, по споразуму са Симком, примио дубровачки месар Криле Цивановић.²⁸ Андрија је раније пословао као Вукшићев ортак, спроводећи робу са Рудника и довозећи је из Дубровника; у новембру 1532. неки њихов спор око довозених ствари решили су арбитри изабрани по споразуму.²⁹ Податак о гоњењу стоке са Рудника изузетно је користан, јер би он сведочио да се из северне Србије, слично као из јужне Угарске, крупна рогата марва довозила на обале Јадрана; то је она трговина која је у Србији негована све до првог српског устанка и у којој је учествовао и Милош Обреновић, такође родом из рудничког краја.

Четрдесетих година XVI века као да су дубровачки трговци на Руднику били сасвим на окупу. Марин Вукшић је узимао све више робе на кредит. Дубровачка Република се и на Порти трудила (као 1541) да јој се дозволи да легално купи повећу количину рудничког бакра.³⁰ У то време на Руднику су пословала још два трговца родом са дубровачке територије. О пословима сиромашнијег, Жупљанина Ивана Петровића, није било разлога да се случајевима бележе у књигама Републике; умро је у децембру 1545. године на Руднику.³¹ Кристифор Стијеповић повезао се са дубровачком чаршијом у Београду; ту је добијао тканине и осталу увозну робу на вересију; ову је односио на Рудник и препродавао, односно трамљавао за кожу. За Дубровчане са Рудника Смедерево је, иначе, било најближи град и судиште.³² Са извозом живе рогате стоке и са куповањем кожа и других сточарских производа за тканине настао је нови курс у пословању рудничке насеобине. Више није било иоле сигурнијих изгледа да се корист извучи из рударства и металургије, па су и Рудничани прешли на стандардну извозну групу: ко-

жа, восак, вуна. Незгода за такав рад на Руднику налазила се у томе што ово место није било иоле значајнији консомативни центар, а сељак-сточар више је волео готов новац него скупе тканине, које сам није носио. Управо због мање могућности распродаје тканина, Рудничани нису имали потребе да се везују за Дубровник, него су еспап добијали и у великој дубровачкој насеобини у Београду.

У Смедереву је један београдски трговац омогућио да буде затворен један Дубровчанин са Рудника, поменути Кристифор Стијепов, мада му је дао веру, па и гарантно писмо, да га неће гонити за време његовог бављења у Смедереву.³³

Последњи податак о Дубровчанима на Руднику односи се на именовање татора (у јулу 1594) Магдалени, удови Цвјетка, трговца на Руднику.³⁴

Ако од око 1530. године није било више могућности да се послује уносним рудничким бакром, а можда и сребром, разменом сточарских производа, па и отпремањем стоке на море, помагало је упућивање домаћег сточарског произвођача у робну производњу. То би била једна од главних заслуга дубровачке насеобине на Руднику у XVI веку.

V

ОПШТИ УСЛОВИ ЖИВОТА И ПРИВРЕЂИВАЊА НА РУДНИКУ У УСЛОВИМА ТУРСКЕ ВЛАСТИ

Производне могућности и начин живота на Руднику у првом веку отоманске владавине нису ближе познати. Рударска делатност је настављена кад је реч о бакру, а малаксавала је кад се ради о сребру; почела је и експлоатација гвоздене рудаче. Још и у Законику султана Сулејмана Законодавца из 1536. међу најважнијим мајданима сребра на Балканском полуострву налази се и Рудник.¹ Неки аутори рачунају да су на Руднику добијани олово и гвожђе, а не бакар. На Руднику и у суседном Баху израђивана су гвоздена ђулад за турску војску и морнарицу. Године 1558. за емина Рудника постављен је Мехмед, један од чауша Порте. У ферману из 1559. на Руднику се налазила „кућа црне руде“, што би се вероватно односило на ливницу гвоздене руде. Године 1567. Мехмед чауш, руднички емин, предао је складишту у Београду 2.217 топовских кугли. Једним ферманом из 1568. смедеревски санџак-бег задужен је да издвоји 40 људи који би обезбеђивали рударе у ру-

дничким мајданима гвожђа, с обзиром да су ови убијани из заседе и пљачкани кад би полазили на посао. Турски историописац Ибрахим Печевија записао је да су на Руднику ливени топовски меци од 36,46 и 48 ока. Према ферману из 1571. излази да су у руднику Бах ливене четири врсте топовских кугли. Цело то село од 12 хришћанских домаћинстава радило је на прављењу топовских ђулади.²

Ферман из 1568. предвидео је да се за сечу дрва и производњу дрвеног угља, потребног мајдану Рудника, ангажује становништво кадилука Крушевац, Нови Пазар, Ужице и Чачак. На Руднику, уз кадију, постојао је назир (надгледник), као стални надзорни орган над рудницима у области. У конкретном мајдану боравио је емин (повереник). Дешавало се да и назире из других рудничких рејона регулишу односе у руднику Бах; на пример, софијски назир разрешио је обавеза групу Јурука који су били на служби у Баху. У исто време постојао је назир мукате Смедерево, који је са емином Баха био задужен да обезбеди стручну радну снагу и оруђа за рад неком руднику у близини Каменграда (Босанска Крајина). Емин Баха јавио је (1572) Порти да из кадилука Смедерево и Зворник нису стигли на службу у бахски рудник мартолоси.³

За изливање ђулади Рудник је био на повољном месту, јер је био близу северне границе Османлијског царства, али ипак не на првом удару. На самом рудишту није у XVI веку било железне руде. Она је добијана у околини, а Рудник је имао традицију рударства и металургије и људе вичне да организују производњу. „Кућа црне руде“ била би ливница. Слична ливница подигнута је и у Баху (подаци од 1560), која је по свом капацитету чак надмашивала рудничку. Због тесне везе између ова два рудника и две ливнице, познати турски историчар Х. И. Урунчаршили је погрешно закључио да је реч о једном месту. Гвоздена руда у Шумадији откопавана је на Венчацу, на Космају, код Аранђеловца, на Црном Врху, у околини Крагујевца, у околини Чачка (село Горачићи), на Суворору, у Чибутовици и у околини Такова. На неким од ових рудика и у Железнику код Београда гвожђе је само прерађивано у самоковима, а не и изливано у кугле. За време султана Мурата III (1574—95) забележени су као радници рудника Бах становници 31 села рудичке и лепеничке нахије са 511 хришћанских и 16 муслиманских домова.⁴

Капацитет производње гвоздених кугли на Руднику и у Баху био је завидан. Изливање је на Руднику почело још у четвртој или петој деценији XVI века, док су раније израђиване камене ку-

гле. Поред испоручених 2.217 пројектила 1564. године, затражено је изливање даљих 15.000 комада. Следеће године поручено је да се припреми 2.000 добро печених кумбара (шупљих лопти, док су се пуне звале јуварлак). Године 1568. на Руднику је израђено 3.500 гвоздених ђулади за топове бадалушке. У Баху су 1572. изливани само меци од 11, 14, 16 и 18 кија, а три деценије касније комади који су имали од две до четири оке и употребљавани су за опсадну артиљерију (бадалушка, дарбезен, колонборна, шајка-грла). На Руднику је произвођена и пушчана муниција. Из једне наредбе у 1574. години види се да је требало излити три милиона танади. Кад су (1574) послати у Београд мајстори да израде пушчана зрна и кад је установљено да је калуп био крив, позван је сам буљук-баша тобџија са Рудника да исправи старе калупе и да се поново лију зрна. Године 1598—99. помиње се израда пројектила за топове само у Баху. Године 1603—4. произведено је 20.000 зрна на топове бадалушке.⁵

Поред гвоздених, на Руднику су израђиване и оловне кугле. У мају 1566. требало је тих метака излити за 130 кантара и то предати у Београду. У Баху, где је ливаца било чак више него на Руднику, требало је 1575. излити зрна за 35 бадалушке, за 12 колонборне, за 15 великих и 15 средњих шајкатопова, што би било смештено у Смедереву, и за две бадалушке, шест шајка-оруђа, 16 дарбезена за шајке и 183 обичних дарбезена, што се налазило на београдској тврђави; за свако поменуто грло требало је урадити по 1.500 до 2.000 зрна, тј. 42.600—56.800 комада. Године 1568. и 1569. на Руднику су радиле смене солунских и овчеполских Јурука и трикалских Татара, а у Баху 1568, поред смена Турака и Татара, и омена црноменских муселема.⁶

У погледу организације рударске производње село Рудишта под Авалом припадало је Руднику. У попису нахије Железник, коме су Рудишта припадала, године 1516. могла су бити забележена само опустела села, јер се раја тих, насеља иселила у Угарску за време турско-угарског рата 1515. године. Ушур од сребрне руде Рудишта износио је 2.000 акчи (што би значило да је производња сребра била процењена на око 4.000 дуката); од одлова се ништа није узимало, него је метал предаван на име десетка закупнику мајдана у Руднику.⁷ Од тог олова су свакако изливана поменута зрна за пушке и топове, јер се олово на самом Руднику није толико производило да би подмиривало тражене количине.

У приходима рудника Баха, поред извора осталог привређивања (природни ресурси, шуме, пашњаци, пчеларство, житарице, стока) учествовао је и произведен метал (сребро). Приходи су зависили и од регулације радних обавеза раје, јер је раја запослена у мајданима или ливници била ослобођена плаћања дажбина. Право државе према баштаницима који су могли бити ослобођени за рад на рудишту репрезентовао је емин, који је морао да осигура уписане султанове приходе.⁸ То право је, природно, улазило и у сферу наплате пореза и муката. Пореско ослобађање раје која је радила у рудницима примењивано је још од времена Мехмеда II Освајача. У пролеће 1566. руднички емин Мехмед Бећир обратио се султановом прагу са обавештењем да је у то време тражено од раје која је радила у мајдану да плаћа и дажбине аваризи диваније и текјалиф орфије, што је било супротно кануну и пракси; поред тога, од тих сељака тражени су и веслачи за бојну флоту, мада су рудари и од ове обавезе били ослобођени. Новине, које су нарочито ревносно спроводили санџакбегови људи, негативно су се одразиле на производњу у рудничким окнима.⁹ Према закону за рају смедеревског санџака, села која су била одређена за хас у мајдану Бах била су ослобођена од редовних намета и обичајних терета; харач и овчарину требало је да плате одсеком, а радници су добијали по две акче дневно за рад у руднику; они који су доносили дрво за ћумур, примали су по акчу за терет дрва, а они који су доносили дрвени угаљ — по три акче од товара.¹⁰

Поред Јурука и Татара, који су за тешке радове у њкнима и око њих као и у ливници Рудника и Баха довођени са стране, врло је важно било и присуство влаха са терена, тј. сточара, који су из динарских предела нешто раније били насељени у северној Србији. Још у првој деценији владе султана Бајазида II (тј. 1489—91) обављен је попис влаха смедеревског, крушевачког и зворничког санџака и, посебно, у нахији Рудника. Ти су се власи населили по влашким обичајима. Обавезе влашких породица унесене у посебне дефтере филурије, јер су толико одсеком плаћали. За тачност уписа одговарали су кадије, субаше, тимарници, кнезови и примићури, који су и помагали при попису. На место умрлих влаха, са истим обавезама и правима, уписани су синови и сродници умрлих; ако ових не би било у породицама кнезова и примићура, уписивани су њихови ратаји. Попис је обухватио и влахе-номаде (хајмане, тј. чергаре), који су долазили из области изван вилајета, да би се и од њих наплатио данак филурије. Чергари су избегавали да плате

данак, па су улазили међу насељене влахе. Од стране кнезова и примићура било је покушаја да се прикрију њихови људи, ратаји; у случајевима утврђене злоупотребе одузиман је кнежевски тимар. Дешавало се да на празна земљишта, која су уписивана у санцак-бегов приход, долазе чергари и да од њих санцакбези узимају филурију. Примећено је (1516) да се од влаха, пошто би дали обавезе у јечму и пшеници, тражи да дају и десетак од масла, оваца, меда, ђебади и осталих потреба, што је било у супротности са уписом у дефтеру.¹¹

Од времена које се не може ближе одредити постојао је турски закон о наплати царине у мајдану Рудник. Он најбоље показује стање локалне производње, као што сведочи и политику промета различитих артикала. Од брашна, пшенице, овса и свега што је зрнасто наплаћивано је од товара две акче. Од јагњета изнесеног на пијацу — пола акче, али за првих шест јесењих недеља није узимано ништа. За говече и говеђу кожу плаћане су две акче. Од дебеле свиње даване су две акче, а од вепра пола тога. Товар соли, сира или меда давао је шест акчи; ако је со долазила у комадима, од комада је узимана четвртина акче. Од мешине масла (која је вредела 15 акчи) наплаћивана је акча. Од трубе чохе узимано је 12 акчи. Исто толико и од товара уља (што је такође долазило са приморја). Од товара сирове рибе давано је четири, а од сушене рибе шест акчи. За платнену кошуљу узимана је акча, од сашивеног чоханог кафтана две, од сукна (ђебета, вероватно склавине) акча, од кафтана такође акча. Од товара дрва узимана је једна целаница, од товара луча једна мотка. На 20 јаја задржавано је једно. Од товара гвожђа и воска тражено је шест акчи, али од гвожђа које је стизало за потребе рудника није давано ништа. Када су у месту месари клали овце или говеда, ништа није наплаћивано. Бац није узиман ни од дасака, греда и олова; чак и кад би се та роба извозила, царина није следила. За бибер и друге зачине у транспорту омедерским санцаком наплаћивано је шест акчи од товара, поред једног дуката што је требало узети за санцак-бег. Јагњеће коже давале су по товару чак 20 акчи. Код довезене соли наплаћивана је царина од осам одсто. С друге стране, за вино из санцак-бегових хасова који припадају Руднику узимана је само једна акча на име баца.¹²

Однос код наплата трошарине био је врло диференциран. Санцак-бег је био апсолутно повлашћен и у продаји вина и код проходне царине на зачине који су третирани као луксуз. Заним-

љиво је да није прецизирана месна, варошка такса (бац) за зачине, него само транзитна царина. Приморски трговци су теже царињени код јевтинијег уља, које је било и елеменат масовне употребе, него код скувих тканина, што очигледно показује да су царински терети пребацивани на плећа широких потрошачких слојева. Стране ткањине су шест пута више оптерећиване него домаћа чоха. Виши стандард је знатније погађан само код одела које је посебно кројено, јер је трошарина ту била 100 одсто већа него код конфекције. Код довезене соли трошарина је износила осам, код јаја пет, код масла 6,67 одсто. Једино је зрнаста храна, као основни елеменат исхране становништва, била незнатно оптерећена. Висока царина је наметнута јагњећим кожама, свакако због тога што су те коже доста извожене; од те коже прављене су шубаре и уопште капе, па су ту потрошачи морали боље да плате, јер је капа увек била знак вишег друштвеног ранга. За зелено поврће, воће и грожђе није натурена никаква трошарина. Ако је средња вредност трошарине износила пет до осам одсто, могли би се успоставити односи цена. У сличним одредбама о трошарини у Сребреници, највећи број артикала одређиван је по стопи од 10 одсто таксе. Ипак, товар овчије и говеђе коже, која је такође извожена, давао је само шест акчи, ваљда на захтев локалних трговаца-извозника. И у Сребреници је полагана пажња на развој локалног занатства на бази гвожђа, па сировина није царињена, као ни на Руднику. У Сребреници, где је асортиман робе био знатно већи,¹³ изузетно је много узимано од ланеног платна — двапут више него на Руднику од много скупљих увозних тканина; сиров лан изједначен је са сољу, сиром, маслом, медом, пиринчем и цењеним воском. Можда се тежило да се платнарство развије у самој вароши. Док на Руднику ништа није плаћано на заклану стоку, у Сребреници је од овце узимана четвртина, а од повечета цела акча, док је говеђи језик (као специјалитет) припадао кнезу. Код бољег масла трошарина је износила 10 одсто, колико и ушур (10 одсто) од поврћа, воћа, грожђа, јаја, рибе и оваца. У Сребреници је трошарина још више имала карактер наметања социјално јачих, можда зато што је вероватно касније настао закон о бацу за ово место. Док је такса на житарице била минимална, за хлеб је узимана акча, но није означено за коју количину; вероватно не од комада хлеба, јер би то било исувише.

На Руднику су неки муслимани показали нешто већу нетрпељивост кад је реч о точењу алкохола; жалили су се Порти да се вино крчми поред цамије и муслиманских кућа. Због тога је Порта

(у августу 1565) наредила рудничком кадији да вино претвори у сирће.¹⁴ Стање је дотад трпљено свакако због санџакбеговог интереса.

У великим ратним припремама за султанов поход на Угарску 1566. године, поред изливања куршума и ђулади, што је требало послати у Београд, од Рудничана је тражено да спреме храну за војску на маршу на три места која су означена као конаци (и Баточина и Бела Црква); поред тога, од њих је тражено, као и од Ужичана и Зворничана, да се потруде око завршавања раније наручених речних бродова.¹⁵ Турска војска у пролазу донела је рудничком крају кугу. Ова се најпре показала у селу Притокама (?), где је умрло 70 људи.¹⁶

Средином маја 1566, руднички кадија је опоменут из Цариграда због тога што неки кнезови и примићури нису са својим власима пошли у царев поход како би се заштитио град Будим, мада им је то јасно било заповеђено. Да буду кажњени, требало је у корист државе одузети њихове приходе који су уживали на основу повлашћеног положаја. Неки од ових су одбили да се повинују наредби, наводећи да су од бившег санџак-бега Арслана добили обавештење да се могу ослободити поменуте обавезе ако уплате два дуката. Тешкоћа је било и при купљењу државних прихода са мезри (пустих селишта) које нису биле обухваћене пописом, јер су спахије које су их преузеле одбиле да ишта даду за њих. Нису могли бити преузети на они тимари чланова трвђавских посада који су стварали ванредне трошкове. Руднички кадија Мухидин затражио је од заоставштине умрлог Ибрахима чауша наплату 20.000 акчи за тимар у околном селу Клинци, јер је износ припадао хаса-својини; наследници се нису обазирали на кадијино решење, па су имање задржали у својим рукама.¹⁷ Сви ови случајеви показивали су да су феудалне снаге и у рудничком крају шездесетих година XVI века толико ојачале да су биле у стању да се одупру централистичкој држави и да изазивају одметање од закона, и то без последица.

Непосредно пред поменути поход на Угарску, у Руднику, слично као и у Новом Брду, појавиле су се кривотворене акче. О томе је Порту обавестио месни кадија.¹⁸ Није речено да су те акче унесене са стране или су фабриковане у самом месту. Није забележено да је у Руднику и у условима турске власти било државних ковница, као у доба пре доласка Османлија. У сваком случају на Руднику је било традиције у ковању монета, па је кривотворење акчи свакако изведено у самом месту.

Друштвено најјачи елементи међу хришћанима нису више рударски предузимачи, цариници или трговци, нарочито они са стране, него хришћани који су ушли у редове турске војске. Тако је милитаризација обухватила и потлачене хришћане у једној освајачкој верској монархији. Мартлоси су најчешће били ти повлашћени хришћани у турским војним редовима. Они су имали задатак да чувају руднике или тврђаве и да штите поредак у вилајету. Било их је нарочито у руднику Бах, где је уведен обичај Старог Влаха: давали су (1571—95) по 150 акчи од куће као надокнаду за харач, ушур и овчарину; њихови синови и браћа, који су становали са њима, а нису никоме били уписани као раја, такође су били ослобођени дажбина. Њихове „ресуме“ купио је емин Баха. На сличан су начин мартолоси били задужени за чување рудника Чемерно, у појешкој нахији.¹⁹ Мартолоси су на поменутих рудницима распоређени већ у другој половини XV века, а у служби су остали и почетком XVII века. Бах је чувало најпре 29 мартолоса.²⁰ Године 1571. за чување бахског рудника одређено је 80 мартолоса из Смедерева.²¹ У дефтеру из 1572—73, у коме је извршен попис умрлих примићура и других хришћана у турским војним редовима, налазе се и шест уписа о постављању примићура у рудничко-моравској нахији из редова покајникових сродника.²²

Српски православни елеменат се тешко одржавао. Године 1626. помиње се црква Успења Богородице у самом Руднику,²³ али манастир Св. Стефан код рудничког села Блазнаве већ око 1540. био је напуштен од монаха.²⁵

Евлија Челебија (у другој половини шездесетих година XVII века) видео је Рудник као касабу у пространој долини, окружену виноградима и баштама, са једном страшном провалијом, без довољно, сунца и са тешком климом. Имао је 800 даском покривених кућа, распоређених у седам муслиманских и немуслиманских махала, 80 дућана, 11 богомоља, три основне школе и мрчан хамам (купатило), чија је вода била пријатна. Становништво се одевало у чохано одело са копчама на чакширама, са калпаком од чохе, као крајишници, и са грубим папучама. Бавили су се трговином. Раја, српска и босанска, била је углавном и богата, а девојке су им биле завијене у одело на једну страну, са фесовима, на којима су били причвршћени сребрни и бакарни новци. Становништво је било богато и здраво, увек доброг апетита због ледене воде која је брзо сваривала храну. Тврђава је већ била запуштена, па су у њој чо-

бани зими држали стоку. Евлија Челебија није запазио у Баху ливницу, нити говори о рударству места.²⁵

В. Симић је закључио да је крајем XVII века на Руднику морала постојати прерада метала, јер је један кујунџија из овог места забележен у Будиму 1701. као пресељеник стар 69 година.²⁶

VI

РУДНИК ПОД АУСТРОУГАРСКОМ УПРАВОМ 1718—1739.

Аустријско дворско ратно веће затражило је одмах по закључењу пожаревачког мира да се у северној Србији предузме истраживање руда, у првом реду сребрне. Рударски стручњак Карл Кропф одмах је отишао на Рудник и нашао да ту има доста бакарне руде и кварцних кристала, а мало сребрне руде. Испитивања су се одужила и 1724. године на Руднику је радило само 13 рудара; до краја те године извађено је свега 3.000 центи руде, иако су начињени знатни трошкови. Анализиране су и руде гвожђа и сребра.¹ Према једном извештају из краја 1721. на Руднику је нађена непрегледна количина шљаке, која је садржавала сребрну глету и нешто олова, а било је и трагова рударства бакра. У Рудничкој планини нађен је један главни ходник са једним правцем у западном смеру.²

Рудник је у окупационом систему важио као један од среских центара, у коме је било и католичког живља, па и свештеника. Иако се место није налазило на граници, ту је био чардак са сталном посадом због присуства многобројних разбојника. Привредна снага Рудника може се сагледати на основу неких педантно израђених табела, упоређујући стање у Руднику са оним у Ваљеву. Године 1722. у Руднику је било 303 сесије (од којих 11 турских), а у Ваљеву 347. Ожењене браће било је на Руднику 33, а у Ваљеву 29; нежењене браће — на Руднику 309, а у Ваљеву осам; ожењених синова — у Руднику 38, а у Ваљеву седам; осталих синова (младих) — у Руднику 435, а у Ваљеву 185; кћери — у Руднику 317, а у Ваљеву 162; станара — у Руднику 35, а у Ваљеву четири. Коња је у Руднику било 290, у Ваљеву 150; ждребади у Руднику 102, а у Ваљеву 53; волова — у Руднику 462, а у Ваљеву 320; крава — у Руднику 767, а у Ваљеву 369; телаци у Руднику 911, а у Ваљеву 305; јуница — у Руднику 686, а у Ваљеву 327; свиња — у Руднику 957, а у Ваљеву 178; прасади — у Руднику 163, а у Ваљеву 174; коза

— у Руднику 1.112, а у Ваљеву 343; оваца — у Руднику 2.184, а у Ваљеву 1.122. Винограда је било у Руднику 326, а у Ваљеву 287 и по парцела од-
 ђене величине; нових засада лозе било је на Руднику 340, а у
 Ваљеву 11. Под пшеницом било је на Руднику 153 јутра, а у Ва-
 љеву 233 и по (турских јутара на Руднику 13); под јечмом и овсом
 — на Руднику 75, а у Ваљеву 146; под кукурузом на Руднику 98,
 а у Ваљеву 32 и по. Наплаћено је у 1722. години на Руднику 6.946
 форинти, а у Ваљеву 6.276; у години 1723. по сесији плаћено је 22
 форинте, па је планирано за Рудник 4.840, а за Ваљево 6.094. Фе-
 бруара 1737. у рудничком крају посебно су забележена села Гра-
 бовица, Врбица и Клименти (арбанашки насељеници).³

Одласком Аустријанаца из Србије опет је за неколико десе-
 тина година прекинут рад на вађењу и топљењу руде на Руднику.
 Тек интензивна збивања у првом српском устанку натерала су
 људе да завире у крила земље, па је опет, на кратко, почело ру-
 дарство и металургија на Руднику.⁴

НАПОМЕНЕ

I

1. В. Симић, Историски развој нашег рударства, Београд, 1951, 195—6.
2. Исто, 196—7. — Шафариков извештај о истраживању Рудника објавио је Н. Вулић (Споменик СКА ХСVIII, 257—68). О положају рудничке тврђаве уочи првог устанка писао је М. Вукићевић (Карађорђе, књ. II, Београд, 1912, 25). Вид. и чланак генерала Ј. Мишковића (Гласник Српског ученог друштва, 34, Београд, 1872, 218) и рад у Рад ЈАЗУ 41, Загреб, 1877.
3. Историја српског народа, књ. I, Београд, 1981, 384, 387.
4. М. Ј. Динић, За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, II део, Београд, 1962, 3.
5. Г. Шкриванић, Путеви у средњовековној Србији, Београд, 1974, 19, 21, карта између страна 40 и 41.
6. К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку, Зборник Константина Јиречека, књ. I, Београд, 1959, 273—4, нап. 194.
7. М. Ј. Динић, Дубровачка средњовековна караванска трговина, Југословенски историјски часопис, III, Београд—Загреб—Љубљана, 1937, 120—6; као нап. 6, стр. 260.
8. Г. Шкриванић, н. д., схема код стр. 40, Зборник К. Јиречека, I, 39; М. Ј. Динић, Западна Србија у средњем веку, Српске земље у средњем веку, Београд, 1978, 49.
9. К. Јиречек, Трговачки путеви, Зборник К. Јиречека, I, 272.
10. Историја српског народа, I, 384, 387. — Како су одредбе које су се тичале Брскова пренесене и на Рудник, треба претпоставити да је тако било и са дозволом још Стевана Првовенчаног Дубровчанима да у Брскову и другде у српској држави могу продавати вино (али не помешано са водом) и мед (без кварења), с тим да се за злоупотребу роба одузме (Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, књ. I, Београд—Ср. Карловци, 1929, 4 № 6).
11. Г. Чремошник, Канцеларијски и нотарски списи, Загреб, 1950, 164 (податак од 27. X 1296), 163; М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 3; К. Јиречек, Историја Срба, I, Београд, 1952, 189. — Рудник је и у доба краља Милутина правно потпадао под Срем (М. Ј. Динић, Средњовековни Срем, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. IV, св. 1, 1931, 1—12).
12. М. Ј. Динић, Браничево у средњем веку, Српске земље, 97. — М. Динић је касније и ужички крај додао Драгутиновим поседима (Српске земље, 61). В. Ћоровић, пак, најпре је налазио да је „сасвим оправдана опрезност“ кад се поставља питање да ли је краљ Драгутин задржао после Дежева област око Рудника (В. Ћоровић, Подела власти између краљева Драгутина и Милутина 1282—1284. године, Глас СКА, 136, Београд, 1929, 8). Касније није доводио у питање тврдњу да је Драгутин задржао управу „над западним деловима“, али је у тај посед укључио и Требиње и Конавле (Историја Југославије, Београд, 1932, 156; Хисторија Босне, Београд, 1940, 210; Брсково; Гласник Географског друштва, XX, Београд, 1934, 47).
13. К. Јиречек, Историја Срба, I, 194—5; М. Ј. Динић, Област краља Драгутина после Дежева, Глас САНУ, 203, нова серија Одсека друшт. наука, I, Београд, 1951, 77.
14. Monumenta ragusina. Libri reformationum, V, 13—4 (концепт уговора из новембра 1301); Љ. Стојановић, Повеље и писма, I—1, 36.
15. М. Ј. Динић, Област краља Драгутина, 78. — Касније је М. Ј. Динић нешто ретуширао ово тврђење, тј. био је неодређен (Однос између краља Милутина и Драгутина, Зборник радова Византолошког института САНУ, III, 1955, 49—80; За историју рударства II, 4: „Можда Рудник није за време борбе између браће остао под Милутином, пошто је та борба пролазила кроз различите фазе у којима Милутин није увек био у повољнијем положају. Сигурно је да је он од јесени 1312. опет Драгутинов.“).
16. Историја српског народа, I, 465, 460, 472, 497.
17. М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 4; МР I, 103, 105; Историја српског народа, I, 498.

18. М. Пуцић, Српски споменици, II, Београд, 1862, 3—4; К. Јиречек, Српски споменици, Споменик СКА, XI, 99; Историја српског народа, I, 384. — Јаков Лукаревић (*Copioso ristretto degli annali di Ragusa, Ragusa 1790, 81*) је забележио да је 1323. године краљ Милутин из тврђаве Крагујац (Краг-зјевац?) преко Босне продро чак до мора.
19. К. Јиречек, Историја Срба, I, 203; Историја српског народа, I, 538.
20. МР (1882), 356; М. Orbini, *Il regno degli Slavi, Pesaro, 1601, 262—3*;
- М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 4—5.
21. К. Јиречек, Историја Срба, I, 241, нап. 22; II, 105; М. Ј. Динић, За историју рударства, 5; Ј. Калић—Мијушковић, Београд у средњем веку, Београд, 1967, 77.
22. К. Јиречек, Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани, Зборник К. Јиречека, I, 355.
23. Историја српског народа, I, 578.
24. К. Јиречек, Историја Срба, I, 250, нап. 77.
25. К. Јиречек, Трговачки путеви, Зборник К. Јиречека, I, 248.
26. М. Ј. Динић, О Николи Алтомановићу, Београд, 1932, 23, 21, 32.
27. А. Theiner, *Vetera monumenta historiam hngaricam sacram illustrantia, t. II Roma 1860, 116*; К. Јиречек, Трговачки путеви, Зборник К. Јиречека; Исти, Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани, Зборник К. Јиречека, I, 369.
28. М. Ј. Динић, О Николи Алтомановићу, 28.
29. К. Јиречек, Историја Срба, I, 351—2.
30. Историја српског народа, I, 41.
31. Исто, 62 и 114.
32. Ст. Новаковић, Законски споменици српске државе средњег века, 531; Исти, Велики челник Радич, Гласник СУД, Л, Београд, 1881; Хисторијски архив у Дубровнику — у даљем тексту: *HAD — Lam. for. VIII, 102'* од 20. X 1428 (Жалба Матоја Прибинића, насељеника у Руднику, на Новака Населорића, човека челника Радича који му је отео две либре сребра; К. Јиречек, Историја Срба, I, 361—2.
33. Ст. Новаковић, Законски споменици, 755; М. Ј. Динић, Браничево, 103.
34. М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 9.
35. Историја српског народа, II, 220.
36. М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 9—10.
37. К. Јиречек, Српски споменици, Споменик СКА, XI, 80—1 (13. I 1439); Историја српског народа, II, 248.
38. М. Ј. Динић, Грађа за историју Београда у средњем веку, II, Београд, 1958, 46; Ј. Калић—Мијушковић, н. д, 362.
39. К. Јиречек, Српски споменици, Споменик СКА, XI, 83; М. Ј. Динић, Грађа, II, 46—7.
40. Историја српског народа, II, 125. — У време деспота Ђурђа Бранковића Рудник је био средиште једне од већих области српске државе; имао је и своју градску монету (С. Димитријевић, Новац града Смедерева, Зборник радова „Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867“, Београд, 1970, 71, 72, 76, 77, 78).
41. К. Јиречек, Историја Срба, I, 384.
42. Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Ср. Карловци, 1927, 241.

II

1. М. Ј. Динић, За историју рударства, I део, Београд, 1955, 25. — Постоји мишљење да су Саси дошли у Србију за време краља Владислава I, након што су приликом татарског наступа на Угарску растерани из Трансилваније (Ердеља). Први њихови радови били би у Брвенику, Брскову, Руднику, Рогозни и Трепчи, потом су дошла окна на Копаонику, па Ново Брдо (М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије до 1842, књ. I, Београд, 1901, 18—19.

РУДНИК ПОД ШТУРЦЕМ И ЊЕГОВА ДУБРОВАЧКА НАСЕОВИНА

2. К. Жиречек, Историја Срба, I, Београд, 1952, 428. — На Руднику су 1436. забележена два брата Сасиновића, Андрија и Радовац, који су вероватно дошли са другим насељеницима из Дубровника, а нису били из самог места (HAD, Cons. min. VII, 73' од 23. III 1436).

3. В. Симић, Историски развој, 17, 23, 7. — О саском писару на Руднику: Ст. Станојевић, Студије о српској дипломатици, I, Београд, 1928, 428 (1312. године).

4. С. Димитријевић, Српски средњовековни бакарсни новац, Историјски часопис, VIII, Београд, 1959, 35. — М. Ј. Динић (Српске земље, 61) не помишља на рудокопњу Рудника пре првог помена места, тј. 1296.

5. К. Жиречек, Историја Срба, I, 270.

6. М. Ј. Динић, Средњовековни Срем, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. IV, 1931.

7. М. Ј. Динић, Област краља Драгутина после Дежева, Глас САН, ССIII, 76, нап. 4.

8. М. Ј. Динић, За историју рударства, 5.

9. R. Cessi — P. Sambin, Le deliberazioni del Consiglio dei Rogati (Senato) Serie »ixtorum«, vol. I, Venezia 1960, 208, 210, 286, 316, 317, 343, 344, 349—50, 351, 352, 359, 360, 363, 366, 370.

10. Le deliberazioni del Consiglio del XI della Repubblica di Venezia, a cura di A. Lombardo, vol. I (1342—44), Venezia 1957, 86—7, № 281.

11. К. Жиречек, Споменници српски, Споменик СКА, XI, 28. I 1347.

12. К. Жиречек, Историја Срба, II, 175; Исти, Трговачки путеви, Зборник К. Жиречека, I, 264.

13. В. Симић, Историски развој, 199. — Симић наводи да се Рудник први пут помиње још у XI веку (197).

14. О овом производу рударства Босне и Србије види расправу: Б. Храбак, Глета из Босне у XV и XVI веку, Историјски зборник, V, Бањалука, 1984, 183—202.

15. В. Симић, Историски развој, 198.

16. Мемоари проте Матије Ненадовића, Београд, 1893, 58—9; М. Ђ. Вукићевић, Карађорђе, II, Београд, 1912, 190.

17. В. Симић, Историски развој, 199.

18. К. Жиречек, Споменници српски, Споменик СКА, XI, 73; Вл. Скарић, Старо рударско право и техника у Србији и Босни, Београд, 1939, 59.

19. Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века, Београд, 1912, 549; В. Скарић, н. д, 31 (наводи 1433. годину!); И. Божић, Дубровник и Турска, 70.

20. И. Манкен, Дубровачки патрицијат у XIV веку, Београд, 1960, 375.

21. М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 16, 10—11.

22. HAD, Sent. sanc. XXV, 86'—7 од 27. XI 1462.

23. HAD, Div. not. XXVII, 1—1' од 8. VI 1443.

24. М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 11.

25. В. Симић, Историски развој, 39, 38.

26. Г. Чremoшник, Развој српског новчарства до краља Милутина, Београд, 1933, 53; М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 11—12; Исти, Српске земље, 61—2.

27. С. Димитријевић, Новчане емисије краља Драгутина, Владислава II и краља Милутина, Старинар, н. с, XXVII, Београд, 1977, 129, 130; С. Димитријевић, Проблеми српске средњовековне нумизматике, Историјски гласник бр. 1—2/1957, 95; Исти, Оставе које садрже српски средњовековни новац из периода до 1371. године, Споменик САНУ, 202, Београд, 1981, 7 и 8.

28. С. Димитријевић, Проблеми српске средњовековне нумизматике, 70, 71.

29. Гласник СУД XXV, 247—49; Р. Марић, Студије из српске нумизматике, Београд, 1957, 7—11. — А. Димитријевић сматра да су после Милутинове смрти српски владари увели латиничке натписе на новцу зато што су располагали поседима у католичком Приморју, где је употребљавана латиница (Проблеми, 71). Владислав II са врстом новца на коме је био латинички натпис није држао поседе у Приморју, али је одржавао посебне односе са католичком Угарском (Исто, 72).

30. М. Ј. Динић, Српски новац у Срему почетком XV века, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. III, 459.
31. С. Димитријевић, Проблеми, 73, 74.
32. Р. Марић, н. д, 29—30; С. Димитријевић, Проблеми, 82 и 83, 86—7. — О крстастим грошевима вид.: М. Ј. Динић, Крстасте грошеви, Зборник радова Византолошког института САНУ, I, Београд, 1952.
33. С. Димитријевић, Новчане емисије, 131, 133; С. Димитријевић, Нова серија нових врста српског средњовековног новца, V, Старинар, XX, Београд, 1969, 59—64. — О новцу рудничке провинијенције вид.: М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 12—13.
34. А. Mayer, *Kotorski spomenici*, knj. II, Zagreb, 1981, 75, № 302 (I. III 1333); 87, № 346 (16. IV 1333); 288, № 1113 (15. IV 1447).
35. М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 4, 8.
36. Исто, 6.
37. Б. Радојковић, Накит код Срба, 116, 55.
38. МР II, 233; К. Јиречек, Трговачки путеви, Зборник К. Јиречека, I, 220; I. Манкен, Дубровачки патрицијат, 79, 92.
39. Љ. Стојановић, Повеље и писма, I—1, 195; С. Ђирковић, Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана, Историјски часопис, VII, Београд, 1956, 143.
40. HAD, Div. not. XI, 209 i Div. sanc. XXXVI, 163' од 2. IV 1407.
41. HAD, Div. not. LIX, 57 од 21. IV 1475 (примио неко сребро од једног Дубровчанина).
42. HAD, Deb. not. XLIV, 192 од 27. VII 1476; Б. Храбак, Прилог приказу привредних прилика чачанско-пожешког краја у другој половини XVI века, Зборник радова Народног музеја, XII, Чачак, 1982, 130.
43. HAD, Div. not. CXXIX, 19—23' (1595).
44. М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 17.
45. К. Јиречек, Историја Срба, II, 92, 407, 90.
46. А. Theiner, *Vetera monumenta historiam hungaricam sacram illustrantia*, т. I, Roma, 1860, 701. — Вид. и писмо папе Бенедикта IX барском надбискупу из 1313. (Исто, 408, № 649); К. Јиречек, Историја Срба, II, 91.
47. HAD, Test. not. IX, 19'—20 од 17. VIII 1402; М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 7. — Од свештеника на Руднику забележени су: дон Никола Радов 1420 (Cons. min. VI, 3) и жупник дон Миха (Div. not. XVI, 49).
48. К. Јиречек, Историја Срба, II, 90.
49. Вл. Скорић, Старо рударско право, 11.
50. М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 4, нап. 11.
51. К. Јиречек, Српски споменици, Споменик СКА, XI, 28. I, 1347; Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I—1, 56—7. — Таква разрешница рачуна постоји и од 9. марта 1349. дата Ламприци Влкасовићу, па Марину и Џиву Паскетићима, који су држали руднички трг (Исто, 58—9). Лампре Менчетић, који је добио разрешницу 1. маја 1340, држао је, такође, тргове Душанове државе, али није речено које (Исто, 55).
52. И. Манкен, Дубровачки патрицијат, 443.
53. Љ. Стојановић, Повеље и писма, I—1, 58; ХАД, Тестамент Благога Дјела, 108, тестамент Џива Паск. Гучетића; М. Ј. Динић, За историју рударства II, 6.
54. HAD, Lat. fog. I, 14 (22. IV 1371) и 15 (26. IV 1371).
55. Љ. Стојановић, Повеље и писма I—1; 188 и 195.
56. К. Јиречек, Српски споменици, Споменик СКА, XI, 50; И. Манкен, н. д, 118.
57. М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 6—7, нап. 20.
58. Исто, 14—5.
59. К. Јиречек, Историја Срба, II, 179—80.
60. Исто, 180, нап. II. — О дубровачким конзулима на Руднику 1313. вид. и: Б. Крекић, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge*, Paris, 1961, 151; И. Митић, Конзулати и конзуларна служба старог Дубровника, Дубровник, 1973, 29 и 172; К. Јиречек, *Monumenta Ragusina*, Зборник К. Јиречека I, 331. — О конзулу на Руднику Климу М. Гучетићу вид.: И. Манкен, н. д, 237.

РУДНИК ПОД ШТУРЦЕМ И ЊЕГОВА ДУБРОВАЧКА НАСЛОВИНА

61. МР I, (1879), 28; Б. Храбак, Дубровачки прописи о конзулима из XIV стољећа, Хисторијски зборник, IV, Загреб, 1951, 147.
62. *Chronica ragusina Junii Resti...*, digessit Sp. Nodilo, Zagreb, 1893, 123. — О конзулима вид. и: Г. Чремошник, Дубровачки конзулати у Србији до Душанова времена, ГЗМ, 41, Сарајево, 1929, 81—94 (у великој мери је исправно Јиречекову формулацију).
63. М. Ј. Динић, Одлуке већа Дубровачке Републике, књ. II, Београд, 1964, 334—5; Б. Кризман, Дубровачки прописи, 141—9.
64. И. Божић, Српско грађанство у средњем веку, Настава историје у средњој школи, год. I, бр. 2, Загреб, 1951, 108.
65. Б. Храбак, Трг Ваљево у Средњем веку, Историјски гласник бр. 3—4/1953, 98—9.
66. М. Ј. Динић, Одлуке већа, књ. I (1951), 238, 360; II (1964), 71, 215 и 259, 341 и 384, 540, 580.
67. HAD, Reform. XXVIII, 48; XXIX, 6', 33' и 48,57 и 3'.
68. HAD, Reform. XXXI, 173', 65; XXXII, 38' и 49, 39' и 36,4' и 33', 43' и 53'. О томе и: М. Ј. Динић, За историју рударства II, 9.
69. М. Ј. Динић, Одлуке већа, II, 469, 470.
70. HAD, Lam. for. VIII, 102'; М. Ј. Динић, За историју рударства II, 9.
71. HAD, Lett. Lev. IV, 121 (од 29. IV 1407), 122; М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 7—8.
72. М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 8.
73. Љ. Стојановић, Повеље и писма, I—1, 197.
74. HAD, Lett. Lev. V, 87; М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 9.
75. HAD, Test. not. IX, 53 (23. XI 1403); М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 15.
76. М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 15.
77. Љ. Стојановић, Повеље и писма, I—1, 231.
78. М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 15.
79. К. Јиречек, Важност Дубровника у трговачкој повијести средњег вијека, Дубровник, 1915, 88.
80. М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 16.
81. Исто, 16.

III

1. *Monumenta ragusina. Libri reformationum V*, Загреб, 1897, 13—14.
2. МР I (1879), 16—7, 24, 48, 51, 52, 55—6.
3. Исто, 48, 17, 24; И. Манкен, н. д., 138, 402—3, 344, 386, 176.
4. HAD, Lam. polit. I, 27' од 31. XII 1312; Ђ. Петровић, Дубровачко оружје у XIV века, Београд, 1976, 32 и 91.
5. *Chronica ragusina Junii Resti, digessit Sp. Nodilo*, Загреб, 1893, 107 и 111.
6. МР I, 122 од 28. VI 1322; И. Манкен, н. д., 172.
7. МР I, 130 (12. X 1323), 103 (28. XII 1323).
8. И. Манкен, н. д., 33—35.
9. *Chronica ragusina Junii Resti*, 115.
10. И. Манкен, н. д., 139, 451 (МР V, 285), 375.
11. МР V, 285.
12. К. Јиречек, Споменици српски, Споменик СКА, XI, Београд, 1892, 27, № 10 (1. VIII 1342); Љ. Стојановић, Повеље и писма, I, 55—7.
13. *Chronica ragusina Junii Resti*, 131.
14. Б. Храбак, Дубровачки привредници у Смедереву у доба Османлија, *Анали Завода за повијесне знаности ЈАЗУ у Дубровнику*, XVII, Дубровник, 1979, 211.
15. Д. Динић—Кнежевић, Тканине у привреди средњовековног Дубровника, Београд, 1982, 53.
16. М. Ј. Динић, За Историју рударства, II, 16.
17. М. Ј. Динић, О Николи Алтомановићу, Београд, 1932, 30—1.
18. HAD, Lam. for. I, 15 од 26. IV 1371.
19. Исто, 71' од 7. VIII 1371; М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 6, нап. 19.

20. HAD, Div. сапс. ХХIII, 138' од 12. IX 1372.
21. М. Ј. Динић, Одлуке већа Дубровачке Републике, књ. I, Београд, 1951, 128—9.
22. И. Божић, Дубровник и Турска у XIV и XV веку, Београд, 1952, 26—7.
23. HAD, Div. сапс. ХХIX, 192 од 25. III 1391.
24. HAD, Div. сапс. ХХXIV, 51—1' од 10. XII 1401.
25. HAD, Reform. ХХXII, 4' од 15. VII 1402.
26. Исто, 33' и 33'. 36 (24. IV 1403).
27. HAD, Reform. ХХXIII, 34, (16. XI 1407), 31; (30. IX 1407).
28. HAD, Reform. ХХXIII, 41; (11. I 1408), 56 (15. V 1408), 63 (6. VIII 1408), 67 (29. IX 1408), 70' (27. X 1408), 71 (27. X 1408), 71 (27. X 1408).
29. Исто, 83' (5. I 1409), 85 (12. I 1409), 90' (25. II 1409), 98' (27. IV 1409), 105 (13. VI 1409), 105 (15. VI 1409).
30. HAD, Reform. ХХXIII, 131', 135, 138', 140', 141, 141, 141, 142, 151; 152; 159', 159', 19, 163.
31. Исто, 184 (8. IV 1411), 206 (18. X 1411).
32. HAD, Reform. ХХXIV, 11' (22. II 1412), 24' (2. V 1412).
33. Исто, 70 (4. VII 1413), 85 (26. VIII 1413), 87' (23. IX 1413).
34. Исто, 110 (13. II 1414), 112' (1. VIII 1414), 112' (2. III 1414), 115 (22. III 1414), 126' (13. VI 1414), 140 (6. X 1414).
35. HAD, Cons. min. I, 27' (23. V 1415), 30' (13. VI 1415), 41' (28. IX 1415), 53 (30. XII 1416=1415).
36. Исто, 67 (17. II 1416), 69' (25. II 1416), 75 (18. III 1416), 94 (27. XI 1416), 94' (28. XI 1416).
37. Исто, 164 од 8. XI 1417.
38. Исто, 189 (24. II 1418) и 195 (21. III 1418); Cons. min. II, 6 (13. VIII 1418), 8' (20. VIII 1418), 15 (1. X 1418), 27 (9. XII 1418), 48' (4. III 1418), 48' (4. III 1418).
39. HAD, Cons. min. II, 83' од 17. IX 1419.
40. Исто, 118 (16. III 1420), 143' (3. VII 1420), 147' (17. IX 1420), 153' (21. X 1420), 161 (25. XI 1420).
41. Исто, 173' (8. I 1421), 174 (30. I 1421), 181 (4. III 1421), 181 (4. III 1421), 181 (4. III 1421), 184 (27. III 1421), 199' (17. VI 1421), 200 (21. VI 1421), 210 (7. VIII 1421), 216' (18. IX 1421), 223' (24. X 1421), 224 (3. XI 1421), 224' (3. XI 1421), 228' (14. XII 1421).
42. HAD, Cons. min. III, 3 (27. VII 1422), 3 (27. VII 1422), 9 (6. IX), 11 (20. IX), 115' (6. X), 17 (8. X 1422).
43. Исто, 46 (7. II 1423), 65' (29. IV), 73' (14. VI), 73' (16. VI), 74 (16. VI), 77' (2. VII), 77' (2. VIII 1423).
44. HAD, Cons. min. III, 119 (8. II 1424), 127 (28. II), 127' (29. II), 148' (13. VI), 149' (20. VI), 150 (20. VI), 156' (25. VII), 156' (27. VII), 161 (26. VIII), 161' (30. VIII), 163 (18. IX), 164' (28. IX), 169 (19. X), 174 (9. XII 1424).
45. HAD, Cons. min. III, 190' (11. I 1425), 190' (11. I), 219 (27. IV), 229' (8. VI), 230 (8. VI), 230 (8. VI), 230 (8. VI), 230' (11. VI), 239 (12. VII), 239 (12. VIII 1425), 239' (12. VII 1425), 240 (14. VII), 240 (14. VII), 240 (14. VII), 241 (18. VII), 270' (11. XII 1425), 270' (11. XII 1425), 270' (11. XII), 273 (29. XII 1425=25).
46. HAD, Cons. min. IV, 20 (9. VII 1426), 20 (9. VII 1426), 27' (17. VIII), 39 (5. X), 43, 43, 43 (24. X), 49' (14. XI), 57' (24. XII 1426), 57', 57'.
47. Исто, 79 (24. III 1427), 89 (15. V), 90 (19. V), 92 (30. V), 94' (14. V), 96 (17. VI 1427), 98' (9. VII 1427), 98' (9. VII 1427), 98' (9. VII), 102 (26. VII), 110' (2. X), 110' (2. X), 115 (27. XI), 115 (27. X), 117' (10. XI 1427), 122 (2. XII 1427).
48. Исто, 136 (23. I 1428), 136 (23. I), 136' (23. I), 136' (23. I), 137 (27. I), 146 (4. III), 151 (27. III), 156' (27. IV), 158' (5. V), 159' (6. V), 166 (31. V), 166' (1. VI), 166' (2. VI), 166' (2. VI), 168 (7. VI), 174' (10. VII), 179 (19. VII), 184 (12. VIII), 184 (14. VIII), 185' (23. VIII), 186 (27. VIII), 188' (24. IX), 189 (24. IX), 189 (24. IX), 189 (24. IX), 189' (26. IX), 189' (26. IX), 189' (26. IX), 193' (10. X), 193' (10. X), 194' (13. X), 202 (14. XI), 202 (15. XI), 207' (16. XI), 207' (16. XI), 208 (22. XII 1428).
49. HAD, Cons. min. IV, 224 (21. II 1424), 224' (22. II), 227' (8. III), 227' (8. III),

РУДНИК ПОД ШТУРЦЕМ И ЊЕГОВА ДУБРОВАЧКА НАСЕОВИНА

- 228 (12. III), 233 (12. IV), 233' (12. IV), 236' (21. IV), 242 (19. V), 243 (24. V), 260 (13. VII), 269' (11. X), 269' (11. X), 270 (13. X), 277' (11. XI), 277' (11. XI), 277' (12. XI), 277' (12. XI), 278 (14. XI 1429).
50. HAD, Cons. min. V, 17 (16. II 1430), 30' (21. IV 1436), 76' (17. VII 1430).
51. Исто, 193 (1. V 1432), 203 (17. VI), 205 (2. VII), 220' (14. IX 1432).
52. HAD, Cons. min. VI, 13', 32, 34', 42' од 21. I, 26. III, 7. IV и 16. V 1432.
53. Исто, 110 (18. II 1434), 125 (11. IV 1434), 143 (21. VI 1434), 163' (18. VIII), 167' (10. IX), 182' (2. XI 1434), 182' (2. XI), 182' (2. XI), 183 (3. XI), 183' (3. XI 1434).
54. Исто, 260 (4. I 1435), 200 (4. I), 223 (7. II), 223 (7. II), 209 (16. V), 267' (19. VII), 273' (17. VIII), 274 (18. VIII), 274 (18. VIII), 274 (20. VIII), 275 (23. VIII), 277' (6. IX), 277' (6. IX), 278' (16. IX), 287 (14. X), 287 (14. X), 290 (10. XI 1435).
55. HAD, Cons. min. VII, 23' (11. II 1436), 32 (13. III), 35' (22. III), 50 (4. V), 50 (10. V), 50 (10. V), 54 (12. V), 54 (12. V), 54 (12. V), 67 (26. VI), 69 (9. VII), 73' (23. VIII), 88 (20. IX), 88' (21. IX), 88' (25. IX), 98' (7. XI), 98' (7. XI), 100' (14. XI 1436).
56. HAD, Cons. min. VII, 119 (16. I 1437), 126' (23. II), 137 (23. II), 127 (23. II), 133 (21. III), 136 (3. IV), 140 (11. IV), 144' (29. IV), 144' (29. IV), 102 (17. X 1437).
57. Исто, 204 (15. III 1438), 205 (18. III), 208 (2. IV), 208' (2. IV), 214 (3. V), 214', (3. V), 215 (6. V), 236 (15. VII), 241' (4. VIII), 246' (20. VIII), 246' (20. VIII), 247' (23. VIII), 251 (8. IX), 251 (8. IX), 261' (7. XI); VIII, 1 и 1 (2. XII 1438).
58. Историја народа Југославије књ. I, Београд, 1953, 437—9.
59. HAD, Cons. min. VIII, 41 (24. III 1439), 41 (24. III 1439), 42 (27. III 1439).
60. Исто, 129 (8. II 1440), 129' (8. II), 129' (8. II), 154' (28. IV), 196 (9. X), 214' (29. XII 1440).
61. Исто, 224' (11. I 1441).
62. HAD, Cons. min. IX, 74 (12. IV 1442), 77' (23. IV), 94 (8. VI), 120' (18. IX), 123 (26. IX), 123' (1. X), 123' (1. X), 124 (2. X), 129 (31. X), 142' (28. XII 1442).
63. Исто, 167 (26. III 1443), 174' (10. V 1443).
64. HAD, Cons. min. X, 8' (14. I 1444), 65 (2. IX), 69' (4. X), 74 (26. X), 85 (2. XII 1444).
65. Исто, 16' (5. I 1445), 105' (14. II), 108' (17. II), 110 (4. III), 115 (30. III), 115 (30. III), 115 (27. III), 118 (3. IV), 139 (17. VI), 142 (28. VI), 156' (20. VIII), 158' (26. VIII 1445).
66. HAD, Cons. min. X, 246 (31. V 1446), 247 (1. VI), 247 (1. VI), 247 (1. VI); XI, 11 (23. VI), 25' (6. VIII), 26 (9. VIII), 28 (12. VIII), 62' (20. XII 1446).
67. HAD, Cons. min. XI, 72' (11. I 1447), 72' (12. I), 85' (28. III), 86 (29. III), 108 (6. VII), 108 (6. VII), 116 (7. VIII), 119' (17. VIII), 121 (11. VIII), 135' (21. X), 146' (2. XII 1447).
68. HAD, Cons. min. XI, 165 (18. I 1448), 174 (17. II), 174 (18. II), 185 (2. IV), 185 (2. IV), 185 (2. IV), 185 (2. IV), 215 (6. VII), 217 (12. VII), 231' (19. VIII), 231' (19. VIII), 231' (19. VIII); XII, 9 (17. IX), 10' (17. IX), 28' (5. XII).
69. HAD, Cons. min. XII, 58' (1. III 1449), 70' (17. IV), 72 (19. IV), 74' (28. IV), 82 (27. V), 82' (30. V), 86' (14. VI), 56' (14. VI), 90' (5. VII), 102 (21. VIII), 108 (8. IX), 109 (13. IX), 112 (25. IX), 133' (31. XII 1449).
70. HAD, Cons. min. XII, 143 (20. II 1450), 143 (20. II), 160 (16. V), 168' (15. VI), 186' (3. IX), 187' (10. IX), 188' (15. IX), 191' (28. IX), 202 (4. XI), 205' (24. XI 1450). — Међу судијама поротницима поменут је и Симко Да. Соркочевих, али је прецртан, што би значило да је и он пословно био присутан на Руднику, ако и није тамо становао; међу окривљенима прецртан је патриције Франо Мар. Ра. Гучетић, који је представљао пуномоћника двојице патриција.
71. HAD, Cons. min. XIII, 58' од 17. X 1452.
72. Исто, 133' (15. VI 1453), 137 (17. VII), 171 (10. XII), 166 (13. XI 1453).
73. HAD, Cons. min. XIII, 190' (8. III 1454), 207' (8. VI 1454); XIV, 58 (10. XI 1455).
74. Д. Ковачевић—Којић, Градска насеља средњовековне босанске државе, Сарајево, 1978, 166; Д. Ковачевић—Којић, Зворник (Звоник) у средњем вијеку, Годишњак друштва историчара БиХ, XVI, Сарајево, 1965, 27—8.
75. К. Лиречек, Трговачки путеви и рудници, Зборник К. Лиречека, I, 266.
76. М. Ј. Динић, Грађа, II, 57—8; Had, Cons. min. XII, 168' (16. VI 1450).

77. М. Ј. Динић, Грађа, II, 36, 18—9, 21, 29 и 31.
78. Ј. Калић—Мијушковић, Београд у средњем веку, Београд, 1967, 86 и 87, 297—8.
79. HAD, [Reform. XXXIII, 31—1]; Д. Динић—Кнежевић, Тканине, 67.
80. Љ. Стојановић, Повеље и писма, I—1, 149 (1450).
81. HAD, Test. not. IX, 19—20 од 17. VIII 1402. — Од мање занимљивих завештања, која су састављена на Руднику, осим оних која се доле помињу, ваља поменути: тестамент Радоваца Припковића (XI, 37, 12. XII 1419, 9. VII 1420), Дапка Припковића (XII, 60'—61, 31. X 1432, 16. IV 1433) и Јакова Николиног (XV, 166—66', 19 I и 11. IX 1453). Сви дубровачки насељеници којима су опорукe регистроване у Дубровнику умрли су на Руднику нешто пре другог овде поменутог датума.
82. HAD, Test. not. XI, 14' од 14. VI 1419. — Сведоци пред којима је написана опорукa били су: Влатко Добровојевић, Михоч Весеоковић, Богосав Доброславић, Ратко Милетић, Џиван Прогоновић, Богдан Петровић и Симко Маројевић (Исто).
83. М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 16—7.
84. HAD, Test. not. XI, 198'—200 од 11. IV 1429; Д. Динић—Кнежевић, Тканине, 256.
85. HAD, Div. not. XIV, 116 од 16. VII 1424.
86. HAD, Lam. for. VIII, 15' од 1. V 1428.
87. HAD, Div. not. XIX, 221'—22; И. Божић, Дубровник и Турска, 74, нап. 73.
88. HAD, Div. not. XVI, 49 од 1. III 1429. — Судијски колегиј сачињавали су: Лонко Томашинић, Божићко Матковић и Стојко Милетић; постоји налог од 31. маја 1428. да се закаже рочиште, али је ту био тужилац Симко Маројевић, а Јаков Николић је био тужен; одлука са Медојем као судијом није нађена.
89. HAD, Div. not. XXI, 103'—4 од 24. II 1437; Cons. min. VII, 88' од 21. IX 1436.
90. HAD, Test. not. XIII, 3'—4 од 20. II 1438 — Завештање је начињено на Руднику 24. маја 1437. пред сведоцима: Симком Маројевићем, Будисавом Богавчићем, Радојком Гојаковићем, Божићком Спарожићем и Милетом Прибинићем (Исто).
- 91—92. К. Јиречек, Српски споменици, Споменик СКА XI, 80—1, № 80; М. Ј. Динић, Грађа, II, 46 (сведоци: Божићко Матковић, Радивој Миладиновић, Рајко Кутушић, Михоч Бржичковић и Будак, ортак Радојка Гојаковића); И. Божић, Дубровник и Турска, 97; кадија на Руднику још 1439; М. Ј. Динић, Грађа, II, 46.
93. N. Iouga, Notes et Extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècles II, Paris, 1900, 386, 395; И. Божић, Дубровник и Турска, 92, 96.
94. К. Јиречек, Споменици српски, Споменик СКА XI, 83. — Поменути Радивац Миладиновић био је активан на Руднику још и крајем 1450. Тада је водио трговачко друштво са Радовацом Прибинићем, коме се обавезао да ће му на Руднику испоручити девет либара сребра, у име оних дужника које је написао Стефан Дијак; испорука би се обавила за месец дана, кад би обојица били на Руднику HAD, Div. sane. LXIII, 134 од 22. IX 1450).
95. Исто, 84; HAD, Lam. for. XVI, 112 од 27. I 1443 (као сведоци: Бурађ Радошић, Прибоје Богојевић, Џивко, звани Рачонело, Матко Витковић, неки Добрил и други).
96. Gelcich—Thallóczy, Diplomatarium relationum reipublicae radusane cum regno Hungariae, Budapest, 1887, 447.
97. К. Јиречек, Историја Срба, I, Београд, 1952, 425; II, 368; И. Воје, Кредитна трговина у средњовековном Дубровнику, Сарајево, 1976, 240, бел. 159.
98. HAD, Deb. not. XXII, 149' (26. VIII 1445); XXIII, 42 (3. V 1447), 46 (9. V 1447).
99. HAD, Div. not. XXXIII, 32, 152—2', 165.
100. И. Божић, Дубровник и Турска, 12, 69—70, 72—3; Б. Храбак, Трг Ваљево у средњем веку, Историјски гласник, 3—4/1953, 98.

IV

1. И. Божић, Дубровник и Турска, 281.
2. HAD, Div. sanc. LXX, 51'—2 од 12. III 1461.
3. HAD, Cons. min. XV, 186' (27. VI 1461) и од 30. XII 1461.
4. HAD, Sent. sanc. XXV, 86'—7 од 27. XI 1462.
5. HAD, Test. not. XX, 128'—9; И. Божић, Дубровник и Турска, 296—7.
6. HAD, Cons. min. XVII, 68, 72' од 13. и 21. III 1462; С. Ђирковић, Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба, Београд, 1964, 247.
7. Б. Храбак, Трг Ваљево у Средњем веку, Историјски гласник бр. 3—4 1953, 101.
8. HAD, Div. not. LIX, 57 од 21. VI 1475.
9. Евлија Челеби, Путопис, превео Х. Шабановић, Сарајево, 1979, 379.
10. Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolo di Ragnina, digessit Sp. Nodilo. МСХСМ XXIV, Загреб, 1883, 264—5; Annales anonymi, 70 (Порта је због ненаплаћеног дуга повећала трибут на 13.000 дуката, а једна турска колона продра је и пљачкала у Конавлима од Љуте до Пријевора).
11. HAD, Deb. not. XLIX, 133 од 6. III 1484; И. Воје, Кредитна трговина, 315—16. — Са Рудником је 60-их година пословао и домаћи трговац из Новог Брда Бранко Крупниковић, који се радо бавио трговином сољу и који је нешто касније примио ислам и био турски функционер финансијске струке (HAD, Div. sanc. LXXIII, 67' од 21. V 1466). — Дубровчани на Руднику, немајући довољно обртног капитала, примали су у завичајном граду тканине и другу увозну робу на кредит. То је био случај и са Радованом Илићем, који је пословао на Руднику. Нагло проширење послова страним кредитима обично би водило пословном банкроту и инсолвентности таквих малих трговаца без властитих пара, па се више нису могли појављивати у родном граду, јер би их као дужнике затворили. Кад би, ипак, настали случајеви да треба да дођу у Дубровник, они би морали тражити од својих поверилаца пропусницу (салвускондукт). Такву дозволу доласка добио је руднички трговац Р. Илић, првих дана септембра 1493. (HAD, Div. not. LXXIII, 18 од 4. IX 1493).
12. HAD, Cons. rog. XXXII, 58' од 17. X 1511.
13. HAD, Cons. rog. XXXIII, 286' од 11. III 1516.
14. HAD, Deb. not. LXXII, 46—6' од 19. XI 1516.
15. HAD, Div. sanc. CX од 26. X 1520.
16. Ј. Тадић, Дубровачки портрети, Београд, 1948, 15 и даље.
17. М. Ј. Динић, За историју рударства, II, 11.
18. HAD, Div. not. XCVI, 14 од 12. VI 1521.
19. HAD, Cons. rog. XXXVI, 221 од 23. VI 1522.
20. HAD, Cons. rog. XXXVIII, 135 од 16. VI 1526.
21. HAD, Cons. min. XXXV, 195 од 27. VIII 1526. — Чак и према извештају Родофиникина 1808. године, Турци су у своје време извозили велике количине бакра са Рудника, кријући се од Порте (М. Коларић, Проблем наоружања за време првог српског устанка и Карађорђева тополивноца у Београду, Историјски гласник бр. 4/1949, 37; Т. П. Вукановић, Производне снаге Србије у доба Првог српског устанка 1804—1813, год. Врањски гласник, IV, 1968, 36).
22. За пословну биографију Марина Вукшића ваља консултовати следеће архивске документе: HAD, Div. sanc. CX, 102' (1521) Proc. not. XIIIa, 223 од 23. III 1523 (именовање пуномоћника у Дубровнику); Liber dotium XIII, 2' од 9. IV 1530 (150 дуката мираза са женом Магдаленом); Deb. not. LXXIX, 3, 18' 21, 23 (задужевање 1530—33); Deb. not. LXXXIII, 57, 100, 166, 167' (задужевање 1542—45); Div. sanc. CXXXI, 203—3' од 30. VII 1546 (регистрација ненаплаћене обвезнице); Div. not. CIX, 285' од 7. VIII 1548. (гарантија за исплату 200 дуката), 80—0' од 2. XII 1546 (регистрација облигације на 270 дуката, јер није на време била намирена).
23. HAD, Deb. not. LXXV, 13 од 25. X 1521.
24. HAD, Cons. rog. XXXVI, 26 од 28. II 1521. (уударје је износило 500 акчи, тј. два и по пута више него вредност ћилима).

25. HAD, Libro delli signori chazamorti 1500—1530, f. 54', 58, 69, 74', 99'.
26. HAD, Liber dotium XIII, 2' од 9. IV 1530.
27. HAD, Div. not. CIV, 23' од 14. VI 1536.
28. HAD, Div. not. CII, 173 од 14. VII 1534.
29. HAD, Div. cano. CXX, 208 од 14. XI 1532.
30. HAD, Lett. Lev. XXII, 227 од 25. IV 1541.
31. HAD, Tut. not. I, 159 од 14. I 1546.
32. HAD, Lam. polit. V, 158.
33. J. Тадић, Дубровачка архивска грађа о Београду, књ. I, Београд, 1950, 48, № 88 од 31. V 1550; Б. Храбак, Дубровачки трговци у Београду под Турцима 1521—1551. године, Годишњак града Београда, XIII (1966), 39.
34. HAD, Tut. not. IV, 180' од 23. VII 1594.

V

1. М. Спахо, Турски рударски закони, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине XXV, св. 2, Сарајево, 1913, 166.
2. С. Ризај, Рударство Косова и суседних крајева, Приштина, 1968, 36, 38—9, 40, 114. — Вид. и: А. Матковски, Непознати бунтови во Охридскиот санџак од 1566—1576. година. Прилози МАНУ II, 1, Скопје, 1971, 55—6 (Ћулад изливана 1571. на Руднику и у Смедереву на топове начињене у Скадру).
3. С. Ризај, н. д., 43 и 144, 105, 106, 114, 136, 148.
4. В. Симић, Некадашње рударство гвожђа у Шумадији, Рударски гласник, дог. XV, св. 1, Београд, 1976, 97—8, 101, 96, 99. — Топионица за гвоздену руду одржала се у Баху све до 1924. године (као под. 6/V, стр. 172).
5. О. Зиројевић, Турско војно уређење у Србији 1459—1683, Београд, 1974, 227—8.
6. Ђ. Петровић, Неки подаци о изради топовских кугли у Србији и Босни у XV и XVI веку, Весник Војног музеја, XI—XII, Београд, 1966, 169, 173, 176, 177.
7. X. Шабановић, Турски извори за историју Београда, Београд, 1964, 18.
8. R. Anhegger, Beiträge zur Geschichte des Bergbau in osmanischen Reich I, Istanbul 1943, 149; M. Berindei — A. Berthier — M. Martin — G. Veinstein, Code de lois de Murad III concernant la privonice de Smederevo, Südost—Forschungen XXXI, München 1972, 143, 146, 153.
9. Комисија за писање историје БиХ (при Академији наука и умјетности БиХ), Инв. бр. 75, Ahkjam defteri из 973 године Хиџре, фотокопија 238, стр. 59—60 превода А. Полимца; наредба Порте рудничком кадији издата 10. маја 1566.
10. Д. Бојанић, Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област, Београд, 1974, стр. 87, № 73/XII.
11. Исто, стр. 93-5, №77/I, III, IV, V, VI, VII, IX, XVI; стр. 28-9, № 19/I.
12. В. Скарић, Старо рударско право и техника у Србији и Босни, Београд, 1939, 89—90.
13. Исто, 90—91.
14. Г. Елезовић, Из цариградских турских архива Mühimme defteri, Београд, 1950, 230, III—204.
15. Исто, стр. 387, III—1703 и 393, III—1774; 400, III—1824 и 390, III—1729; 335, III—1199.
16. Комисија, инв. бр. 139, фк. 185, стр. 273—4 превода А. Полимца.
17. Исто, инв. бр. 75, Ahkjam defter из 973 године од Хиџре, фк. 211, стр. 16—7 превода А. Полимца.
18. Basvekâlet arsivi (Истанбул), Mühimme defteri VI, стр. 607, № 1341 од 4. VI 1565.
19. Д. Бојанић, Турски закони, стр. 87, № 74/V и стр. 88.
20. М. Васић, Мартолози у југословенским земљама под турском владавином, Сарајево, 1967, 122—4, 110, 124, 133.

ЋУДНИК ПОД ШТУРЦЕМ И ЊЕГОВА ДУБРОВАЧКА НАСЕОВИНА

21. Basvekalet arsivi X, 130; О. Зиројевић, Турско војно уређење, 188.
22. М. Васић, н. д, 108.
23. В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд, 1950, 289.
24. О. Зиројевић, Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године, Београд, 1984, 179.
25. Евлија Челеби, н. д, 379—80 и 66.
26. В. Симић, Историски развој, 199.

VI

1. Д. Павловић, Финансије и привреда за аустријске владе у Србији, Глас СКА, 64, Београд, 1901, 27.
2. Official Langer, Serbien unter kaiserlichen Regierung 1717—1739, Mitteilungen des Kriegs—Archivs, Neue Folge, B. III, Wien 1889, 214.
3. Исто, 225, 221, 238—9, 241, 245.
4. В. Симић, Историски развој, 201.

RUDNIK — POD — ŠTURCEM ET LA COLONIE FONDÉE PAR DUBROVNIK
DANS CE CENTRE MINIER ET COMMERCIAL

Se fondant sur les matériaux publiés et non publiés des Archives de Dubrovnik et sur les ouvrages de chercheurs — spécialistes dans les domaines de la géologie et de la numismatique — l'auteur de cette étude décrit tout d'abord la situation de Rudnik et son rôle dans l'histoire politique; il examine ensuite les informations sur Rudnik en tant que mine et centre commercial, fournies par les archives de Dubrovnik, ainsi que par d'autres sources, pour s'appesantir sur l'accroissement du nombre des immigrants provenant de Dubrovnik et sur leurs activités économiques: il expose dans le détail les conjonctures, en retraçant les litiges qui étaient arbitrés dans la colonie même, l'accent étant toujours mis sur la différence entre les patriciens riches et ceux qui appartenaient aux couches pauvres de la population. La quatrième partie est consacrée à l'analyse des informations non publiées, puisées dans les archives et relatives à la colonie de Dubrovnik à Rudnik, à l'époque de la domination turque; le chapitre suivant décrit les conditions générales de vie, de travail et de commerce à Rudnik, sous les sultans; le dernier chapitre, le sixième, comprend les faits puisés dans la littérature qui est fondée sur les archives autrichiennes relatives à Rudnik de la période de 1718 à 1796, qui est celle de la domination autrichienne; cependant, pour cette période, pendant laquelle il y eut des tentatives d'exploiter la mine, il n'existe que des indications statistiques concernant la structure de la population, la possession de propriétés immobilières et foncières et la production.

Dans le premier chapitre l'auteur suit dans le détail la situation de Rudnik, dont la possession fut disputée par le roi Dragoutine et son fils Vladislav, ensuite par le roi Miloutine et son fils Etienne Detchanski. Pour la possession de Rudnik luttèrent par la suite les seigneurs féodaux Nikola Altomanović et le prince Lazare Hreheljanović. Le second chapitre traite des Saxons, des stagnations temporaires de la production, des minerais extraits (cuivre, plomb, argent), des prix des métaux fabriqués, de l'hôtel de la monnaie, des espèces de monnaie frappées à Rudnik, de la population d'origine différente (immigrants provenant de Kotor, de Bar, d'Ulcinj, de Split, de Trogir, d'Albanie, de Valachie, de Grèce, de Venise et peut-être, de Florence), du caractère des douanes et des douaniers originaires de Dubrovnik, des nobles locaux, des feudataires serbes et des consuls de Dubrovnik, de la protection des individus et des biens, de la production annuelle de l'argent (600 livres, ce qui équivaut à un peu moins de 200 kilogrammes). Le troisième chapitre est consacré à l'importation et à l'exportation des marchandises, à l'achat et à la vente des puits de mine, aux contacts d'affaires avec les citoyens de Dubrovnik résidant à Smederevo et à Belgrade, dans les centres miniers du bassin de la Drina et au pied de Kopaonik, voire dans les villes de la plaine de Kossovo. Le régime commercial changea à partir de l'instauration de la domination turque à Rudnik (en 1458): en raison de l'interdiction d'exporter les métaux, on n'exportait plus que le cuivre, clandestinement, pour passer bientôt à l'exportation de certains produits de l'élevage (cuir et cire), et même des bestiaux, exportation qui devait durer plusieurs siècles. Parmi les résidents de Rudnik, originaires de Dubrovnik il convient de mentionner, dans la première période de domination turque à Rudnik, Divan Pripčinović qui fut étranglé à Dubrovnik, en 1479, du fait que, en sa qualité de douanier turc à Rudnik, il savait trop de choses sur les affaires de ses débiteurs, résidant à Dubrovnik. Rudnik et Bah, localité située dans les environs de Rudnik, étaient d'importants centres de la métallurgie turque (fer et plomb), où l'on produisait des boulets de canon et des balles de fusil. Les Turcs peuplèrent Rudnik d'éleveurs valaques, tandis que pour les gros travaux ils y amenèrent des Yourouks macédoniens et des ressortissants d'autres nationalités. La mine de Rudnik, au pied du mont Avala, était soumise à l'inspection minière de Rudnik. La mine et la fonderie interrompirent toute activité de quelque importance dans les premières décennies du XVIIe siècle.

ПАВЛЕ ВАСИЋ

**ДЕЛА САВРЕМЕНИКА
МАЛИ ПРИЛОГ ИКОНОГРАФИЈИ СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ**

Још од времена када сам написао први чланак о нашој Революцији 1804. године, хтео сам да откријем о том времену што више података који потичу од савременика. Стицајем околности, тај круг се мало проширио рачунајући период од 1804. до 1830. године када се наша револуција може сматрати окончаном признањем нове српске државе. У **Историјском зборнику**, затим у **Зборнику Музеја првог српског устанка**, коначно у **Зборнику Историјског музеја Србије**, објавио сам неколико чланака, увек са жељом да прибавим по неки нови податак из овог периода. Посебно су ме интересовали монументални извори профане садржине, јер је у том погледу владала велика празнина. У међувремену, од 1954. године до данас, имао сам могућност да евидентирам извешан број дела, слика, гравира, цртежа, печата и архитектонских споменика захваљујући путовањима у Беч и проучавању у Војноисторијском музеју, Музеју града Беча и Ратном архиву у Бечу. У нашој земљи такође сам настојао да прибавим дела профане и религиозне садржине. Тако

је, донекле, увећана иконографија Српске револуције — до нових проналазака.

У **Каталогу**, који следи, наведени су радови пронађени од 1954. године, али, такође, и они који тематски припадају овој целини, мада су на један или други начин познати и објављени — на пример портрети Павла Ђурковића или цртежи Грегорија Вујића (бр. 15, 19, 20, 21, 29, 30, 46, 61, 66—75). Уопште узевши, профаних дела је мало, много мање него оних који припадају црквеној иконографији. Што се тиче профаних дела, прикупљених у ово језгро, не губим наду да ће се њихов број постепено увећавати.

Пре више година, иницијативом покојног Душана Перовића, тадашњег управника Музеја првог српског устанка, понудио сам једном овдашњем издавачком предузећу прво језгро слика и правира из времена Револуције, око двадесетак на броју. Међутим, превагнуо је уметнички значај дела, а не историјски, јер је тражена „првокласна уметничка вредност“, што моје скромно језгро тада није могло да понуди. Сматрао сам да је срећа што из тог времена има дела од историјског интереса, макар не била од веће уметничке вредности. При том сам имао на уму слична издања у иностранству, на пример албуме Армана Дајоа (Dayot), који је у посебним књигама приказао све значајне периоде француске историје. Међутим, ја сам се ограничио на период Револуције, што значи на дела која су настала у том времену од руку уметника или стваралаца — савременика или сведока догађаја. У мој каталог су ушли догађаји (Убиство Хаџи Мустафе), сцене (Карађорђе (?) и Турчин, Руска војска, Фрајкорци, Сељаци), портрети, предели, иконе и печати, све што је објављено или обрађено у том времену. Верујем да неке теме нису исцрпљене и да ће се пронаћи цртежи и скице Франтишека Јашека или Д. Н. Б. Каменског, или неког нашег сликара и цртача, као што је био онај који је за време Револуције у Београду нацртао Васу Чарапића и та је слика продавана — можда као графички лист. Уопште, сваки уметнички — ликовни или рад из области примењених уметности (на пример: заставе, печати и иконе) доприносиће обогаћивању иконографије тога доба.

Овај **Каталог** сачињава мали прилог иконографији Револуције, која је објављена у радовима ранијих истраживача фрагментарно, а није приказана као посебна целина. То су радови Миодрага Коларића, Ђурђице Петровић, Славка Шакоте, Драгане Самарцић, Бранка Вујовића и неких других. У **Каталогу** су графички радови — бакрорези, бакрописи, акватинте, затим слике, иконе, уопште тадаш-

њи савремени материјал, уколико сам на њега наилазио у својим путовањима, а делимично га и објавио, на пример — графичке радове о фрајкорцима, иконе Лазара Стајића у Мачви или Арсенија Јакшића у северној Србији, или Николе Апостоловића у Прокупљу.

Ова целина представља један прилог *sui generis* иконографији наше Револуције, свакако прожет једном субјективном нотом, као што су, уосталом, све творевине духа. Иконографске јединице су поређане хронолошким редом. Поједине од њих су раније репродуковане у мојим чланцима или књигама, па сам, због тога, изоставио познате јединице. Међутим, репродуковао сам оне мање познате или досада нерепродуковане, тако да ће се са те стране у **Каталогу** наћи и нешто ново. Уз каталожке јединице наведена је до сада објављена литература о њима. По том се Каталог разликује од сличних дела, у којима је обично наведен само назив слике или дела, често без имена аутора или ознаке извора. Касније иконографија Револуције — српског устанка прилично је велика. Али, ако некога интересује како су изгледале личности тог времена, виђене очима савременика, онда ће Каталог оправдати своје постојање. Свако кога овакве теме интересују — историчар, етнограф, сликар, илустратор или посве обичан читалац — наћи ће у овом репертоару дух и мирис епохе, елементе који су у каснијим интерпретацијама сличних мотива морали да буду измењени. Ово се најбоље види и у филмовима, који треба да прикажу то доба. Ма колико се стваралац или стручњак трудио да ту епоху оживи, ипак нешто недостаје; он не може потпуно да је дочара, него је само интерпретује, а у том случају — субјективни фактор нараста до нежељене сразмере.

Сва дела наведена и објашњена у **Каталогу** настала су од 1788. до 1830. године, осим портрета цара Николе I, кога сам донео због његовог мало познатог наслова, вероватно тако формулисаног после једренског мира, чија је последица било и признавање аутономије Србији. Од тренутка када је Србија добила статус државе — наследне кнежевине, револуционарни период се могао сматрати завршеним. Тако схватање произилази и из Ранкеовог дела, који је цео ток збивања у Србији до 1829. године назвао Српском револуцијом.

1. SERBISCHER FREIWILLIGER UNTER COMANDO DES MAJOR MЕНАLOWIC — Српски добровољац под командом мајора Михаљевића, бакропис (завршен бакрорезом), димензије 196 x 158 мм. Колорисан. Инв. бр. 85.827. Кат. бр. 99, стр. 47. Власник: Музеј града Беча.

О српским фрајкорцима за време њиховог похода 1788/89. и 1793. године објављен је извештај број бакрореза и бакрописа, који приказују поједине личности, уствари портрете у целој фигури, због чега су веома значајни као извор за то доба. Иако су ови радови ограничени на кратак временски период, ипак су веома корисни, јер дају слику времена уочи Револуције. Била је срећа да има таквих података о устаницима! То су, иначе, дела немачких и аустријских сликара и цртача, веома познатих — као Вилхелм Кобел, популарних — као Хијеронимус Лешенкол, или непознатих, али ништа мање солидних — као Михаел Кауперц из Граца, који су дали слику Срба од неоцењиве вредности. Постоји нада да ће с временом искрнути и други радови ове врсте. Колико још има непознатих? Тешко је веровати да Аустријанци и њихови извештачи, поред оног опромног информативног материјала о Србији и догађајима у њој, нису оставили и неки цртеж када су у својим извештајима описивали, детаљно, одело, униформе, заставе, боју топова и друге појединости, којих су пуни њихови документи о нашој Револуцији. Сигурно је да су ти подаци и описи зависили од културе и интелектуалног нивоа извештача, али их има веома прецизних, какви се ретко сусрећу и код наших писаца, изузимајући Баталку, који је у том погледу дао најдетаљнија обавештења о школама и њиховом програму у Карађорђевој Београду, о појединцима, о војсци, изгледу и опреми регуларних војника, о оделу Николе Новокрешћеног. Изузимајући, наравно, и Јоакима Вујића. Писци често прелазе преко неких појединости, које им изгледају обичне или неважне, а већ идуће генерације то заборављају и многи подаци и појединости неповратно нестају. Оно мало ликовних извора о Револуцији, на пример — портрети Миленка Стојковића и Младена Миловановића, показују да су историјске чињенице другачије него што културан и релативно обавештен човек може да претпостави.

Литература: Мита Костић, Календар књига, гавира, музикалија и много чега другог књижаре Емануела Јанковића из Новог Сада, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, 2, 1929, 214; Hieronymus Löschenkohl 1755 — 1807, Historisches Museum der Stadt Wien Erste Sonderausstellung April — Oktober 1959. Im Eigenverlag des Museums; Павле Васић, Хијеронимус Лешенкол, сликар Срба у XVIII веку, „Политика“, 31. децембар, 1. и 2. јануар 1964; Исти, Ношња народа Југославије кроз историју, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд, 1968, 130; Исти, Мали прилози историји српског фрајкора у аустријској војсци 1788—1814, Зборник историјског музеја Србије, 6, Београд, 1969, 89; Исти, Le Costume serbe à l'époque du baroque, Barocco in Italia e nei paesi slavi del Sud, Firenze, Leo S. Olschki Editore, MCMLXXXIII, 247.

2. DIE FREIWILLIGEN ERBEUTEN AM 10-TEN MERZ 1788 BEY TSUPNA 200 MIT MEHL BELADENE PAKPFERDE, бакропис (завршен бакрорезом), димензије 202 x 295 mm. Колорисан. Инв. бр. 74.504. Кат. бр. 97, стр. 47. Власник: Музеј града Беча.

Литература: Hieronymus Löschenkohl, 47; Васић, Мали прилози историји српског фрајкора...., 90 (са репродукцијом).

3. DER DICKE TAPFERE JOHANES EIN SERVISCHER FREYWILLIGER, HIERONYMUS LOSCHENKOHL, 47; илуминирани бакропис, димензије 235 x 175 mm. Власник: Музеј града Беча.

Литература: Васић, Хијеронимус Лешенкол, сликар Срба... „Политика“, 31. децембар 1963, 1. и 2. јануар 1964, (Са репродукцијом); Исти, Мали прилози историји српског фрајкора, 90 (са репродукцијом).

4. JOSEPH KRENAK BERÜHMTER HARAMBASCHA JEZO BEI DEN SERWISCHEN FREIWILLIGEN IN DER GEGEND VON SABBATSCH AUF DESEN KOPFE 400 ZEKINEN GESETZT WERDE, илуминирани бакропис, димензије 257 x 180 mm. Власник: Музеј града Беча.

Литература: Као под 3.

Напомена уз ову јединицу: »In der Wiener Zeitung von 15. August 1788« die Porträts von einigen Servischen Freywilligen, die Türkische Unterthanen, und jetzt auf k.k. Seite in Ihre Uniform angekündigt. In der Beilage zum Kriegskalender 1790« 7 servische und banatische Freywilige angeführt.

5. SERVISCHER FREIVILLIGER IVAN STANISLAVITZ AUS MISLODIN — припада претходној серији „српских и банатских добровољаца“ из календара за 1790. годину.

Литература: Душан Поповић, Војводина, II, Нови Сад, 1941, 315 (са репродукцијом бакрописа).

6. TÜRKISCHER EMIGRANT VON MIRWE (MIRIWE) AUS SERVIEN — Српски сељак из Миријева, објављен у Календару за 1790. годину у серији „8 Emigranten“, свакако српских избеглица. Као и овај, то су важни извори за изглед наших сељака уочи Револуције. Колорисани бакропис, димензије 231 x 180 mm. Власник: Музеј града Беча.

Литература: Hieronymus Löschenkohl,, 47; Васић, Мали прилози историји српског фрајкора...., 90 (са репродукцијом).

7. J. G. MANSFELD, Избављњна Сербја (Сигнатура: „J. G. Mansfeld sc“), бакрорез, димензије 140 x 85 mm.

Литература: П. Васић, Српска штампана књига 18. века, Матица српска, Нови Сад, Народна библиотека Србије, Београд, 1963, 160; Георгије Михаиловић, Српска библиографија XVIII века, Београд, 1964, 209 (са репродукцијом); Динко Давидов, Српска графика XVIII века, Нови Сад, 1978, 408 (сл. 391).

8. ЈОАННЪ ЈОАНОВИЧЪ, ПРАВОСЛАВНИЙ ЕПІСКОПЪ БАЧКІЙ, Сегединскій, Етарскій и проча, бакрорез, димензије 21,9 x 13,5 cm.

Испод портрета у овалу приказан је Шабац, десно фрагмент Србије, лево Мачве, а испод тога — на некој врсти парапета владика ослобађа окова два роба Србина.

Литература: Константин Костић, Два знаменита а заборављена гроба у Сомбору, издање аутора, Сомбор, 1931 (са репродукцијом); Д. Давидов, Портрети Срба XVIII века, Галерија Матице српске, Нови Сад, 1965, 144 (са репродукцијом); Исти, Српска графика XVIII века, Нови Сад, 1978, 387.

9. MICHAEL KAUPERZ, STEYERISCHES FREY COR 1793, колорисани бакропис, димензије 23 x 16 cm. Сигнатура: »Michael Kauperz Kupferstecher in Graz«. Власник: Војноисторијски музеј у Бечу.

Бакропис представља добровољца „који је припадао Штајерском или Вурмзеровом фрајкору“, састављеном од добровољаца из Србије 1793. године.

Литература: П. Васић, Карађорђева Србија у делима савремених уметника, Зборник Музеја првог српског устанка, 1, Београд, 1959, 67 (са репродукцијом). Исти, градска ношња Срба од XVI до XIX века, градска култура на Балкону (XV—XIX век), Зборник радова, Београд 1984, 266, сл. 6.

10. WURMSER FREI=CORPS — Добровољац Вурмзеровог фрајкора 1793, припада серији акварелисаних цртежа, који представљају разне родове аустријске војске. Аутор није потписан. Димензије фигуре 7 cm. Власник: Војноисторијски музеј у Бечу.

Осим црвеног феса, војник има неку врсту униформе плаве боје, са црвеном јаком и циљатим зарукављем. Бели ширити на тозлуцима су стални украс, по коме се, иначе, познају Србијанци.

Литература: Као под 9.

11. SERBISCH — BANATISCHES FREI CORPS — Српско-банатски фрајкор, акварелисани цртеж из серије као под 10. Оригинал у Војноисторијском музеју у Бечу. Копија: П. Васића.

12. WILHELM VON KOBELL, SOLDATEN DES WURMSER FREICORPS UND UNGARISCHER FÜSILIER, HEERESGESCHTLICHES MUSEUM WIEN, INV. NO. BI 16.552 — Србијанци у Вурмзеровом фрајкору 1793, акварел, димензије 30 x 25 cm.

Литература: П. Васић, Мали прилози историји српског фрајкора..., 90 (са репродукцијом).

13. KAYSERLICH KÖNIGLICHE LEICHTE INFANTERIE, колорисана акватинта, димензије 20,4 x 16 cm. Аутор није познат. Србијанци у првом и задњем плану и један мађарски војник. По ношњи и оружју, види се да су то Срби, можда из каснијег времена, јер се фрајкор помиње све до 1798. године.

Литература: П. Васић, Официри „српског добровољачког батаљона (Servisches Frey' Bataillon) у аустријској војсци 1813 — 1814. године, Весник Војног музеја, 15, Београд, 1969, 214.

14. OFFICIER DU CORPS FRANC D AUTRICHE ET DE STIRIE, CONNU SOUS LE NOM DES MANTEAUX ROUGES (ROTHMANTEL) LEVE DANS CETTE DERNIERE GUERRE EN 1793, SUR LES FRONTIERES DE LA TURQUIE — Официр Вурмзеровог фрајкора. (По свему судећи, ову униформу носио је Алекса Ненадовић нешто раније). Илуминирана акватинта, димензије 23 x 14,7 cm. Сигнатура: »A Basle, ches CHr, de Michel«, што је изгледа, име издавача, а може бити и самог уметника. У сваком случају, рад одаје солидног познаваоца овог посла.

Литература: П. Васић, Карађорђева Србија у делима савремених уметника..., 67; Исти, Ношња народа Југославије кроз историју..., 132 (оба са репродукцијама).

15. УБИСТВО ХАЏИ МУСТАФЕ (1800?).

Једна од ретких популарних гравира, које су посвећене догађајима у Србији, али више као хроника турског царства, него илустрација револуције у Србији. У сваком случају, непознати ба-крописац је забележио догађај судбоносног значаја за турско царство.

Објашњења: 1. Woltzzimmer, 2. Bassa, 3. Türküscher Aga, 4. Janitscharen, 5. Mörder des Bassa.

Литература: Као под 9.

16. GEORGIUS CZERNY ANFÜHRER DER SERVIER, уље на платну, димензије 35,5 x 23,5 cm. Запис мастилом на полеђини слике. Власник: Народни музеј у Смедереву.

Портрет је купљен у антикварници Мирка Брајера у Љубљани, где га је открио Б. Стојимировић, чија је имовина узапћена 1944. године.

Постоји основ за мишљење да је то портрет који су устаници дали 1806. године Марку Добрићу да га копира у бакру у Саксонској, вероватно као вође или поглавара Срба. Доказ за ову тврдњу могао би да буде наслов на немачком језику.

Могуће је да је овај портрет, као и следећи бакропис у Каталогу, ипак био сачуван захваљујући неком чиновнику или официру наклоњеном Србима и Револуцији, ако не чак и Србину или Хрвату у аустријској служби, који је сачувао портрет и један примерак бакрописа. Што се тиче аутора слике, то би могао да буде неки од официра из прека, којих је било неколико 1806. године у контакту са устаницима. Но, сада је тешко о томе нагађати, али није искључено да једног дана буде откривено ко је тај сликар, чији се рад везује за 1806. годину. Ко је то био, Стефан Гавриловић, Никола Апостоловић или Михаило Живковић, који је имао веза са Земуном почетком столећа?

Литература: П. Васић, Мали прилози историји српског устанка, Зборник Музеја првог српског устанка, 3—4, Београд, 1964/65, 106.

17. GEORG PETROVITSCH GENANNT TSCHERNY, Obergeneral der Servier, Ritter des Russ. kaiserl. Alexander Nevsky Orden — Ein Servischer Offizier Industrie Comptoir zu Leipzig, илумирани бакропис, димензије 16,5 x 22 cm. Власник: Историјски музеј Србије.

Аутор је највероватније К. Г. Х. Гајслер (1770—1844), познати лајпцишки цртач и бакрописац, који је приказивао догађаје и личности свога доба. Најзначајнији су му илумирани бакрописи о бици код Лајпцига 1813. године. Радо је приказивао мотиве и фигуре из руског живота у више махова, па, можда, и овај Карађорђе, дугује свој постанак тој околности. Циљ бакрописа није јасан. Ако је требало да буде нека врста званичног Карађорђевог портрета, онда је „српски официр“ излишан. Али, ако је предложак за гравирну била композиција са више фигура, онда би се друга фигура могла и оправдати. Да ли су у питању два бакрописа? Судаћи по првом изрештају аустријских власти, у питању је само лик Карађорђа (А. Ивић, Списи бечких архива, V, књ. V, Суботица, 1939, 894). С друге стране, натпис на бакропису исти је као и онај који се спомиње на портрету. Осим ако није урађен само постојећи бакропис са две фигуре, кога аустријске власти, баш због потписа код Карађорђевог

фигуре, нису сматрале обичним информативним делом (какав карактер су имале све Гајслерове гравире), већ политичким пропагандним манифестом који би могао изгледати турским властима као потпомагање побуњеника. Због тога овај бакропис остаје као нерешен проблем.

Литература: Станоје Станојевић, Карађорђе, Народно дело, Београд, 1924, 7; П. Васић, Карађорђе у бакрорезу Готфрида Гајслера, „Политика“, 14. март 1954; Исти, Страни уметници и Карађорђева Србија, Историјски гласник, 1, Београд, 1955, 81; Исти, Карађорђева Србија у делима савремених уметника, Зборник Музеја првог српског устанка, 1, Београд, 1959, 67; Исти, Ношња народа Југославије кроз историју, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд, 1968, 115; Исти, Српска ношња у уметности, Културни центар, Београд, 1964.

18. РЕГУЛАШ И ТУРЧИН, уље на платну, дело непознатог аутора, димензије 32 x 33,5 cm. Власник: Историјски музеј Србије.

Сам мотив необичан је и тешко се може довести у везу са сликарима Милошеве владавине. Изгледа много вероватније да је ова слика настала за време Карађорђево Србије неким изузетним поводом. Д. Н. Б. Каменски спомиње једну историјску слику у Горњем граду 1808. године, коју је радио неки Србин. Између српских владара приказан је доле и Карађорђе; он хоће да посече главу Турчину, који му лежи поред ногу. Који је то Србин могао да буде, може само да се нагађа. Највероватније неко из Аустрије, „из прека“. Једна од важних индиција за овакву претпоставку свакако је сабља регулаша, невешта, дело сликара који није добро познавао оружје устаника. Исто је и са ханџаром. Могући аутори су: Никола Апостољовић, који је живео и радио у Београду, Михаило Живковић, који је насликао једну икону у Земуну 1798. године са неким стилским аналогијама, особито фигура у „пленеру“. Цела слика, са својом композицијом, необичном ношњом фигуре, фризуром, па мотивом говори у прилог датирању у почетак XIX века, прецизније у године Револуције. Њена намена остаје мали проблем, осим ако није била фрагмент слике коју помиње Б. Каменски 1808. године или неке сличне композиције.

Литература: П. Васић, Карађорђева Србија у делима савремених уметника..., 70; Исти, Ношња народа Југославије кроз историју..., 135, (обе са репродукцијама); В. Ђурић — Б. Вујовић, Прота Матија Ненадовић и његово доба, САНУ, Београд, 1978, 116 (са репродукцијом у боји).

19. ПОРТРЕТ ВИКЕНТИЈА РАКИЋА ЈЕРОМОНАХА ФЕНЕЧКОГ, фронтиспис уз књигу Викентија Ракића *Слово о почитаній цркви, вѣ Венеціи при Теодосію, 1807.*

Портрет Ракићев објављиван је и у новијим публикацијама: Вера Васић, Портрет као илустрација српске књиге у 1800—1830, Библиотекар, 4, Београд, 1961, 326; П. Васић, Београд за време Карађорђа, Зборник Историјског музеја Србије, 19, Београд, 1982, 81 (обе са репродукцијама портрета).

20. ГЕОРГИЈ ПЕТРОВИЧЪ ЧЕРНЫЙ ПРЕДВОДИТЕЛЬ СЕРБОВЪ, Портрет Карађорђа у књизи Д. Н. Б. Каменског Путешествіе въ Молдавію, Валахію и Сербію, Москва 1810.

У овој књизи налази се неколико илустрација, које је, осим Карађорђевог портрета, цртао Б. Каменски. Карађорђа је цртао сликар Роберт, француски официр у руској геодетској служби, који је боравио у Београду службеним послом радећи вероватно за мајора Грамберга. Портрет је потписан: „Рис. Робертъ въ Белградѣ 4-гоюнія 1808 года. Грав. А. Осиповъ.“ Каменски као курир, који је донео за Правитељствујушчи совет свето миро, боравио је у Београду само непуна три дана (3—5 јуна). Како Карађорђе у то време није био у Београду, цртеж је могао да буде урађен пре или после боравка Каменског у Београду. Он спомиње два Француза код Родофижникина, „који су становали код њага“; један од њих био је, свакако, Роберт, кога су звали пеинтре, али он је био геодетски официр или цртач. Када се Робертов портрет упореди са претходним (под бр. 16), добија се утисак да је Карађорђе, не само идеализован, него и сплемењен, док је први портрет суров, „слично спису Каменског када приказује Совјетнике“ са „суровим изгледом лица и у нечистој ношњи“.

Литература: Робертов портрет стекао је велику популарност и објављен је много пута у разним публикацијама и књигама. Од новијих, то је збирка путописа које је уредио Петар Ж. Петровић под називом Путовања по јужнословенским земљама у XIX веку, Књижарница Драг. М. Петковића, Београд, 1934; Први српски устанак, каталог изложбе, Београд, 1954, 30; П. Васић, Страни уметници и Карађорђева Србија, Историјски гласник, Београд, 1956, 73. (Један одељак посвећен је Роберу и његовом портрету).

21. „МИЛЕНКО СТОЈКОВИЧЪ КОМЕНДАНТЪ ПОЖЕРО ВЕЦКОЙ“.

Јесте један од најзначајнијих ликовних извора из времена Револуције, јер Каменски даје податке и о личности једног значајног вође, војног и политичког, о његовој ношњи и навикама. Уствари, ово је комплетан документ који је изврсно допуњен описом посвете Миленку Стојковићу, његовом кругу, мушком и женском, обичајима, свему за што историчар Револуције треба да буде

захвалан Каменском. Сигнатури: „Рисоваль Б. К.“ изнад горњег наслова.

Литература: Као под 20; Историјски гласник . . . , 72.

22. ТРЕХЪ БУНЧУШНЫЙ ПАША И СЕРАСКИПЪ ГАСАНЪ.

Хасан-паша и сераскер са три репа, још једно дело Каменског, по коме се види његово интересовање за спољни свет, при чему он, међутим, уопште мало говори у својој књизи. Он спомиње живописност жена трговаца у Мценску, које су привукле не само његову пажњу. Сигнатура: „Риис. Д. Б. К.“

Литература: Као под 21.

23. МЦЕНСКІЙ КУПЧИХИ ВЪ ЗИМНЕМЪ И ЛЪТНЕМЪ НАРЯДЪ.

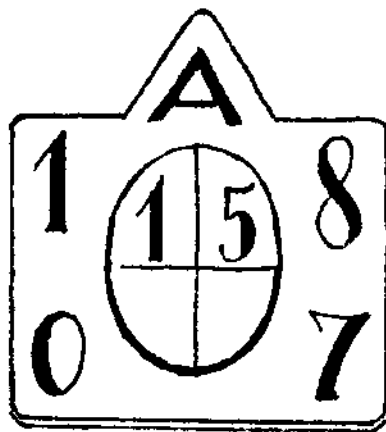
Гледајући ове цртеже, заинтересованост и сигурност Каменског, човек може само да жали што овај аутор није посветио пажњу сценама и људима у Србији. Додуше, он за то није ни имао времена, али — за нашу историју пропуштена је изузетна прилика. Сигнатура: „Рис. Д. Б. К.“

Литература: Као под 21.

24. ПУТИР МИЛЕНКА СТОЈКОВИЋА — КНЕЗА МИЛОША

Сребро, висина 32 см. Аутор рељефа: Карл Седелмајер, (Sedelmayr), Беч. Сигнатура — жиг („пунца“): KS A 1807 15.“

KS

Предање је овај пехар приписивало Миленку Стојковићу, који треба да га је поклонио цркви 1809. године. Око глатке чаше иде унаоколо одвојен рељеф, који приказује једног императора на коњу, са шлемом на глави, како гази непријатељске заставе. На супротној страни је српски грб са малтешким крстом, а између ових двају представа два пандура са калпацима, кратким ћурцима и сабљама. При дну фриза налази се орнамент од храстовог лишћа и жира. Пехар почива на стубу, чије је постолје украшено храстовим и лороворим лишћем. Чаша и постолје сачињавају стилску целину, а стуб је филигрански обрађен и одудара од целине.

В. Хан је објавила садржај једног писма кнеза Милоша из 1824. године, којим он поручује пехар-чашу са личним мотивом који се подудара са садржином рељефа на путиру. Међутим, постоје неке резерве у датуму пехара — 1807. години. Није у питању само ранија израда путира, него, можда, и другачија намена — на пример, за неког другог старешину, Миленка или Карађорђа, особито после победе на Мишару и Делиграду. Године 1824. Милош се налазио у веома снисходљивом ставу према Турцима и у јекну побуна, па је питање да ли се могао сматрати победничким императором који гази заставе својих непријатеља? Чудно је зашто је предање везало тај пехар за Миленка Стојковића, када је Милош касније и дуже време владао, па — како се могло десити да падне у заборав тај његов поклон поречкој цркви, а одржи се сећање на Миленка Стојковића, који је, осим путира, поклонио цркви и једно руско јеванђеље из 1701. године? Очигледно је да у сплету ових разних података постоји нека непозната, чије би решење тек дало пуну истину о пехару Миленка Стојковића или Милоша.

Литература: Споменица епархије Тимочке 1834—1934, Сремски Карловци, Српска манастирска штампарија, 1934; 340—341; Роксанда Стефановић, Поречка црква, Развитак, Зајечар, јануар-фебруар 1962, 1, 52; П. Васић, Мали прилози историји српског устанка, Зборник музеја првог српског устанка, 3/4, 1964/65, 114—116; Верена Хан, Значај Анастаса Јовановића за развој српске примењене уметности XIX века, Музеј примењене уметности, Зборник, 12, Београд, 1968, 31.

25. ДВЕРИ СЛИКАРА СИМЕОНА ЈАКШИЋА

Ове двери нађене су у Смољинцу и дате Музеју првог српског устанка 1964. године. На полеђини је следећи запис: „Сей двери приложи Беранъ Вуичићъ Засвой Вѣуны споменъ Мца февруарѣа 16 1806 Сѣмонъ Јакшичъ Молеръ.“

Од слике није ништа сачувано, али овај запис недвосмислено говори у прилог Јакшићевог рада у Србији за време Револуције. Он

је био међу оним сликарима „из прека“ који су одржавали активне везе са Србијом од 1806. године. Двери су овалног облика, а димензије: 106 cm.

Литература: П. Васић, Мали прилози историји српског устанка..., 116.

26. СИМЕОН ЈАКШИЋ, ЦАРСКЕ ДВЕРИ ИЗ ЦРКВЕ СЕЛА ПОПОВИЦЕ.

Ове двери имају по три иконе у сваком крилу. Десно: Вавенење, архангел Гаврило и апостол Петар. Лево: пророк Захарија, Богородица и апостол Павле. На средини, код ногу Богородице је запис: „Сеи двери приложи Стоимиръ Карамарко оцу Среа за свои вѣчни спомен 1807.

Димензије овалних икона 36 x 28 cm, а четвороугаоник: 18 x 20 cm. Двери су прилично очуване и дају слику о духовним потребама тадашњег становништва у Србији. Карактеристичан је потпун раскид са зографским сликарством, које је цветало у Србији и после средине XIX века. На ово је, свакако, утицала и близина Баната, која је допринела бржем продору нових схватања уметности.

Литератури: П. Васић, Сликарска породица Јакшића из Беле Цркве, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 1, Нови Сад, 1965, 267; Исти, Addenda у чланку Сликарска породица Јакшића, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 2, Нови Сад, 1966, 319.

27. ЛАЗАР СТАЈИ, ЈОВАН КРСТИТЕЉ, ЦРКВА У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ.

Уље на платну, димензије 78,2 x 69,2 cm. Сигнатура лево доле: „В. Дмитр. 1810. септ. 1. Л. Стаич М.“

Позади иконе налазила се 1954. године забелешка на хартији, из које се види да је то била славска икона породице Бугарчић из Земуна, па је 10. јула 1932. поклоњена цркви Св. Кирика и Јулите у Врњачкој Бањи. Десно, у овалном оквиру, налази се попрсје Св. Спиридона, патрона чизмара.

Литература: П. Васић, Мали прилози историји српског устанка, Зборник Музеја првог српског устанка, 3—4, 1964/65, 118.

28. ИКОНОСТАС ЦРКВЕ СВ. ДУХА ЛАЗАРА СТАЈИЋА У ЗАСАВИЦИ

Овај иконостас сликан је после 1806. године. Можда до 1808, из кога је времена запис ноћајског пароха Василија Бабића. Иконостас је мали. Има само престоне и парапетне иконе.

Престоне: арх. Михаило, Богородица (81 x 62 cm), Благовести (37 x 26 cm), Исус Христос (81 x 62 cm), Јован Прегеча, Духови — Преображење, пр. Давид (32 x 26 cm) и пр. Соломон.

Парапетне: Христос и прељубница (68 x 87 cm), Христос и Самарјанка (83 x 87 cm), Лазарево васкрсење (63 x 87 cm) и Тајна вечера (52 x 89 cm).

Престоне иконе су дело Лазара Стајића. На икони арх. Михаила је сигнатура: „М. Л. ст. 18...“ (?).

Парапетне иконе су дело непознатог сликара.

И овај иконостас потврђује улогу сликара „из прека“. Лазар Стајић је у Мачви допринео ширењу нових схватања у црквеном сликарству. Могло се претпоставити да ће близина аустријске границе утицати на најближе суседство. Продор нових идеја за време Револуције није више претпоставка, него одлучујућа чињеница за развој уметности у Србији, и то у кратком времену.

29. ОСВОБОДИТЕЉ ОТЕЧЕСТВА СВОГА Г. ГОСУД. ЧЕРН: ГЕОРГИЈ

Фронтиспис у бакропису књиге: Календаръ на лѣто 1808 за свакога Серблина, кои любитъ родъ свои.

Отъ народолюбца Г. Михаилѣвича

Въ Будимѣ градѣ Писмены кралев: Универзитета.“

Димензије бакрописа: 15 x 10,8 cm фронтиспис календара за 1808. годину.

Бакропис представља Карађорђеву бисту на постаменту, окружену фигурама Србије, генија и пута, који му приносе сабљу, књигу и кључеве (Београда?). Овај бакропис значајан је због своје политичке, а не уметничке вредности. Аутор није познат. Мање је вероватно да је то био сам Михаљевић, а више неко од мађарских цртача, евентуално и Србин. Аустријске власти наредиле су да се овај бакропис ишчупа из књиге, тако да је само понеки примерак са њим сачуван. Велики је био страх Аустријанаца од Карађорђевог популарности, али и од замерања Турцима.

Литература: П. Васић, Карађорђева Србија у делима савремених уметника..., 72; Милорад Радевић, Георгије Михаљевић, Пјесн храбрим Србијаном, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд, 1980, 17 (са репродукцијом Календара из 1808. и фронтисписа).

30. ФРАНЦ ЈАШКЕ, МЛАДЕН МИЛОВАНОВИЋ (MLADEM MILOVANOVICS COMANDANT DER SERVIANISCHER FESTUNG BELLEGRAD IN JAHRE 1808.), уље на дасци, димензије 32,5 x 22,5 cm.

Значај Јашкеа за историју наше Револуције први је открио др Алекса Ивић када је пронашао ову слику у Војноисторијском музеју у Бечу и издајствовао њену куповину 1928. за краља Александра Карађорђевића, али јој је сада изгубљен сваки траг. Младен Миловановић је насликан приликом сусрета са надвојводом Лудвиком код кога је отишао, уместо Карађорђа, са „сјајном пратњом“ која је, такође, била „веома лепо обучена“. Он је веома велики, дебео и јако неотесан човек, такође сјајно одевен, сасвим на турски начин, „само што није имао турбан“. Јашке је приказао Миловановића на обали, према београдском граду, чиме је дао и верну слику грађевина у Београду, које нису биле порушене за време борби за ослобађање града. Захваљујући реализму Јашкеа, остало је неколико слика о Србији из 1808. године, које представљају сигуран ликовни извор за проучавање тога доба.

Литература: А. Ивић, Сlike Карађорђа и Младена Миловановића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 9, Београд, 1928, 170—171 (са репродукцијом); П. Васић, Страни уметници и Карађорђева Србија..., 77 (са репродукцијом); Исти, Карађорђева Србија у делима савремених уметника..., 73.

31. ФРАНЦ ЈАШКЕ, ПОГЛЕД ИЗ ЗЕМУНА НА БЕОГРАД 1808. ГОДИНЕ, акварел, димензије 42,5 x 61,7 cm. Власник: Историјски музеј Србије.

Пратећи надвојводу Лудвика дуж турске границе, Јашке је насликао ведуте многих градова у Хрватској и понеког у Србији. Тај драгоцен материјал из 1807. и 1808. године налазио се у Модерној галерији у Загребу.

Овај акварел приказује горњи крај Земуна, око цркве св. Николе, и Београд у даљини. И ово дело одликује се јасноћом и прецизношћу, које су квалификовали Јашкеова дела као веома важне документе епохе.

Литератури: П. Васић, Страни уметници и Карађорђева Србија..., 85; Исти, 1808. у акварелима Франца Јашкеа, Историјски гласник, 1—2, Београд, 1957, 61 (са репродукцијом).

32. ФРАНЦ ЈАШКЕ, ПОГЛЕД НА ГРАД РАМ У СРБИЈИ СА БАНАТСКЕ СТРАНЕ, акварел, дим. 42,5 x 61,7 cm. Власник: Историјски музеј Србије.

Занимљив докуменат о дунавском рибарству.

Литература: Исто (са репродукцијом).

33. ФРАНЦ ЈАШКЕ, САСТАЈАЛИШТЕ БАНАЋАНА И СРБИЈАНАЦА КОД КОВИНА 1808., акварел, димензије 42,5 x 61,7 cm. Власник: Историјски музеј Србије.

Ово је веома значајан документ о ношњи сељака у Србији за време Револуције. Приказано је: 16 фигура, осам сељака, један рибар, две жене у зубунима и свештеник са тророгим шеширом. Уствари, ово је једна од ретких слика која приказује ношњу за време Револуције. Приказани су још, у првом плану, банатски сељаци и аустријски граничари. Огромна је штета што Јашке није оставио више оваквих акварела или макар цртежа, који би још живље дочарали друштвену климу за време Карађорђа...

Литература: Као под 32 (са репродукцијама акварела и детаља фигура Србијанаца и Банаћана).

34. ФРАНЦ ЈАШКЕ, ПОГЛЕД НА ТИТЕЛ НА ТИСИ 1808. акварел, димензије 42,5 x 61,7 cm. Власник: Модерна галерија у Загребу.

Франц Јашке је рођен 1775. године у Розенталу у Чешкој. Године 1795. ступио је у академију и за време школовања често је добијао награде. Супротно владајућој уметничкој струји неокласицизма, он се оријентисао ка свакодневном животу, пределима, типовима и ношњама. У Модерној галерији у Загребу налази се преко 30 његових предела и ведућа градова из Хрватске. Нешто касније, 1820. године, издао је серију од 53 бакрореза са објашњењима од Ј. Чапловића, који су илуминирани, а такође представљају добар део ношњи из тадашњих југословенских крајева. Јашке (Франтичек Јашек) умро је 1824. године.

Литература: П. Васић, Ношња народа Југославије..., 122, 161.

35. ПОРТРЕТ ЈАКОВА ЈАКШИЋА, уље на платну, димензије (?). Власник: Народни музеј у Београду.

Према забелешци у старом инвентару, портрет је насликан по некој минијатури. Можда је то било 1847. године, после смрти Јакова Јакшића, с циљем да и његов портрет буде у галерији јунака из Револуције. Јакшић се представио као „бившиј капетан српске регуларне војске“, али извори су противуречни (В. Караџић, С. Милутиновић, К. Ненадовић, В. Јакшић). Активно је учествовао у устанку 1815. године и везао се за Милоша Обреновића.

На портрету је приказан у непознатој униформи, можда српској, о којој се засад ништа не зна. Био је писмен човек за оно доба:

написао је Војени устав 1813, егзерцирно правило које је посветио министру војном „Г. Младену Миловановићу“. Али, писао је и Журнал, којим се Сима Милутиновић послужио за своју историју догађаја у Србији 1815. године. Портрет — минијатура сликан је око 1810. године.

Литература: П. Васић, Јаков Јакшић Панцирлија у Србији, Зборник Историјског музеја, 17—18, Београд, 1981. (са репродукцијама портрета и Војеног устава).

36. НАДГРОБНИК ВОЈВОДЕ АТАНАСИЈА ЧАРАПИЋА

Налазио се код цркве у Поречу. Сада у Народном музеју у Неготину.

Напис гласи: 1810 августа: 1 здак починаеть рабъ вожи Атанасиѣ Чарапичъ погнве ода Турака на Проову“,

Мермер, димензије (?).

Сложена и китњаста орнаментика овог споменика карактеристична је за источну Србију, особито на гробовима свештеника: чак се и камен прилагођује својим облицима. Чест орнамент је круг, украшен у унутрашњем делу зупцима. Други орнамент је крст, који се постепено рашиља у мале крстове. Споменик са истоветним украсима нашла је у селу Долову Драгојла Живанов, дипломирани историчар уметности, и љубазно ми га ставила на располагање (са репродукцијом).

Литература: П. Васић, Мали прилози историји српског устанка..., 65, 121.

37. РУСКА ВОЈСКА (DURCHZIEHENDE RUSSEN BEI VALDSEE), Власник: бивша краљевска збирка у Штутгарту.

Руска војска при пролазу кроз Немачку 1805. године, дело Јохана Баптисте Флуга (1780—1866). То је био један од оних савесних хроничара који су имали интересовање за све око себе, а поготову у једном бурном времену као што су били Наполеонови ратови, када су разне војске пролазиле кроз Немачку — као непријатељи или пријатељи. Тако је Флуг забележио и пролазак Вурмзеровог фрајкора: Србијанце у мрком оделу и црвеним огртачима, са капуљачом преко чакова и ханџарима и пиштољима за појасом. Можда их је негде и насликао, па би проналазак тог рада увећао иконографију наше Револуције.

Литература: J. B. Pflug, Erinnerungen eines Schwaben 1780 — 1830, Ubm Dona 1836, 40—41, 160—161; П. Васић, Мали прилози историји српског фрајкора у аустријској војсци 1788—1814, Зборник Историјског музеја, 6, Београд, 1969, 92.

38. „Кнез голеншичевъ Кутузовъ Смоленскій“. Сигн. (адреса): „А. Орловскій Граф. С. Кардѣли Е. Н. К.“

Богишићева библиотека у Цавтату.

Серија бакрореза руских војсковођа из 1812. године. Богишићева збирка у Цавтату.

Литература: П. Васић, Уметнички живот, II, Београд, 1976, 404.

39. Графъ Платовъ войска Донскага войсковој атаман сигн (адреса): А. Орловскій Граф. Кардѣли Е. Н. В.“

Богишићева библиотека у Цавтату.

Серија руских војсковођа из 1812. године, Богишићева библиотека у Цавтату.

40. „Грофъ Битгенштаинъ... командуюћи соединенными русскою и союзными арміями.“ Сигн. (адреса): Граф. Кардѣли А. Е. В.

Богишићева библиотека у Цавтату.

Серија руских војсковођа из 1812, објављена вероватно 1813. или 1814. године.

41. РУСКА КОЊИЦА (RUSSISCHE KAVALLERIE) власник непознат.

Сликао Ј. В. Пфлуг при маршу Руса кроз Немачку. На њој су заступљени баш они родови коњице који су били у Србији — козаџи и улани, а спомиње се и пролазак једне јединице кирасира.

Литература: Ј. В. Pflug, н. д. 176—177; Карађорђево деловодни протокол за годину 1812 и 1813, издање Друштва Србске Словесности, Београд, 1848, 604, 605, 628, 629, 795.

42. ЛАЗАР СТАЈИЋ, ДЕИЗИС 1811.

Сигнатура: Њ. Дмитровица 1821. Л. М. С.“

Икона се налазила 1964. године у олтару цркве у Лешници.

Није познато да ли је припадала иконостасу, односно да ли је у Лешници постојао Стајићев иконостас. Али, друге иконе нису нађене, осим једног Светог Георгија, који није приписан Л. Стајићу. У сваком случају и ова једна икона говори о распрострањености Стајићевог деловања у Мачви, самим тим — и ширењу прекосавских уметничких схватања у револуционарној Србији. Утицај Срба из Аустрије (Срема и Баната) био је непосредан за време и у јеку Револуције. Није искључено да су и овакви продори нових схватања у црквеној уметности били сматрани и као симптом слободе.

Литература: П. Васић, Мали прилози историји српског устанка, Зборник Музеја првог српског устанка, 3—4, Београд, 1964/65, 119—120; Исти, Три иконописца, Стајић, Стајић — Тошковић и Клајић, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 11, Нови Сад, 1975, 305.

43. ЦРКВА У СЕЛУ СВОЈНОВУ 1812.

Запис на западној страни: „Храм св. архиепископ. Николе ози-дан 8. 12. 1812 за владу војда Карађорђа“.

Судбину цркве после 1813. године приказао је Ј. Вујић: „Церква је скоро сва порушена, јербо су је Турци попалили и похарали, зато и горњег свода нема него је с даскама покривена. Основатељ овог манастира био је кнез Лазар... Ову цркву покрио је и неке мале келије дао је устројити г. Милета Радојковић кнез нахијски из села Катунa“.

Црква има триконхосну основу са бачвастиим сводом, који је утврђен гредама. То је мала, приземна грађевина, која има основу моравске школе, али нема ни њене димензије, ни декоративност. Иако је грађена за време слободне српске државе, ипак је задржала оне облике који су карактеристични за турску владавину — када је црква више притајивана него истицана. Карактеристичан је иконостас, који се, вероватно, може везати за обнову извршену од стране кнеза Милете Радојковића. Он има групу Распећа, 12 празника, са стране пророке Мојсеја и Илију, 12 апостола са Христом у средини, престоње иконе, архангела Михаила, Богородицу, Христа и архиђакона Стевана. Ове последње иконе су неуко рестауриране 1919. године, али празничне показују једног мајстора који је раскинуо са зографским формулама или је, можда, дошао „из прека“ да донесе нешто ново и свежије, мало даље од граничних градова, дубље у Србију. Ако се евидентирају те појединачне појаве, добија се целовитија слика, која говори о много ранијем и јачем утицају сликарства из Аустрије него што се, на основу досадашњих сазнања, могло претпоставити. Име овог сликара није забележено, али, с обзиром на то да је обнова била извршена пре Вујићевог путовања 1826. године, помишљам на Лазара Милића, сликара из Будима, који је радио нешто за књаза Милоша до 1830.

Литература: Ј. Вујић, Путешествија по Србији, I, Београд, 1901, 87; П. Васић, Мали прилози историји српског устанка..., 110—111, 118—121; Исти, Три иконописца.... 305—308.

44. „Военѣий уставъ“ сочиненъ ѿковомъ ѿкшићемъ вѣвшимъ капетаномъ регулярне сарвске войске у годни 1813.“, рукопис са цртежима црвеном и плавом оловком сада у Архиву САНУ, објављен у неколико махова, а у целини — Из Карађорђевог доба, Ратник, 1913, 148.

По свему судећи, Јакшићев Устав превод је са руског, али са извесним појединостима које приказују специфичне прилике у нас

за време Револуције (састав батаљона и ескадрона, начин поздрављања руком, трубне знаке и друго).

45. ЗАСТАВА РЕГУЛАРНЕ ВОЈСКЕ 1811—1812, примерак у Историјском музеју Србије.

Сачувано је неколико оваквих оригиналних примерака различитог стања, али јасних у погледу композиције и распореда елемената — знакова и боја. У аустријским извештајима налази се важан податак — да је државна боја Србије од 1804. до 1813. године била бела и црвена. Ова застава то управо и показује. Осим старих вођанских застава с почетка Револуције, затим каснијих, добивених из Русије истог облика — црвена страна са грбом Србије и Трибалије и бела са руским орлом — сачуван је изванредан број истих застава са обе стране, које су морале да буду или државне или војне. Аустријски извештачи спомињу истицање заставе у неким приликама, али кажу да су Срби своје „државне боје црвену и белу“ заменили руским бојама, па се „зелено и црвено појављује на лафетима топова, заставама и јавним зградама,“ по налогу Родофинкина... Било ово истина или не, види се да је ова бела застава, оивичена црвеним троугловима, са рококо облицима грбова, била државна или војна, или једна и друга. У поређењу са заставама Наполеоновог доба, тадашња застава Србије представљала је врло лепо естетичко решење.

Литература: *Flags of the Napoleonic Wars*. Osprey publishing London, 1, 2, 3, 1981; П. Васић, Београд за време Карађорђа, 19, Зборник Историјског музеја Србије, 19, Београд, 1982, 67; Драгана Самарџић, Војне заставе код Срба до 1918, Војни музеј, Београд, 1983, 36—57.

46. PETROVITSCH (КАРАЂОРЂЕ ПЕТРОВИЋ 1814), фронтиспис непознатог дела о Карађорђу, које треба да је објављено у Грацу 1814. године.

Такво обавештење добио је А. Ивић од антиквара код кога је купио овај бакрорез. Да је књига о Карађорђу објављена, доказ је ова илустрација. Али, доказа има и са друге стране. Наиме, када је Ј. Вујић поднео драму Карађорђе, мађарског писца Иштвана Балого, на одобрење цензури, цензор Ђорђе Петровић написао је „да ће биографија тог самог Црнога (Карађорђа) на немачком језику у Бечу исте године, као што стоји под 2, штампана угледати светлост јавности“. По овоме, треба да је књига штампана у Бечу већ крајем 1813. године.

На бакропису Карађорђе је приказан у козачком мундиру — „суртуку“, кога је, свакако, носио последњих година владавине

као шеф државе. На јавној продаји у Земуну продавана је 1813. године једна шапка, која је, тобоже, припадала Карађорђу. То је била „russische Mütze“ са златним первазом око ужег дела капе. У Деловодном протоколу такође се спомиње израда „капе господару“.

Литература: А. Ивић, Слике Карађорђа и Младена Миловановића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 9, Београд, 1928, 170 (са репродукцијом); П. Васић, Страни уметници и Карађорђева Србија, Историјски гласник, 1, Београд, 1955, 85; Исти, Карађорђева Србија у делима савремених уметника, Зборник Музеја првог српског устанка, 1, Београд, 1959, 76; Исти, Ношња народа Југославије кроз историју..., 1968, 114—116.

47. СРПСКИ ФРАЈКОР, — **SERBISCHES FREICORPS**, илу-
страција у делу *Illustrierte Geschichte der LÖSTERREICHISCHEN ARMEE...*,
Wien, 1888.

Претпостављам да је ово првобитно одело које су носили
фрајкорци и да је то, можда, униформа коју је Совјет прописао за
добошаре и тобџије по Карађорђевој тражењу.

Литература: П. Васић, Мали прилози историји српског устанка...,
1964/65, 113; Исти, Униформе српске војске 1808—1918, Београд, 1980,
20—21 (са репродукцијама).

48. ФРИЦ КРЕДЕЛ, СРПСКИ ДОБРОВОЉАЧКИ БАТАЉОН
1813 (FRITZ KREDEL, OESTERREICH — UNGARN. »SERVISCHES
FREY — BATTALION« 1813). UNIFORMKUNDE NEUE FOLCE N. 35.
DIERENBROICK — GRUTER SCHULZ, HAMBURG 1936.

Ф. Кредел је радио свој цртеж по оригиналима у пропису за
униформу фрајкора. Овај пропис се налази у Војноисторијском му-
зеју у Бечу (обавештење од Ј. Олмеса из Крефелда). У позиву пу-
ковника Михаљевића, упућеном добровољцима за ступање у фрај-
кор, наглашава се да ће њихово одело бити „обично националному
ношвиу и сходно оружије“. Ово обећање углавном је одржано.

Литература: Као под 47.

49. ГОТФРИД ПРИКСНЕР, „СРЕБСКА МОМА ИЛ' Е ДО-
МА...“, бакрорез фронтисписа пемсарице коју је издао Вук Караџић
под насловом Мала престонародна славено — сербска песнарица, Беч,
Шнирер, 1814.

Прикснер (Prigner, 1746—1819) је рођен у Пољској где је жи-
вео и радио. Године 1790. дошао је у Беч, а 1796. у Пожун, да би
се 1802. стално задржао у Пешти, где је развио плодну граверску
делатност. Међутим, његов рад био је углавном репродуктивног ка-

раактера. У адреси није наведен аутор — цртач фронтисписа, него само бакрорезац Прикснер. Бакрорез припада несумњиво иконографији Револуције — као ваљда прва књига која је у непосредној вези са Србијом (ако се изузме Житије преподобног Стефана Первовјенчаног, објављено после пропасти Србије 1813. године са репродукцијом).

Литература: П. Васић, Страни уметници и Карађорђева Србија..., 84 (са репродукцијом).

50. СЕРБИЈЕ ПЛАЧЕВНО ПАКИПОРАБОШТЕНИЕ, ВЕНЕЦИЈА 1815. ГОД. *Сербіје плачевно пакипорабоштение лѣта 1813.* Сигн. фронтисписа на бакропису. „майка Сербія и синъ Сербинъ.“

Име аутора није наведено, али би то био, можда, Антонио Зулиани, који је резао Доситејев лик по портрету Арсе Теодоровића (1794) за Мезимца (1817). Веома значајно ликовно дело које непосредно за време устанка Милоша Обреновића скреће пажњу на Србију и прибавља јој право грађанства у уметности. Овај бакропис занимљив је као документ о српској ношњи из времена Револуције.

Литература: П. Васић, н. д. под 49, 77; Исти, Уметност, Српски устанак 1804. године, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд, 1972, 102 (са репродукцијом).

51. ДОБОШ ХАЦИ-МЕЛЕНТИЈА 1815. Власник: Војни музеј у Београду.

По целој површини добоша грубо су насликани пламенови уобичајен мотив на добошима тога доба. На средини је грб Србије са круном изнад штита и малтешким крстом преко штита, у чија четири поља се налазе оцила, уствари слова С. Испод круна, свуда унаоколо иза штита, види се разноврсно асиметрично распоређено оружје. Сама представа је груба, њен аутор је далеко заостајао иза сликара војних застава, који се одликовао бољим смислом за композицију — распоред елемената, асиметрично постављених. У сваком случају, овај добош даје представу о добошима израћеним у Србији трудом мајстора Симеона и његових помоћника Јована и Јоксима у Тополи.

Литература: П. Васић, Униформе српске војске за време првог устанка, Зборник Историјског музеја Србије, 5, Београд, 1968, 59.

52. ИКОНЕ НИКОЛЕ АПОСТОЛОВИЋА У ПРОКУПЉУ 1816.

Три престоне иконе Николе Апостоловића, земунског сликара, налазе се у цркви у Прокупљу. У добром су стању. Тој групи припада и икона св. Прокопија, која се чува у црквеном музеју у Нишу. Црква у Нишу посвећена је, иначе, овом свецу.

Ове иконе веома су значајне за историју сликарства у Србији због концепције фигура Христа и Богородице, које су насликане у стојећем ставу. У то време уметност у Србији, прилично конзервативна под утицајем јужног барока, приказивала је Христа и Богородицу у седећем ставу — на престолима. Готово сви сликари из Срема и Баната који су радили за Србију морали су да се прилагоде овако устаљеној формули (Георгије Бакаловић, Лазар Стајић, Арсеније Јакшић и други). Овакав продор нових схватања јавља се веома рано у унутрашњости Србије — 1816. године! Апостоловић је имао веза са Србијом и 1820. године. Тада је, наиме, тражио пасош за Србију због неких потраживања. За време Револуције живео је у Београду, а на дверима у Љутовници потписао се као „живописац бјелиградски“.

Литература: П. Васић, Иконе Николе Апостоловића у Прокупљу, „Политика“, 15. новембар 1964; Исти, Уметнички живот, Универзитет уметности, Београд, 1976, 255.

53. ГЕОРГИЈЕ ЛАЦКОВИЋ, ПОРТРЕТ АРХИМАНДРИТА МЕЛЕНТИЈА ПАВЛОВИЋА, 1817.

Слика се налазила у манастиру Враћевшници, али је изгорела приликом пожара у конаку 1922. године, заједно са многим другим сликама. Карактеристична је као један од првих познатих портрета у новој Србији. Ова појава је паралелна са великим интересовањем за портрет у Аустрији, које је и тадашња критика истакла као главни мотив на бечкој изложби 1815. године.

Литература: П. Васић, Војвођански сликари у Србији 1817—1850, покушај систематизовања рада и улога сликара из Војводине у Србији као целине, Научни зборник Матице српске, Нови Сад, 1950, 95; Исти, Бидермајер у Србији, Зборник радова Другог конгреса Савеза друштава историчара уметности СФРЈ, Цеље, 1978, 150 (са репродукцијом).

54. ПОРТРЕТ ГАВРИЛА ТЕОДОРОВИЋА, НАМЕСНИКА

Изгорео је у пожару 1922. године. Можда је то било дело Георгија Лацковића.

Литература: Ј. Вујић, Путешествија по Србији, II, Српска књижевна задруга, Београд, 1902, 140.

55. ПОРТРЕТ ГЕРАСИМА ГЕОРГИЈЕВИЋА, ЈЕРОМОНАХА

Изгорео је у пожару 1922. године. Можда је и ово било дело Георгија Лацковића.

Ови портрети сликани су вероватно око 1817. године.

У Београду је 1838. године штампана књига **Знаменити догађаји новије србске историје** описани Герасимом Георгијевићем епископом шабачким. Уз књигу је објављен као фронтиспис и портрет аутора Георгијевића (1779—1839). С обзиром на архаичну ношњу, може бити да је ова литографија рађена по портрету Георгијевића из Враћевшнице. Портретисани има камилавку са широким данцетом, мандију са крзном, доње одело које се преклапа на грудима по турском обичају и шарен појас, што би све били елементи за датирање у доба устанка — око 1817, и атрибуцију Георгију Лацковићу, аутору потписаног портрета Мелентија Павловића из ове мале галерије.

Георгијевић је рођен 1779. у Видину, монашки чин примио је у манастиру Студеници 1799, а за јеромонаха је произведен 1800. године. Из Студенице је добегао 1806. у манастир Враћевшницу, а 1813. побегао у манастир Фенек са моштима Стевана Првовенчаног. За време другог устанка бавио се у околини кнеза Милоша, који га је 1831. поставио за шабачког владика. Георгијевић је био образлованија личност за своје доба. Његова **Историја** износи 124 стране са две илустрације — литографије.

Литература: Као под 53; Православна српска црква у краљевини Србији, Београд, 1895, 219 (биографија Георгијевића); Вера Васић, Портрет као илустрације српске књиге 1830—1850, Библиотекар, 3—4, Београд, 1965, 181 (портрет Георгијевића).

56. „ИЗОБРАЖЕНИЕ МОНАСТИРА СА СВИМА КЕЛИЈАМА“

Ово је дрворез манастира Враћевшнице, испод кога је следећи запис: „Слика општежителнога манастира славно — србске обитељи, која се зове Враћевшница, храма светог славног великомученика Ђорђа, са околним градом и славним ћелијама, у пределу Београдске државе, под крилом рудничке планине, међу славним горама и рекама и различним плодноним дрвећем; исписана је у време благоверног врховног и великог кнеза србског, Господара Милоша Обреновића, по жељи господина архимандрита Мелентија Павловића, јеромонаха Гаврила, јеромонаха Герасима и осталог братства. Ктитор је Господр млади Милан Обреновић 1820, месеца јуна, 25. дана“. Димензије 58,5 x 40 cm.

Тешко је рећи ко је могао да буде аутор овог предела — владу манастира Враћевшнице. Пада у очи термин „Београдска држава“!

Литература: Ј. Вујић, н. д., као под 54.

57. „ПОРТРЕТ МЕЛЕНТИЈА НИКШИЋА, АРХИЕПИСКОПА И МИТРОПОЛИТА УЖИЧКАГО, ВАЉЕВСКАГО И ШАБАЧКАГО“
Изгорео је у пожару 1922. године.

Литература: Ј. Вујић, н. д., као под 54; М. Панић Суреп, Сачувана плоча старог српског дрвореза, Заграф бр. 2, 1967.
Православље, XIX година, 1. новембар 1985., бр. 447, стр. 6.

58. ПОРТРЕТ ВАСИЛИЈА НИКШИЋА, АРХИМАНДРИТА СТУДЕНИЧКОГ

И овај портрет изгорео је 1922. године.

Ова мала збирка портрета црквених лица, „галерија“, како је назива Вујић, била је, свакако, прва збирка, осим кнежеве у Крагујевцу, у Србији и — што је веома важно — већ 1826. године састављена као целина: шест портрета и ведуца Враћевшнице. У нашој историји мање је обраћана пажња на њу, ваљда због тога што је изгорела, али треба имати на уму да је она постојала у време када је књаз Милош једва, ту и тамо, са понеком манифестацијом, показивао жељу да приступи лаганом европеизовању Србије: 1823 и 1824. године поручбином породичних портрета Павелу Ђурковићу, 1826. униформисањем „уписаних пандура“ који се у унутрашњој преписци називају „солдати“, 1828. потпомагањем штампана Путешествија по Србији, чиме Србија излази увелико из дотадашње затворености и представља се свету у дотада најинформативнијем виду. То је темељни опис Србије, њених знаменитости, археологије, историје, етнологије, читавог низа научних грана, које дотле нису биле познате. Ове појаве одударају од оне безусловне покорности Турцима, која се огледала и у томе подражавању њима, готово и њиховом начину живота. Књаз је носио турско (односно српско) одело све до 1830. године — као и његова околина.

Литература: Ј. Вујић, н. д. 138—140.

59. АРСЕНИЈЕ ЈАКШИЋ, ПРЕСТОНЕ ИКОНЕ ЗА ЦРКВУ У ПОПОВИЦИ 1820.

После сликања иконостаса у поречкој цркви 1818. године, Јакшић је насликао четири иконе за иконостас на коме је његов отац Симеон сликао и двери. То су: Св. Никола, Богородица, Исус Христос и Св. Јован. На Христовој икони записана је година 1820,

а на иконама Св. Николе и Св. Јована стоји и потпис аутора. На првој: „1820. изобразиъ Арсениј Јакшићъ зографъ В. Ц.“

На другој: „изобразиъ Арсениј Јакшићъ Главноосервѣ љѣ 1820 юниа 24 днѣ.“
Уље на платну, димензије 73 x 50 cm. Сигн. ИМС 1303 и 1304.

Последње две иконе потичу са старог иконостаса у Поповици, а откупљене су по одобрењу браничевског епископа г. Хризостома за Историјски музеј Србије.

Потпис „зограф“ у Војводини био се изобичајио, али Јакшић, са жељом да се приближи људима у Србији, тако се потписује, како су радили зографи у Србији.

Литература: П. Васић, Сликарска породица Јакшића из Беле Цркве, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 1, Нови Сад, 272.

60. АРСЕНИЈЕ ЈАКШИЋ, ЧЕТИРИ ПРЕСТОНЕ ИКОНЕ ЗА ЦРКВУ У КЛИЧЕВЦУ

Исте личности, иста концепција. Царске двери нису сачуване. Иконе потичу из времена око 1820—1822.

Литература: Као под 59.

61. ПАВЕЛ ЂУРКОВИЋ, МИЛОШ ОБРЕНОВИЋ СА ФЕСОМ, уље на платну, димензије 70 x 56 cm. Власник: Народни музеј у Београду.

На полеђини је запис: „У Крагујевцу 19 го фебруариа 1824. Наживотописалъ Павлаъ Ђурковичъ славноосервинъ родомаъ изъ Цесарје жителъ въ Карловцѣ Срѣтскѣ.“

Милош има на глави дубок фес са кићанком, на себи кратак црвени гуњ, пругасту памуклију са малом узаном јачицом и висок појас са крупном орнаментиком. Веран изглед ношње горњих слојева код Срба за време Револуције.

Литература: Кнез Милош у причама, сакупио М. Ђ. Милићевић, 285 прича са 50 слика, Народно дело, Београд, (1936), (са репродукцијом); М. Коларић — М. Стефановић, Павел Ђурковић, Београд, МСМЛIII, Народни музеј, Београд (са репродукцијом); Владимир Стојанчевић, Милош Обреновић и његово доба, Просвета, Београд, 1966 (са репродукцијом); П. Васић, Бидермајер у Србији, Зборник радова, Цеље, 1978, 150 (са репродукцијом).

62. ПАВЕЛ ЂУРКОВИЋ, КНЕЗ МИЛОШ СА ФЕСОМ, уље на платну, димензије 64 x 51 cm. Портрет је изгледа реплика претходног портрета. Власник: Народни музеј у Чачку. Дело је Павела Ђурковића.

Портрет је сликан 1824. године. Књаз је обучен као и на претходном портрету, али преко левог рамена има црвену ленту, а с десне стране орден (нишан ифтихар?). Слика је рестаурисана, тако да су се у неким деловима изгубили Ђураковићев стил и фактура.

63. АРСЕНИЈЕ ЈАКШИЋ, ГРУПА РАСПЕЋА ИЗ СМОЉИНЦА
Богородица (94 x 62 cm), Христос на крсту (125 x 94 cm), Јован (94 x 62 cm), све — уље на даскама. ИМС бр. 1301, 1300, 1302.

Ова група икона потиче са старог иконостаса цркве у Смољинцу, а откупљена је по одобрењу браничевског епископа г. Хризостома за Историјски музеј Србије 1964. године.

Запис на крсту: „Слава 3 изобразеніа приложи Г. Милан Здравковичъ за свое и своихъ здравіа љ; Г. 1825.“

Ова група икона је дело Арсенија Јакшића, сликара из Беле Цркве.

64. АРСЕНИЈЕ ЈАКШИЋ, ТРИ ИКОНЕ ЗА ЦРКВУ У КИСИЉЕВУ, сликана 1826. године.

То су Богородица, царске двери и Исус Христос. Обоје су у седећем ставу на престолима и на њима се налазе ктиторски записи са годином 1826, када се и спомиње зидање цркве у Кисилеву.

Литератури: Православна српска црква у краљевини Србији, Београд, 1896, 61; П. Васић, н. д., 173.

65. АРСЕНИЈЕ ЈАКШИЋ, ДВЕ ПРЕСТОНЕ ИКОНЕ ЗА ЦРКВУ У БРАНИЧЕВУ, 1828.

Богородица и Христос имају ктиторске записе: „Слава изобразенію ктитору Г. Милана Николаевича жителю Бранича“ којој приложи храмъ слава за свой вѣчни споменъ љ; Г. 1838.“

Накнадно је установљено да је у питању 1828. година.

Улога Арсенија Јакшића у пожаревачком крају иста је као Лазара Стајића у Мачви. Они су били пропагатори нових схватања у црквеном сликарству у Србији. Јакшић је био присно инспирисан делом Павела Ђурковића, које је подржавао без устручавања, особито у композицији Благости на црквеним дверима. У Србији је оставио значајан траг, штавише утицао је на Милију Марковића, који га је, такође, подражавао у појединим црквама у Србији. Арсеније Јакшић је био солидан зналац своје струке и са успехом се носио са домаћим зографима, сликајући чак и мале цркве, које су могле да буду конзервативне, мало расположене да приме нове формуле. Он се прилагодио том свету посадивши Богородицу и Христа на престоле, чиме је, свакако, придобио тамошњу клијентелу.

Приличан број цркава у којима је радио иконе или иконостасе показује да је Јакшић активно утицао на продор нових идеја у Србију.

Литература: Као под 59.

66. НЕПОЗНАТИ СЛИКАР, ПОРТРЕТ ЈОАКИМА ВУЈИЋА, фронтиспис Вујићеве књиге Путешествија по Србији, Будим, 1828.

Вујићев портрет у издању књиге Путешествија по Србији из 1828. изгледа да је литографија по техници, а слика у издању Српске књижевне задруге каснијег је датума — израђена је „по слици“ коју је сам Вујић ставио на чело свога дела. Што је баш та слика узета, разлог је, чини се, да га она „од осталих слика његових најверније представља“. У сваком случају, то није оригиналан портрет.

Литература: Вера Васић, Портрет као илустрација српске књиге 1830—1850, Библиотекар, 3—4, Београд, 1965, 177.

67. ГРЕГОРИЈЕ ВУЈИЋ, „Одјело овог грађана београдски“

Испод овог бакрописа је адреса курзивом: *Инденцијато Грегоријем ѿ I. Вујићем в'сент андреј и-ог фев. 1928.*“

Испод осталих је запис: „I. - o Г - ѿ В.“

У свом предговору Вујићевом делу Путешествија по Србији у издању Српске књижевне задруге Јован Ердѣљановић дао је негативан суд о илустрацијама: „Све су ове слике израђене врло не-сразмерно, грубо и неверно, а још сувише ишаране разним бојама, тако да их није вредело копирати. Вредност је њихова уопште сасвим незнатна и једино је у томе што се могу видети на њима неки делови ношње“.

Када се има на уму да су ти цртежи саобразни са описима у књизи, онда њихова вредност није баш незнатна. А пошто их од Револуције дели десетак година, онда је јасно да у њима постоји слика сеоске ношње у Србији за време Револуције. Она добро допуњује оскудне ликовне изворе који су овде готово „напабирчени“, а подудара се и са описима О. Д. Пирха. То важи особито за грађанску ношњу, чију нам је слику Гр. Вујић сачувао. Уствари, ови цртежи су драгоцен извор за проучавање ношње тога доба. Има примерака књиге који су коректно илуминирани (колорисани) и они дају бољи утисак о знању Гр. Вујића. Посебно га треба похвалити због тога што је оставио одећне облике који би били неповратно заборављени, на пример — кнезова у бињишима, кабадахија,

војника у униформи (која је остала само захваљујући цртежу), свештенства, сељака, грађана и других. Поставља се занимљиво питање: да ли је Вујић сам бележио све те сложене облике одевања, или му је неко то радио по његовим описима у Крагујевцу, где је писао књигу? У сваком случају, за историју, етнологију и друге научне дисциплине веома добро је што постоји и тај несавршени извор, који нам је сачувао низ података које треба умети читати.

Литература: Ј. Вујић, н. д., I, Београд, 1901, XLIII, 156; П. Васић, Српска ношња за време првог устанка, Историјски гласник, 1—2, Београд, 1954, 150, 153, 157, 159, 161, 162, 163, 183, 184, 186; Вера Васић, Илустрација српске књиге у почетку XIX века, Библиотекар, Београд, 1960, година XII, 1—2, 24—27.

68. ГР. ВУЈИЋ, Посѣщеніе и благодѣненіе Квнча у Пожаревцу.
бакропис илуминиран акварелом. Сигнатура: „I - o Г - o B.“

Литература: В. Васић, н. д., 25.

69. ГРЕГОРИЈЕ ВУЈИЋ, Путешествіе Ввнчево на коню
илуминирани бакропис акварелом. Сигнатура: „I - o Г - o B.“

Литература: Исто, као под 68.

70. ГРЕГОРИЈЕ ВУЈИЋ, Одѣло простога народа Ресавскога у Срвіні,
кой иде у Ждрело то естъ Горни дѣлѣ манастиръ на сабор.“
бакропис, илуминиран акварелом. Сигнатура: „I - o Г - o B.“

Литература: Исто, као под 68.

71. ГРЕГОРИЈЕ ВУЈИЋ, Разговоръ Ввнчевъ у Кланьоры манастиръ
о вѣ каздѣрьы о вампиры бакропис, илуминиран акварелом. Сигнатура:
„I - o Г - o B.“

Литература: Исто, као под 68.

72. ГРЕГОРИЈЕ ВУЈИЋ, Одѣло просто овета пола народа сервскога
соколске нахіе, бакропис, илуминиран акварелом. Сигнатура: „I - o Г - o B.“

Литература: Исто, као под 68.

73. ГРЕГОРИЈЕ ВУЈИЋ, Разговоръ Ввнчевъ са Аѣіетъ - мѣстафомъ
и прочи Тѣрцы о хрїстѣ, мѣхамедѣ и нѣговом законѣ“
бакропис, илуминиран акварелом. Сигнатура: „I - o Г - o B.“

Литература: Исто, као под 68.

74. ГРЕГОРИЈЕ ВУЈИЋ, Г. Дилошъ князь издае народѣ своле За-
конъ гражданскій а нѣмѣ опетъ народъ отдае нѣговѣ присягѣ Еѣрности и повн-
новенія, бакропис, илуминиран акварелом. Сигнатура: „I - o Г - o B.“

На илустрацијама је приказано око 50 фигура, што је веома обимна збирка личности, професија, обичаја, ношњи и амбијента. На пример, на бакропису народа соколске нахије приказано је савим горе у брдима турско село Бачевци, сходно опису. То је једна од многих подударности текста са илустрацијама, тако да у недостатку бољих ликовних извора историчар или етнолог мора да се ослони на ове илустрације, које су најближе аутентичности ондашњих појава.

Строги Ердељановићев суд о овом ликовном документу искључио је интересовања и проучавања која он заслужује. Када се има у виду колико мало има ликовних извора о Револуцији, онда један овако богати репертоар заслужује већу пажњу истраживача.

Литература: Исто, 27. „Може се рећи да је Грегорије Вујић, поред свога осредњег знања, дао најобимнију ликовну хронику Србије Милошевог доба; претходећи на том пољу, у неку руку — као хроничар — доцнијим портретистима у Србији“ (В. Васић, н. д); П. Васић, Ношња народа Југославије кроз историју, Завод за издавање уџбеника СРС, Београд, 1928, 97.

75. Милош Обреновић књазъ сръбскій. Писао П. Ђурковић. Lehnhardt gest: Pesth. Бакрорез фронтисписа за дело Вука Караџића, Милош Обреновић књазъ Сербіи, или грађа за сръбску историју нашег времена, Будим 1828. Димензије 17,7 x 11,5 cm. Резан по Ђурковићевом портрету књаза Милоша са турбаном у свечаној ношњи.

Портрети Милоша Обреновића од П. Ђурковића, који приказују Књаза само неколико година после 1815, веома су значајни за иконографију Српске револуције. На првом месту они су знак Милошеве лојалности према Турцима, која је ишла дотле да је он, споља гледајући, живео готово по турском обичају. Ово значи да он тих првих година не инсистира на европеизацији нарави. Штавише, и Војвођани у његовој служби носили су турско, односно српско одело. (Димитрије Давидовић, Јаков Јакшић). Велика чалма изједначаје Милоша у политичком погледу са Турцима, јер је Србима било забрањено да је носе. Истина, Милош њу удружује са перчином, који је за време Револуције био одсецан по Карађорђевог наређењу. Милош не носи ни црну вратну мараму, тај први реквизит европске ношње које су револуционарне вође носиле уз турско одело. Ђурдија, опточена крзном, имала је у друштвено — политичком погледу исти значај. Међутим, Милош се, ипак, портретише (што Турци, такође, нису волели), вероватно по угледу на европске владаре; и то не само он, већ и цела његова породица. Ту он већ излази из граница оне политичке линије усвојене 1815.

године, која је дошла до врхунца убиством Карађорђа. Постепено, по неким, на изглед неупадљивим, индицијама, Милош мења свој став.

Литература: М. Ђ. Милићевић, Кнез Милош у причама, Народно дело, Београд (1936), 16—17 (са репродукцијом); Д. Кириловић, Каталог Библиотеке Матице српске, I, Српске књиге 1494—1847, Нови Сад, 1950, 72, р. бр. 609.

76. АНАСТАС ЈОВАНОВИЋ, СРПСКИ ВОЈНИК ПРИЛИКОМ ОБЈАВЉИВАЊА ХАТИШЕРИФА 1830, акварел. Власник: Војни музеј у Београду.

Први познати рад Анастаса Јовановића сликан за време свечаности читања Хатишерифа. Димензије: висина фигуре 10 cm.

И ово је један од ретких ликовних података о изгледу наших људи приликом проглашења Србије за аутономну државу под султановим покровитељством. Фигура се подудара са описом изгледа српских војника у **Аутобиографији Анастаса Јовановића.**

Литература: П. Васић, Живот и дело Анастаса Јовановића, првог српског литографа, Народна књига, Београд, 1962, 21.

77. НЕПОЗНАТИ УМЕТНИК, НИКОЛА I, ЦАР СВИХ РУСА И ПОКРОВИТЕЉ СРБИЈЕ, уље, димензије 102 x 76 cm. Приватно власништво у Београду. Сигнатура:

Никола I
императоръ всерасійскій
и покровительъ Сербій

Nicolaus I
L'empereur de toutes les
Russies
Protecteur de la Serbie

Портрет је насликао можда Франц Кригер, берлински сликар (1797—1857), који је одлазио у Русију више пута, управо с циљем да слика цара у разним позама и околностима, као и његову гарду. Први пут је Кригер био у Петрограду 1832, па из те године можда потиче и овај портрет, који је, вероватно, имао више реплика, а такође је и литографисан.

Литература: Max Osborn, Franz Krüger 1910, Bielefeld und Leipzig, Velhagen — Klasing, 46—50, П. Васић, Урош Кнежевић, Опово, 1972, 9.

PETITE CONTRIBUTION À L'ICONOGRAPHIE DE LA RÉVOLUTION SERBE

L'idée de l'auteur a été de réunir tout ce qu'il avait découvert dans le domaine de l'iconographie de la Révolution serbe: portraits de divers personnages, vues de villes, scènes ou représentations de divers événements, certains objets datant de cette période, armes, drapeaux, costumes ou parties de costumes, ainsi que des objets usuels. Cependant, il existe un certain nombre d'œuvres sans lesquelles cet ensemble serait incomplet. Pour le lecteur il serait plus compliqué de chercher de telles œuvres dans les différentes publications que de les avoir ici, sous la main, où, authentiques comme sources, elles sont accompagnées de notes contenant le nom de celui qui les a découvertes ou publiées et la date à laquelle celui-ci l'a fait. Dans ce catalogue ce sont les numéros 15, 19, 29, 30, 45, 61, 66—75. On pourrait difficilement imaginer cet ensemble iconographique sans le portrait de Pavel Đurković ou l'eau-forte de Gregorije Vujić, exécutée pour le *Voyage à travers la Serbie* (Putešestvije po Srbiji) de Joakim Vujić, car ce sont là des sources authentiques et uniques pour le règne de Miloš Obrenović des années 20 du XIXe siècle. Pour ce qui est d'une soixantaine d'autres unités, elles furent publiées depuis 1954 dans *Istorijski Glasnik Srbije, Zbornik muzeja Prvog srpskog ustanka, Zbornik Istorijskog muzeja Srbije* et dans d'autres revues scientifiques.

L'iconographie de la Révolution serbe est assez maigre en comparaison avec les périodes postérieures, si bien que toute unité que l'on découvre enrichit ce fond. Prenant un intérêt de plus en plus vif à l'histoire de la Révolution, l'auteur a publié un certain nombre d'études et d'articles relatifs à cette période, persuadé que tout tableau, toute icône ou gravure contribuent à une meilleure connaissance de cette période. Préoccupé de l'importance de cette période décisive, l'auteur a désiré l'enrichir du point de vue iconographique. Malheureusement, il existe des lacunes qu'il est difficile de combler. Mais, il existe aussi l'espoir que certaines unités pourraient toujours apparaître dans les œuvres posthumes des artistes qui ont été en contact avec des Serbes ou qui ont séjourné en Serbie. Si la modeste impulsion, donnée par le présent texte, contribue à ce but ou à une découverte similaire, on pourrait considérer qu'elle n'a pas été inutile.

Les unités du catalogue sont disposées, en principe, chronologiquement, les plus anciennes remontant à la guerre austro-turque de 1788, pendant laquelle furent formés des détachements de volontaires, composés de réfugiés serbes; ceux-ci s'initient de la sorte à l'art de faire la guerre selon les principes modernes, ce qui leur fut très utile pendant la Révolution. Le hattî-chérif de 1830 reconnut l'autonomie de la Serbie sous l'autorité suprême du sultan. Fait intéressant: après le traité d'Andrinople, le tzar russe prit le titre de «protecteur de la Serbie». C'est par ce traité que la Révolution serbe, en tant que processus actif, fut achevée.

Сл. 1. Михаљевићев фрајкор 1788, Музеј града Беча

Сл. 2. Дебели храбри Јован, српски добровољац, Музеј града Беча

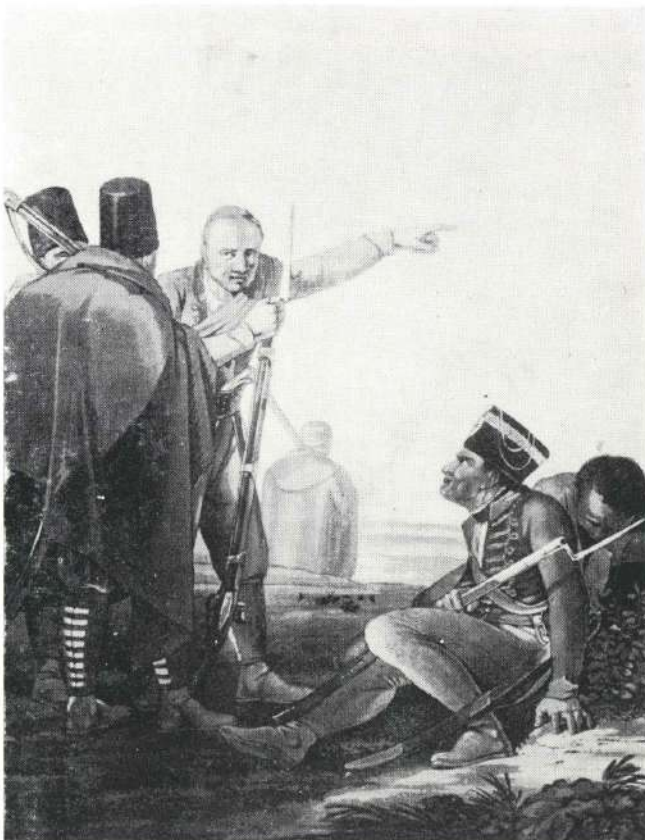
Сл. 3. Јосиф Кренак, харамбаша српских добровољаца 1788, Музеј града Беча

Сл. 4. Српски сељак из Миријева 1788. Музеј града Беча

Сл. 4а. Српски добровољац Иван
Станиславић из Мислођина

Сл. 5. Царска и краљевска лака пешадија.
Војноисторијски музеј Беч

Сл. 6. Карађорђе вођа Срба 1806. (?). Народни музеј Смедерево

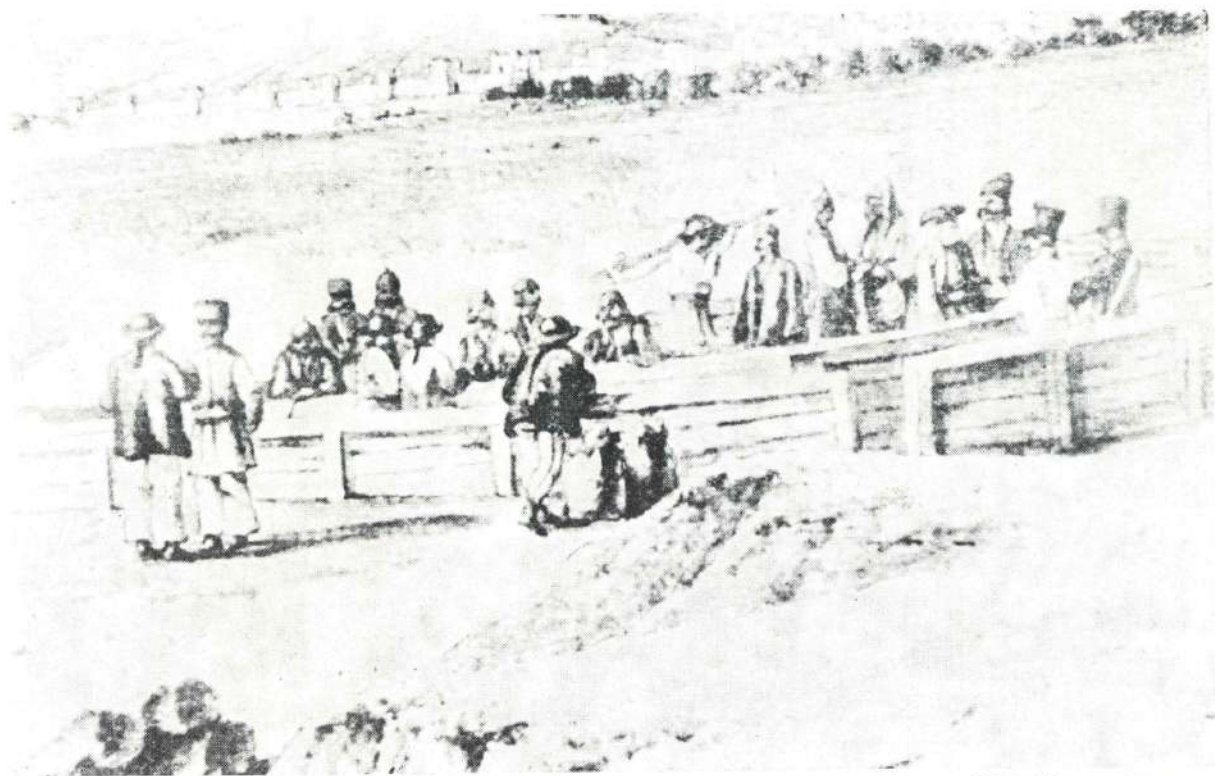
Сл. 7. Карађорђе и српски официр 1808. Историјски музеј Београд

Сл. 8. Симеон Јакшић, Царске двери из цркве у Поповици 1807.

Сл. 9. Лазар Стајић, Царске двери из цркве у Засавици 1806—1808.

Сл. 10. Франц Јакше, Састапак ербијанаца и банаћана код Ковина 1808. Историјски музеј Србије

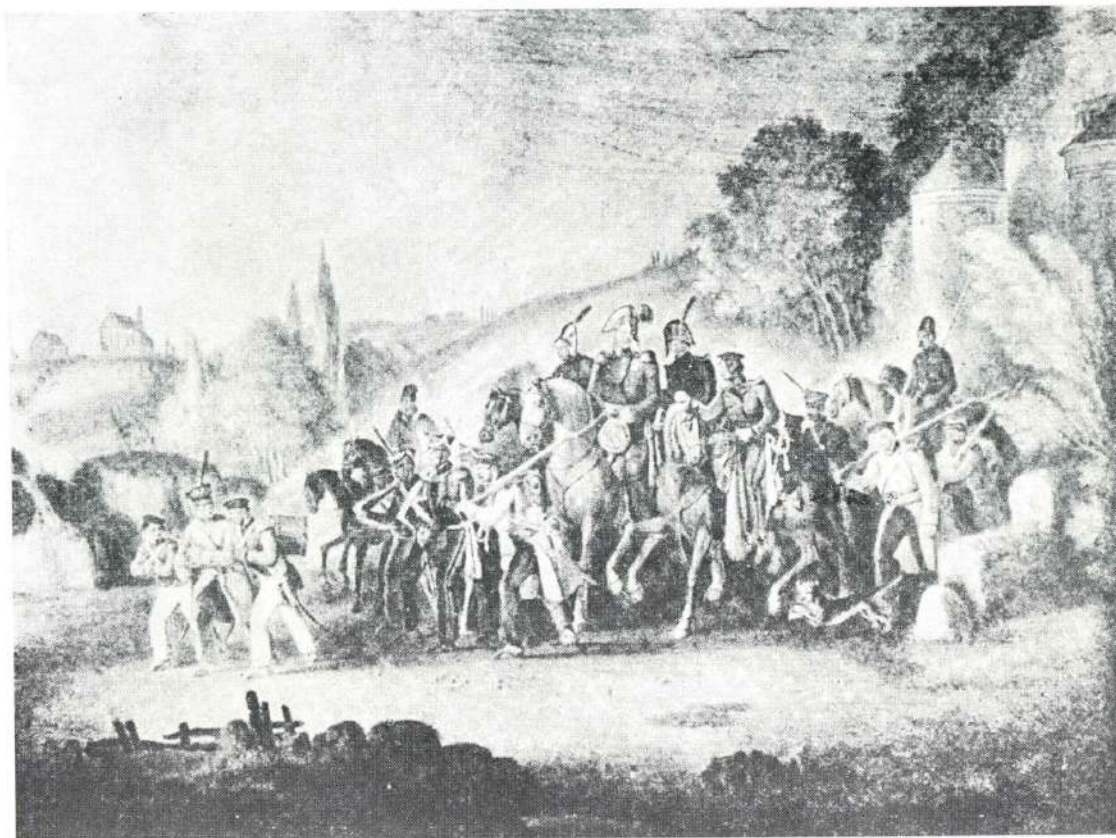
Сл. 11. Д. Н. Б. Каменски, Хасан паша са три туга 1810.

Сл. 12. Непознати сликар, Јаков Јакшић, капетан српске регуларне војске. Народни музеј Београд

Сл. 13. Надгробник војводе Атанасија Чарапића 1810. Народни музеј Неготин

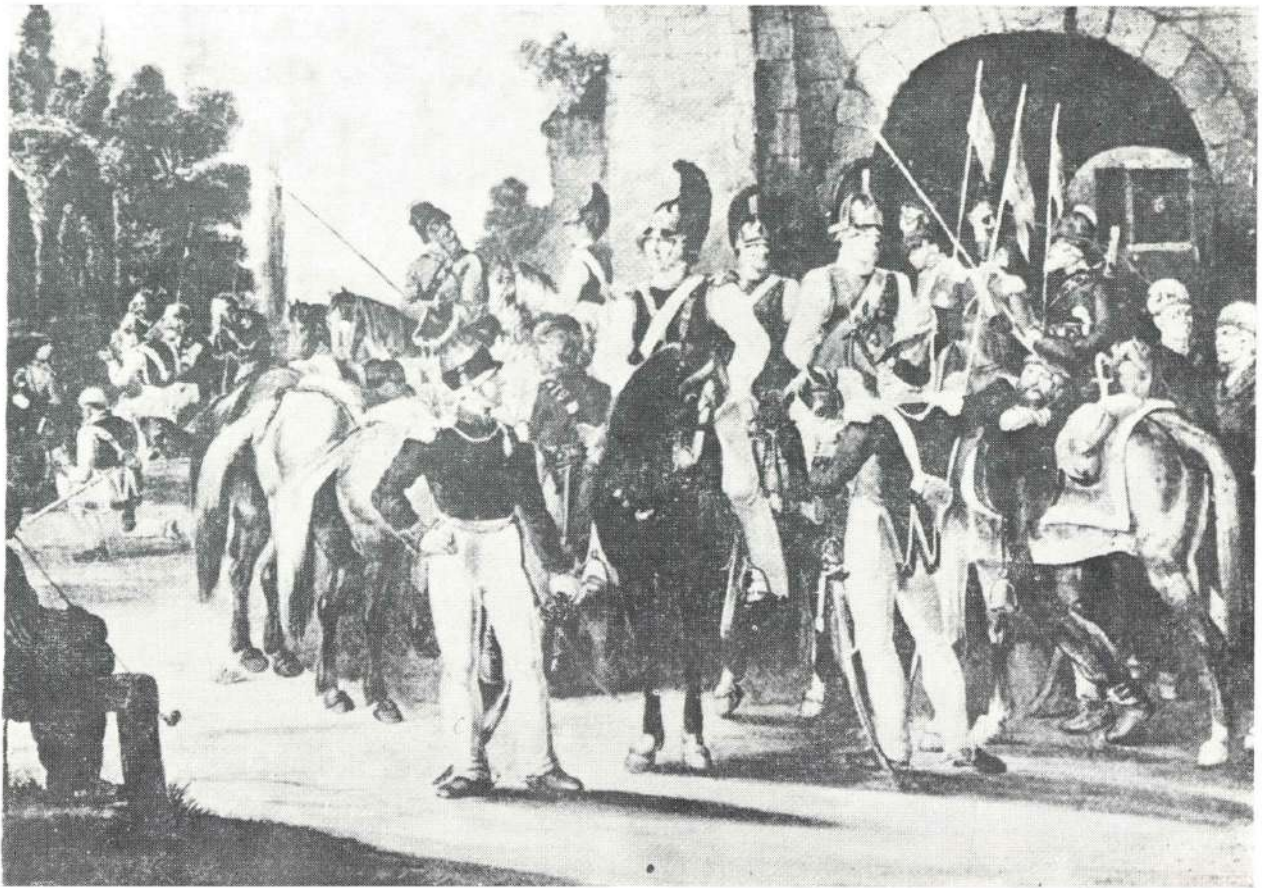
Сл. 14. Ј. Б. Ф. Луг, Руска војска 1805. Бивша краљевска збирка у Штутгарду

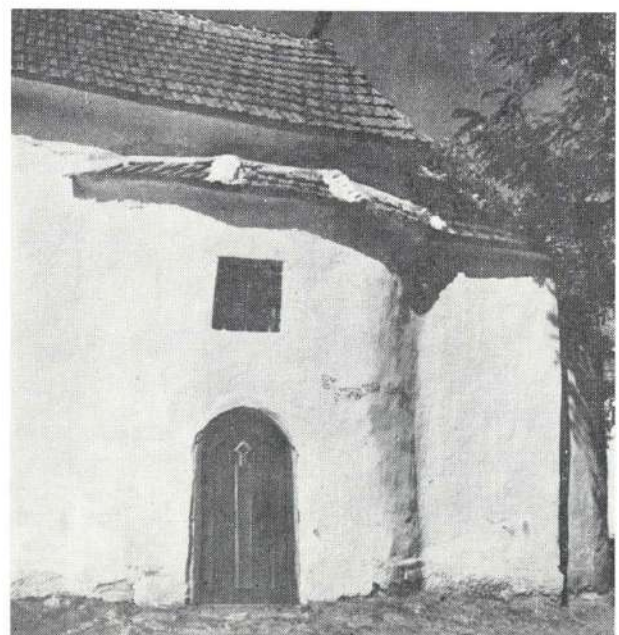
Сл. 15. Гроф Платов, атаман донске војске 1813. Богишићева библиотека Цавтат

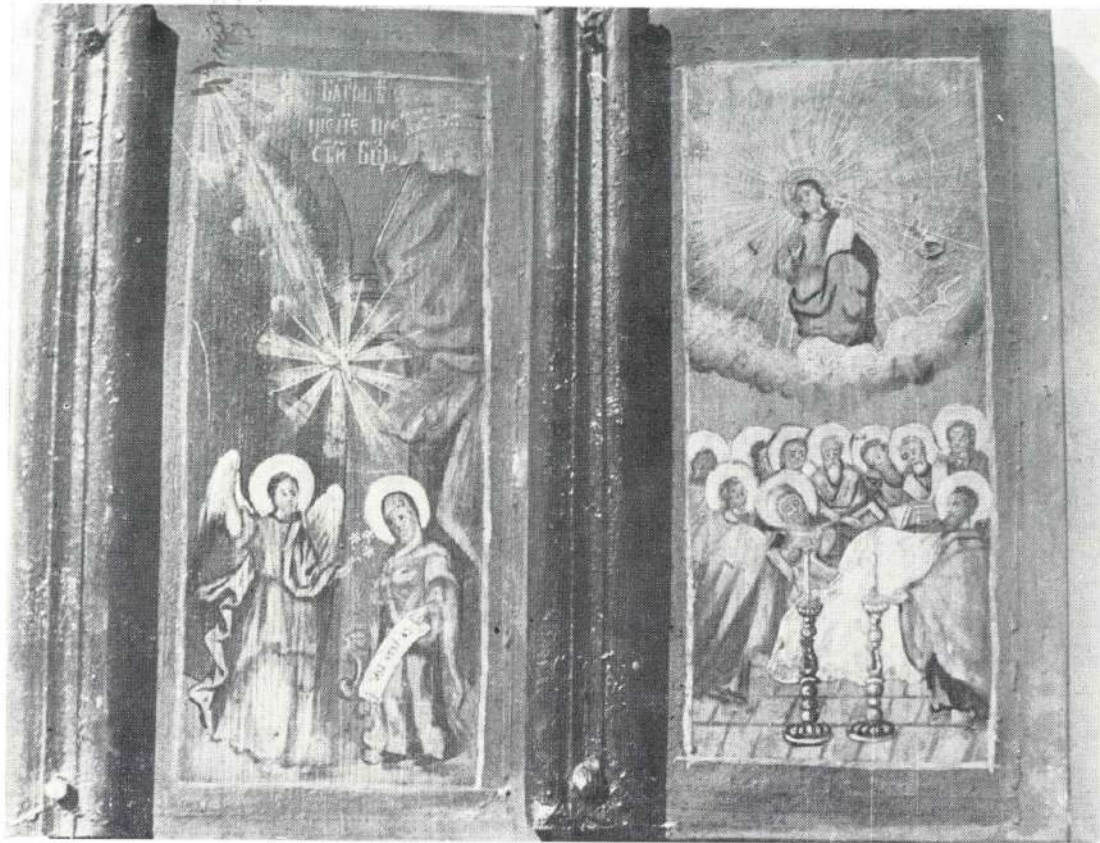
Сл. 16. Гроф Витгенштајн, главнокомандујући руске и савезничке војске. Богишићева библиотека Цавтат

Сл. 17. Ј. Б. Флуг, Руска коњица 1805. Власник непознат

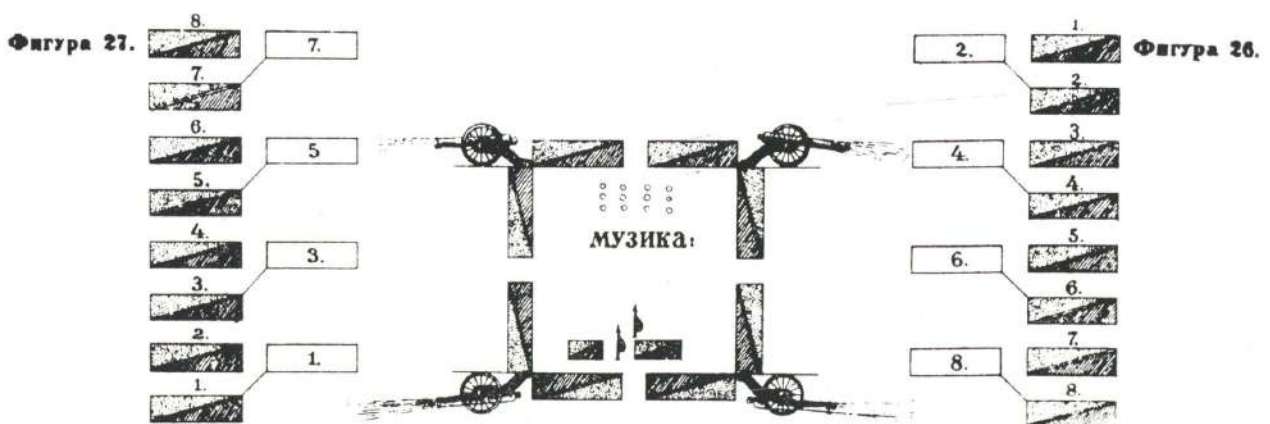

Сл. 18. Манастир Својново 1812. Фото Доброслав Предић

Сл. 19. Непознати сликар, Благовести и Смрт Богородице, иконостас у Својнозу пре 1826.

План 10.

Сл. 20. Јаков Јакшић, Распоред Каре из Војеног устава 1813.

Сл. 21. Српска застава 1811 — 1813. Копија Чедомира Васића по оригиналу у Историјском музеју Србије Београд

Сл. 22. Непознати аустријски уметник, Карађорђе 1813—1814. Фронтиспис једног до сада неутврђеног дела издатог у Бечу 1814.

Сл. 23. Готфрид Приксер, Фронтиспис Мале престојардне славно-сербске песнарице Вука Караџића, Беч 1814.

Сл. 24. Непознати млетачки уметник,
Фронтиспис књиге *Сербие плачевно
пакипорабоштение*, Венеција 1815.

Сл. 25. Мајстор Симеон, *Добош Мелентија
Паавловића* 1815. Војни музеј Београд

Сл. 26. Георгије Лацковић, Портрет
архимандрита *Мелентија Павловића* 1817.

ГЕРАСИМЪ

Епископъ Шабачкій.

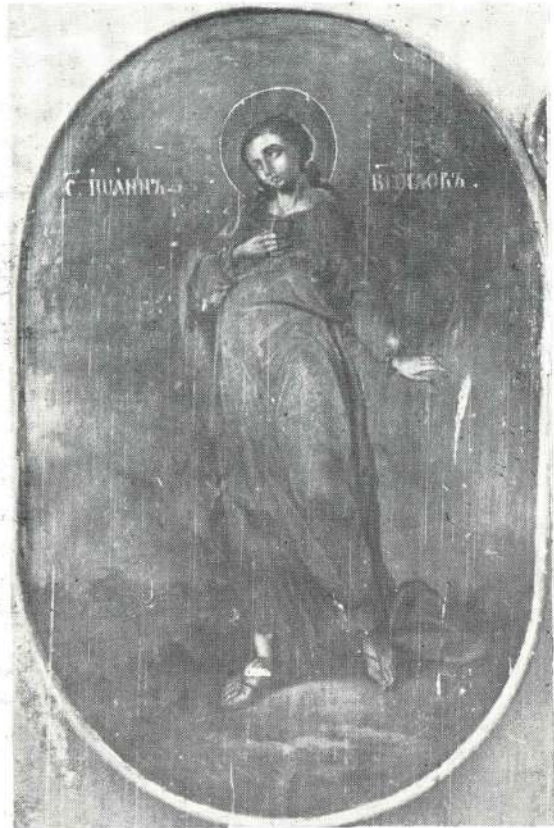
Сл. 26а. Јеромонах Герасим Георгијевић,
литографија по портрету из манастира
Враћевшнице

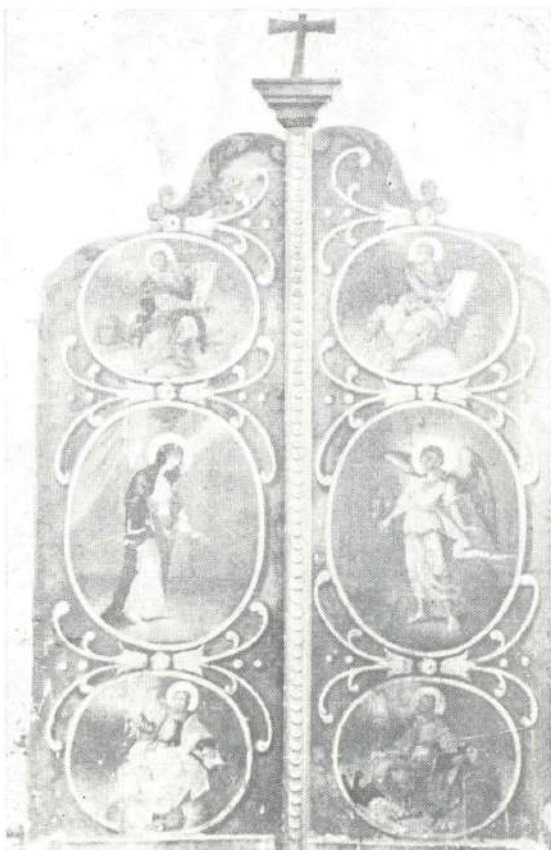
Сл. 26б. Павел Ђурковић, Портрет Милоша
Обреновића. Народни музеј Чачак

Сл. 27. Арсеније Јакшић, Богородица из Распећа 1825. Историјски музеј Србије Београд

Сл. 28. Арсеније Јакшић, Јован Богослов из Распећа 1825. Историјски музеј Србије Београд

Сл. 29. Арсеније Јакшић, Царске двери из цркве у Кисиљеву 1826.

Сл. 30. Фронтиспис и насловна страна Путешествија по Србији Јоакима Вујића, Будим 1828.

Сл. 31. Георгије Вујић, Посета Јоакима Вујића кнезу Милошу у Пожаревцу. Бакропис из Путешествија Ј. Вујића 1828.

Сл. 32. Георгије Вујић, Одело простога народа Ресавскога у Србији. Бакропис из Путешествија Ј. Вујића 1828.

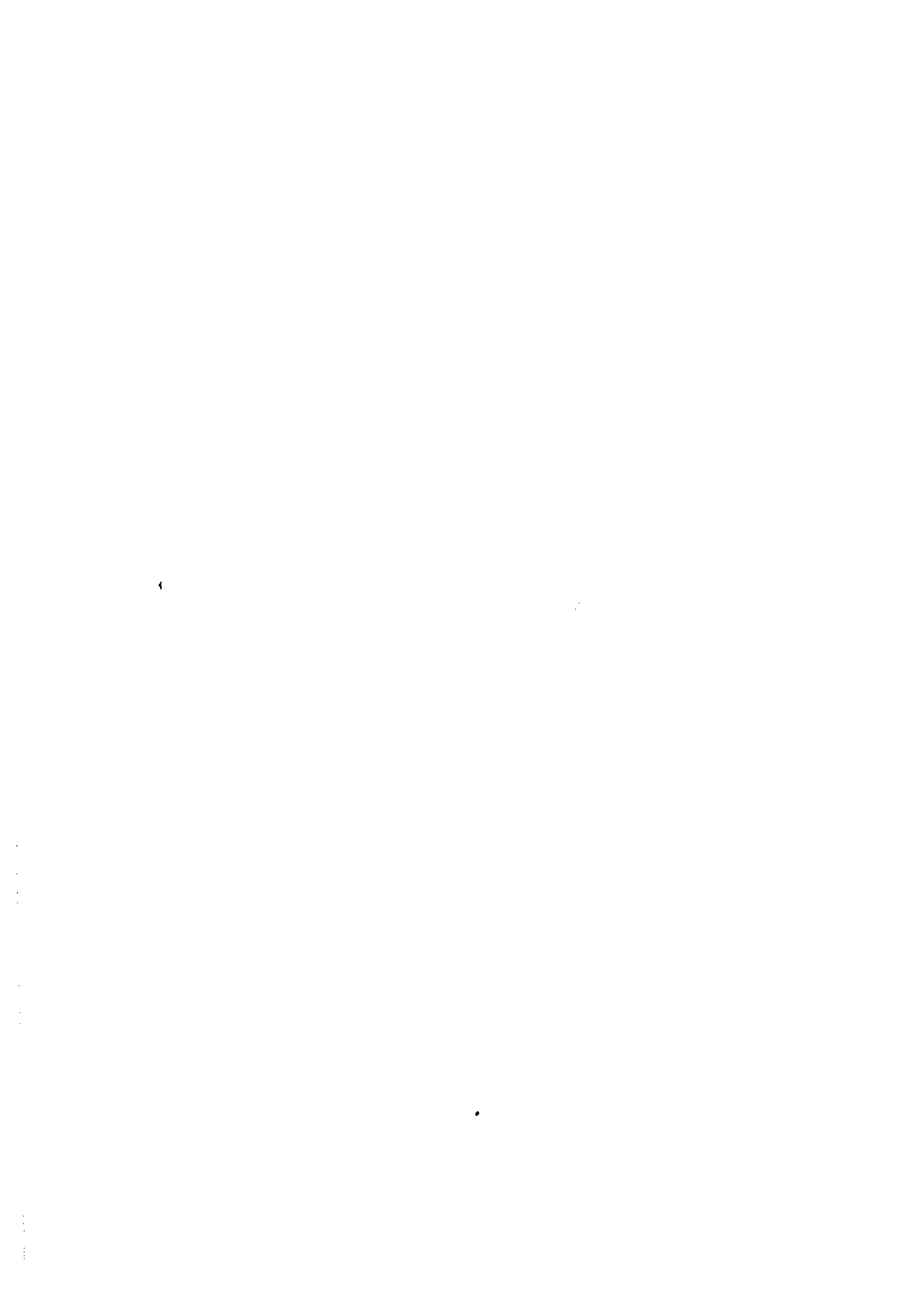

Г. Милош Јукић и други народни писци Јужне Србије који су издали
 своје народне законе и обичаје у Милошевој Србији и у Милошевој
 17. Милошевој Србији 21. Јунија 22. Сабраној Србији
 Србије која је била у Г. Милошевој Србији у Милошевој
 Србији која је била у Г. Милошевој Србији у Милошевој
 Србији која је била у Г. Милошевој Србији у Милошевој
 Србији која је била у Г. Милошевој Србији у Милошевој

Сл. 33. Грегорије Вујић, Г. Милош издаје своје народу законе. Илуминирани бакропис из Путешствија Ј. Вујића 1828.

Сл. 34. Анастас Јовановић, Српски војник приликом објављивања Хатишерифа 1830. Војни музеј Београд

НЕДЕЉКА ЉАМИЋ — ВАЛОВИЋ

НЕКОЛИКО ПРИМЕРА НЕОЛИТСКЕ ПЛАСТИКЕ ИЗ РАТИНЕ

У току трогодишњих систематских ископавања, од 1982 до 1984. на локалитету „Дивље поље“ у селу Ратини код Краљева,¹ поред великог броја керамичког и каменог материјала, нађен је и већи број културних предмет,² међу којима и бројне целе и фрагментоване антропоморфне и зооморфне статуете.

Поред ових налаза, у збирци Археолошког одељења Народног музеја у Краљеву налази се и неколико примерака неолитске пластике са овог локалитета. Они потичу са првих сондажних истраживања, која су обављена у 1980. години.³ Неки од тих налаза биће, такође, приказани у овом тексту. Поред тога, поједини примерци са овог локалитета налазе се у приватном власништву⁴, а сматрали смо да су довољно карактеристични да би били уврштени у ову студију.

Сви приказани налази, обухваћени овом студијом, потичу са исте парцеле, што значи да припадају истом ареалу насеља, које се, према досадашњим резултатима истраживања, у целини може датовати у фазу Винча-Тордош II до Винча-Шлочник II.⁵

Будући да је досадашњим истраживањем овај локалитет већ добио своје место, не само у хронолошком, већ и у географско-културном смислу, сматрали смо да би обрађивањем проблематике стилских карактеристика ових терракота могли допринети даљим анализама односа који су постојали у оквиру керамопластике винчанске културне групе. Такође, треба нагласити да је, након извршене анализе и компарације које су аутору биле доступне, потпуно јасно да све овде обрађене фигурине имају заиста своју аналогију, ако не комплетну, а оно бар делимичну, у досадашњим налазима винчанске културе Поморавља и Косова.

КАТАЛОГ

I СТАТУЕТЕ ОЧУВАНЕ У ДОЊЕМ ДЕЛУ

1. **Антропоморфна фигурина.** Фрагментована антропоморфна фигурина којој недостаје погрсе и глава. Статуета је направљена од добро пречишћене земље, са врло мало страних примеса. На месту прелома јасно се види да је језгро црно печено. Спољна површина статуете је светло црвене боје са црвеном енгобом.

Фигурина је стојећа, са струком јасно наглашеним урезивањем „појаса“. Трбух је пластичан, испуцан, са наглашеним омфалосом у виду убода изведеног танким шиљатим предметом пре печења.

На бочним деловима струка смештена је са сваке стране по једна перфорација. Ноге на статуети нису приказане већ је скулптура од појаса наниже коничног спљоштеног облика. На фигурини није приказана стеатопигија. „Сукња“ ове статуете украшена је са свих страна дутим косим каналима, изведеним тупим зашиљеним предметом на влажној површини статуете. Овај орнамент се на доњој страни завршава хоризонталном линијом, која тече целим обимом базиса. Одмах испод омфалоса на сукњи је истом техником формиран орнамент у виду једног висећег троугла. Мада пол није директно назначен, на основу јако наглашених глутеја и горе поменутог висећег троугла, скоро се са сигурношћу може рећи да се овде ради о женској статуети.

Материјал: терракота светло-црвене боје. Дим.: в. 7,5 cm ш. 5 cm, д. 3 cm. Место налаза: Ратина — „Дивље поље“. Ископавање Народног музеја у Краљеву, кампања 1980. Власништво: Народни музеј у Краљеву. Инв. бр. А-143. Конзерваторски радови: извршена допуна у доњем левом делу статуете. Табла I.

2. Антропоморфна фигурина. Фрагментована антропоморфна фигурина, израђена од црно печене земље са примесама ситног кварцног песка. Статуети недостаје горњи део — погрсе и глава. Статуета је стојећа, са јасно наглашеним струком и урезаним „појасом“. Трбух је пластичан, шпичаст, са омфалосом који је начињен помоћу оштрог предмета. На оба бока налазе се по две перфорације, једна испод, а друга изнад линије појаса. На овој скулптури стеатопигија није назначена.

„Сукња“ фигурине је украшена са предње и задње стране широким косим урезаним линијама. На боковима се са сваке стране јавља по једна волута. Са предње стране, испод омфлоса, на „сукњи“ је изведен орнамент viseћег троугла. Крај „сукње“ назначен је линијом која тече целим ободом базиса. Ноге нису представљене, а фигурина у базном делу показује звонасто проширење. Мада пол ни на овој фигурина није назначен, на основу грађе тела и урезаног viseћег троугла, може се претпоставити да је реч о представи женске особе.

Материјал: терракота црно печена, Дим: в. 8,5 см, ш. 6,5 см, д. 2,5 см. Место налаза: Ратина — „Дивље поље“. Ископавање Народног музеја у Краљеву, кампања 1980. Власништво: Народни музеј у Краљеву. Инв. бр. А-144. Конзерваторски радови: извршена делимична реконструкција. Табла II.

3. Антропоморфна фигурина. Фрагментована антропоморфна фигурина, очувана у доњем делу. Биста, глава и руке недостају. Фигурина је рађена од мрко печене земље са примесама fine глине, црно печена, у прелому црвене боје.

Фигурина је стојећег типа, у „сукњи“, звонасто проширена у базису. У пределу струка, изнад појаса, налази се по једна перформација. „Сукња“ је украшена слободним орнаментом урезивања, који формира цик-цак мотиве. На фигурини је омфалос јасно назначен убодом док је трбух мало испупчен. Задња — леђна — страна статуете је пљосната. Фигурина је у горњем делу орнаментисана по једним паром урезаних линија са сваке стране.

И на овој фигурини карактеристичан је урезани троугао испод појаса, на коме је додат још један урез у пределу вулве. Као и код претходних статуета, и овде се, када је реч о „венерином троуглу“, може говорити о представи женске статуете.

Материјал: терракота црне боје. Дим: в. 6,2 см, ш. 4,3 см, д. 3 см. Место налаза: Ратина — „Дивље поље“. Приватно власништво: збирка Јб. Здравковића. Табла. VII.

4. **Антропоморфна фигурина.** Фрагментована антропоморфна фигурина, са добро очуваним средњим делом, који указује на чињеницу да је стојећег типа. Маса од које је рађено језгро скулптуре је црно печена и добре фактуре. Превлака-енгоба такође је добре фактуре у истој боји печења и са изразитим сјајем. На очуваном делу превлаке, на задњој страни скулптуре нема трагова орнамента. На предњем доњем делу налази се део одржане енгобе. Ова енгоба показује да је „сукња“ била украшена урезаним линијама, попут већ познатих примера.

Задњи део фигурине је пљоснат, са јако суженим, готово ступастим, грудним кошом. Масно ткиво на струку је приказано пренаглашено, са испупченим трбухом. Омфалос је назначен убодом. Перфорација на овој статуети нема. Уместо перфорација урађен је жљоб, који припада појасу, а приказан је техником урезивања.

Материјал: терракота црне боје. Дим. в. 5 cm, ш. 4,5 cm, д. 2,5 cm. Место налаза: Ратина — „Дивље поље“. Приватно власништво: збирка Љ. Здравковића. Табла VIII.

II СТАТУЕТЕ ОЧУВАНЕ У ГОРЊЕМ ДЕЛУ

5. **Антропоморфна фигурина.** Фрагментована антропоморфна фигурина од сиво-црно печене земље, грубе фактуре, са примесима ситног песка. Сачувана је горња половина статуете. Тело је пљоснато, а руке у виду патрљака хоризонтално раширене.

Са предње стране лица фигурина има нос извучен из основне масе, што јој даје облик „птичијег лица“. Корен носа је наглашен задебљањем и показује троугаону базу. Очи нису представљене, већ су само малим удубљењем наглашена места јагодица.

На самој глави смештено је шест перфорација. По једна перфорација смештена је са сваке стране у висини ушију, а четири перфорације су распоређене на темену. На задњој страни темена, на средини, јасно је приказана још једна вертикална перфорација.

На оба патрљка урађена је по двострука хоризонтална перфорација, а на висини мишица су урезима представљене „гривне“. Око врата са предње и задње стране, такође урезом, приказана је „огрлица“.

Материјал: терракота сиво-црно печена. Дим: в. 6 cm, ш. 5,5 cm, д. 3 cm. Место налаза: Ратина — „Дивље поље“. Ископавање Народног музеја у Краљеву, кампања 1980. Власништво Народног

музеј у Краљеву. Инв. бр. А-129. Конзерваторски радови: извршена делимична реконструкција. Табла III.

6. Антропоморфна фигурина. Фрагментована антропоморфна фигурина од тамно-мрко печене земље, fine фактуре, са мало страних примеса.

Фигурини су сачувани глава и торзо. Преко очуване десне стране груди, десног рамена и преко леђа пружају се две урезане линије. Глава скулптуре је окренута полудесно са носем извученим из основне масе. Место уста је такође наглашено само утискивањем у основ масе. Брада је издвојена од врата. На темену се налази асиметрично постављена „дијадема“. Десна страна „дијадеме“ је оштећена, али се јасно виде трагови урезаних линија, које се спуштају преко лица. Лева страна „дијадеме“ има две перфорације.

Материјал: терракотта мрко-црне боје. Дим: в. 5 см, ш. 3,5 см, д. 2,5 см. Место налаза: Ратина — „Дивље поље“. Ископавање Народног музеја у Краљеву, кампања 1980. Власништво: Народни музеј у Краљеву. Инв. бр. А-130. Конзерваторски радови: извршена делимична реконструкција. Табла IV.

III ГЛАВА СТАТУЕТЕ

7. Глава антропоморфне фигурине. Глава антропоморфне фигурине од сиво-црне печене земље, грубе фактуре, са примесима песка. На фрагментованом врату овалног пресека формирана је глава, са потиљачне стране пљосната. Предња страна лица је срцоликог облика, мало зашиљена на теменом делу.

Са предње стране фигурина има нос извучен из масе и својим обликом формира „птичије лице“. Корен носа је наглашен задебљањем и показује тругаону базу. Очи на овој фигурини нису приказане, већ је само малим удубљењем наглашено место јагодица.

На теменом делу главе налази се пет симетрично смештених перфорација, и то тако што се по две налазе са сваке стране у висини ушију и слепоочница, а једна на врху чела-темена.

Материјал: терракотта сиво-црна. Дим. в. 5 см, ш. 5 см, д. 3,5 см. Место налаза: Ратина — „Дивље поље“. Ископавање Народног музеја у Краљеву, кампања 1980. Власништво: Народни музеј у Краљеву. Инв. бр. А-128. Конзерваторски радови: Извршена допуна и обликовање носа. Табла V.

IV ЗВЕЧКА

8. **Фрагментовани предмет — звечка.** Предмет стеришног облика, са заравњеном стопом. Предмет је направљен од земље, добре фактуре, сици-мрко печен, дебелих зидова, у прелому мрко-црвене боје. Унутрашњи зидови имају боју исту као и прелом.

Са спољне стране предмет је украшен дубоким канелурама које му дају луковичасти облик. Од хоризонталног канала профил предмета показује благо подизање ка вертикали указујући на то да се на врху предмета вероватно налазио део који не можемо да идентификујемо. Вероватно треба претпоставити да се ради о некој врсти „звечке“.

Материјал: терракотта сиво-црна. Дим: в. 6 см. пр. 3,5 x 7,5 см. Место налаза: Ратина — „Дивље поље“. Приватно власништво: збирка Љ. Здравковића. Табла VI.

НАПОМЕНЕ

1. Од 1980. до 1982. године извршена су систематска истраживања на неолитском локалитету „Дивље поље“ — Ратина код Краљева. У току тих ископавања пронађен је већи део овде публикованих скулптура.

2. Део ових налаза, тј. минијатурних судова и неколико примерака жртвеника, као и пластике, већ је публикован у Зборнику радова Народног музеја у Чачку, XIII, 1983.

3. Овим сондирањима руководио је пол. археолог. Т. Вучковић. Теренски извештај није публикован.

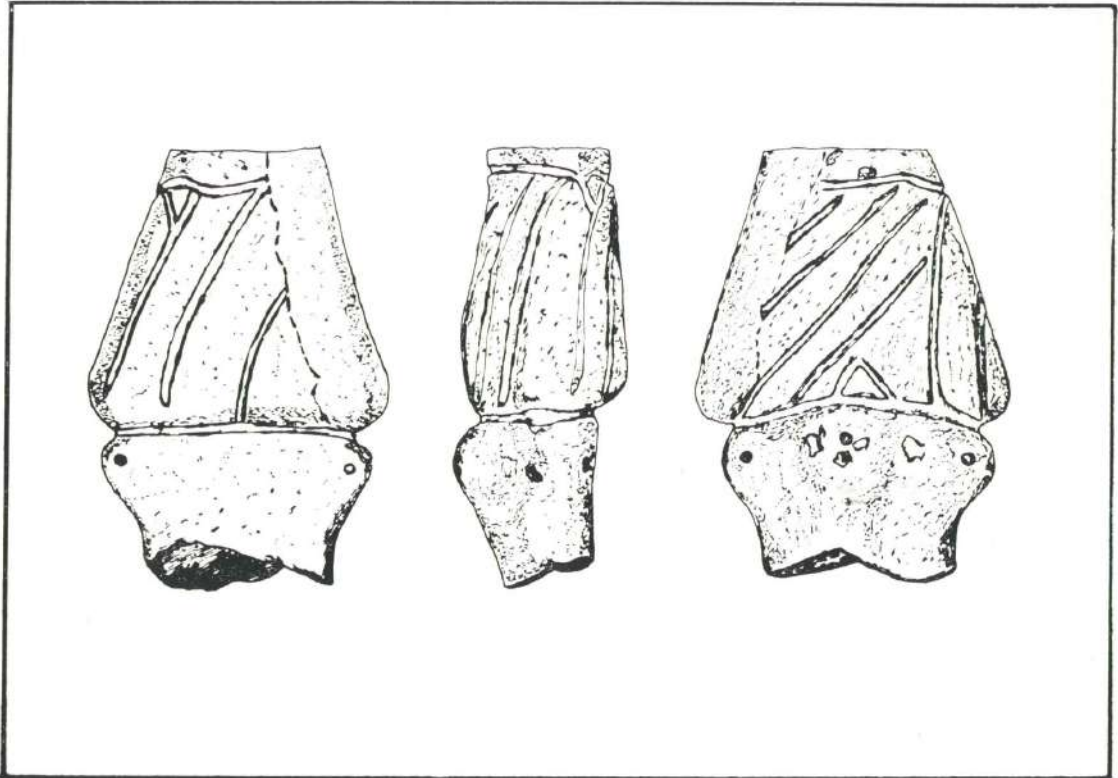
4. Реч је о збирци Љ. Здравковића, правника из Краљева. Овом приликом се власнику захваљујемо за сарадњу.

5. С. Валовић, Повеља Октобра 1982/83; Зборник радова Народног музеја, Чачак, XIII, 1983; Н. Љамић — Валовић, Галаксија — часопис за популаризацију науке — „На раскрсници заборављених магистрала“.

ЛИТЕРАТУРА

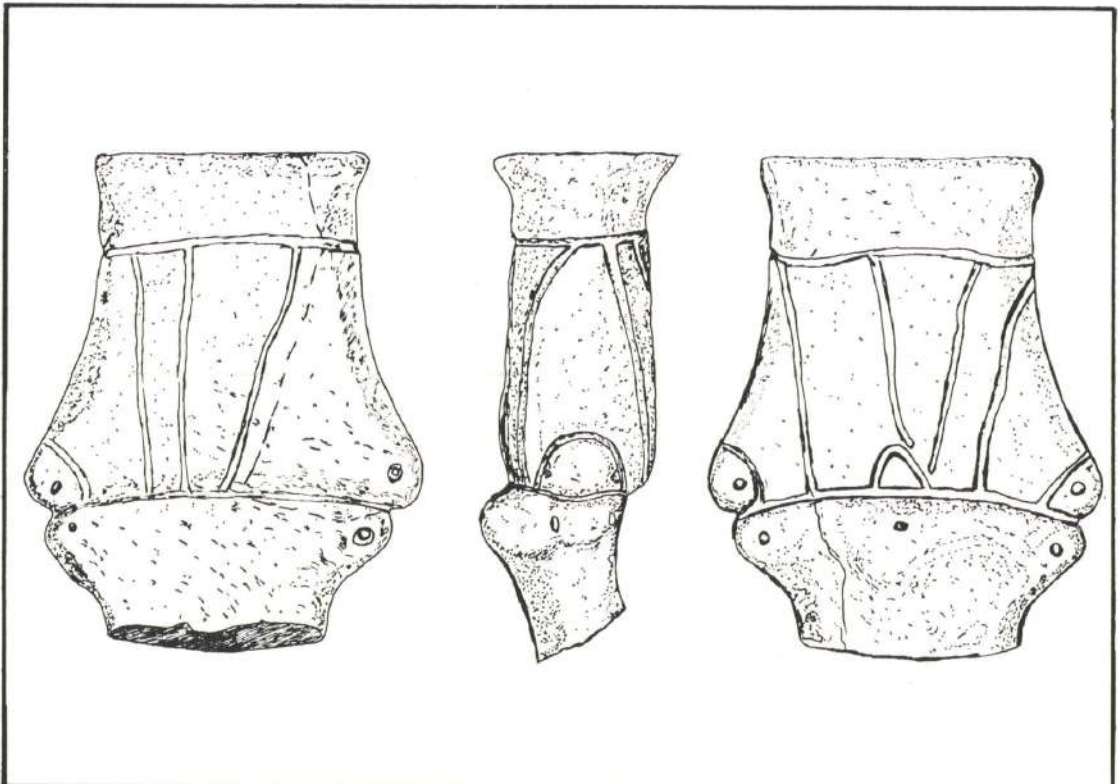
1. Праисторијска Винча, I—IV.
2. Неолит Централног балкана, Београд, 1968.
3. Старе културе на тлу централне Србије, Народни музеј, Крагујевац, 1981.
4. Каталог керамике, I, Липовац, „Дизалка“, Београд, 1955.
5. Музеј, 3—4, Београд 1949, Из првобитне историје Косова и Метохије.
6. Гласник музеја Косова и Метохије.

Т I

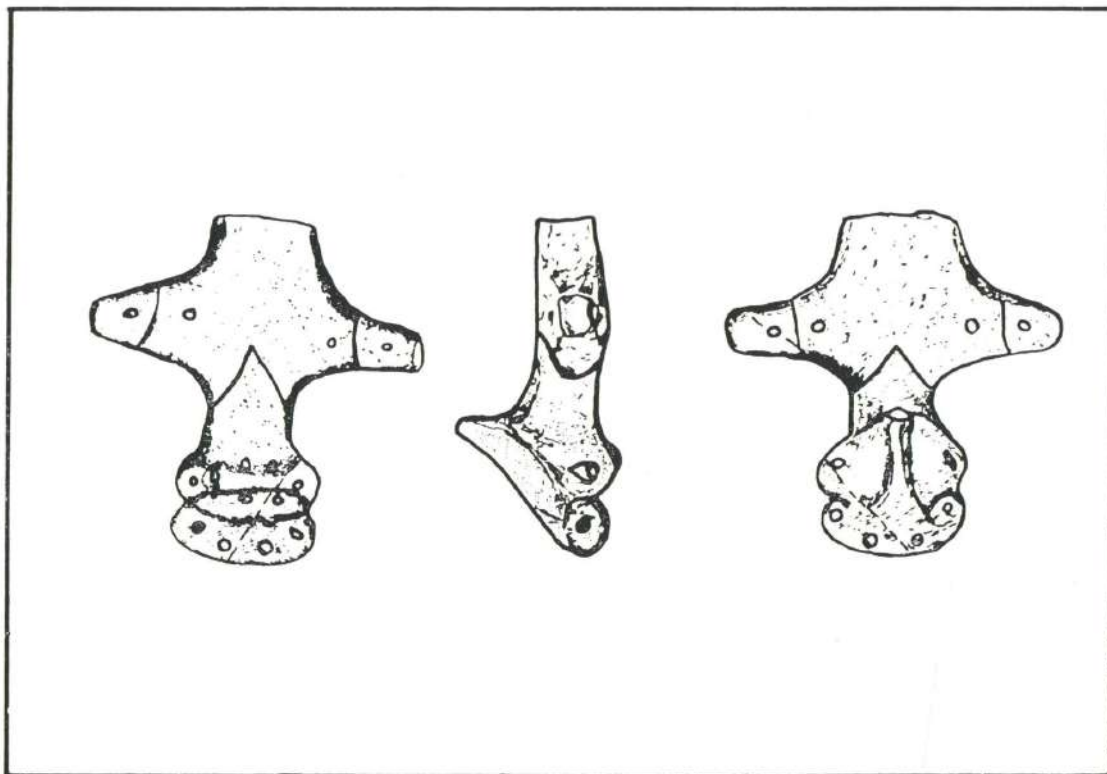
Таб. I. Антропоморфна фигурина. Цртеж Н. Љ. — Валовић

Т II

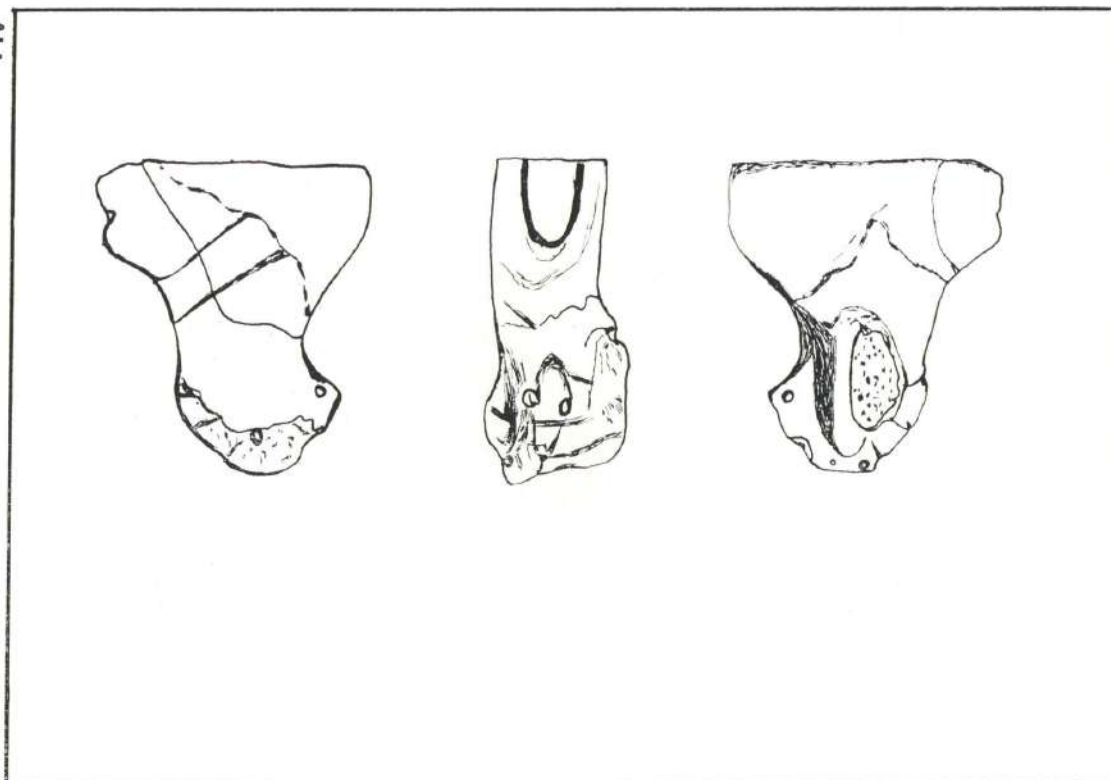
Таб. II. Антропоморфна фигурина. Цртеж Н. Љ. — Валовић

Т III

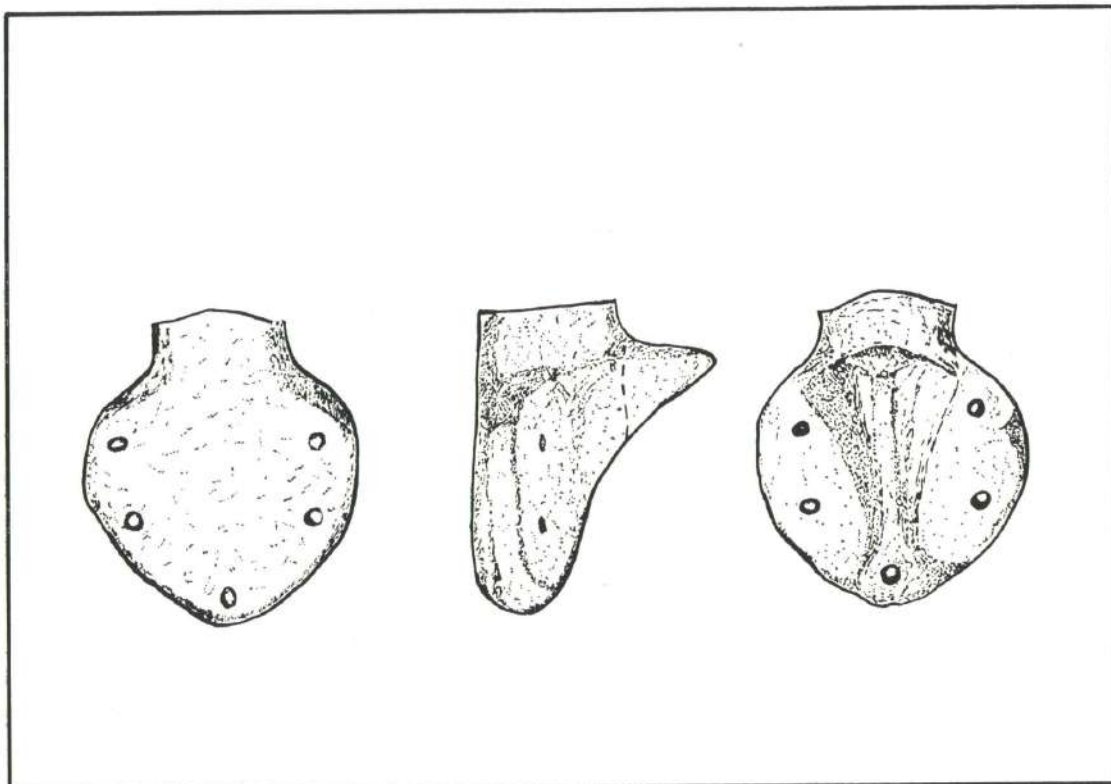
Таб. III. Антропоморфна фигурина. Цртеж Н. Љ. — Валовић

Т IV

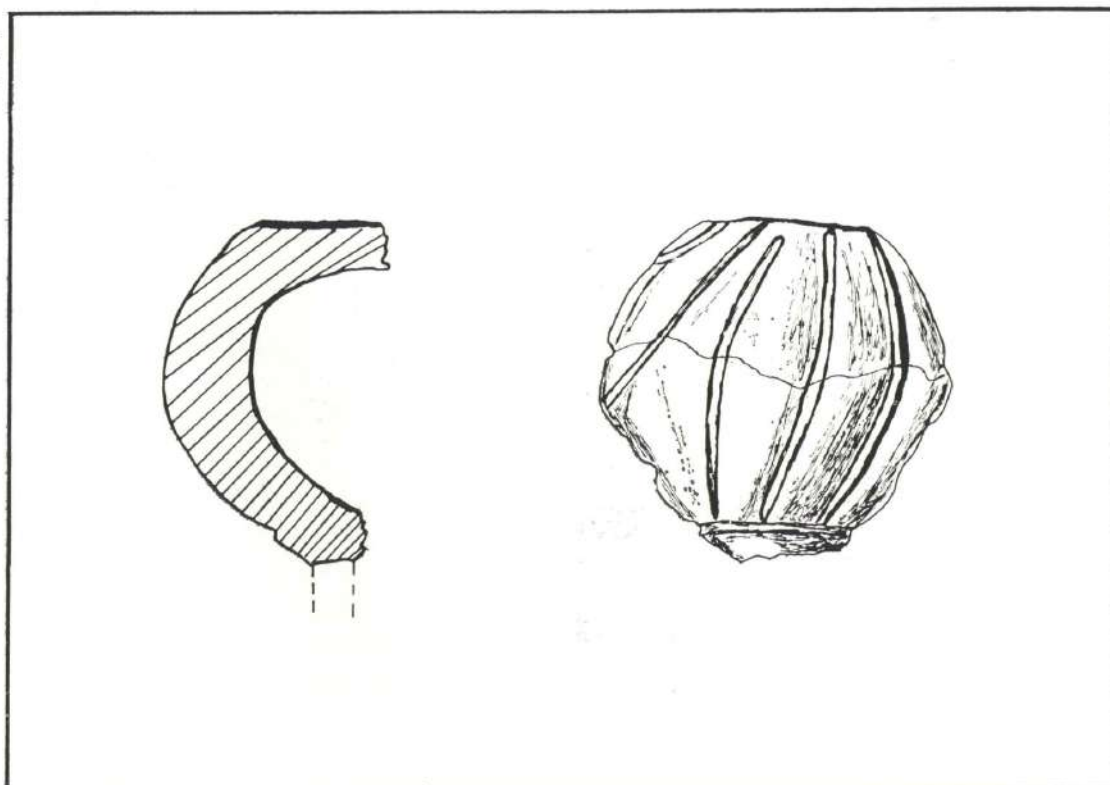
Таб. IV. Антропоморфна фигурина. Цртеж Н. Љ. — Валовић

TV

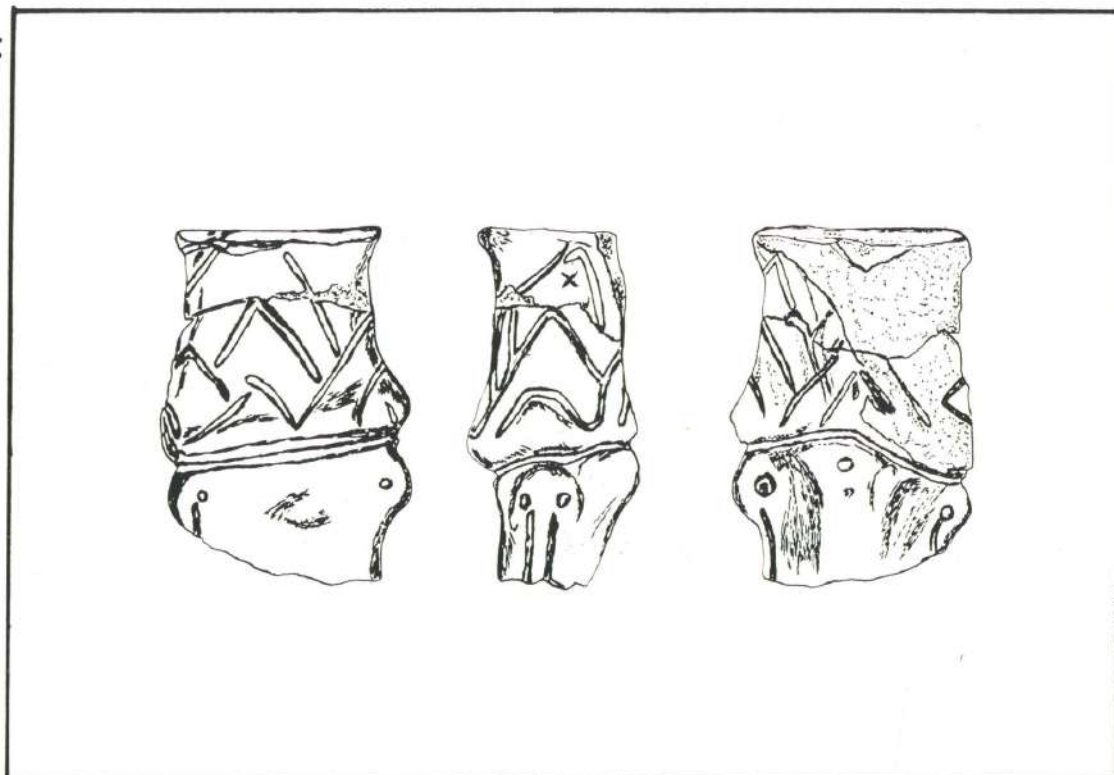
Таб. V. Глава антропоморфне фигурине. Цтеж Н. Љ. — Валовић

TVI

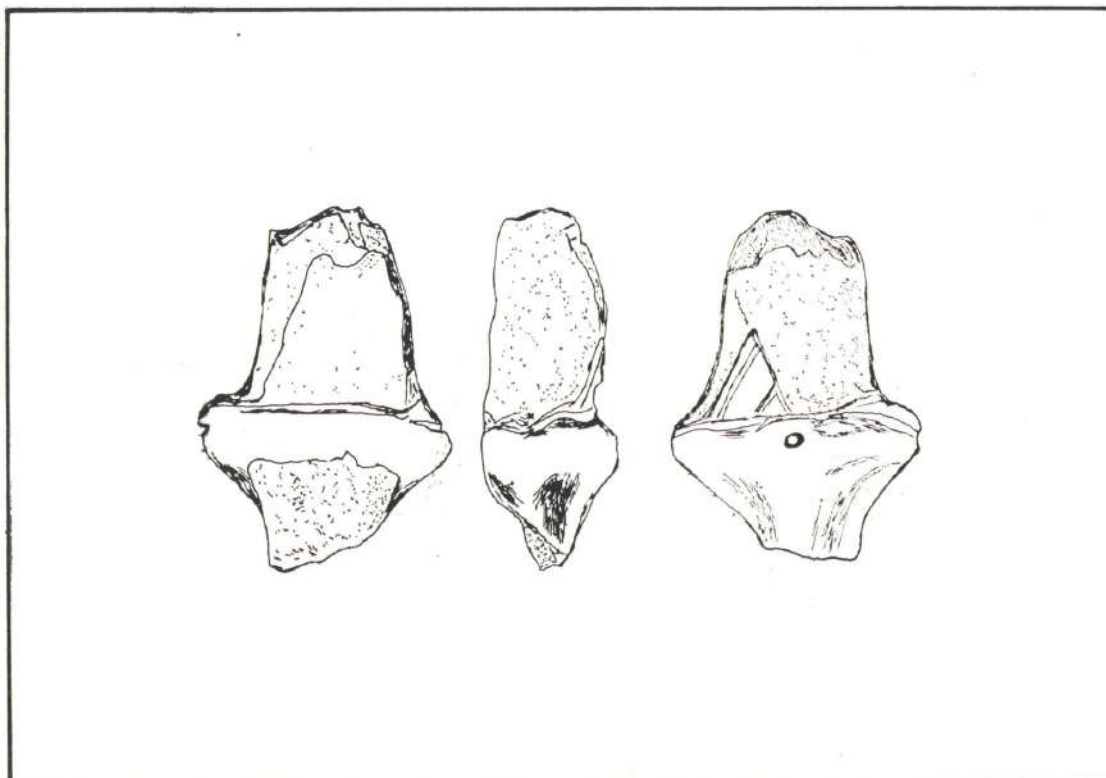
Таб. VI. Фрагментовани предмет — звечка. Цртеж Н. Љ. — Валовић

TVII

Таб. VII. Антропоморфна фигурина. Цртеж Н. Љ. — Валовић

TVIII

Таб. VIII. Антропоморфна фигурина. Цртеж Н. Љ. Валовић

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

**ЗАПАДНОМОРАВЦИ, РУДНИЧАНИ И ДРАГАЧЕВЦИ
У ДРУГОМ СРПСКОМ УСТАНКУ**

ОПШТЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ 1815. ГОДИНЕ

Турска тиранија у Београдском пашалуку крајем 1814. и почетком 1815. године није потицала само из потребе да се угуши сваки нови покушај буне у Србији. Није то била ни искључива политика самог београдског везира Сулејман-паше да би се светио Србима због тога што је у Шапцу 1806. године клечао пред Карађорђем и молио за милост. Овај најцрњи терор над српским народом имао је, пре свега, извор и у спољном положају Турске према тадашњим европским силама (Аустрији, Русији, Прусској и другим) у међународним односима 1815. године општи интерес турске државе налагао је да се бунтовни Срби тако осакате да у „евентуалном сукобу са Европом немају штете бар од њих“.¹ Турци су посебно стрепели да VIII тачка Букурештанског уговора из 1812. године коју нису испунили, буде поново предмет међународног разматрања.

Наиме, у новембру 1814. године, у Бечу је почео конгрес европских хришћанских држава, на коме је, поред осталог, по сазнању

Порте, разговарано и о истеривању Турака из Европе и о деоби њихових балканских територија. Уплашени од могућих одлука овог конгреса, „Турци нису сумњали у евентуални рат са Аустријом и Русијом“.² Због тога је, већ у децембру те године, Порта наредила београдском везиру да буде спреман на све. Поступајући по овом налогу, Сулејман-паша је без престанка у Београд доводио нове војнике, тако је у њему, „почетком јануара 1815. године било већ осам до десет хиљада наоружаних Турака“.³ Већи део ове војске био је у сталном кретању по варошима и селима Србије „одајући се при томе пљачкању, убијању и силовању“.⁴

Доводећи нову војску у Београд, Порта је, сходно својим спољнополитичким разлозима, наставила и појачала и унутрашњу репресију у Србији, коју је и до тада, по свом нахођењу, примењивао и Сулејман-паша. Репресија се састојала углавном у физичком истребљењу народа, који се, по изјави Реис ефендије, турског министра за спољне послове, аустријском посланику у Цариграду Штирмеру, „тако често буни“.⁵

У то време, преко Саве и Дунава (у Срему и Банату) живели су многи емигранти и људи од угледа који су из Србије избегли 1813. или 1814. године. Међу њима, од познатијих: архимандрит студенички Мелентије Никшић, проте Матија Ненадовић и Никола Смиљанић, бивше војводе Петар Молер, Павле Цукић, Стојан Чупић и многи други. Они су брижљиво пратили све што се догађало у Србији и о томе редовно обавештавали своје делегате у Бечу, који су пратили рад конгреса и царевима и осталим државницима упућивали писма и жалбе српских првака из самог пашалука. Ова писма и жалбе, примљена у јануару 1815. године, говорила су да у Србији владају само „насиље, убиства и грабеж“. Тако у писму Мелентија Никшића, Петра Молера и других, од 17. јануара ове године, упућеном проти Матији у Беч, пише и ово: „У Ражњу и Делиграду, Турци су набили на коље 16 Срба, међу њима и кнеза Милића са сином и синовцем, што је ишао за народ у Цариград са Јовом Протићем... У Београду, у апсу имаде више од стотине Срба; ови су пометали у синцир по десет и по дванаест заједно... Милија, кнез из Ђуприје, из апса је пуштен имаде 15 дана и још криво врат носи, што је тешко гвожђе на врату имао... На Врачару од Тапмајдана до Стамбол капије с обе стране стоји парада од људи на коље набијених... имаде их 60 или 70 што су набијени у Јагодини или Ђуприји... И у Смедереву имаде у апсу 30 и то у кладама и синцирима...“.

„Свуда по селима“, пише даље у овом писму, „иду хајте (ски-тнице) турске и ко год је био буљубаша... или у војсци или је био трговац... све фатају и како уфате: дај 1.000 гроша или ћемо те послати у Београд; многи се којекако искупи од једне хајте, али другој хајти нема шта дати, те га везаног пошљу у Београд и тамо одмах на колац или синцир дође...“.⁶

У писму Мелентија Никшића проти Матији у Беч од 28. јануара каже се „да су чрез прошастих 4 дана у Београду 96 људи главних који су затворени били обезглавили и живота лишили... 50 глава одсечених је из крагујевачке нахије... При том, јучер су послали у све градове и касабе турске Шабац, Ужице, Крагујевац и проче (остале) да све зарестоване (затворене) исеку и на коље понатичу... По рудничкој нахији... преко шесто до осамсто глава отсечених има... Таковије гибелъ и страх по Србији никад било није, нити се икад где чула“.⁷

Сталне и сурове потере биле су за хајдуцима и другим одметницима. Да би дошли до скривених људи, коња и пушака, Турци су осумњичене вешали за ноге, гушили димом или запаљеном мокром сламом. Многе су пекли ватром или им ударали 100 до 200 батина, што већина није могла да преживи.

Строг надзор београдских Турака обухватао је и нахије у којима је 1814. године дошло до Хаџи-Проданове буне, као и оне учеснике првог устанка који нису побегли преко Саве. У том циљу, по наређењу самог везира, чачански муселим Латиф-ага оставио је у Чачку као седишту нахије пола своје посаде, а остале војнике превео у Карановац, где се са њима утврдио и ушанчио. У случају какве нове буне, Латиф-ага је ту могао да рачуна и на брзу помоћ Адем-паше пазарског.⁸

Иако су се многе вође и учесници првог устанка испредавали и легализовали код самог Сулејман-паше и његових муселима, они су, ипак, и даље врдали од Турака скривајући се све чешће по шумама, пећинама и удаљеним местима. Кад су на коље набијени Коста Кујунџић, млађи брат војводе Димитрија из Штиткова,⁹ и други утледнији људи по Србији, почео је да се склања и сам Милош Обреновић: из Бруснице, где је до тада живео, измакао се у Шаране. Али, видећи да ни ту није сигуран „пређе у Црнућу у рудничкој планини и онде у једној долини, у великој врлети, начини кућу и неколико зграда“.¹⁰ У Црнућу је „сад од зулума и страха добежао Мутап, па Симо Папштрмац и Благоје Томић из Кнића и још којекаки момци, где су чували и крили своје главе“.¹¹

Од Турака су се клонили и Арсеније Лома, Милић Дринчић, Аврам Лукић, поп Никола Костић из Мрсаћа и многи други виђенији људи¹².

Осим унутрашњег притиска, знатно је поштрено и економско исцрпљивање народа. За потребе београдског везира и државе тражене су и узимане повећане суме новца и десетак. Уз редовне порезе и разне глобе, народ су теретиле и многе ванредне дажбине. То је, у првом реду, наплаћивано за издржавање прикупљене војске. Појачан је и за кулук на утврђивање градова и шанчева, где су људи, без икакве заштите, пропадали од напора, заразе и глади. И трошкови потраге за хајдуцима и другим бунтовницима, били су знатни.

Још крајем јануара београдски везир, Сулејман-паша, наумио је да му се Ђурђеуска рата пореза „брже и раније сабере и достави па је призвао к себи кнезове од свих нахија, међу којима је био и његов назови посинак Милош Обреновић“. Кнезови су били дужни да у Београд дођу о Тривундану (12. фебруара). Међутим, протекло је више од 12 дана, па су неки кнезови и буљубаше стигле. Међу првима у пашин конак дошао је Милош Обреновић. Видећи да неких позваних кнезова нема, паша је питао Милоша: „Где су ти Лазар Мутап, Арсеније Лома, Милић Дринчић, поп Никола Костић, Ђоко Протић из Гуче и још неки из његових нахија“. „Код мене су, честити везиру“, одговорио је Милош. Ако не дођу, ја ћу ићи по њих“¹³.

У исто време, кад је позвао кнезове да му дођу у конак, везир је тајно послао десетину наоружаних Турака у Селевац, где је Станоје Главаш, бивши војвода, после предаје Турцима чувао смедеревски друм. Наређење је било да га жива ухвате или му главу донесу. Пошто су га везирови људи опколили и кућу му запалили, Главаш је искочио међу Турке и погинуо; главу су му одсекли и однели у Београд. То је било 12. фебруара 1815.

Пошто је кнезовима одређена висина пореза и скренута пажња да морају извршавати везирове жеље и наредбе, показана им је и Главашева глава, а затим су отпуштени кућама. Везир је задржао само Милоша Обреновића и његовог писара Димитрија Ђорђевића¹⁶.

„Милошево задржавање у Београду, као и убиство Главашево, уверили су Милоша и остале кнезове да се и о њиховим главама ради“, пише Вук Караџић¹⁷. „Шта ћу сад“, питао се Милош. Ишту му Мутапа, Лому, Протића, кнеза Аврама, попа Николу и проче (друге) поглавице... Или их мора дати или сам главу из-

губити... Радовића (Милића, војводу драгачевског) јесу уватили и довели у Београд. И хоће сад поново оружје да купе, пореза велика, харач 13 грошца, по 50 ока на главу жита; од сваке нахије по 300 људи да праве редут (трудобран, шанац) око Београд, Спаије такође сада ишту за ову годину и за нову...¹⁸

Крајем фебруара „у Београд је дошло нових 2.000 Бошњака и још се надају да им дођу“.¹⁹ Плашећи се рата с Московима (Русима“, Сулејман-паша је и даље настојао да главније људе у Србији исече или на колац набије. Тако се из писма Гаврила Николајевића проти Матији у Беч, из првих дана марта, види да су београдски Турци у Градишту „набили на колац кнеза Вељка“, а на „Пушцу бимбашу дошло је 30 Карановчана и на превару га убили... На Пљакићевог зета Коју, такође, дошло је много Турака ноћу. Која, ове осетивши, затворен, из куће се био с Турцима дуго време; на концу Турци му запале кућу и он изгори са децом и женом...“.²⁰

У писму проти Матији од 21. марта Петар Молер га је обавестио да су „у ваљевској и шабачкој нахији, тражећи оружје, „тевтиши (Турци иследници) посекали бившег капетана Николу Раонића, проту Павла Лазаревића из Свилеуве, неког Павла из рудничке нахије и др.“²¹

У таквој ситуацији, „мисао о потреби, заправо о нужди одбране од Турака, избила је поново у први план.“²² Већ у току марта организовани су први тајни састанци народних првака из рудничке, ваљевске и београдске нахије. Најпре је у селу Рудовцу, на међи трију нахија, у густој шуми, у пивници попа Ранка, одржан први шири поверљив скуп. Ту су према подацима Вука Караџића и Симе Милутиновића, били Авакум, игуман манастира Боговађе, Арсеније Лома и Милутин Савић Гарашанин.²³ Ово тврђење прихватио је и Михаило Гавриловић.²⁴ Међутим, Коста Протић наводи да је на овом скупу био и Милић Дринчић из Теочина.²⁵ Листу присутних допуњује и К. Н. Ненадовић на око 60 главнијих људи, помињући, при том сем наведених, још и Лазара Мутапа, Мијаила Ђуровића, Николу Прогоревчанина, војводу Николу Катића из Рогаче, Тому Вучића Перишића, бившег момка Карађорђевог, капетана Божу из Вукосаваца и Василија Павловића из Бајевца, као и неке из других нахија. Овде су, по њему, закључили да „чим пролеће дође, Цветне недеље, где кога Турчина нађу убијају, те да на устанак позову и Милоша Обреновића и кнеза београдске нахије Аксентија Миладиновића.“²⁶

После Рудоваца, 17. марта одржан је и други тајни састанак народних вођа — у Вреоцима, селу у београдској нахији. Ту су се опет нашли Мутап, Лома и Милић Дринчић из рудничке нахије, затим Никола Катић из Рогаче и још преко 50 људи из нахије ваљевске и београдске.²⁷ И на овом скупу одлучено је да се на турске зулуме одговара оружјем; чекало се само да тора озелени и да се Милош врати из Београда.²⁸ Осим тога, у Земун је упућен Никола Станковић, кнез из Остружнице, да види код аустријских власти на какву би помоћ могли да рачунају у случају устанка. Међутим, аустријски генерал Червенка, који га је примио, био је врло уздржан; саветовао је Србима да се више не буне.²⁹

Док је више недеља боравио у пашином конаку у Београду, Милош Обреновић је неколико пута тражио допуштење да иде кући. Сулејман-паша није дозвољавао, већ је све то одгађао од данас до сутра.³⁰ Међутим, у жељи да дође до новца, његов помоћник хеџаја Имшир-паша „предложи Милошу да откупи српско робље што је у њега.“ „Сад Милош, улучи ову прилику и покуша домоћи се дома те му одговори да он својих новаца нема за толико робље којега има до 100 душа нити може све то без вилаетске помоћи купити и платити“, забележио је Сима Милутиновић.³¹

Слично говори и Вук Караџић, с тим што иницијативу за откуп робља приписује Милошу: „Најпре науми да избави 60 душа српског робља што се онде налазило и купи га од паше за 100 кеса и Косте Кујунџије жену особито за 8 кеса. Ово све купи на вересију док изађе у вилает и састави новце...“³² По К. Н. Ненадовићу, Ђаја-паша и Милош су робље проценили на 100 кеса, с тим што Хаџи-Проданову породицу Турци за откуп нису хтели дати.³³ По каснијој процени, 100 кеса тадашњег новца вредело је око 4.000 дуката, односно 50.000 гроша.³⁴ Будући да Милош Обреновић код себе није имао толики новац, а паша није пристајао да му изда робље без капаре, Милош је добио изун — тескеру (дозволу) да може преко Саве продати један целеп волова, које је овај, наводно, имао на храни. Тада је Милош послао свога писара Димитрија у Земун, „који од некаква познаника узајми 200 дуката, те унапред хеџаји да 150 дуката“.

Пошто се обавезао да ће остатак новца за откуп робља покупити и донети у Београд што пре, паша Милошу допусти да иде у вилает. Он и писар Димитрије узму робље, потрпају у кола и отпреме из Београда, а њих двојица „на коњима, на пола бежећи“ (да се паша не би предомислио) оду у рудничку нахију.³⁵ Тако је,

око 22. марта, Милош Обреновић са Димитријем дошао кући у Црнућу.³⁶

Даљи развој догађаја у Србији Сима Милутиновић овако описује: „Чувши да је Милош кући се вратио, дођу к њему на договор, најпре Мелентије Павловић, игуман манастира Враћевшнице па Јово Добрача из села Добраче нахије крагујевачке и Никола Луњевица, сродник му и главни газда и трговац вилаетски из Луњевице нахије рудничке, да га умоле да им рукује и началује... Дошао је к њему и Арсеније Лома и казао да је недавно у селу Рудовцима био тајни састанак, где се и он десио, као и Милутин Гарашанин и многи други, и где су уговорили на ново на Турке дигнути оружје“.³⁷ Сам Милош призвао је у Црнућу и своју браћу Јеврема и Јована, Лазара Мутапа, Симу Паштрмца и остале главније људе.³⁸ Свима њима испричао је „све што му се десило у Београду, изјави им да се немају чему боља надати од Турака, но да ваља да устану на оружје.“ Међутим, будући да је још била зима, Милош Обреновић је одложио почетак напада на везирове Турке говорећи да још није време и док прибави новаца за ратовање.³⁹

Одмах је брата Јеврема послао с воловима у Остружницу — да би их продао у Аустрији, а Димитрија с некаквим старим арачким тескерама отпреми у нахију рудничку да купи харач, како би се „што новаца саставило“.⁴⁰ Како Милош није отишао у Београд да однесе новац за откупљено робље, везир, када је дознао да је Јеврем дошао да волове у Земун превезе, пошаље Турке, који га ухвате. Јеврем је бачен у тамницу, а волови су му одузети. „Па одмах о том пише Милошу и позове га да к њему најскорије дође, а Милош му на то одговори да је болестан и да никако за тад доћи не може. Добивши такав одговор од Милоша, везир баци Јеврема у окове, а ухапси и кнеза Мирка који је надзиравао над око 3.000 хиљаде Срба што су шанац око Београда подизали, а и неке кметове из београдске нахије утамничу. Само код себе остави слободна кнеза Аксентија Миладиновића“.⁴¹

Међутим, и поред повећања турског зулума над народом, многи разлози утицали су на Милоша да се и даље колеба и двоуми да ли да пристане уз нови покрет против Сулејман-пашине власти. При изговору да још није време, свакако је имао у виду и „да још није био испунио обећање према везиру да однесе новац за откупљено робље“.⁴² У оваквој ситуацији, пише Вук Караџић, „народ коме је пашин зулум био додијао, ускипи осветом и нестрпљењем и устани на Турке пре времена“.⁴³

НАПАД НА РУДНИК И ПОГИБИЈА АРСЕНИЈА ЛОМЕ

Према познатим подацима, прва пушка на Турке у другом српском устанку испалена је на Руднику. Наиме, према Вуку Караџићу, Арсеније Лома је на Цветни четвртак, тј. 20. априла, у Јасеници потерао харачлије (порезнике), а затим је прешао у рудничку нахију и ударио на Турке. У Руднику је тада био старешина ага Токатлић, бивши муселим и рођени Рудничанин. Видећи да је опкољен од Ломе и његових Качераца, Токатлић се са својим момцима (око 70) повукао у један шанац и пружао Србима јак отпор.

По традицији коју је записао Јеремија Павловић, „Лома изгледа није имао довољно војске да би Рудник одмах освојио, па је наредио да сваки војник наложи по 10 ватри и да непрестано поред ових ватри војници претрчавају тамо и овамо, тако да је Турцима из прада изгледало да у Срба има много војске као на гори листа”.

Борба за Рудник, по свему судећи, трајала је два дана тј. 21. и 22. априла. Према Вуку Караџићу, „видећи Лома да Токатлића не може ласно на силу истерати или жива ухватити а Токатлић видећи да се дуго неће моћи бранити од Срба, стану се договарати да Токатлић изиђе са својим момцима и да иде из Србије, а Ломо да му зада веру да ће га с миром пропустити”. Најзад, њих двојица се коначно договоре и Турци са Токатлићем изиђу из свога шанца и на коњима пођу ка Брусници и Ужицу. Тиме је, према већини писаца и историчара, Рудник ослобођен од Турака још 22. априла, дакле пре договора у Такову; изузетак је Милан Ђ. Милићевић, који тврди да је до овог дошло одмах по договору у Такову (23. априла).⁴⁵

У приказивању даљег развоја догађаја, од ослобођења Рудника до Ломине смрти, неслагања су већа. Према Вуку Караџићу, и поред тога што је Лома дао Токатлићу најтврђу веру, неки Срби наместе заседу, убију Токатлића све његове момке, осим једног. Тај преостали Турчин, иако му је Лома и даље гарантовао живот, „изненада из пиштоља погоди Лому посред чела па на добром коњу утекне”.⁴⁶ Сима Милутиновић нешто друкчије приказује Токатлићеву и Ломину погибију. Наиме, Лома је са својим људима пратио рудничке Турке (око 30 људи). Међутим, код Буквика сачекао их је у заседи Ломин млађи брат Михаило са 50 устаника: пропустивши Лому и његову пратњу, који су ишли напред, он је припуцао на Турке и убио Токатлића и 26 његових момака. Остали су живи само сестрић Токатлићев, његов барјактар и један пра-

тилац, које је Лома умирио и наставио пут са њима. На расстанку турски барјактар понудио је Ломи на поклон свој јатаган. Лома прими поклон и док је задевао јатаган за појас, Турчин потеже из пиштоља Лому у главу, па побегне на добром коњу.⁴⁷

Описујући, знатно касније, овај догађај, Милан Ђ. Милићевић је забележио да је Токатлића сачекао и убио неки Мартиновић из Босуте, чије је пиштоље пре тога отео Токатлић и носио их за својим појасом. Убиство Токатлића помело је Турке и Србе, писао је Милићевић, али Лома их најзад умири, па су заједно пошли старим путем према Брусници. У том је почела да пада киша, па је Лома натучао на главу капуљачу од гуња. Киван због смрти свога ујака, Токатлићев сестрић увреба згодан тренутак, истргне пиштољ и скреше Ломи у потиљак. На ово су Срби поубијали готово све Турке, „изузив Токатлићевог сестрића, који је успео да умакне и увече стигне у Ужице“.⁴⁸ По писању К. Н. Ненадовића, Лома је погинуо 22. априла, на Лазареву суботу.⁴⁹ Сахрањен је у селу Драгољу, у ливади свога зета Перише Ракића. У часу смрти „Лома је морао имати преко 40 година, а можда и 45“, што би значило да је рођен негде између 1770. и 1775. године.⁵⁰

После Ломине смрти устаници „рудничку варош сву попале“.⁵¹

САБОР У ТАКОВУ

Чим је сазнао да је Лома устао против Турака на Руднику, Милош Обреновић је из Црнуће отишао у Брусницу и јавио муселиму Ашин-бегу да му је живот у опасности, па га с породицом испратио до Каменице у ужичкој нахији. За то време Тома Вучић Перишић из Вучковице, Благоје Томић из Кнића, Симо Милосављевић Паштрмац и Милошев брат Јован Обреновић, побију Турке порезнике у селу Коњуши у Грузи. Истог дана, у крагујевачкој Јасеници, Јован Илинчић, писар кнеза Шарге, растерао је турске харачлије и отео им прикупљени новац. Оба догађаја, по свој прилици, збила су се на Лазареву суботу, тј. 22. априла.

Враћајући се из Каменице и Бруснице, Милош и Милутин Гарашанин, уочи Цвети, дођу у Таково, где су већ били окупљени многи угледни људи из рудничке и околних нахија. Они позову Милоша да са њима против Турака устане, с тим што су му рекли да ће га, ако им се прикључи, изабрати за вођу и господара народног. Милош им је одговорио да ће сутрадан, 23. априла, јавно рећи шта је наумио.

На око 10 километара од данашњег Горњег Милановца, идући на запад, налази се село Таково. По традицији, ту је одржаван велики сабор на Цвети, 23. априла, на који су долазили људи и из удаљенијих крајева. Свет се окупио код „малене од брвана шиндром покривене црквице”.⁵² Мало западније од цркве уздигао се већи грм, под којим се после службе у цркви седело и разговарало.

На Цвети те, 1815. године, као и обично, у цркви и око ње било је много народа. Окупили су се кметови, кнезови и остали угледнији људи. Службу је служио поп Павле из Такова. Кад је она била готова, народ је изашао у порту, а под грмом већ су седели Милош са братом Јованом, њихове супруге Љубица и Круна, Никола Милићевић Луњевица, Лазар Мутап, Милић Дринчић и многи други са својим породицама.⁵³

Међу онима који су се на овом сабору прикупили око Милоша и осталих старешина и учествовали у договору за устанак, Милан Ђ. Милићевић набраја већи број људи. Из Качера и Рудника: Марко и Никола, браћа Ракић са Рудника, и Милован Лома из Драгоља, синовац војводе Ломе. Из Такова и околине: прота Јанко Витомировић, Радојица Пауновић и Милован Топаловић из Такова, Јован Поњавић из Бруснице, Тодор Беља и Добрица Весковић из Теочина, Дамњан Матовић Крца и Петар Томашевић из Лочеваца, Васиљ Милојевић, Милић Брајовић и Лазар Васиљевић из Брезне, Радован Жижковић из Леушића, Тодор Јеремић и Благоје Н. из Прањана, Иван Шалавардић из Грабовице, Петар Грк из Невада, Јован Лазић из Сврачковаца, Танаско Михаиловић и Васо Поповић из Бершића, Никола Терзија из Синошевића, Милисав Карушчић из Ручића, Радован Бојић из Брајића, Марко Радосављевић из Клатичева, Сима Баралија из Шарана, Аксентије и Вићентије Чалуковић из Љеваје, Павле Штуле и Петар Штуле из Озрема и Марко Драшкић из Полома. Из рудничке Мораве: Перица Н., буљугбаша из Миоковаца, Мали Радојић из Мојсића, Петар Мали из Станчића и Илија Прељинац из Прељине.

Милићевић помиње и Јову Томића из Метинца у нахији крагујевачкој и Радована Никавицу из нахије ужичке.⁵⁴

Пре почетка скупштине, „како се прича, неки Ранко из Љутовнице испео се и дигао барјак на грм”.⁵⁵ Затим је, под тим грмом, како пише Вук Караџић, „Милош учинио скупштину и стане се договарати с народом и кметовима шта ће сад чинити. И сав сабор нађе да другчије никако не може бити, него да се бију

с Турцима. И сви сложено стану молити Милоша да им он буде старешина и да их не изда. Милош им на то одговори да ће им он бити старешина, ако ће они њега слушати. И на то пристану сви”.⁵⁶

Овај дијалог народа и Милоша описује и Сима Милутиновић: „Кад изађе народ из цркве, Милош проговори народу: ако сте ради мене имати с вама, а ви сви обећајте ми и одмах дајте пуну власт да је могу заповедати свакоме... јер за сад не може другачије бити... На то искупљена светина на сабору повиче: хајде ти с нама, све наређуј и управљај и како знаш милуј и карај... И тако Милош, премишљајући се, једва пристане уз народ”.⁵⁷

Милићевић, знатно касније, понавља исте чињенице: „Кад сав свет изађе у порту, све живо упре очи у Милоша. Са свију страна људи су говорили, ако се он не прими, ништа неће бити, само ћемо се завадити, те ће нас Турци сасвим затрти. Онда Милош стане на један камен пред црквом. Није много говорио. Казивао им је колико је то тежак посао. На то сви у један глас викну: све то знамо, али смо на све готови; зар не видиш да се и овако гине...”.⁵⁸

Пишући поново о истом догађају, Милићевић додаје: „Милош сабору објави да пристаје на устанак, да се прима поглаварства и тако отворе нову борбу с Турцима”.⁵⁹

Слично Милићевићу закључује и К. Н. Ненадовић: „Кад Милош виде да се народ не да поколебати и од устанка одвратити, онда им он каже да кад оду кући, узму пушку у руке и где год којег Турчина виде да убијају. И тако се народ развије кад од Милоша чу да ће и он с народом бити...”.⁶⁰

Произилази да је народ био тај који је тражио нови устанак против Сулејман-паше и Турака уопште.

Међутим, при оцени других догађаја у Такову постоје различита тврђења. Према наведеним писцима Милош Обреновић био је једини кандидат за вођу другог устанка. По другим истраживачима, и Никола Милићевић Луњевица био је један од кандидата за вођу устанка. По верзији генерала Јована Мишковића, сам Милош је на сабору предлагао Луњевицу.⁶¹ Ово наводи и Иван С. Павловић, позивајући се на казивање Јована Сарића, који је о томе слушао од учесника, тада стогодишњег старца Јована Поњавића из Бруснице. Према Поњавићу, Луњевица је предлог одбијао: „Ја сам газда, ја имам пара али немам памети за војевање, тога је у Милоша. Ја мислим да њега изаберемо. Ја ћу дати нешто новца, Петар Мали

из Станчића нека да 500 талира, Јокса из Балуге 500, Вукосав из Темнића 500 а ако не може толико и око 200".⁶²

По писању историчара традиционалиста, Милош је још на сабору у Такову коначно дао пристанак да подржи устанак и да буде на његовом челу изговарајући и оне чувене речи: „Ево мене, ето и вас, па рат са Турцима!“ Међутим, ни у овом погледу мишљења и тврђења нису јединствена. Тако неки каснији писци, држећи се традиције, али и других података, говоре да се Милош и после Такова дуго премишљао и колебао, па је одлуку донео неколико дана касније. Још је Сима Милутиновић констатовао да је „Милош једва пристао уз народ“. К. Н. Ненадовић још изричитоје каже да је тек сутрадан у Црнући, 24. априла, на Страсни понедељак, Сима Паштрмац, бивши барјактар војводе Пљакића, побио барјак око кога су се сви окупили и под којим се и сам Милош заклео да ће бити с народом, па су га потом присутни изгласали за устаничког вођу.⁶³

Неке разлоге Милошеве неодлучности за устанак и за вођство у њему дао је и др Михаило Гавриловић, један од његових биографа. По писању Гавриловића, „после договора у Такову, Милош је са момцима отишао у Црнућу. Њему је све више излазила на очи величина предузетог посла и одговорност коју је на себе преузео. Иако се примио старешинства и већ позвао народ на оружје, он се стане колебати".⁶⁴ Гавриловић наводи и једно писмо Милошево, упућено Радосаву Јелечанину из Подибра, датирано 25. априла, којим му јавља да је устао на Турке и да то и он учини и затвори друмове. И у једној молби аустријском цару Францу I Милош такође истиче 28. април као дан када је народ опет устао на оружје против Турака.⁶⁵

Др Владимир Стојанчевић, такође историчар Милошевог времена, истиче да је на његову коначну одлуку утицао не само „пристанак присутног народа и сагласност народних старешина из неколико суседних нахија", већ и „дубоко уверење да Сулејман-паша не мисли добро ни српском народу, као ни њему лично".⁶⁶ Најзад, у поговору за репринт издања дела К. Н. Ненадовића о Карађорђу из 1883. у 1971. годину каже се и ово: „Милош је сада пришао устаничком покрету, јер му више београдски везир није веровао и од два зла изабрао је мање".

Боравећи у Црнући још неколико дана Милош Обреновић, наводи Вук Караџић, „распише књиге на све стране, да устаје мало и велико и да бију Турке где год зелену стризу виде".⁶⁷ Ово

мишљење потврђује и Сима Милутиновић истичући да је Милош „сада за писара зовнуо и Јову Вукомановића, свога шурака, те му заказао да пише књиге и на околне нахије да устају одмах на Турке”.⁶⁸ У исто време, по договору са Милошем, „брат му Јован оде да купи војску од Мораве до Чачка све до нахије крагујевачке, те на Чачак да потрчи док нису Турци Чачани какве штете учинили оближњим селима. Војвода Лазар Мутап такође крене преко Мораве у Драгачево, да и он отуда све уздигне и Чачку приступи”.⁶⁹ Обе војске, Јованова и Мутапова, имале су у почетку око три стотине момака.⁷⁰ Сима Милутиновић тврди да је и Милићу Дринчићу поручено да одмах „скупи чету и ка Чачку пође”. Затим се, по Милутиновићевом писању, Јован Обреновић и Мутап примакну ближе Чачку. Јован са нешто Рудничана остане на брду Љубићу да „мањи шанац начини“, а Мутап са осталим војницима „груне и у варош чачанску уђе. На то се Турци у Чачку стрпају у један шанац око велике цамије, који је ту од раније постојао”. Рачуна се да је у њему било око 600 домаћих Турака. Међутим, Турцима у Чачку убрзо је стигла и помоћ под Хусеин-пашом Врањанцем, тако да је варош бранило око 1.000 до 1.500 турских војника.⁷¹ Видећи да је шанац пун Турака, Мутап је шанац опколио и у опсади га држао очекујући јачање своје војске да би на Турке јуришом ударио.

Осим опсаде Чачка, грузански кнезови Јован Димитријевић Добрача и Петар Топаловић пришли су Крагујевцу, тамошње Турке сатерали у шанац и опколили.⁷² Тако је устанак у самом почетку проширен на рудничку, пожешку и крагујевачку нахију.

Политичка ситуација у Европи, у овом тренутку, била је повољна за Турску. Наиме, Наполеон Бонапарта је своје бегство са Елбе завршио уласком у Париз, што је узнемирило Русију и остале европске државе. Ово је, по оцени Порте, одлагало евентуални напад Русије на Турску.

Кад је везир Сулејман-паша чуо вест о стицању Наполеона у Париз, а знајући већ шта се догађа у неким деловима Србије, наредио је да се његова војска упути против побуњеника. Посебно је журио да његова најбоља војска стигне у Чачак, као тачку која влада долином моравском, али и може да држи у стези и рудничку нахију на левој обали Мораве и Драгачево иза Јелице, куда му је била потребна веза са Сјеницом и Новим Пазаром.⁷³

Везир београдски одмах је послао према Руднику свога бимбашу Кара-Мустафу са неколико стотина војника и Али-агу Сер-

чесму са његовим делијама и хатлијама. Њима су успут придружени кнезови Аксентије Миладиновић из Чибутковице и Илија Радивојевић из Липља — да са нешто мобилисаних Срба буду водичи турске претходнице у унутрашњост пашалука.

Чим је Милош Обреновић чуо да ови Турци иду, пошао је пред њих. По Вуку Караџићу, сретивши их у Рудовцима, Милош се са њима побије, али се Турци, уз помоћ кнез-Аксентијевих Срба, укопају у шанац и одрже.⁷⁴ Међутим, по писању Симе Милутиновића, Милош је пошао пред Кара-Мустафу у намери да се пре њега састане са четама Милутина Гарашанина и Николе Катића (око 300 људи), који су се ту налазили. Али, Турци су већ били дошли до Рудоваца и на Велики петак, 28. априла, ове Србе потукли и растерали.⁷⁵ Према К. Н. Ненадовићу, „Гарашанин је потрчао пред ове Турке и у планини Кљештевици на месту зв. Липак (а не Липар) ухватио бусију, те се са Турцима на Велики петак ваздан тукао. Ту са нешто Срба дође и Милош, па кад виде да је Турака много више, он остави самог Гарашанина да их чува, па се врати натраг да диже народ и купи нову војску”.⁷⁶

У повратку, на сам Ускрс, 30. априла, Милош је свратио у манастир Моравце и ту на сабору позвао народ тога краја на буну против Турака. Одатле је пожурио ка Чачку. На Љубићком брду нашао је брата Јована, који је начинио мањи шарампов. Прилазећи Чачку, он је посетио и војводу Лазара Мутапа, који је са војницима „из Драгачева” (укључујући и околину Чачка) и „Моравцима” кнеза Спасоја Нектаријевића из Катрге, био притеснио Турке око цамије у Чачку.⁷⁷ Овде, код Чачка, Милошу је стигао и глас да је Имшир-паша, везиров хехаја (заменик), са главнином своје војске још 27, односно, по неким подацима, 29. априла, изашао из Београда и већ стигао у рудничку нахију. У његовој војсци, осим Ђаја-паше, старешине су биле и везиров најстарији син Мухамед-бег, затим паша Врањалија или Врања-паша, Серез-бег Јусуф и други. То је био оперативни део београдског гарнизона.

Основни циљ Ђаја-пашиног покрета био је да се разбије војна снага устаника, при чему су оружана интервенција, робљење и паљење имали приоритет у односу на мирно стишавање народа. Осим тога, његов задатак био је да се и Чачак, као важно место на побуњеној територији (рудничка, пожешка и крагујевачка нахија), ослободе српског притиска. Најзад, имајући у виду да је ово место у долини Западне Мораве, рачунало се да ту постоје и услови за логоровање и исхрану већег броја војника.

Бројно стање Ђаја-пашине војске, која је журила ка Чачку, није потпуно познато. Према Вуку Караџићу, паша је имао „силну војску”, тј. „десет до дванаест хиљада војника”.⁷⁸ И Сима Милутиновић мисли да је са Ђаја-пашом ишло „десетак и више хиљада Турака”.⁷⁹ Ове податке прихватају и Вук Ј. Петровић и др. Н. Ј. Петровић, који узимају да је „Турака било преко десет хиљада”.⁸⁰ Међутим, неки каснији историчари (ђенерали Јован Мишковић и Коста Протић), после испитивања на терену, процењују да је Ђаја-паша имао до 5.000 војника, већином коњаника.⁸¹ Ову процену прихватили су углавном и остали аутори.

На путу кроз београдску нахију Ђаја-паша није наишао на организованости и јачи отпор. Стога је убрзо прешао у рудничку нахију и преноћио негде на путу за качерску кнежину. Пошто су прошли брдо Ваган, Турци су 30. априла стигли у Калањевце и ту заробили 65 људи.⁸² Наиме, према предању, у том селу је тога дана била свадба Илије Мирића и Миросаве из Босуте. Турска коњаница заробила је невесту, младожењу и све сватове. Међу заробљеним била је и супруга попа Петра из Берисаве.⁸³

Идући одавде, пашина војска се са робљем, 19. априла, тј. 1. маја, зауставила у селу Живковцима на брду Селишту.⁸⁴ Ту је Ђаја-паша узео за таоца и водича кнеза Живана Стојановића, а један одред војника послао у помоћ Кара-Мустафи и Али-аги Серчесми, којима Милутин Гарашанин и Милован Ломић, синовац Арсенија Ломе, нису дозвољавали да напусте шанац у који су се затворили.⁸⁵ Ови Турци су заједно, тј. 2. маја, на трећи дан Ускрса, напали и растерали Гарашанинове устанике и Рудовце запалили.⁸⁶ Тада је Кара-Мустафина претходница са одељењем Ђаја-паше, које им је дошло у помоћ, кренула из Рудоваца и 3. маја, дошла у Живковце, где се придружила главнини пашине војске.

Одавде су се Турци већ брже кретали. Сутрадан су стигли у село Драгољ, где су запалили кућу Арсенија Ломе.⁸⁷ Затим су прешли преко планине Рудник и „уочи Ђурђевдана“, 4. маја, зановили на Хацину пољу у селу Мајдан. Из Мајдана су наставили пут према Чачку чувајући се српских заседа. Против Турака који су са Ђаја-пашом имали да прођу кроз клисуру реке Деспотовице, према забележеном предању, „била је постављена заседа, али неки од Царевића из Велеречи, проведе Турке мимо заседе, преко Шарана и Семедраже“. Том приликом, пролазећи кроз ова села, „Турци покољу многи народ у збеговима“, а успомена на њих, остала је у именима Крвавац и Збеговиште.⁸⁸

Из Семедраже, низ реку Дичину и преко Брђана, Ђаја-паша је дошао у Коњевиће, недалеко од Чачка, где је и заноћио са војском у Манитом гају. Успут, Турци су одвели робље из Прелине, Коњевића и Љубића. Лево крило ове војске пустошило је Прислоницу, Доњу Трелчу и Мојсиње. Када је овај одред пришао Мојсињу, један од устаника црквеним звоном огласио је узбуну. Кад су Турци чули звоно, ударили су на цркву и запалили је.⁸⁹

БОРБА ЗА ЧАЧАК

После седмодневног путовања београдском и рудничком нахијом, у суботу, 6. маја, Ђаја-пашина колона прешла је Западну Мораву и без отпора ушла у Чачак. Са пашом су стигли и сви његови команданти који су кренули из Београда. Сада је у Чачку број турских војника, претежно коњаника, укључујући и ранију посаду, прелазило преко 5.000, што је далеко превазилазило снагу устаника у пожешкој и рудничкој нахији (око 1.500 људи). За смештај нове војске Турци су направили „још један шанец поред старог око џамије, који је, такође, проширен и боље утврђен”.⁹⁰

Доласком везирове војске у Чачак устаничка ситуација у пожешкој нахији битно се погоршала. Пре свега, опсада старог турског шанца око чачанске џамије, коју је Лазар Мутап држао десетак дана, била је на брзину повучена, а малобројна устаничка војска растурена или пребачена у Јованов шанчић на Љубићком брду. Збили су се и други догађаји који су положај Срба око Чачка још више отежали. Наиме, како пише Вук Караџић, „за Ђаја-пашом ишао је и Милош, који је остао на северној страни Мораве на Љубићу, где су се већ његов брат Јован и Лазар Мутап били измакли из Чачка”.⁹¹ Међутим, Сима Милутиновић тврди да је Милош, дошавши на Љубић, „призвао к себи одступавшег брата Јована“, а Мутапу је поручио да се и он отуда примакне на Љубић. Али, Мутап се био „тешко разболео још у Чачку прије предвиђеног узмака и своје дому у Прислоницу однет“, где је и умро.⁹² Говорећи о овим догађајима, К. Н. Ненадовић пише „да је Милош на Љубићу нашао празан шанец, који је његов брат Јован напустио и са својом четом у луг (шуму) измакао“. За Мутапа каже да је „оставио шанец око џамије у Чачку и ушанчио се испод брда Љубићског“. По овом писцу, „Милош је позвао Јована да из луга дође, те шанец поправи“, па онда послао поруку „да му из шанца од

Мораве дође и Мутап на договор“. Но он се понавља то и Ненадовић, био разболео и наскоро умро.⁹³

Тако је, судећи по неким описима догађаја, 6. и 7. маја „болесни Мутап умро“. Међутим, истина о узроцима смрти Мутапове била је нешто другачија. Још 1876. године Милан Ђ. Милићевић је написао да је „Мутап рањен на Чачку, донет у Прислоницу, а после и у Горњу Трпчу, где је и умро“.⁹⁴ Овај податак прихваћен је у каснијој историографији, с тим што је нешто детаљније објашњен и цео случај са њим. У „Белешкама К. С. Протића“ из 1891. године стоји „да је војвода Мутап при повлачењу из Чачка којег је дотле држао, опасно рањен а да су се „Драгачевци“ оставши без свога вође, разишли својим кућама“.⁹⁵ Напуштајући Чачак, Мутап се вероватно сусрео са турском војском, која је долазила, тако да се нашао између две ватре. У оваквој ситуацији, он је смртно рањен, а устаници, којима је командовао, претрпели су тешке губитке.⁹⁶ Тешко рањеног Мутапа војници су понели у село Јешевац (између Остре, Борча и Грабовице), пошто су му се тамо били склонили жена и деца у кући Жујовића. Он је, међутим, умро у Горњој Трпчи, у кући неког сељака Никите.⁹⁷ Најзад, Мутапов биограф М. Јаћимовић претпоставља да се „војвода Мутап очито није на време повукао пред намоћним Турцима, па је морао под борбом да извлачи своје Драгачевце, а како је увек био први у јуришцу а последњи у одступању, буде рањен и наскоро умре од тога“.⁹⁸

Тако је смрћу Лазара Мутапа, једног од јунака српске револуције, само 15 дана после погибије по јунаштву равног Арсенија Ломе, рудничко-пожешка нахија, а и устанак у целини, претрпела још један велики губитак и то у тренуцима када су највише требали Србији.

Крајем априла, односно почетком маја по новом рачунању времена, устанак се постепено ширио и у београдској, ваљевској, крагујевачкој и у другим нахијама по пашалуку. Срби су све више и јаче нападали, а Турци су се углавном бранили, изузев у Чачку, где је бројно надмоћнија везирска војска почела прелазити и у офанзивне акције. Већ сутрадан по доласку у Чачак, 7. маја, већи одред Турака под командом Врања-паше прешао је Мораву и силовито јурнуо на Србе на Љубићком брду. Милошеви устаници, у свом опкопу који још није био дограђен, а и у заседама ван њега, дочекали су и одбили ове нападе, при чему је било погинулих

и рањених на обе стране. Али, када је и сам Брања-паша рањен у ногу, његова војска је одступила у Чачак.

Неколико дана Турци су прелазили Мораву и нападали на Љубић, али без већег успеха. Сада је српски опкоп био боље утврђен, а по Милошевим порукама за помоћ почела је долазити и устаничка војска из околних нахија. Тако је међу првима на Љубић дошао Јован Димитријевић Добрача са око 500 Гужана, а најављен је и долазак Милића Дринчића са 200 Рудничана. За смештај нових војника саграђен је на Љубићу још један шанац.

Одбијањем ових напада и повећањем својих снага, које су већ бројале око 1.500 војника, устаници су делимично и мобилисали главнину турске војске у Чачку. Она је била не само већим делом опкољена, већ и без довољно намирница и других потреба. Осим тога, Таја-пашине везе са везиром у Београду и осталим турским упориштима у овом делу Србије биле су готово пресечене или ограничene. Међутим, и поред повећаног броја војника око Чачка, устаници нису имали довољно оружја и муниције, а ни људи да се упусте у одсудну борбу са Таја-пашом.⁹⁸ Због тога им је било неопходно да отворе и обезбеде путеве према Сави, одакле би се редовније снабдевали са „џебаном“, храном и другим потребама. Исто тако, Србима у Србији требало је и да успоставе везе са емигрантима у Срему, да би дознали „како стоји српско питање у Бечу и код Русије“.⁹⁹

„У таквој ситуацији — лише Вук Караџић — Милош је добио глас да је из Београда изишло неколико стотина Турака те начинило шанац на Палежу (Обреновцу) а из Ваљева, опет, исто толико војника иду ка Чачку Таја-паши у помоћ“.¹⁰⁰ Стога Милош са војском на Љубићу остави свога брата Јована, кнеза Добрачу и остале старешине, с тим да на Турке у Чачку не нападају, већ да се само бране и чврсто у шанчевима држе.¹⁰¹ Милића Дринчића, пак, упутио је пред ваљевске Турке — да их дочека и врати натраг,¹⁰² а он сам, са Мелентијем Павловићем из Враћевшнице, Симом Паштрмцем и нешто својих момака, кренуо је ка Палежу.

Палеж је у то време био важна позиција за везирске власти у Београду, јер су из њега контролисали народ ваљевске и београдске нахије, као и везе из Србије са Аустријом и емигрантима у Срему. Носиоци устанка око Палежа били су капетан Јовица Милутиновић из Санковића, кнезови Радован Грковић из Подгорине и Рако Тешић из Мионице, капетан Васиљ Павловић из Бајевца, Милисав чамџија из Борка и други. Они су прикупили

око 500 наоружаних људи¹⁰³ и већ 30. априла/12. маја извели први напад на Турке у Палежу. Опколивши турски шанац, тукли су се више пута и звали Турке на предају, али ови то одбију.¹⁰⁴

По доласку Милошевом око 15. маја „број Срба који су наставили нападе на Палеж повећао се на око 2.000 људи. Турака је било нешто мање, али су били добро наоружани и утврђени“.¹⁰⁵ Стога Срби, по Милошевом предлогу, пограде домузарабе (приковане даске на двоколицама) и припреме прошће и вашине (мотке), па поруче Турцима у шанцу да ће ујутру рано учинити јуриш на њих.¹⁰⁶ Кад Турци то чују и виде, они у ноћи 20. или 21. маја побегну како који може, а Срби појуре за њима и побију их: од њих триста само их је двадесет утекло у Београд. Том приликом Срби су задобили и један топ, који је био на турском четобајку (мањој лађи, чамцу).¹⁰⁷

Победом на Палежу, устаници су „очистили пут уза Саву од Беопрада и Шапца и подигли сву нахију београдску и ваљевску“.¹⁰⁸ „Везе са Аустријом биле су отворене, па је из Срема прешло у Србију много емиграната који су пренели доста оружја, олова и барута. Поред Павла Цукића, који је прешао раније, сада су се вратили Петар Молер, Стојан Чупић, Симо Катић, кнез Милоје Тодоровић, Симо А. Ненадовић, Бојо Божићевић, прота Никкола Смиљанић и др.“¹⁰⁹ Из Срема су дошли и архимандрит студенички Мелентије Никшић кнез, грузански Петар Оташевић, кнез старовлашки Максим Рашковић и неки други.¹¹⁰

Милош Обреновић, је 24. маја са Симом Ненадовићем и заплењеним топом на Палежу кренуо ка Ваљеву, где су већ били с устаницима Павле Цукић, Максим Крстић и други. Они су из шанца на Кличевцу пазили на ваљевске Турке, којих је било око 800, ушанчених око џамије. Турцима је заповедао неки мула.¹¹¹ По Милошевом доласку, Срби су се са Кличевца примакли ваљевском шанцу и опсели га: Цукић са источне, Јовица Милутиновић и Радован Грбовић са западне стране, док је Петар Молер био у резерви.¹¹² Србима је 27. маја дошло и нешто војника из шабачке нахије, који су, такође, опсели Турке у Ваљеву.¹¹³ Видећи толику устаничку војску, са Милошем на челу, Турци су се поплашили и у ноћи између 27/28. маја побегли из Ваљева према Соколу.

Падом Ваљева у српске руке, Милошева акција у овом делу Србије била је приведена крају. Победе на Палежу и Ваљеву, не само да су охрабриле и дигле на устанак београдску и ваљевску, већ су утицале и на ширење устанка у шабачкој и ужичкој нахији.

Осим тога, што је још важније, пут за Саву био је отворен и обезбеђен.

Да би се сачувало постигнуто, устаничке старешине из тог краја по договору са Милошем, отишле су већим делом према Дрини, где су се и даље гомилали босански Турци. Тако је Молер остао да чува страже од Сокола и од Сребренице,¹¹⁴ а Стојан Чупић је отишао да одмеће Мачву.¹¹⁵ У Јадру је био са доста војске Али-паша зворнички, па су према њему кренули Молер, Бојо Божићевих, Дабић, Јакшић, Јовица Милутиновић и други. Сима Ненадовић и Радован Грбовић дошли су на Баурић — „да би обновили стари устанички шанац“.¹¹⁶

У међувремену, док се Милош налазио на Палежу и Ваљеву, ситуација на фронту око Чачка била је променљива и пуна опасности за обе стране. Обе војске уздржавале су се од већих окршаја, јер су Срби на Љубићу очекивали да се Милош врати са појачањем у људима и оружју, а слично су резоновали и Турци у Чачку надајући се најављеној помоћи из Сјенице, Нове Вароши и Пазара, као и из Ужица.¹¹⁷ Само повремено део Турака у Чачку прелазило је Мораву и тукао се са Србима са променљивом срећом.¹¹⁸ Умножавајући се у Чачку, Турци су најчешће излазили у околна села и у Драгачево ради отимања хране и стоке, при чему су харали, палили и робили. Тако је, убрзо по Милошевом одласку, једно одељење Турака дошло у село Коњевиће, опленило га и попалило.¹¹⁹ Чувши то, Јован Обреновић је са Љубића јурио за њима „да им омрси конце“, али, док је он стигао, „Турци су учинили што су хтели и вратили се натраг“.¹²⁰

Ових дана једно друго одељење Турака од око 1.000 војника и коњаника напало је и разбило српске збегове у Овчару, при чему је „многo српског света побијено, поробљено и у Морави подављено“.¹²¹ Овај испад Турака, према једном запису у манастиру Тројице збио се „маја 4-ти дан 1815“, односно 16. маја по новом рачунању времена.¹²² У памћењу народа и у литератури сачувани су многи детаљи ове трагедије. Знајући за нагомилану турску војску у Чачку, народ доњег краја Драгачева, око Овчарско-кабларске клисуре, био је напустио своја села и домове и склонио се у многе збегове по неприступачним чукарама и пећинама Овчара, Каблара и дњинске планине зване Дебела гора. Највише народа (углавном жена деце и старца) било се стекло у овчарској долини званој Бањица, наспрам манастира Благовештења, затим изнад манастира Сретења и у пећини Дебелог брда названој Кађеница.

Турци из Чачка су у свануће тога дана прешли преко планине Јелице, дошли у село Дучаловиће и ту убили неког Ђунисија, па се одатле спустили у долину ка манастиру Благовештењу и ударили на збег наспрам њега. „Ту су ухватили, харали и секли кога су могли. Чељад српска бегала је куд које у гору, а највише низ долину ка Морави. Турци се упуте за њима у воду, али из бусије иза једне стене припуца Радован Шибинац из Дучаловића и убије им понајпрвога буљубашу... Сад пристигне још Срба и пушкарајући за њима, сву им стоку преотму и где кога обране, али робље које су похватили Турци одведу“.¹²³ У пуцању на Турке учествовао је и игуман тројички Филимон Поповић.¹²⁴

У исто време један турски одред напао је и на збег око манастира Сретења. Ту је многе људе поробио и побио, али неки побегну низ Овчар ка Морави, према манастиру Никољу. Онда се деси калуђер Неофит с троје — четворо манастирске момчади. Они су повикали робљу да не скаче у Мораву, него да бежи уз реку под неке стене, где Турци озго не могу прићи, а они ће оздо бранити. Тако робље побегне под те стене. Када су Турци пошли уз Мораву за њима, Неофит и његови људи опале преко Мораве из пушака, па неколико Турака убију, а неколицину ране. Онда се остали врате натраг, а калуђер са својом момчади превезе робље на леву страну Мораве.¹²⁵ Друго робље из овог збегла побегло је „низ поток те дође на Мораву према манастиру Преображењу; но онде не имајући ко да га брани, поскаче у Мораву и којегод није знало пливати подави се. Ту је Морава носила и мајке и колевке и девојке и Турке који су за њима скакали у воду да би их похватили“.¹²⁶ До подне било је готово и са збегом у дљинској пећини Кађеница. Ту се сакрило око стотину нејачи из Дучаловића, Дљина, Ђераћа и Лучана. Турци су донели стог сламе и на улазу у пећину га потпалили. Дим и ватра подавили су и угушили сав народ у пећини.¹²⁷

Други важан догађај, по Милошевом одласку ка Сави, био је сукоб са ваљевским Турцима, који су пошли Чачку у помоћ. Њих су предводили Селим Ђехајић и Мусага Балабан. Идући преко планине Маљен, они су око 20/21. маја стигли у село Дружетиће, тада у ужичкој нахији. Ту их је дочекала устаничка одбрана, потукли и вратили натраг. У овој борби Србе је предводио војвода Милић Дринчић из Теочина.¹²⁸ Са Дринчићем су били, осим његових људи из рудничке, и одметнути Срби из ужичке нахије. Тако се, у неким изворима, помињу Јован Мићић, бивши буљу-

баша из Чајетине, и још неколико харамбаша са 70 хајдука.¹²⁹ Овде су се нашли и кнез Никола из Затлавка прота Илија из Субјела¹³⁰ и Јован Демир из Дражиновића.¹³¹ По овим подацима, разбијене Турке у Дружетићима ка Ваљеву су гонили и кнез Радован Грбовић и Рако Тешић Мионичанин, које су Турци довели са собом као водиче.¹³² Овај успех устаника спречио је долазак ваљевских Турака у Чачак, али је утицао и на ширење отпора у ужичком делу Црне Горе и селима око Пожеге.

После рашчишћавања ситуације у београдској и ваљевској нахији, Милош је око 1. јуна кренуо натраг ка Чачку. Са собом је повео нешто војске и повукао два топа са муницијом. Један од ових топова био је са Палежа, а други је дао Васиљ Павловић из Бајевца (при паду Србије 1813. године био је затрпан у земљу).¹³³ Док је Милош боравио око Палежа и Ваљева, Рудник је био без Турака, али су турски војници у Крагујевцу, Карановцу, Баточини и Пожаревцу поградили шанчеве, „седали ту и бранили се од српских чета које су им се где показивале“.¹³⁴

У самој чачанској вароши, осим муселимове посаде и наоружаних домаћих Турака, који су живели у три махале (Чаршија, Палилула и Кајнак), била је стационирана и Ђаја-пашина војска, што је све укупно чинило око 5.000 људи. Иако су устаници спречили долазак помоћи из Ваљева и Београда, ипак је у петнаестак дана Милошевог одсуства у Чачак дошло нешто појачања из гарнизона у Новој Вароши, Сјеници и Новом Пазару.¹³⁵ Један одред војника послао је и лесковачки паша,¹³⁶ а одазвали су се и ужички Турци, које је позвао Скопљаков син, Мухамед-бег, њихов некадашњи старешина.¹³⁷ Укупно узев, према подацима које је имао прота Матија Ненадовић, „на Чачку су Ђаја-паша и везиров син имали до 7.000 Турака“.¹³⁸ Међутим, по неким другим проценама, Турака је у то време код Чачка било преко 10.000 и били су надмоћнији од окупљених Срба.¹³⁹

Да би се сместили придошли војници, поред ранијих шанчева око цамије, ископано је и неколико нових. Један од ових шанчева налазио се и на самој обали Западне Мораве. Осим тога, ради своје безбедности, држани су многи српски таоци, као кнез драгачевски Ђока Протић из Гуче и кнез чачански Петар Нешковић.¹⁴⁰ И сам Аксентије Миладиновић, кнез из београдске нахије, кога је у Чачак довео Ђаја-паша, држан је под присмотром.¹⁴¹ Међу таоцима било је доста и српских жена, похватаних код кућа или по збеговима. Заробљена од војника Ђаја-паше на свадби у

Калањевцима, у Чачку се налазила супруга попа Петра Матића из Берисаве (заселак Шутаца) у Качеру.¹⁴² У неком збегу или друде ухваћене су и заточене Дмитра, кћи Милана Обреновића,¹⁴³ и Танкосава, снаха Максима Јанковића — Црковића, кнеза драгачевског из Зеока.¹⁴⁴

У српској устаничкој војсци око Чачка стање, такође, није било као раније. Иако је Милош био одсутан, његов брат Јован, као и друге старешине, са неколико стотина Срба у шанцу на на Љубићу, извесно време мотрили су на Турке у Чачку и околини. Међутим, после турске пљачке села Коњевића и робљења драгачевских збегова у Овчару, Јован је запазио да су Турци из Чачка све агресивнији, јер им је стално придлазила помоћ са више страна. Стога се он „измакне са Љубића и у Дубрави надомак села Бершића ушанчи“.¹⁴⁵

Према овом податку, у тренутку кад се Милош вратио Чачку, „шанац на Љубићу био је празан“. Слично тврди и К. Н. Ненадовић: „Кад Милош дође одмах заузме шанац на Љубићу који је његов брат Јован напустио, те пошаље да му Јован са војском из рудничких планина дође“.¹⁴⁶ Ово прихвата и К. С. Протић наводећи да је Милош одмах позвао к себи на Љубић свога брата Јована са његовом војском.¹⁴⁷ Вук Караџић, међутим, овај детаљ не помиње, већ само каже да „Милош дође на Љубић“.¹⁴⁸

У расположивој литератури о другом устанку неслагања постоје и у погледу места одакле су били устаници који су са Милошем или по његовом позиву дошли на Љубић. По мишљењу Вука Караџића, „Милош је са собом повео Павла Цукића и његове Посавце“.¹⁴⁹ Насупрот томе, К. С. Ненадовић тврди да је Цукић са Милошем ишао само до Љига, а одатле продужио у пожаревачку нахију. По њему, до Чачка је дошла само ваљевска војска.¹⁵⁰ Коста С. Протић, међутим, компромисно узима да су на Љубић дошли Цукићеви Посавци и нешто ваљевске војске, и то Љижани са Луком Грбовићем на челу.¹⁵¹ По др Михаилу Гавриловићу, међу Ваљевцима је био и Сима А. Ненадовић из Бранковине.¹⁵²

По доласку на Љубић, Милош је одмах сазнао и увидео да су, у међувремену, Турци у Чачку знатно ојачали своје снаге. Стога је одмах, поред малобројне војске коју је довео и Јованових људи, позвао у помоћ и крагујевачку и ужичку нахију, као и Подибар и Студеницу.

Одазивајући се Милошевом позиву, помоћ Србима на Љубићу и Чачку убрзано је пристизала. Најбројније су биле устаничке

чете из крагујевачке, рудничке и пожешке нахије, али су дошли и војници из ужичке нахије и добровољци из граничних делова Старог Влаха. Из крагујевачке нахије стигли су устаници Јасенице, Лепенице и Груже. На челу Јасеничана био је кнез Тодор Шарга из Маслошева, Лепеничане је водио кнез Ђорђе Парезан, а пред Гружанима је био Јован Димитријевић Добрача из Добраче. За Добрачу се зна да је био марвени трговац и да је своје војнике на Љубићу хранио из сопствених кошева.¹⁵³

Осим њих, према сећању неких учесника, на Љубићу су биле и мање старешине: кнез Милутин Савић Гарашанин из Гараша, Атанасије Дукић и Лука Радовић из Бање, Василије Сараманда, Павле Равић и Петар Радоњић из Буковика, Крста Лекић из Јеловика и Божо Ђурић из Вукосаваца.¹⁵⁴ Са Јасеничанима на Љубић је дошао и Танаско Рајић из Страгара.¹⁵⁵ Уз кнеза Милоша био је и Матија Каратошић из Копљара.¹⁵⁶

Према попису устаника из 1815, који је вршен 1865. године, обичне војнике на Чачку дала су села Орашац, Бања, Врбица, Гараша, Топола, Буковик, Липовац, Копљари, Вукосавци, Лапово, Чумић, Жабари, Бошњани, Јагњило, Јарушица, Рајковац, Јунковац и други. Само из Орашца, према казивању учесника, „више од 20 фамилија имало је војнике који су на Чачку војевали“.¹⁵⁷ Од виђенијих Гружана на Чачку су се нашли: архимандрит Мелентије Павловић из Врбаве и калуђер Герасим, доцнији епископ из манастира Каленића, затим Васа и Благоје Томић из Кнића, Тома Вучић Перишић из Вучковице, Мијаило Кузовац, барјактар из Рашковића...¹⁵⁸ Према памћењу Гружана, на Чачку је био и Мијаило Оташевић, кнез из Забојштице.¹⁵⁹ Обичне војнике дали су Кнић, (преко 50), Грабовац, Рашковић, Драгушица, Чукојевац, Раваница, Годачица, Гледић, Врбава, Добрача, Бајчетина, Стубље, Угљарево, Вучковица, Гунцати и друга.¹⁶⁰ Према К. Н. Ненадовићу, укупан број Гружана и осталих војника из крагујевачке нахије на Чачку био је око 500.¹⁶¹

Из Ужичке Црне Горе и околине Пожеге дошли су и довели своје бећаре Павле Штуле из Озрема, Јован Митровић — Демир и Стеван Радуловић из Дражиновића, Стеван Маслаћ из Папратишта и Танасије Шолуп из саме Пожеге.¹⁶² Међу њима на Чачку се помињу и сеоске старешине Продан Маслаћ из Тучкова, Вук Стевановић из Миљаковца, Ђоко Сенић из Глумча, Ђорђе Миличић из Засеља и Илија Мијатовић из Тврдића.¹⁶³

На Љубић је међу првима стигао и Јован Мићић из Мачката златиборског са својим хајдуцима.¹⁶⁴

У рудничкој устаничкој војсци на Чачку налазили су се војници из кнежина Качер, Брусница и рудничка Морава. Главни старешина био је Милош Обреновић, а његов заменик брат му Јован. У Качеру, после Ломине погибије, старешинско место заузео је његов синовац Милован Ломић из Драгоља. Приликом проласка кроз тај крај, Таја-паша је узео као путовођу кнеза Живана Стојановића из Живковаца. Међутим, на Руднику, Стојановић је побегао од Турака и дошао на Љубић. Ту му је Милош наредио, да заједно са Милованом Ломићем, скупи људе и доведе их на Љубићко брдо.¹⁶⁵ Један од качерских кнезова тога времена био је и Ломин зет Периша Ракић.¹⁶⁶ Према тврђењу М. Ђ. Милићевића, Милован Ломић и Живан Стојановић учествовали су и у коначном боју на Чачку¹⁶⁷ док о учешћу Перише Ракића нема података. Војнике из рудничког дела Црне Горе, односно брусничке кнежине водили су: војвода Милић Дринчић из Теочина, кнезови Танаско Михаиловић из Бершића, Јован Лазић из Сврачковаца и други. Веома утицајан човек у том крају био је и газда Никола Милићевић Луњевица из Луњевице. Војници из ове кнежине били су из Такова, Бершића, Мајдана, Полома, Теочина, Леушића, Бруснице, Коштунића, Бањана, Јабланице, Грабовице, Лозња...¹⁶⁸ Међу устаницима рудничке Мораве, на Чачку су били војвода Рако Левајац из Доње Горевнице, са „Моравцима“,¹⁶⁹ кнез Станоје Нектаријевић из Катрге, Трифун Новаковић из Бреснице и коџобаша Радоје Врана из Мојсиња.¹⁷⁰ У попису устаника из 1815. помињу се још Илија Поповић Прељанац из Прељине, кнезови Петар Дуњић из Милићеваца, Ђорђе Остојић из Обрве и Вукосав из Тамника, као и Антоније Протић, протојереј из Цветака.¹⁷¹ Војнике из ове кнежине дали су Миоковци, Трбушани, Горња Горевница, Милићевци, Брђани, Соколићи, Ракова, Љубић, Коњевићи, Прељина, Присловица, Вранићи, Доња Трпача, Мојсиње, Обрва, Катрга, Јанчићи, Тамник, Цветке, Станчићи, Бресница, Доња Горевница, Мрчајевци, Рошци и Пријевор.¹⁷²

Пожешка нахија у то време имала је такође три кнежине: Мораву чачанску, Драгачево и Подибар. На челу војске пожешке нахије био је Аврам Лукић, кнез из Заблаћа.¹⁷³ Из Мораве, колико се зна, под његовом командом били су војници из Кулиноваца, Атенице, Балуге (заблашке), Слатине и Горичана. Попис из 1865. године помиње неке од њих (Јована Мишовића, Милисава Војино-

вића, Јована Лишанина, Милована Марковића, Гају Белопавловића.¹⁷⁴ За овог Јована Лишанина постоји и споменик у Атеници, на коме пише да је на Чачку погинуо.¹⁷⁵ М. Ђ. Милићевић за Јоксима Милосављевића из Балуге каже „да је међу првима к Милошу на Љубић дошао“.¹⁷⁶

У нахијској војсци на Чачку, војевали су и Драгачевци. О њиховом учешћу говоре епитафи на понеком споменику. Тако на споменицима у Горачићима и Губеревцима пише „да су са Милошем на Чачку“ били Ђорђе Веселиновић, Петар Јоксимовић и Гаврило Д. Ракићевић. На Чачку се помиње и драгачевска чета кнеза Максима Јанковића Амице из Зеока и проте Јанка Михаиловића Молера из Нетришора.¹⁷⁸ Према тексту на његовој надгробној плочи, међу Србима на Љубићу био је и кнез каонски Петар Пајовић.

Најзад, неки извори бележе да је на Чачку био и кнез старовлашки Максим Рашковић.¹⁷⁹

На Љубић су биле позване и бивше војводе из Подибра и Надибра Радосав Јелечанин из Матаруга и поп Филип Петровић из Брезове студеничке.¹⁸⁰ Међутим, по свој прилици, овамо нису стигли, јер је у то време помоћ Адем-паше пазарског кренула ка Карановцу.

Укупно узев, према процени Вука Караџића, на Чачку је било око 3.000 устаника.¹⁸¹ Ову бројку понавља и учесник Мишо Симеуновић из Врбице.¹⁸² Осим пешака, било је и око 200 коњаника, које је предводио Јован Обреновић.¹⁸³ Међу коњаницима било је и Јасеничана, које је довео кнез Тодор Шарга.¹⁸⁴ Поред пушака и сабаља, устаничка војска на Чачку имала је и два топа, дотерана са Палежа, чијим је посадама командовао Танаско Рајић. Ови топови постављени су на самом венцу Љубићког брда. За смештај пешадије на врху брда Љубић поправљен је ранији шанац, а затим су, у близини, ископана и два нова. У старом шанцу, под Милошевићим вођством, налазили су се Рудничани, Пожежани и Ужичани. Јован Добрача са Гружанима и нешто Јасеничана и Лепеничана био је у другом љубићком опкопу. Мање групе војника и коњаника биле су у извидници, по луковима око корита реке Мораве.¹⁸⁵

Око 2. јуна, дошло је и до првих чарки, па до боја између српских и турских чета. По писању Вука Караџића, борбу су започели Турци „који изађу из Чачка те ударе на Србе, но Срби их тако разбију да их не само дотерају до Мораве него и преко Мораве, и сатерају их у њихов шанац“.¹⁸⁶ Међутим, Сима Милутиновић

Сарајлија тврди да су сукоб изазвали бећари Срби „који пођу к Морави и преко Мораве опале из пушака на Турке, а ови на Србе и тако се бој отвори“. Кад бећарима „још Срба у помоћ дође, Турци хатлије (коњаници) пређу преко Мораве и јурише на Србе“. Онда Срби из шанчева на ове Турке припуцају из топова. Чувши топове „Турци се натраг врате“.¹⁸⁷ Доста касније, ђенерали Јован Мишковић и Коста Протић реконструисали су ову битку на терену, па су закључили да се „ово пушкарање од почетка појединачно, па после све живље, док није прешло у прави бој“ одиграло на начин како то представља Сима Милутиновић.¹⁸⁸ Сажимајући писање историчара XIX века о овом догађају, Драгомир С. Поповић додаје да је на крају битке „српска коњица гонила Турке преко Мораве до турског шанца, а Јован Мићић је пред самим вратима одсекао неколико турских глава“.¹⁸⁹

Да би обезбедио и ојачао турски положај у Чачку, још исте ноћи, тј. 1/2. јуна, Ђаја-паша је упутио свога капи-бимбашу Кара Мустафу преко Јелице у Драгачево — да тамо „чува јужну страну пута према Сјеници и Пазару“.¹⁹⁰ Чувши за Кара Мустафин одлазак према Драгачеву, Срби на Љубићу одреде да за њима крену „Аврам Лукић, Јован Мићић и Павле Штуле са триста друга и негде у бусији дочекају га и разбију“.¹⁹¹ Описујући шта је даље било са Кара Мустафом, Сима Милутиновић наводи: „Српска потера убрзо је приспела на место где је претходне ноћи Кара Мустафа коначио. Међутим, његови Турци видећи да за њима трчи устаничка војска прсне на разне стране. Са Кара Мустафом је остало свега четрдесетак коњаника. Они скупа одмах наставе да беже према Сјеници и Пазару. Већ у Котражи, у планини, на сред друма, дочека их у заседи Вујо Милинковић Бјелокаменац са четницом од 15 Срба. Они из бусије припуцају и Кара Мустафу па још неколико Турака убију, док остали утекну главом без обзира. Кара Мустафину главу Вујо је однео и предао Авраму Лукићу, а овај је послао Милошу на Љубић“.¹⁹² Према податку који је нашао Радивоје Бојовић, погибија Кара Мустафе збила се 5. јуна 1815. године.¹⁹³

После успешног отпора Турцима претходног дана Срби се нису вратили у љубићки шанец, већ су се задржали у равници, поред северне обале Мораве. Објашњавајући ову промену устаничке позиције према Чачку, Вук Караџић пише: „Србима не дадне несрећа али може бити и срећа да се опет измакну на Љубић, него Цукић и Никола Луњевица навале на Милоша те начине

два шанца код Мораве с леве стране и онде остану. Тако војска сва изиђе из оних шанчева на Љубићу и само неколико стражара остане да чувају у њима храну и џебану“.¹⁹⁴

Према мишљењу Вука Караџића, српски устаници су променили положаје по „наговору Цукића и Луњевице“. Међутим, по свему судећи, овај „наговор“ није био једини разлог за напуштање безбеднијег Љубића и силазак у отворено моравско поље. За такву одлуку свакако има и других разлога. Један од њих, по тврђењу неких аутора, био је — да су Срби, „после првог успеха“, „охрабрани“ и са „пораслим самопоуздањем“, нашли да има услова за прелазак из одбране у напад. У том циљу, ради напада, требало је прићи ближе Таја-пашиној војсци у Чачку. Други разлог, био је, изгледа, у томе што су устаничке вође погрешно прецениле или потцениле турску снагу према себи, која је, иако без топова, ипак била наоружанија и бројнија од Срба. У сваком случају, приближавајући се Чачку, Срби су ишли у сусрет коначном обрачуна са војском Таја-паше, до кога је убрзо и дошло.

Силазећи са Љубића ближе пољу, устаници су „преко ноћи саградили један опкоп, у који су сместили оба топа којима је управљао Танаско Рајић. Затим су испод батерије начинили отворен шанец са грудобраном према Морави, у који су се сместили добровољци са нешто Рудничана и Ваљеваца. Мало ниже, кнез Добрача је саградио велики четвороугаони ров и у њега сместио своје Гужане. Иза ових утврђења, у простору између Љубића и реке, саграђено је још једно земљано утврђење у које су се разместили Београчићи, тј. Посавци и Љижани. Милош се са својим штабом наместио у подножју Љубићског брда на Сувом брегу, имајући уза се и неколико својих коњаника“.¹⁹⁵

По подацима које је изнео др Михаило Гавриловић, Срби су начинили два шанца на левој обали Мораве — на броду испод Чачка. Први шанец добро је начињен, али други, мало више, био је врло слаб. У доњем шанцу био је Јован Добрача са Гужанима, а у горњем — старешина је био Танаско Рајић. У том шанцу налазила су се и оба топа. Остатак војске био је распоређен по луговима око шанчева, а и сам Милош Обреновић, остао је с том војском.¹⁹⁶

Детаљнији опис нових српских положаја према Чачку уочи одлучујуће битке дао је и Радивоје Бојовић. „Пошто се Турци не усуде да поново нападну Љубић... Јован Добрача сиђе са врха брда у ноћи између 22. и 23. маја (по старом календару) и сагради

четвороугаони шанац код Дрварског брода* са циљем да држи под контролом прелаз преко Мораве. У њега је смештена половина Гружана. Наредног дана из шанчева са Љубића сишла је и остала војска, изузев нешто страже. У грудобрану са горње стране Добрачиног шанца сместили су се Рудничани и Ваљевци. Западно од Бунковца,* ископан је грудобран за део устаника из трећег љубићког шанца. Изнад њих, на једном брду, сместио се и кнез Милош са нешто својих људи. Уз њега се налазила и коњица.¹⁹⁷

Разматрајући ове податке, Бојовић мисли да о положају ових шанчева у моравском пољу нема јединственог закључка. Посебна непознаница јесте и место где је био Рајићев шанац. Тако Сима Милутиновић налази да су „топови били постављени на нови положај са циљем да уништавају турску живу силу, а не да бомбардују шанчеве у Чачку“. По К. Н. Ненадовићу, „Рајић ископа шанац испод брда Љубића с леве стране обале моравске, према великом турском шанцу који је на десној обали Мораве био, и у исти се са војницима и оба топа смести“.¹⁹⁹ Бартоломео Куниберт такође неодређено наводи да су се два топа налазила у горњем опкопу, готово на подножју самог брежуљка.²⁰⁰ Ни локални историчари нису много детаљнији. Тако Драгослав С. Митровић само констатује да су до скоро „на месту борбе стајали шанчеви и један дрвени стуб који је показивао где је Рајић исечен, али сада је ове трагове време избрисало“.²⁰¹ По Драгомиру Поповићу, „устаници начине шанац мало даље (од грудобрана поред саме Мораве) у самом подножју Љубића. У том шанцу заповедао је Карађорђевог барјактар Танаско Рајић“.²⁰² Најзад, оцењујући све ове податке и недоумице, Радивоје Бојовић закључује „да се још увек не располаже подацима који би омогућили да прецизније одредимо место на коме је био шанац Танаска Рајића“, али одбацује могућност да се шанац могао налазити на обали Мораве“.²⁰³

Од почетка другог устанка прошло је 170 година. Тај временски размак ипак није толики да се сви трагови тога доба сасвим изгубе и затру. Разлоге треба тражити не само у небризи да се наслеђена обележја сачувају (на пример, онај стуб на месту где је Рајић погинуо), већ и у нечем другом. Опште је позната

* Дрварски брод (прелаз) налазио се у селу Дрварима, у данашњој доњој Атеници. Био је на десној обали Атеничке реке, уз садашњи стари пут Чачак — Краљево.

* Бунковац је некадашњи извор, који се налазио у Љубићу, испод доскорашње железничке станице уског колосека.

чињеница да све веће реке, па и Западна Морава, често мењају своје водотокове. Морава је то чинила кроз векове, па је до тога дошло и крајем XVIII века, о чему постоје и неки писани подаци. Наиме, према извештајима аустријских официра — ухода Митесера и Перетића из 1784. године, „Морава је тада текла на Гвозденац трбушански, а потом скретала на југ и текла данашњом Јомином улицом преко трга Буре Салаја кроз Циганмалу а потом савијала на исток“.²⁰⁴ Преко Мораве је те године постојао и дрвени мост на Љубићу. Међутим, овај мост је нестао у Кочиној крајини, а од тога времена преко реке се прелазило само на „бродовима“. Бродови су се налазили тамо где су се обале у равници размицале, па вода бивала плића и лакша за савлађивање. И управо такав случај био је у чачанском атру. Отуда, у време другог устанка, у њему се помињу углавном четири прелаза: Трбушански брод, Траваричин брод, Чачански брод и Дрварски брод.²⁰⁵

Трбушански брод је био изнад Чачка, према западу, на Станковића растокама. Управо из правца Трбушана, на њега је најлазио стари пут на коме је, према памћењу, дуго постојала друмска механа. Пут је преко овог брода прелазио према Бељини, Придворици и самом Чачку. У време боја на Љубићу забележен је и један испад турске коњице из Чачка према устаницима управо преко овог брода.²⁰⁶

Траваричин брод такође се помиње у литератури о боју на Чачку 1815. године. На њему се тада налазио некакав мост, преко кога су Турци из Чачка извршили напад на устанике на брду Љубићу 21/22. маја. Остаје отворено где се овај брод налазио. Његову локацију, по свој прилици, ваља тражити у простору између данашње Аутобуске станице, Фабрике хартије и Улице Девет Јутовића у Чачку. Овај се брод изгубио кад је Морава променила ток после велике поплаве 1896. године.

О Дрварском броду већ је говорено. За њега је извесно да се налазио ближе утоку Атеничке реке у Мораву него ушћу Трнавске реке.²⁰⁷

По К. Н. Ненадовићу, испод Добрачиног шанца постојао је тзв. „Магарећи брод“ преко кога су Турци кришом прелазили.²⁰⁸ Мих. Гавриловић помиње и неки „брод испод Чачка“.²⁰⁹ Да ли је то Траваричин брод или неки други, настао пре или касније, када је Морава пробијала ново корито, тешко је одговорити.

Осим бродова, Морава је на својим обалама имала и густе и простране лугове (шуме) врбака и топољака. Таквих лугова је

нарочито било много у време турске владавине, јер ту земљу, иако плодну, нико није хтео да обрађује због готове трајне турске плљачке и отимачине.

Оцењујући да је, у том тренутку, надмоћнији од Срба устаника око Чачка, а видећи их на положајима до саме вароши, Тајја-паша је одлучио да пређе у одлучујућу битку. Уочи самог напада, „још прије зоре, сав турски пешак дигне се из тија, те недалеко ниже Чачка и грузанског шанца пређе Мораву на Траваричином броду и у шиб се завуче и прикрије“, пише Сима Милутиновић. „Тако пређу и хатлије (коњаници), притаје се и прикраду, али још ниже од својих пешака“.²¹⁰ Слично казује и К. Н. Ненадовић.²¹¹ Излажући распоред Срба пред тај напад, Вук Карацић пише да су устаници опазили да Турци спремају удар на њих. Али, претпостављали су да Турци неће прећи Мораву на броду према српским шанчевима, већ да ће отићи низ и уз реку, па кад се код српских шанчева састану-напашће устанике са свих страна. Због тога су оно мало својих коњаника разделили на двоје уз и низ Мораву, а нешто пешака ван шанца, наместили око Мораве по луговима.²¹²

О датуму кад се ово збило, Сима Милутиновић, Вук Карацић и К. Н. Ненадовић не кажу ништа одређеније употребљавајући речи „тај исти дан“, „други дан“, „трећи дан“. Јоаким Вујић, пак, пише „да су му казали у Чачку 1826. године да је тај бој почео 13. јуна 1815. године“.²¹³ По К. С. Протићу, бој се могао одиграти последњих дана маја или почетком јуна.²¹⁴ Први тачнији податак — да је до ове битке дошло 25. маја, односно 6. јуна — знамо од М. Ђ. Милићевића.²¹⁵ Овај податак прихватио је и Михаило Гавриловић,²¹⁶ а затим готово и сви каснији историчари овог устанка (Д. Поповић, Р. Бојовић). Међутим, изузетно од осталих, Р. Кречковић тврди да се главна битка одиграла на Видовдан, 16, односно 28. јуна,²¹⁷ што се не би могло прихватити.

Пишући о току и развоју саме битке, Вук Карацић каже: „Тога дана, када је било око ручнице (ручка), Турци ударе и уз Мораву и низ Мораву и још једни дођу на брод према српским шанчевима. Они коњици српски, што су били отишли низ Мораву, како се покажу Турцима, Турци учине јуриш на њих те их све растерају, а ни они што су отишли уз Мораву нису прошли боље. Потом Турци ударе и на оне пешаке који су стајали око Мораве, те их потисну и натерају да беже ка српским шанчевима“.²¹⁸ Слично пише и Сима Милутиновић, који додаје да су у

сами развитак турске хатлије одлетеле у поље и расприштале српску коњицу, у којој је и сам Милош био, а да су једновремено и пешаци њихови ударили на грузжански шанац.²¹⁹ По К. Н. Ненадовићу, док су турски пешаци наваљивали на Добрачин шанац, хатлије су разбиле и секле оне Грузжане који су у неком шибљу недалеко од шанца били.²²⁰ У овој првој ватри погинуо је и јасенички кнез Тодор Шарга, који је њихове коњанике предводио.²²¹

У насталом метежу и „крвежу“ Грузжани су из шанца успешно одбијали прве турске нападе, при чему је и много Турака погинуло.²²² Међутим, распршени српски пешаци из врбака и лугова почели су да беже према горњем Рајићевом шанцу. Како у тај шанац нису могли да уђу на врата, пише Вук Караџић, ускакали су у њега где је ко стизао. Кроз њега су пролазили и бежали даље. Тако су развалили горњи шанац.²²³ За њима су поискакали из шанца и они Срби који су топове чували. Тако је у шанцу, и поред покушаја да људе задржи, остао само његов старешина Танаско Рајић.

Када су Турци нагрнули у разваљени шанац, Рајић је, браћећи топове, више Турака из пиштоља убио или сабљом дотукао, али је најзад и сам био исечен у комаде. Тако су надмоћнији и бројнији Турци, хватајући распршене српске војнике по моравском пољу и у Рајићевом шанцу, „преко двеста глава одсекли“,²²⁴ а оба устаничка топа преотели.

Битка, у грузжанском шанцу трајала је све до предвече. Ту битку, са неколико хатлија на самој обали Мораве, пратио је и Ђаја-паша. „Видећи да су турски јуриши на овај шанац остали безуспешни“, пише Сима Милутиновић, „паша се примакне ближе води и стане Грузжанима довикивати: рајо, предајте се и смирите и не гините“. Међутим, врева и бука у шанцу, као и јаук рањених, био је велики, тако да га је мало ко чуо. Васа Томић из Кнића са два друга био је у том тренутку ван шанца, прикривен у врбаку до саме воде. Чувши тај глас, претпостављајући да виче неки турски старешина а можда и сам Ђаја-паша, одврате да хоће да се предају, али само њему лично. На то Ђаја-паша загази са коњем у Мораву према њима и дође до половине воде. „Можда би је и сву прегазио“, каже даље Сима Милутиновић, „да не пукоше две пушке из врбака на другој обали“...²²⁵ „Једна је била Васа Томића, који пашу погоди у котлац (грло), а друга његовог друга Васа Шарге која му пребије ногу“.²²⁶ „Паша, погођен, стрмоглави се с коња у воду и матица реке понесе га ка једном

виру, где га остави. За то време, његов коњ искочи из воде и по, бегне ка Чачку^{.227} Према легенди, која је запамћена у Грузи, рањени паша је покушавао да доплива до обале, али га је неки Тоша из Грабовца са кундаком дотукао.^{.228}

Због борбе која је вођена цео дан, стање у грузанском шанцу било је све теже. Рањеника је било много, а преживели људи имали су за даљу борбу „једва још који фишек барута“. Чувши предвече од Васе Томића да су убили Ђаја-пашу, преостали Грузјани поплаше се да Турци поново не ударе на њих, па—не чекајући да се Турци потпуно удаље — „нагну искакати из шанца и бежати према љубићском брду“. Турци су то опазили и појурили за њима, па су оне које су сустигли посекали. Затим су ускочили у напуштени шанец и све затечене рањенике поубијали.^{.229}

Са наступањем ноћи, овај покољ је престао. Турци су се вратили преко Мораве терајући и српске топове. Кад су се преживели Срби искупили на Љубићу, где је већ био стигао и кнез Милош Обреновић, „није их било више од 180“.^{.230} Остали су се разбежали куд који. Рачуна се да је тог дана око 400 Срба изгубило живот.^{.231} Турски губици такође су били знатни. И њих је, како пише Вук Карацић, „доста изгинуло“.^{.232} Посебно тешка несрећа за њих била је погибија Ђаја-паше, главног заповедника везирове војске на Чачку.

Сутрадан, већ рано изјутра, „Турци из Чачка прешли су на обалу моравску, па неколицина од њих почну звати: хеј Срби, је ли наш паша код вас. Дајте га нама, жива или мртва, а чините што вам је драго. Онда Срби Турцима одговоре нека пашу траже у Морави. Чувши то Турци зађу низ воду те га одиста нађу, извуку и у Чачку украј цамије закопају“.^{.233}

На Љубићу, у старом шанцу, Срба је било веома мало, тако да су се плашили да и овде Турци не дођу и поново их растерају. Стога је Милош одмах послао у оближња села своје момке да јаве за вест да је Ђаја-паша погинуо и да позову све избегле војнике да се врате на Љубић. Тако се за неколико дана, пише Вук Карацић, скупиле опет око 1.000 људи на Љубићу.^{.234}

Премда су Србе разбили и оба им топа узели, међу Турцима у Чачку, после погибије Ђаја-паше, дошло је до деморализације и опште неизвесности. Иако су између себе изабрали за главне старешине Исмаил-бега Срезлију и Мохамед-бега Сулејманпаша, ипак су били у недоумици шта да предузму и где да иду. Осим тога, видећи да се Срби, и поред пораза, поново окупљају

на Љубићу, поплашили су се да не буду опкољени. Да беже према Београду, није било могуће. Као једини излаз нашли су да им је још могуће пробити се ка Новом Пазару и Сјеници преко Драгачева, где се у то време, негде и Адем-паша пазарси са својом војском налазио.²³⁵

ТУРЦИ БЕЖЕ ИЗ ЧАЧКА

Уочи дана када ће Турци из Чачка кренути „утече некака робиња из турског логора и дође Милошу на Љубић, те му рече да се Турци некуд спремају: или ће да беже или ће опет да ударе на Србе“.²³⁶ Та робиња, колико се зна, била је Танкосава, снаха Максима Јанковића — Црнковића, бившег при Карађорђу капетана из Зеока.²³⁷ Међутим, из Чачка је побегла и попадија попа Петра из Берисаве, коју су Турци заробили у калањевачким сватовима. Она је, такође, донела вест да се Турци спремају на бекство.²³⁸ Кад је већ почео турски покрет, негде у зору, искрао се из Чачка и Петар Нешковић, варошки кнез, и јавио Србима да су Турци већ кренули.²³⁹

Чим се разданило, ово су приметили и љубићки стражари, „који повикаше: Утекоше Турци“.²⁴⁰ Међутим, датум овог догађаја, по свом обичају, Вук Карацић не наводи. По Сими Милутиновићу, то је било, по свој прилици, уочи самога Видовдана.²⁴¹ Слично мисли и К. Н. Ненадовић, који додаје и датум: 15. јуни 1815. године (по новом календару).²⁴² У новијој историографији прихваћено је тврђење др Михаила Гавриловића „да су Турци из Чачка кренули 29. маја, односно 10. јуна.“²⁴³

Из Чачка су Турци водили жене и децу, пртљаг, плен, робље, рањенике, калаузе (путовође) и таоце, међу којима су били и кнезови Аксентије Миладиновић и Ђоко Протић. Правац повлачења био је усмерен према југу, тј. ка Јелици планини и Старом Влаху. За кретање из Чачка на југ, у то време, постојала су углавном два пута, којима су могли ићи товарни коњи. Један од њих називан је ивањичким, јер је ишао на Плочу (на Јелици), Горачиће и пре данашње раскрснице у Бекићима код Гуче одлазио преко Котраже и Лисе у Ивањицу. Други, придворички (село код Чачка), преко Јелице, Ртара, Тијања и Краварице избијао је на реку Моравицу, код Хаџијиног брода.

У расположивој литератури, на турској путањи преко Јелице најпре се помиње Плоча, а затим као следећа места, докле

су стигли, наводе се и Ртари. Ово је навело Радивоја Бојовића да закључи да су Турци, повлачећи се из Чачка, формирали све колоне: једну бочну, која је ишла мање чуваним ивањичким правцем, и другу, главну, усмерену преко Придворице и даље.

Бочну, споредну колону сачињавало је људство у јачини формације којом није ослабљена ударна снага на главном правцу повлачења. У свом наступању она се већ на Плочи сусрела са четом устаника, коју је предводио Максим Јанковић — Црнковић из Зеока. Бројно јачи, Турци су приморали ову чету на узмак.²⁴³ Имајући у виду Милошево сећање да су Турке на Јелици прво напали устаници који су се налазили у Драгачеву,²⁴⁴ постоји могућност за веровање да су овај отпор на Плочи, осим зеочке чете, пружили и остали Драгачевци, прикупљени претходних дана у потери за Кара Мустафом.

Иначе, ближих података о даљем кретању ове турске колоне после Пलोце углавном нема. Највише верујемо да је самостално наставила одступање и да је „она управо потучена у Ртима, а не нека друга.“²⁴⁵

Главна колона Турака са артиљеријом кретала се придворичким путем. Њен састав чинило је људство способно за борбу, затим избеглице и робље.²⁴⁶ Речено је већ да су Турци напустили Чачак у раним јутарњим часовима. Међутим, Милошева војска са Љубића кренула је за њима тек 3—4 часа касније. Кад је главна турска војска прешла Јелицу и дошла у село Ртаре (12 км од Чачка), у заседи их је дочекала чета Аврама Лукића. Турци су се побили са њима и почели их чак и из топова да туку. У међувремену, у Ртаре је приспео и Милош Обреновић са војводом Дринчићем, кнезом Добрачом и другим старешинама. Они су одмах почели Турке да опкољавају и нападају. Нашавши се у опасности да буду уништени, Турци су се поплашили, оставили топове, робље, стоку и сав остали пртљаг и почели да беже куд је који могао и знао.²⁴⁷ Срби су тада појурили за њима, секли их и робили. У насталом метежу, поред многих војника, погинуо је и Скопљаков син, Мохамед-бег. Њега је по свој прилици, погубио бивши војвода Рако Левајац из Доње Горевнице.²⁴⁸ Неке турске старешине, међутим, с понајбољом војском, побегле су из Ртара према Тијању и Доњој Краварици. Групу Турака са Хусеин-пашом Врањанцем и ајаном (нижим старешином), која се пробила до Тијања, чекао је и разбио Јанко Михаиловић Молер са својим Негришорцима. Том приликом Молер је, према предању, по-

секао већ рањеног врањанског пашу, а један од његових момака убио је из пушке и његовог ајана. Мања групација Турака ипак се провукла у правцу Краварице и успела да умакне испред српске потере. Ови Турци водили су са собом и кнезове Аксентија Миладиновића и Ђоку Протића. Кад су били у близини реке Белице, Миладиновић је некако побегао и отишао у село Лисице, код свог шурака Илије Јоковића. Кнеза Ђоку Протића, пак, Турци су довели чак до Сјенице и ту га, на реци Вапи, посекли.²⁴⁹

Цео овај дан Драгачевци и остала Милошева војска терали су разбијене Турке све до реке Моравице. Ту су даље гоњење препустили хајдуцима старовлашког кнеза Максима Рашковића, Јована Мићића са Златибора, Станка Сремца и других. Коначан биланс ове битке био је за турску војску поражавајући. Од око 7.000 њихових војника, до Сјенице је стигло само 300.²⁵⁰ Око 1.000 је изгинуло,²⁵¹ а остали су били рањени, нестали или заробљени. Настрадао је и доста турских старешина и првака. Осим Мохамед-бега и Хусеин-паше Врањанца, у овом поразу животе су изгубили и многи други Турци. Тако су, по народном епу, који је певао један од учесника овог догађаја, међу погинулима у тијањским луговима били и Мемед-бего од Сереза (Мехмед-бег Серезлија) и неки Омер капетан, а у бјеличком пољу — хоџа Скопљанин и Асан барјактар из Мостара.²⁵² По истој песми, као њихови победници наводе се Јован Мићић, Рако Левајац, Менто калуђер (Мелентије Павловић) и Симо Паштрмац. У Драгачеву је страдао и Чачанин ага од Лознице, чији се конак налазио на месту где је данас посластичарница „Париз“.²⁵³ У овој гужви, по свему судећи, није преживео ни чачански бег Асан Гоља, за кога ова песма каже „да је од Ђаја паше тражио да похара читаву нахију, јер су му Срби воду узаптели“.²⁵⁴

Поразена турска војска изгубила је и велику количину оружја и ратне опреме. Устаници су заробили преко 30 шатора, толико барјака, много коња и пушака, муниције, оба топа и разног другог пртљага и плена.²⁵⁵

Овом приликом у српске руке пало је више живих и рањених Турака, као и много њихових жена и деце. Милош Обреновић се из Краварице, како пише Вук Караџић, вратио у Ртаре на конак. Увече је послао по војсци телале са наредбом да се турски рањеници, заробљеници, жене и деца доведу пред његов шатор. Већ сутрадан, 11. јуна све турско робље било је икупљено на једно место и око њега постављене страже. Према народном пе-

вању, 12. јуна Милош се налазио у селу Коићима (Зеокама), где су пред њега доведени „тридесет живих“ и „деведест рањених“ Турака, као и све жене са децом.²⁵⁶ Он је најпре наредио да се заробљени Турци посеку, а рањеници да се превију и за њих пограде носила. Затим је рањене, жене и децу потрпао у кола или посадио на коње и све их испратио за Ужице.²⁵⁷

Кад је Милош из Зеока изишао на Јелицу, пред њега је дошао са „својих 37 друга“ Симо Радовић из Каоне и предао му пет товара барута, што је са братом Милићем, 1813. године, био сакрио по буквама.²⁵⁸ Примајући овај леп дар, Милош је именовао Симу за капетана над девет села у Горњем Драгачеву (Губеревци, Живица, Вича, Милатовићи, Брезовице, Каона, Дубац, Луке и Осоница).²⁵⁹ Ова диплома датирана је „у Драгачеву, 1. јунија 1815. године“. (Датум је, наравно, по старом календару).

Из овога се може закључити да је Милош Обреновић са војском и оба топа приспео у Чачак тек тога дана. Према оцени Милана Ђ. Милићевића,²⁶⁰ Чачак је за турску управу у Србији био важна стратегијска тачка, одакле се владало западно-моравском долином и путевима који су ишли ка југу пашалука и ван њега. Осим тога, војска у овој вароши држала је у стези и рудничку нахију, која је допирала до Мораве, и Драгачево иза планине Јелице, куда су Турци имали везу са Сјеницом и Новим Пазаром. Међутим, после шестонедељне борбе са променљивом срећом, Ђаја-пашини Турци били су на крају разбијени, као ретко где до тада.²⁶¹ После ове победе, Чачак је био средиште простране територије без Турака, из које су убрзо потекли нови походи на неослобођене вароши и нахије. Већ на сам глас о турском поразу на Чачку, крагујевачки Турци, који су се дотле добро држали, побегли су из овога града. Ка Ужицу је одмах отишао и Јован Обреновић са око 1.000 војника да би га опсео и спречио домаће Турке да излазе и пљачкају околна села. Остала војска под Аврамом Лукићем пожурила је у помоћ карановачким и студеничким устаницима. Сам Милош Обреновић је, са нешто пратње, већ 2/14. јуна из Чачка отишао у Брусницу.

УЖИЦЕ, КАРАНОВАЦ, ПОЖАРЕВАЦ

На почетку другог српског устанка у Ужицу је „живело око 1.000 турских породица“, које су „давале неколико хиљада бораца“. Осим чувања самог Ужица, они су издвојили „до 1.000 својих

људи и послали у Пожегу, где су држали под својим надзором и тај крај“.²⁶² Поред тога, да би избегли дизање устанички расположених Срба око Ужица, варошки Турци предузимали су и друге мере. Тако су још средином 1815. године ухватили и заточили у ужичкој тврђави као таоце српске кнезове Алексу Поповића и Василија Јовановића — Радојичића из Субјела, Михаила Радовића из Равни, бившег војводу златиборског, и Радована Маслаћа из Палпратишта. Али, како се устанак почео ширити и око Ужица, Турци су наумили да ове кнезове исеку. Сазнавши од неког Турчина шта их чека, они су се једне ноћи, помоћу својих појасева, спустили низ зидине тврђаве према реци Ђетињи. Том приликом Алекса Поповић и Василије Јовановић-Радојичић „изломе се тако да нису могли побећи оданде“. Сутрадан, Турци су их пронашли и обојицу посекли. Међутим, згруваног Михаила Радовића Маслаћ је изнео на леђима и спасао од Турака.²⁶³

И поред свега тога, народ Златибора и Ужичке Црне Горе одметао се у хајдуке и у погодним приликама из планина и шума силазио и до самог Ужица. Тако је, једно време, Јован Демир са Татинца пазио на ужичке Турке. Јован Мићић, прота Илија Поповић из Субјела и кнез Никола из соколског краја отишли су на Дружетиће, где су, заједно са Милићем Дринчићем, како је већ речено, дочекали и разбили ваљевске Турке који су ишли Чачку у помоћ. После Дружетића Мићић, Демир, Павле, Штуле и други устаници из ужичке нахије тукли су се у Милошевој војсци са Турцима на Чачку и по Драгачеву, све до турског пораза.²⁶⁴

Са Чачка су Милошев брат, Јован, Милић Дринчић, Јован Мићић и друге старешине са око 1.000 војника кренули ка Ужицу. То је било 13/14. јуна 1815. Једно одељење устаника из њихове групе одређено је да иде и у соколску нахију да би појачало тамошњи српски шанац. У претходници ове војске био је Мићић са својим бећарима. Чим је стигао до Ужица, он је сатерао Турке из крајњих кућа у тврђаву изнад Ђетиње, а потом начинио и мање земљано утврђење, из кога је пазио на кретање Ужичана. После Мићића, до Ужица је дошао и Јован Обреновић са главнином војске, коју је разместио на Крушчици изнад вароши. Сам логор устаника у опсади Ужица налазио се у Лужници. Одатле се Јован Обреновић јавио Сими Ненадовићу и обавестио га да „ужички Турци добијају појачање из Вишеграда“.²⁶⁵ Већ 24. јуна Јован Обреновић је из Лужнице кренуо на Шарган пред турску војску из Вишеграда, која се приближавала Ужицу.²⁶⁶

Према неким изворима, из Босне је долазило око 11.000 јаничара, које су предводили неки Ђул-бег са сином Зенил-бегом. Ови Турци носили су опкољеним Ужичанима храну и џебану.²⁶⁷ На Љубањама више Ужица била су два српска шанца, чије су посаде контролисале путеве према Старом Влаху и Босни. Осим ових посада, око Ужица се налазило још око 3.000 прикупљених устаника, приспелих са стране и домаћих. Када су Турци стигли и налетели на лубањске шанчеве, Срби су пружили и жесток отпор. Борба је била необично оштра, али кратка. Ђул-бегови Турци разбијени су у првом налету. Сам Ђул-бег и његов син Зенил-бег погинули су, а устаници су, гонећи потучене Турке ка ужичкој тврђави, посекали око 130 турских глава.²⁶⁸ Међу Србима у овом боју посебно су се истакли Јован Мићић и његови бећари. Осим њега, у литератури се помиње и Гаврило Курћуба из Криве Реке, за кога тврде да је посекао и самог Ђул-бега.²⁶⁹

Основне податке, које знамо, о боју на Љубањама дао је М. Ђ. Милићевић. Остали историчари и сведоци другог устанка као Вук Караџић, К. Н. Ненадовић и други, овај бој не помињу. Милићевићево писање о Љубањама није потврђено ни у другим изворима. Пре свега, сама бројка о 11.000 Ђул-бегових војника није много вероватна. У том тренутку могуће је да ни Срба није било 3.000, како се наводи. Милићевић није дао ни време ове битке. О томе много не говоре ни други извори. Остаје нам само да се ослоњимо на камен крајпутах у Марковици, на коме пише да је Драгачевац „Милосав Јаћимовић из Пухова погинуо на Ужицу месеца августа 1815. године“.²⁷⁰ Овај датум приближно потврђују и други извори, што је навело др С. Игњића да закључи да је то била „задња битка у ужичком крају“.²⁷¹

И о учесницима битке за Ужице подаци су често непоуздани и нетачни. Тако Милићевић каже да је на Љубањама Турке дочекао и разбио војвода Лазар Мутап из Прислонице. Ово тврђење прихватио је Феликс Каниц, али и неки други аутори. Међутим, према истраживањима Миодрага Јаћимовића, Мутап није могао учествовати у овој бици, с обзиром да је још 7/8. маја 1815. умро од рана задобијених на Чачку.²⁷² Осим Златибораца и Ужичана, у овом окршају учествовали су и устаници из рудничке нахије, али без Јована Обреновића и Милића Дринчића, који су, по позиву кнеза Милоша, пред бој с Турцима на Дубљу 26. јула кренули ка Поцерини и Мачви. Из Пожеге и њене околине на Љубањама су били и војници из Дражиновића, Папратишта, Туч-

кова и других села. По неким крајпуташима, у овом окршају били су и Драгачевци. Тако се на губерревачком гробљу може прочитати да ту почива Гаврило Д. Ракићевић из Губереваца, борац првог и другог устанка. . . „одликован у боју на Ужицу“.²⁷³

После погибије Ђул-бега, који им је пошао у помоћ, ужички Турци су изјавили готовост да закључе примирје са Србима под сличним условима као и 1805. године, што су ови, нешто касније, и прихватили. Тако је у Ужицу, као и у Пожеги, и после окончања другог устанка остала мешовита српско-турска управа.

У јуну 1815. једно одељење устаничке војске под командом Аврама Лукића отишло је из ослобођеног Чачка у помоћ Радосаву Јелечанину из Матаруга, који је са својим људима пазио на Турке у Карановцу (Краљеву). У Карановцу се налазио Латиф-ага, муселим чачански, са посадом од 600 људи. Остатак његове војске остао је у Чачку, очекујући помоћ из Београда. Карановац је у то време имао и земљано утврђење, које су чували Латиф и домаћи Турци. Осим тога, кад је Ђаја-паша кренуо за Чачак, Латиф је позвао у помоћ и Адем-пашу новопазарског. Још у почетку борби на Љубићу и Чачку, Милош је позвао бивше војводе Радосава Јелечанина и попа Филипа студеничког да сакупе колико могу народа тога краја, па да се ставе насупрот Турцима Карановчанима и онима који би овима пошли у помоћ.²⁷⁴ Јелечанин и поп Филип су на путевима понаместали страже и заседе, које су мотриле на кретање Турака, с тим што су претходно српске жене и децу склонили у збегове. Сам Јелечанин логоровоао је са својом четом на планини Столови.

Отприлике у време када је Ђаја-паша стигао у Чачак, кренуло је и „1500 новопазарских Турака ка Карановцу. Њихове вође биле су Адем пашин њехаја (помоћник) Махмуд ага Љаја и бимбаша Јусуф ага Баљеја“. „Кад су Турци из Новог Пазара идући низ Ибар стигли до Столова, Јелечанин је био на стражи и у заседи. Ту се одмах започе јак бој између Срба и Новопазараца, у коме су се устаници упорно одупирали Турцима“. Међутим, у току ове борбе, на Србе је ударио с леђа и Латиф-ага са својим сејменима. Устаници су се и даље борили, али-нападнути са две стране-морали су се, пред надмоћнијом силом, повући у бивше утврђење Маглич, на Ибру.²⁷⁵ Турци су продрли у Карановац и ту се задржали, не предузимајући ништа против Јелечанинових Срба. Трећи дан по боју умро је и муселим Латиф од ране коју је задобио још 1813. године. Срби, пак, иако разбијени и сатерани у

Маглич, опет су се прикупили и поново опсели Карановац не дајући Турцима да излазе из вароши.

У то време Србима око Карановца стигао је у помоћ и Аврам Лукић са војском пожешке нахије. По његовом доласку „Турци су били затворени у Карановцу и нису више смели да се излажу борби на отвореном пољу“. Устаници су их све више притешњивали, али да освоје саму варош и утврђење у њој-нису били у стању. Положај опкољених Турака постајао је све тежи, па су на крају решили да се предају, с тим што би им се допустило да, без сметње, оду са својим оружјем. Међутим, рачунајући на добре односе Адем-паше и Милоша Обреновића од раније, „нису се хтели предати ником другом до Милошу.“²⁷⁶

Испративши помоћ устаницима око Ужица и Карановца, Милош је из Бруснице отишао својој кући у Црнућу, где је сачекао да му се прикупи војска са којом је хтео да крене према Крагујевцу и Пожаревцу. У писму из Црнуће од 18. јуна он је јавио кнезу Аксентију Миладиновићу да ће поћи за Крагујевац, који је, потом, већ 13/25. јуна био у српским рукама. Тога дана Милош је јавио из Ботуће на Морави да је готов да иде према Пожаревцу. Његова војска која је ишла ка Пожаревцу била је из рудничке, ваљевске, београдске и крагујевачке нахије и бројала је око 12.000 људи.²⁷⁸ Осим Милоша, ту су били од старешина Молер, Цукић, Јован Добрача и Симо Папштрамац. По преласку Велике Мораве, њима су се придружили Стеван Добрињац и Марко Абдула.²⁷⁹

Устаничка војска стигла је 30. јуна 1815. до Пожаревца, у коме се налазило око 2.000 Турака, утврђених у шанчевима. Настала је жестока борба, која је трајала три дана. Турци су непрестано јуришали на Србе, али су били сузбијани и враћени у шанчеве. Губитака је било на обе стране. Међу Србима погинуо је и Јово Вукомановић из Срезојеваца, брат кнегиње Љубице. Турци у Пожаревцу најзад су увидели да је узалудно да се и даље бране, па су започели преговоре са Милошем. Већ 19. јула допуштено им је да са оружјем оду у Ћуприју.

После Пожаревца, Милош Обреновић се упутио Карановцу. Чим је тамо стигао, домаћи и затечени Турци са стране предали су му варош и утврђење и повукли се за Пазар. Ово је „било око 13/25. јула 1815. године“.²⁸⁰

РУДНИЧАНИ НА ДУБЉУ

До средине 1815. године у Босни је, по налогу Порте, прикупљено доста турске војске, коју је предводио Хуршид-паша, освајач Србије 1813. године. Његова главна сила била је стационарирана у Бијељини, на западној страни Дрине, са циљем да поново упадне у Србију и да сломи и овај устанак. Због тога је Хуршидов паша Мараш Али Ибраим са 1.000 Бошњака и 300 Никшићана прешао Дрину и у Мачви стигао до села Дубља, где је натерао Мачване да му кулуком саграде већи опкоп. Одатле је спречавао Мачву и Подгорину да се дигну на устанак.²⁸¹

Још у току примопредаје Карановца, Милош Обреновић је сазнао да се део босанске војске ушанчио на Дубљу. Стога је најпре позвао Јована Обреновића и Милића Дринчића, који су до тада опсађивали Ужице, да крену према Мачви, а затим је и сам са нешто рудничке и крагујевачке војске из Карановца пошао ка Дубљу. Са њима су ишли Мелентије Павловић, игуман из Браћевнице, Сима Паштрнац из Грузе и неки други. Идући преко ваљевске нахије, Милошу су се придружили брат му Јован и Дринчић са Рудничанима и војвода Сима А. Ненадовић из Бранковине са устаницима из Поцерине. У Липолисту Милоша Обреновића су дочекали бивши војвода Петар Молер и буљубаша Илија Срдан са својим четама.²⁸² У близини Дубља налазили су се већ Никола Катић из Рогаче београдске са 20 другова, Сима Катић Прекодринац са голаћима и бећарима и прота Смиљанић са нешто пешака.²⁸³

Петар Молер и Јован Обреновић са својом коњицом и пешацима пришли су 25 јула турском шанцу и негде око три сата после подне ударили свом силом на Марашеве Турке. „Чим су Срби почели ускакати у шанца“, пише Вук Караџић, „Турци се смету па отворе врата на шанцу и стану бежати“. Срби их онда „на вратима и мало даље иза шанца тако побију да од хиљаде Турака није више од 18 утекло преко Дрине“. Самог Мараш-пашу и још двадесетак Турака Срби су ухватили и довели Милошу, који им је поштедео животе и испратио их преко Дрине.²⁸⁴ По К. Н. Ненадовићу, „у овој битки мало који Турчин избегне; сви изгину између којих и паша Хасо Дрвеница са свима Никшићанима. Срби задобију доста плена и заробе 83 Турчина“.²⁸⁵

Губици српских устаника у мртвим и рањеним били су знатно мањи. Према Вуку Караџићу, Срби су изгубили око 50 својих људи, међу којима и две знатне поглавице: Милића Дринчића и

Симу Ненадовића.²⁸⁶ Међутим, Сима Милутиновић и неки други старији писци тврде да је на Дубљу погинуло свега дванаестину Срба. Осим Дринчића и Симе Ненадовића, брата проте Матије, на бојишту је остао и Симин пратилац — капетан Милисав Зујаловић из ваљевског Тулара.²⁸⁷ Међу рањеницима у овој бици помињу се и Хаџи Милутин Савић Гарашанин и Цинцар Марко Костић.²⁸⁸ Сима Милутиновић, такође, истиче сумњу да је Дринчић од српске пушке погинуо. И у породици Ненадовића, пише он, држало се да су њих двојица, по тајној заповести кнеза Милоша, побијени.²⁸⁹ Слично мисли и К. Н. Ненадовић наводећи да му је то приповедао Јаков Јакшић.²⁹⁰

Где је у свему овом истина, тешко је утврдити. Сигурно је само да су у најбурнијим данима другог устанка погинула три српска првака и јунака из овог краја: Лазар Мутац, Арсеније Ломо и Милић Дринчић. Њихова смрт била је тежак губитак за целу тадашњу Србију.

ПРЕГОВОРИ И ПРИМИРЈЕ С ТУРЦИМА

Победама на Палежу, Ваљеву, и Чачку, затим на крагујевачком Црном Врху, Баточини, код Гроцке и Пожаревца и, најзад, на Дубљу, Срби су до краја јула 1815. године од Сулејманпашиних јединица ослободили већи део Србије. Међутим, Милош и остале старешине другог устанка знале су да, ипак, војни део борбе Срба за слободу не може бити успешно завршен без политичких преговора са Турцима и њиховог признања српских захтева.²⁹¹ У том циљу Срби су стално истицали да њихов бунт није усмерен против султанове власти, већ само против Сулејманпашиног насиља, његове економске експлоатације и националног угњетавања. Да би ово царским Турцима доказали, устанички вођи, где год је било могуће, хумано су поступали са турским цивилним и ратним заробљеницима. Последњи такав пример био је и Милошева предаја ухваћеног Мараш Ибрахим-паше босанском везиру. Осим тога, српске старешине, посебно Милош Обреновић, одржавале су добре односе са оним Турцима за које су знали да су помирљиви према устаницима. Један од таквих био је Али-ага Серчесма, Хуршидов делибаша из 1813. и 1815. године.

После коначног Наполеоновог пораза 1815. године, и сама Порта имала је потребу да смирује нову српску буну и да тако избегне евентуалну интервенцију Русије са позивом на VIII тачку

Букурешког уговора из 1812. Стога је султан, још почетком лета 1815. године, дао упутства румелијском валији и сераскеру царске војске Марашли Али-паши, као и босанском везиру Хуршид-паши, да пре војне акције ступе у преговоре са Србима, уз обећање да ће им се положај побољшати, а зулуми спречити и кажњавати.²⁹²

Поступајући по том налогу, турска царска војска из Румелије дошла је у Ђуприју и Ниш, а босански Турци, већ раније, били су пристигли на Дрину. У то време према Турцима на Морави, којима је заповедао Марашли Али-паша, налазили су се српски устаници са старешинама Вујицом Вулићевићем, Милојем Тодоровићем, Аксентијем Миладиновићем и другим. После Дубља њима се придружио и Милошев брат Јован. Нешто касније на Мораву је из Новог Сада дошао и прота Матија Ненадовић. Према Дрини налазили су се Петар Молер и друге старешине, са подринским и мачванским четама.

У таквој ситуацији обе турске војске, румелијска и босанска, мировале су према Србији нудећи устаницима преговоре. Међу српским вођама у том тренутку постојале су неке недоумице, које је требало раščистити. Пре свега, то је било питање: да ли наставити и пружати оружани отпор, или, ипак, због премоћи Турске, тражити решења са царским Турцима? Затим, ако већ мора и треба ићи у преговоре, онда са ким то чинити: са Хуршидом или Марашлијом?

Међутим, знало се да Турци неће дуго чекати. Стога је Милош, рачунајући на раније познанство са Али-агом Серчесмом, коме се и предао 1813. године, одлучио да прво иде преко њега у логор Хуршид-паше у близини Лознице. Са собом је повео Аврама Лукића из нахије пожешке, Петра (или Мијаила) Оташевића из крагујевачке и Николу Оташевића из ваљевске.²⁹³ Осим ове тројице кнезова, у Милошевој депутацији помињу се и Матија Тополац, такође кнез, затим писари и тумачи Димитрије Ђорђевић и Ђорђе Раздоглија, чибукција Вуле Глигоријевић, кафеџија Јова Пазарац, два момка Богић и Илија и мачвански кметови Јанко Црнобарац и Живан Врачарић.²⁹⁴

Милоша и његову пратњу на Дрини је дочекао Али-ага Серчесма и отпратио их у штаб босанског везира. То је било 21. августа 1815. Разговори између Срба и везира трајали су четири дана. Већ у почетку Хуршид је тражио да му „народ преда оружје, да га он пошаље цару (султану), да цар види и увери се да су Срби

права раја постали“.²⁹⁵ Милош је прихватио везирове услове, али му је говорио да је неопходно да он лично иде у Србију и убеди народ „да прими тај захтев“. Хуршид, међутим, није хтео да Милоша пусти из руку, па је одобравао да иду Димитрије (писар) са Аврамом и осталим кнезовима, да то Србима кажу, а он (Милош) да и даље остане код њега.²⁹⁶ Тек после дужег убеђивања, везир је прихватио да Милош и Димитрије иду у Србију, а да Лукић, Петар Оташевић и Никола Оташевић остану као таоци док се Милош не врати. Хуршид је пристао да примирје траје 20 дана, у ком року је и оружје требало донети.

Тако је Милош са Димитријем, 25. августа, приспео у Мачву. Одатле је, преко Црнуће и Јошанице, кренуо према Морави, где су већ Вујица Вулићевић, Аксентије Миладиновић, Јован Обреновић и други преговарали са Марашли Али-пашом. Супротно од Хуршида, Марашлија није тражио оружје од народа, него је само захтевао да устаници обуставе ратовање и да султану изјаве покорност. Када је на Мораву стигао и Милош, везир и њега позове на разговоре у Ђуприју. У пратњи везировог ћурчибаше и Милен-тија Павловића са неколико тамошњих кметова, Милош се упутио у ратни стан Марашлије.²⁹⁷ После дужег разговарања и уговарања, пише Вук Карацић, обојица пристану:

1) Да Срби пропусте њају (помоћника) Марашлије са седам — осам хиљада Турака на Врачар (у Београду) и да им дају храну за људе и коње и дрва.

2) Српски посланици да иду у Цариград, а Маршали Али-паша са осталом војском да буде у Ђуприји док се ови посланици врате и донесу ферман да цар Србима опрашта.

3) Српска војска, међутим, да буде где се налази, и

4) Марашлија да пише Бошњацима на Дрини да не иду више на Србе.²⁹⁸

Марашлија је, такође, „српским посланицима дао и препоруку да султану поднесу жалбу на Сулејман пашу Скопљака, а и да га умоле да за новог београдског пашу постави Марашлију“.²⁹⁹

У нашој историографији нема тачног датума кад је постигнут овај усмени договор Милоша и Марашлије. Према М. Ђ. Милићевићу 23. августа Милош је још био у Црнући,³⁰⁰ а 27. августа у Јошаници, на домаку Марашлије.³⁰¹ Из ових података, др Мих. Гавриловић је закључио да „Милош није излазио пред Марашлију до 28. августа закључно“ и да су „њихови састанци били 29, 30. и 31. августа и то после подне“.³⁰² Петровићи тврде да и сам Милош

изричито наводи да је 1. септембра разговарао са Марашлијом,³⁰³ из чега произилази да је тог или претходног дана постигнут и сам споразум.

У септембру вратили су се и српски депутати из Цариграда, а нешто касније стигао је и царски ферман о опроштају. Стога Срби су пропустили хају Марашлијиног са војском на Врачар, а Марашлија, пак, упутио је своју бурунџију Хуршиду на Дрини — да не удара више на Србе.³⁰⁴

На глас о помирењу, који је у Босну донео Марашлијин татарин, Хуршид је распустио кућама своју војску, па и оне Србе који су по Милошевом одласку остали као таоци. Међутим, међу живима, у том тренутку, није било Аврама Лукића и Оташевића. Према писању Симе Милутиновића, „у босанској ордији (војсци) доста куге се појавило, те је много умирало, пак и кнез Аврам и Оташевић од ње скончају... Неки од Срба онда су говорили да је обадва кнеза Хуршид... удавити дао... а то је учинио што га је Милош преварио, те му опет није дошао... Све је ово најсходније истини“, закључује сарајлија.³⁰⁵ Међутим, К. Н. Ненадовић износи другачију верзију о смрти Лукића и Оташевића. „Почем се Милош Хуршида паши вратио није, то Турци ископају рупе па у исте душке ставе Аврама и Оташевића, и около земљу насипу и маљевима набију, тако да су обадва у највећим мукама умрли, а Симеуновић се некако искраде и побегне“.³⁰⁶

Тако су Аврам Лукић, рођен у Рајцу на Јелици, настањен у Заблаћу, нахијски кнез у време дахија и совјетник српски за пожешко-рудничку нахију у време првог устанка, као и Михаило Оташевић из Забојнице крагујевачке, платили главом своје јемство за Милоша.

Око 12. октобра, праћен протом Матијом Ненадовићем, Вујицом Вулићевићем и другим угледнијим Србима, Марашлија је са нешто своје војске кренуо из Ђуприје за Београд. Већ 22. октобра стигао је на Врачар, где је затекао свога ћехају са делом турске војске, коју су Срби пропустили још у септембру. Са Врачара, трећег дана, паша је свечано ушао и у варош београдску. „Пошто је Сулејман паша изашао из града и отишао у Ниш, Марашлија је заузео његово место. Потом је распустио и ону војску, која је са њим дошла у Београд. Срби су и од ње, као и од Сулејман паше откупили сво робље“.³⁰⁷

Након десетак дана, око 6. новембра, у Београд је дошао и Милош Обреновић. Истог дана увече, у пратњи дванаестак кне-

зова, примљен је и код Марашлије. Том приликом, они су допунили свој претходни договор:

1) да се Турци не мешају у купљење дација (пореза) него кнезови српски сами да то купе,

2) код сваког муселима да буде по један српски кнез и без овога кнеза да муселим не суди Србима ништа,

3) у Београду да буде 12 кнезова (од сваке нахије по један), па кога нађу да је за смрт да га предају паши да се погуби и дацију од кнезова да дају паши.³⁰⁸

Писање Вука Караџића о садржини овог српско-турског споразума, о коме ништа није записано, потврђују и други мемоаристи и историчари другог устанка, с тим што додају и следеће:

— Марашлија је пристао да и „спахије узимају своје приходе од народа строго по својим бератима“, а не као што је под Сулејман-пашом било кад су спахије узимале и по нарочитим погодбама наметале народу,³⁰⁹

— прихваћено је и „да се не могу поново успостављати читлуци, да се у пашалуку не допусти насељавање Арнаута и Бошњака на које се народ највише жалио а такође и да се српске избеглице из Аустрије могу вратити својим кућама“,³¹⁰

— Срби су могли да „задрже и ситно оружје под условом да се њиме бране од хајдука, од злих Турака пролазника и од звери приликом обављања пољских радова или при чувању стоке по шумама и луговима“,³¹¹

— најзад, Марашли Али-паша је овластио Милоша и остале кнезове „да у унутрашњости земље објаве крај устанка и да организују српске власти за одржавање реда и мира у нахијама“.³¹²

По оцени Мих. Гавриловића, према погодби Марашлије и Милоша, „највиша административна и судска власт у Београдском пашалуку остала је у турским рукама“. У аграрно-економском погледу Србија је и даље „представљала низ спахилука“, којима је „српски сељак био дужан давати десетак и друге уобичајене дажбине. И сви финансијски односи остали су у везировој надлежности: царине, трошарине, скеле и сл. Једино неспорно право које је српски народ добио било је да сам скупља све дажбине Порти и везиру, а које су утврђиване од везирове канцеларије, а у договору са српским кнезовима. Српски кнезови и кметови расправљали су само ситније спорове, одржавали ред у своме кругу и помагали Турцима у гоњењу хајдука“.³¹³

Србија под новим везиром, Марашлијом, обухватала је само раније границе Београдског пашалука са додатком Пореча. На границе из првог устанка није се смело ни помислити. Сходно претходној административној подели пашалука, задржано је свих 12 нахија са око 45 мањих јединица — кнежина. Међу њима биле су и пожешка (чачанска) и рудничка нахија са својим кнежинама.

Поред осталих послова, Марашлија је већ почетком новембра 1815. године поставио и турске нахијске власти — муселиме или војводе у целом пашалуку, па и у ове две нахије. Муселиме је и даље плаћао народ, а сем плате имали су и друге приходе (таксе, глобе, приходе од механа и слично). Сваки муселим имао је и мањи „калабалук“, тј. извештан број послуге, чауше и још кога службеника, које су Срби морали издржавати. Уз муселиме, именоване су и кадије (судије), које су имале своје писаре. Оне су живеле од ресума, тј. од судских такса и других прихода.³¹⁴

Седиште муселима и кадије за пожешку нахију било је у Чачку. Отуда су звани чачанским. У то време, крајем 1815. године, Чачак је био мања варош, насељена претежно Србима, са нешто домаћих Турака, занатлија, трговаца, ага (спахија) и фукаре (сиротиње). Муселимов конак у Чачку налазио се у простору око тадашње џамије (сада цркве) и старе чаршије. Према неким казивањима, конак је имао „два боја (спрата) од брвана и чатме“.³¹⁵ Колико се зна, први муселим наименован од Марашлије био је неки Дивитар-ага.³¹⁶ Осим њега, у том својству, нешто касније, помињу се Осман-ага и Мехмед-ага,³¹⁷ па Хаџи-бег³¹⁸ и Ахмед-бег Чауш.³¹⁹ Према неким подацима, чачански муселими, по Милошевом наређењу, уживали су и приходе од кантара у Чачку, Карановцу, Трстенику и Пожеги.³²⁰

Руднички муселим, као и пре тога, становао је у Брусници, где је, осим њега, живело још неколико турских спахија и других домаћинстава. Као муселим ове нахије, 1815. године или нешто касније, помиње се само неки Гаваз-баша.³²¹ Не зна се да ли је ова нахија тада имала и свога кадију или је, као и раније, чачански кадија судио и у Брусници.

Ради одржавања реда и мира, поред локалних субаша и њихових војника, најближе турске војне јединице биле су у Београду, Ужицу и Новом Пазару.

У оквиру нагодбе са Марашлијом, у Београду је крајем 1815. године образована Народна канцеларија која је требала да буде „највише српско административно и судско тело и да одржава

односе са везиром“. Међутим, њене надлежности нису биле одређене никаквим званичним актом.³²² У њеном саставу у почетку били су кнезови Вујица Вулићевић, Павле Поповић, Петар Молер и Милоје Теодоровић. Секретар је био Јово Миоковић, а писар Лазар Поповић и Гаврило Вићентијевић. Јаков Јакшић је имао да прима од народа „доносеће потребе“ за везира (дрва, сено, брашно).³²³ Међу првим пословима, Канцеларија је народу објавила мир позивајући све Србе у земљи, па и емигранте, „да се слободно врате својим домовима“.³²⁴ Одмах затим Канцеларија је обавестила и да је Милош Обреновић „верховни кнез и правитељ народа српскога“.³²⁵ Међутим, за ове објаве и одлуке није било Портиног и Марашлијиног пристанка.

Осим Милоша и Народне канцеларије, према подацима Данила Вуловића, „представници народа на скупу у Такову изабрали су поред Милоша и Устанички извршни одбор, у коме су међу осталима, чланови били и архимандрит Мелентије Павловић из Велерече и Хаџи Атанасије из Никоља. Овај одбор је, наводно, у време трајања устанка постављао војне старешине по нахијама и кнежинама. Том приликом скупштина у Такову изабрала је и Велики суд народни и Војени савет. За Велики суд зна се да је доносио одлуке у септембру 1815. године у устаничком логору на Белици, а Војени савет је, уз кнеза Милоша, руководио битком на Љубићу.“³²⁶

Остале српске власти, као и раније, биле су: обор-кнезови у нахијама и кнезови по кнежинама и већим местима, с тим што је сада, после примирја с Турцима, уз муселима и кадију „седео“ и по један српски старешина, који би присуствовао кад је суђено Србима. У оквиру ове српске хијерархије постојали су и писари код кнезова и сеоски кметови. Неки српски кнезови и кметови били су то и пре договора са Марашлијом. Тамо где их није имало, именовани су према потреби. Српске власти, које су постојале у време устанка, потврђене су или мењане на скупштини окупљеној у Црнући 19/31. децембар 1815.

Осим турских власти, муселима и кадије, у Чачку је „седео“ и српски обор-кнез за ову нахију. За првог кнеза нахије одређен је Радосав Марковић Јелечанин из Матаруга.³²⁷ Према Сими Милутиновићу, Јелечанин је то постао „још у току борби, дижући народ Подибра на оружје“.³²⁸ Међутим, не зна се да ли је на скупштини у Црнући потврђен као главни кнез или је, још тада, на његово место постављен поп Никола Костић из Мрсаћа. У том

погледу карактеристичан је један акт попа Николе од 21. децембра, тј. 2. јануара 1816. године којим се заклиње да неће учинити никакву неправду кнезу Радосаву и да њих двојица јесу „у једном договору, једној слози и у једној правди“.³²⁹ Већ у 1816. години и после поп Никола се једини помиње као главни кнез нахије, док је Јелечанин кнезовео само у Подибру, али се, према неким изворима, ни ту није дуго задржао.

Поп Никола је уредовао у Чачку или Карановцу, одакле је, поред обављања нахијских послова, извештавао кнеза Милоша и о вестима које су пристизале из Босне, Старог Влаха, Црне Горе и Нишког вилајета. Његов главни писар био је Милосав Перуничкић из Слатине.³³⁰

Осим Подибра, пожешка нахија, према тврђењу Вука Карацића имала је тада и кнежине Надибар, тј. Мораву чачанску, и Драгачево. Међутим, подаци о овим кнежинама крајем 1815. године веома су оскудни. Дуга и пространа равница од Чачка до Карановца и од јужног корита Мораве до планине Јелице условљавала је и поделу читаве кнежине на мање управне делове. Тако у једном писму од 14. маја 1815. кнез именује Петронија Перуничкића из Слатине за старешину над селима: Трнава, Балуга, Дервари, Виљуша, Бањица, Жежевица, Рајац, Премећа, Петница, Качулице, Жаочани, Мршинци, Слатина, Кукићи, Заблаће, Вапа и Липница. Овим писмом Милош помиње и Васиља буљугбашу, коме се имају повиновати села: Паковраће, Придворица, Јездина, Лозница, Бељина, Атеница и Кулиновци.³³¹ Међутим, да ли су ова Милошева постављења из времена устанка остала и после скупштине у Црнући, нема података.

У оквиру ове кнежине, један од старешина био је и Михаило Ђорђевић Самаилац. Међутим, нема потврде да ли је Ђорђевић крајем 1815. године био само кнез самаилски или је под собом имао и села која су гравитирала Карановцу (Самаила, Буковица, Лазац, Роћевићи, Чибуковац, Врдила, Мрсаћ, Адрани, Мусина река, Грдица). За овог кнеза, иначе, сумњало се да је у зиму 1815/16. годину, по налогу кнеза Милоша или попа Николе, „из бусије“ (заседе) убио Милића Радовића из Каоне, бившег војводу из првог устанка, када се овај од Милоша враћао у Драгачево. Ово убиство забележио је Вук Карацић.³³²

У кнежини Драгачево, према сачуваном Милошевом акту од 22. маја, тј. 3. јуна 1815. године, за старешину над 18 села у доњем делу кнежине, потврђен је ранији кнез Филип Тајсић из Пухова.

Његова кнежина обухватала је: Миросаљце, Церову, Краварицу, Трбуовац (Драгојевац), Вирово, Лопаш, Пилатовиће, Капицу, Лисице, село Пожегу, Тучково, Дљин, Лучане, Негришоре, Дучаловиће, Хертаре (Ртаре), Тајсиће (Пухово) и Тијање.³³³

Према овом акту, за старешину над 12 села у средњем Драгачеву постављен је Милован Бошковић из Горачића, по свој прилици брат погинулог војводе из првог устанка Новака Бошковића — Петковића. Његовој територији припадали су: Горачићи, Граб, Рогача, Зеоке, Турица, Гуча, Рти, Котража, Лиса...³³⁴

Осим ових старешина нешто касније, тј. 12. јуна 1815, Милош је именовао Симу Радовића, брата Милића Радовића, да управља у селима: Каона, Милатовићи, Брезовице, Властелице, Губеревци, Живица, Дубац, Луке и Осоница,³³⁵ сва у горњем Драгачеву. Нема података, међутим, да ли су Милован Бошковић и Сима Радовић задржани као кнезови ових села и после децембарских скупштина у Црнући. Нешто касније, највероватније, њихова села су груписана и стављена у надлежност бившег кнеза Максима Јанковића из Зеока.

У саставу српске управе у Драгачеву, 1815. године и после, били су и истакнути учесници другог устанка: Јанко Михаиловић Молер из Негришора, Јован Томашевић из Доње Краварице, Милован Недељковић из Вирова и други.

Старешина нахије рудничке, са седиштем у Брусници, крајем 1815. године, постао је Милошев брат Јован Обреновић.³³⁶ У овом месту, осим неколико турских, имало је тада и око 30 српских домова.³³⁷ У овој нахији пре устанка, постојале су три кнежине: Качер, Брусница са околином и Морава рудничка. Међутим, почетком 1816. године, из горњег дела Мораве издвојено је 18 села у засебну јединицу названу Карадаг (Црна Гора), тако да су према Мити Петровићу, кнежинске старешине у овој нахији сада биле: Јован Лазић зв. Козељац, Василије Поповић, кнез Периша и Ђорђе Остојић.³³⁸

После погибије Арсенија Ломе, качерску кнежину преузео је његов синовац Милован Ломић из Драгоља. Међутим, већ јуна 1815. Милош га је сменио и на његово место дошао је Јован Лазић из Сврачковаца.³³⁹ Док су трајале борбе, Лазић је руководио са 12 села око Рудника. На скупштини у Црнући, Лазићевој кнежини припојено је још 13 села, тако да је под њим било укупно 25 села: Мутањ, Давидовица, Шилопај, Церово, Крива Река, Рељинци, Заграђе, Бољковци, Лалинци, Штавица, Папратица, Козељ, Угринов-

ци, Трудељ, Моравци, Липље, Поланице, Ивановци, Шутци, Смрдљиковац, Калањевци, Берисава, Живковци, Драгољ и Босуца.³⁴⁰

Истакнути учесници у устанку из ове кнежине били су и Милутин Савић Гарашанин из Гараша, ожењен сестром Арсенија Ломе, и Периша Ракић из Рудника, зет по Ломиној кћери, који је живео у Драгољу. Међутим, све њих је Милош крајем 1815. године оставио без положаја и утицаја. И Живан Стојановић кнез из Живковаца, који се тукао на Љубићу, није задржао своје место.

У кнежини Карадаг старешина је постао Периша Савић из Миоковаца, учесник у оба устанка. У њеном саставу била су села: Коњевићи, Ракова, Соколићи, Љубић, Брђани, Суви Брег, Вранићи, Трбушани, Горња Горевница, Пријевор, Милићевци, Миоковци, Рошци, Врчани, Папратиште, Табановићи, Гугаљ и Јанчићи.³⁴¹ Знатан утицај у овој кнежини имао је и Петар Дуњић из Милићеваца, буљутбаша из оба устанка.³⁴²

Кнежином брусничком по свршетку устанка управљао је Василије Васа Поповић из Бершића, брат од ујака Милошеве жене Љубице. У његовој надлежности била су села: Прањани, Леушићи, Коштунићи, Срезојевци, Бершићи, Брајићи, Теочин, Брезна, Дренова, Лошевци, Ба, Полом, Бањани, Лозањ, Бранетићи, Озрем, Сишошевић, Накучани, Калиманићи, Леваја и Ручићи.³⁴³ Један од кнезова у овој кнежини био је и Танаско Михаиловић из Бершића, чија је кћи Круна била прва жена Јована Обреновића.³⁴⁴

На челу рудничке Мораве био је кнез Ђорђе Остојић из Обрве, за кога се тврди да је „међу првима пристао уз кнеза Милоша“.³⁴⁵ Ова кнежина захватала је 22 села: Сирча, Опланићи, Милочај, Поповићи, Цветке, Обрва, Тамник, Катрга, Бресница, Бечањ, Мрчајевци, Вујетинци, Доња Горевница, Остра, Мојсиње, Горња и Доња Тречча, Прељина, Балуга (прељинска), Станчићи и Прислоница.³⁴⁶ Осим кнеза Ђурђа, истакнути прваци у кнежини били су Илија Поповић (Зечевић) — Прељинац, Спасоје Нектаријевић из Катрге и кнез Вукосав из Тамника.³⁴⁷

Најзад, овде треба поменути и још неке познате људе, рођене или настањене у рудничкој нахији, који су у другом устанку и после њега деловали ван нахије. То је, у првом реду, био Јеврем Обреновић, најмлађи Милошев брат, који је почетком 1815. године ухваћен од Сулејман-паше и бачен у Небојшчу кулу, где је у ланцима лежао шест месеци. Из тамнице је избављен тек на интервенцију Марашли Али-паше. Од скупштине у Црнући био је старешина шабачке нахије.³⁴⁸

По угледу и утицају познат је био и Никола Милићевић — Луњевица из Луњевице код Горњег Милановца. Био је најпре хајдук, па сточарски трговац. Учествовао је у оба устанка као борац и старешина. Посебно је значајан у помоћи народном устанку у новцу и набавци барута, олова и других ратних потреба.³⁴⁹ У мирнијим временима обнављао је локалне цркве и градио дрвене ћуприје, корита за појење стоке и сличне грађевине.³⁵⁰

Милошеви пратиоци за време устанка били су Павле Штуле из Озрема и Јован Митровић Демир из Дражиновића код Пожеге. Обојица су крајем 1815. године постали кнезови црногорски у ужицкој нахији.³⁵¹

Н А П О М Е Н Е

- 1—4. Др Михаило Гавриловић, Милош Обреновић, I, Београд, 1908, стр. 100, 101, 103 и 104.
5. Вук и Ник. Ј. Петровић, Грађа за историју, II, Београд, 1882.
- 6—7. Љубомир Ненадовић, Прилози за српску историју, II, св. 7—11 по књизи В. Б. Савић, прота Матија Ненадовић, Акта и писма, 1984, 289, 290. Сви датуми су по новом рачунању времена (*алендару).
8. В. и Н. Петровић, Грађа за историју, 78—81, и Б. Савић, Акта и писма, 292.
- 9—10. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, Београд, 1888, 124, 125 и 173, 174.
- 11—12. Вук Караџић, Историски списи, I, Сабрана дела, Београд, 1969, 55.
13. Историја српског народа, Београд, 1981, V књига, том I, 101.
14. Сима Милутиновић, Историја Србије 1813—1815.
15. Др Михаило Гавриловић, н. д, 134.
16. Историја српског народа, V књига, I том, 101.
17. Вук Караџић, Историски списи, I, 60.
- 18—21. В. Б. Савић, н. д, 294, 294 и 299, 339, 340, 343 и 344.
22. Историја српског народа, књига, V, I том, 101.
23. Вук Караџић, Историски списи, I, 143, 144; и Сима Милутиновић, Историја Србије, 121.
24. Др Михаило Гавриловић, н. д, 137.
25. Коста Протић, Ратни догађаји, Београд, 1891, 18.
26. Константин Н. Ненадовић, Живот и дела Карађорђа и његових војвода, I, 1883, 330.
27. Др Михаило Гавриловић, н. д, 137, 138.
28. Историја српског народа, V књига, том I, 101.
29. Др Михаило Гавриловић, н. д, 19.
30. Вук Караџић, Историјски списи, I, 54.
31. Сима Милутиновић, Историја Србије, 47.
32. Вук Караџић, Историјски списи, I, 54.
33. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 334.
34. Вук и Н. Ј. Петровић, Грађа за историју Србије, 29, 31; и Историја српског народа, V књига, том I, 101.
35. Вук Караџић, н. д, 54.
36. Др Михаило Гавриловић, н. д, 143.
37. Сима Милутиновић, н. д, 51.
- 38—39. В. и Н. Ј. Петровић, н. д, 29, 31.
40. Вук Караџић, н. д, 55.
- 41—42. К. Н. Ненадовић, н. д, 336.
- 43—44. Вук Караџић, н. д, 55, 56.
45. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 338.
46. Вук Караџић, н. д, 56, 57.
47. Сима Милутиновић, н. д, 130.
48. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 338, 339.
49. К. Н. Ненадовић, н. д, 337.
50. Миодраг Јаћимовић, Арсеније Лома, Чачак, 1972, 68.
51. В. Б. Савић, н. д, 302.
- 52—54. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 346, 347.
55. Миленко С. Филиповић, Таково, 1960, САНУ, Београд, 221.
56. Вук Караџић, н. д, 57.
57. Сима Милутиновић, н. д, 79.
58. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 346.
59. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, Београд, 1888, 478.
60. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 1883, 340.
61. „Ратник“, I, Београд, 1883, 5.
62. Даница Милић, О делатности једног истакнутог носиоца трговачког капитала Николе Милићевића — Луњевице 1767—1842, Зборник музеја првог српског устанка, II, Београд, 1960, 47.
63. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 341.

ЗАПАДНОМОРАВЦИ, РУДНИЧАНИ И ДРАГАЧЕВЦИ У ДРУГОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

- 64—65. Др Михаило Гавриловић, н. д, 151, 152.
 66. Др Владимир Стојанчевић, Милош Обреновић и његово доба, Београд, 1966, 57, 58.
 67. Вук Караџић, н. д, 57.
 68—69. Сима Милутиновић, н. д, 124, 125.
 70. Историја српског народа, 103.
 71. Сима Милутиновић, н. д, 146.
 72. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 343.
 73. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 678.
 74. Вук Караџић, н. д, 58.
 75. Сима Милутиновић, н. д, 148.
 76. К. Н. Ненадовић, Живот и дела Карађорђа, II, 227.
 77—78. Вук Караџић, н. д, 181, 58.
 79. Сима Милутиновић, н. д, 162.
 80. В. и Н. Ј. Петровић, н. д, 109.
 81. Ратник, јануара 1883, 11, и Белешке, Ратни догађаји из другог српског устанка 1815, Годишњица Николе Чупића, XII, 1891, 26.
 82. Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, II, 1897, 10.
 83. Миодраг Јаћимовић, н. д, 69, 70.
 84. Мита Петровић, н. д, 10.
 85. Др Бартоломео Куниберт, Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића, 1804—1850, Београд, 1901, 74.
 86. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 105.
 87. Мита Петровић, н. д, 10.
 88. Миленко С. Филиповић, н. д, 259, 260.
 89. Др Миливоје Урошевић, Трећа чета..., Чачак, 1984, 39.
 90. Драгомир С. Поповић, Чачак у прошлости, Споменица реалне гимназије 1837—1937, Чачак, 1938, 29.
 91. Вук Караџић, Историски списи, I, 59.
 92. Сима Милутиновић, н. д, 138.
 93. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 343.
 94. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 335.
 95. К. С. Протић, Ратни догађаји из другог српског устанка 1815, Годишњица Николе Чупића, XII, 1891, 25.
 96. Кнез Милош прича о себи, Споменик, СКА, 21, Београд, 1893.
 97. Младен Жујовић, Белешке, Београд, 1902, 141—143.
 98. Миодраг Јаћимовић, Лазар Мутап, Чачак, 1973, 107.
 99—100. Др Михаило Гавриловић, н. д, 156, 157.
 101. Вук Караџић, н. д, I, 59.
 102. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 343.
 103. Вук Караџић, н. д, I, 59.
 104. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 344.
 105. Вук Караџић, н. д, I, 59.
 106. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 158.
 107—109. Вук Караџић, н. д, I, 59, 158, 160.
 110. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 158.
 111. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 355.
 112. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 158.
 113. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 354.
 114. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 158.
 115. Вук Караџић, н. д, I, 62.
 116. Сима Милутиновић, н. д, 279.
 117. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 360.
 118. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 164.
 119. Вук Караџић, н. д, I, 62.
 120. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 361.
 121—122. Вук Караџић, н. д, I, 62.
 123. Милисав Протић, Драгачево и његови славни синови, Ниш, 1949, 129,
 130.
 124. Сима Милутиновић, н. д, 295.

125. Милисав Д. Протић, н. д, 129.
 126—127. Вук Караџић, н. д, I, 62.
 128. Милисав Протић, н. д, 130.
 129. Вук Караџић, н. д, I, 59.
 130. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 344.
 131—133. К. С. Протић, Ратни догађаји, 27, 48, 85.
 134. Вук Караџић, н. д, I, 66.
 135. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 164.
 136. Драгомир С. Поповић, н. д, 30.
 137. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 15.
 138. Матија Ненадовић, Мемоари, 339, 340.
 139. В. и Н. Ј. Петровић, Грађа за историју, I, 141.
 140. Сима Милутиновић, н. д, 297, 307.
 141. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 340.
 142—143. Владимир Тошић, Западноморавске војводе и кнезови, рукопис
 ИА Чачак, 87.
 144—145. Сима Милутиновић, н. д, 278, 298.
 146. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 362.
 147. К. С. Протић, Ратни догађаји, 87.
 148—149. Вук Караџић, н. д, I, 63.
 150. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 360.
 151. К. С. Протић, Ратни догађаји, 95.
 152. Вук Караџић, н. д, I, 163.
 153. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 1888, 86.
 154. Драгоје Тодоровић, Попис устаника из 1815. године, Београд, 1966, 63.
 155. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 64.
 156—157. Драгоје Тодоровић, н. д, 64.
 158. Герасим Георгијевић, Знаменити догађаји новије српске историје, 51, 61.
 159—160. Драгоје Тодоровић, н. д, 36—39; Ж. Стевановић, Гружа и Гружа-
 ни кроз историју, 1957, 29.
 161. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 343.
 162. Драгоје Тодоровић, н. д, 53, 54.
 163—164. Стеван Игњић, Ужичка нахија, 1961, 61; Пожега и околина, 1978,
 162.
 165. Миодраг Јаћимовић, Арсеније Лома, 1972, 69, 70.
 166. Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, I, 606.
 167. Миодраг Јаћимовић, Арсеније Лома, 71, и Белановица, 1974, 60.
 168. Драгоје Тодоровић, н. д, 50.
 169—170. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 310, и Кнежевина Србија, I, 342.
 171—172. Драгоје Тодоровић, н. д, 51, 52.
 173. К. Н. Ненадовић, н. д, II, 688, 689.
 174. Драгоје Тодоровић, н. д, 52.
 175. Радојко Николић, Камена књига предака, Београд, 1979, 107.
 176. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 354.
 177. Радојко Николић, н. д, 108, 109.
 178. Драгоје Тодоровић, н. д, 52.
 179. Милисав Ђенић, Златибор, 1979, 45.
 180. К. Н. Ненадовић, н. д, II, 698; Михаило Гавриловић, н. д, I, 163.
 181. Вук Караџић, н. д, I, 64.
 182. Драгоје Тодоровић, Попис устаника из 1815, 63.
 183. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, Ратник, јануар, 1883, 16.
 184. Драгоје Тодоровић, н. д, 63, 64.
 185. Јован Мишковић, н. д, 15.
 186. Вук Караџић, н. д, I, 63.
 187. Сима Милутиновић, н. д, 267.
 188. Јован Мишковић, н. д, 16; К. С. Протић, Ратни догађаји, 31.
 189. Драгомир С. Поповић, Чачак у прошлости, Споменица чачанске ги-
 мназије 1837—1937, Чачак, 1938, 30, 31.
 190—192. Сима Милутиновић, н. д, 267, 268.

ЗАПАДНОМОРАВЦИ, РУДНИЧАНИ И ДРАГАЧЕВЦИ У ДРУГОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

193. Радивоје Бојовић, Битка на Чачку 1815, Зборник радова Народног музеја, V, Чачак, 1974, 102.
194. Вук Караџић, н. д, I, 63.
195. Јован Мишковић, н. д, 31.
196. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 164, 165.
197. Радивоје Бојовић, н. д, 101, 102.
198. Сима Милутиновић, н. д, 300.
199. К. Н. Ненадовић, н. д, II, 238, 239.
200. Бартоломео Куниберт, Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића, 1901, 80, 81.
201. Драгослав С. Митровић, Чачак и чачанска околина, Полет, 6—7 марта 1925, 220.
202. Драгомир С. Поповић, н. д, 31.
203. Радивоје Бојовић, н. д, 102.
- 204—207. Миле Мојсиловић и Радован М. Маринковић, Чачански (не)заборави, Чачански глас, 25. марта 1977, 6.
208. К. Н. Ненадовић, н. д, II, 239.
209. Михаило Гавриловић, н. д, I, 167.
210. Вук Караџић, н. д, I, 270.
211. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 363.
212. Вук Караџић, н. д, I, 63.
213. Јоаким Вујић, Путешествие по Србији, I, 169.
214. К. С. Протић, Ратни догађаји, 33.
215. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 347.
216. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 165.
217. Р. Кречковић, О прошлости Чачка, Полет, 8, 9 и 10. јуна 1925, 276.
218. Вук Караџић, н. д, I, 64.
219. Сима Милутиновић, н. д, 278.
220. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 364.
221. Драгоје Тодоровић, н. д, 63.
222. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 364.
223. Вук Караџић, н. д, I, 64.
- 224—225. Сима Милутиновић, н. д, 272, 273.
226. К. С. Протић, н. д, 36.
227. Сима Милутиновић, н. д, 275.
228. Живадин Стевановић, Груза и Гужани кроз историју, 37.
229. Сима Милутиновић, н. д, 274, 275.
230. Вук Караџић, н. д, I, 64.
231. Сима Милутиновић, н. д, 275.
232. Вук Караџић, н. д, I, 64.
233. Сима Милутиновић, н. д, 275.
234. Вук Караџић, н. д, I, 64.
235. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 368.
236. Вук Караџић, н. д, I, 65.
237. Сима Милутиновић, н. д, 310.
238. Мита Петровић, Финансије и установе..., II, 13.
239. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 368.
240. Вук Караџић, н. д, I, 65.
241. Сима Милутиновић, н. д, 310.
242. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 368.
243. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 167.
244. Радивоје Бојовић, н. д, 105, 106.
245. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 673.
246. Радивоје Бојовић, н. д, 106.
247. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 369.
248. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 311.
249. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 369.
250. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 168.
251. Матија Ненадовић, Мемоари, 334, 340.

252. Вук Караџић, Српске народне песме, IV, 1976, 238, 246.
 253. Исидор Јањић, Изградња и уређење Чачка, Градац, Чачак, 1966, 57.
 254. Вук Караџић, н. д, IV, 1976, 246, 250.
 255. Сима Милутиновић, н. д, 285.
 256. Вук Караџић, Бој на Чачку, Српска народна поезија, IV, 1976, 246, 250.
 257. Вук Караџић, Историски списи, I, 66.
 258—261. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 669, 678.
 262. К. С. Протић, Ратни догађаји, 1891, 60.
 263. Сима Милутиновић, н. д, 284; Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 552, 554.
 264. К. С. Протић, Ратни догађаји, 60.
 265. Стеван Игњић, Пожега и околина, I, Пожега, 1978, 162.
 266. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 169.
 267—269. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 609.
 270. Радојко Николић, Камена књига предака, 1979, 109.
 271. Стеван Игњић, н. д, 162.
 272. Миодраг Јаћимовић, Лазар Мутап, Чачак, 1973, 106, 107.
 273. Радојко Николић, Камена књига предака, 1979, 108, 109.
 274—275. К. С. Протић, Ратни догађаји, 61.
 276. Др Јован Милићевић, Раздобље другог српског устанка, Краљево и околина, 1969, 260.
 277—278. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 173.
 279. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 370, 371.
 280. Др Гргур Јакшић, Европа и васкрс Србије 1804—1834, Београд, 1927, 53.
 281. Сима Милутиновић, н. д, 353.
 282. К. С. Протић, н. д, 62.
 283. Сима Милутиновић, н. д, 357.
 284. Вук Караџић, Историски списи, I, 70, 71.
 285. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 388.
 286. Вук Караџић, н. д, I, 71.
 287. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 388.
 288. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 766 и 796.
 289. Сима Милутиновић, н. д, 326.
 290. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 387.
 291—292. Историја српског народа, V књига, том I, 1981, 105.
 293. Вук Караџић, Историски списи, I, 72.
 294. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 400.
 295—296. Вук Караџић, н. д, 295, 72.
 297. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 207.
 298. Вук Караџић, н. д, I, 74.
 299. Др Владимир Стојанчевић, Милош Обреновић и његово доба, 1966, 67.
 300. Милан Ђ. Милићевић, Кнез Милош у причама, 106.
 301. Петровићи, Грађа за историју, II, 110.
 302. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 208.
 303. Петровићи, н. д, II, 115.
 304. Вук Караџић, н. д, I, 74.
 305. Сима Милутиновић, н. д, 358, 372, 378.
 306. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 403.
 307. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 241.
 308. Вук Караџић, н. д, I, 76, 77.
 309. Петровићи, н. д, II, 140, 142.
 310. Др Гргур Јакшић, — др Драгослав Страњаковић, Србија од 1813. до 1858, Београд, 1937, 17, 18.
 311—312. Др Владимир Стојанчевић, н. д, 68.
 313—314. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 260, 296.
 315. Драгомир С. Поповић у Зборнику радова Народног музеја, Чачак, 1969, 83.
 316. Архив Србије, КК, II, 85.
 317. Петровићи, Грађа за историју, II, 120.
 318. Мита Петровић, Финансије и установе..., II, 92.
 319. Јоаким Вујић, н. д, I, 38.

ЗАПАДНОМОРАВЦИ, РУДНИЧАНИ И ДРАГАЧЕВЦИ У ДРУГОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

320. Д. Ђ. Алимпић, Историјски развитак полициских власти у Србији, 59.
321. Петровићи, Грађа за историју, II, 184.
322. Др Михаило Гавриловић, н. д. I, 260.
323. К. Н. Ненадовић, н. д. I, 414.
- 324—325. Петровићи, н. д. II, 130, 135.
326. Данило Вуловић, Књажевска канцеларија, Нахија пожешка, Београд, 1953, VI.
327. Мита Петровић, Финансије и установе..., I, 605.
328. Сима Милутиновић, н. д. 171, 172.
329. Архив Србије, КК XXIII—2.
330. Данило Вуловић, Књажевска канцеларија, Нахија пожешка 1815—1839, Београд, 1953, 528, 532.
331. Петровићи, Грађа, за историју II, 361.
332. Вук Караџић, н. д. I, 153.
333. Мита Петровић, Финансије и установе..., I, 130.
334. Др Драгоје Тодоровић, Народни трибун Ранко Тајсић, 1983, 9.
335. Мита Петровић, Финансије..., стр. 130.
336. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 462, 463.
337. Јоаким Вујић, н. д. II, 1902, 147.
338. Мита Петровић, Финансије и установе..., I, 605, 606.
339. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 295.
- 340—341. Архив Србије, Списак књига Главног казначејства, инв. бр. 60.
342. Др Драгоје Тодоровић, н. д. 51.
343. Архив Србије, н. д. инв. бр. 60.
344. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 462, 463.
345. Др Драгоје Тодоровић, н. д. 52.
346. Архив Србије, н. д. инв. бр. 60.
347. Др Драгоје Тодоровић, н. д. 52.
- 348—349. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 462, 309.
350. Др Даница Милић, О делатности Николе Милићевића Луњевице, Зборник Музеја првог српског устанка, II, Београд, 1960.
351. Др Драгоје Тодоровић, Попис устаника из 1815. године, 52.

LA POPULATION DU BASSIN DE LA MORAVA OCCIDENTALE
ET DES RÉGIONS DE RUDNIK ET DE DRAGACEVO PENDANT
LA SECONDE INSURRECTION SERBE

Vers la fin de 1814 et au début de 1815, les Turcs exercèrent une terreur des plus violentes sur la population serbe. Les causes de cette terreur sont à rechercher tant dans la politique poursuivie par le vizir de Belgrade, le pacha Soliman, que dans la position de l'Etat turc à l'égard de l'Autriche, de la Russie et d'autres puissances européennes. En effet, la Porte avait surtout peur que la clause 8 du Traité de Bucarest de 1812 que les Turcs n'avaient pas exécutée ne fit de nouveau l'objet des discussions internationales au Congrès de Vienne qui avait commencé en 1814.

C'est pourquoi les Turcs firent venir à Belgrade des milliers de soldats turcs qui, envoyés dans les villes et les villages, se mirent à épuiser économiquement la population, en tendant à l'exterminer. Le Sud-Est de la Serbie, avec les nahies de Rudnik, de Požega (Čačak) et d'Užice, n'en fut pas exempté. Rien qu'à Rudnik et Požega près de huit cents personnes furent exécutées ou empaalées à cette époque.

Dans cette situation, de nombreux Serbes en vue, en particulier ceux qui avaient pris part à la Première insurrection (1804—1813) et à la Révolte de Hadži-Prodan (1814) se réfugièrent dans les forêts. Ces rebelles se rendaient bien compte qu'il ne s'agissait pas seulement de leur vie à eux, mais de la vie et du destin du peuple tout entier. C'est pourquoi, dès le mois d'avril 1815, à la suite de deux réunions secrètes à Rudovci et à Vreoci, les premiers fusils furent tirés contre les tyrans turcs de la région de Rudnik. Finalement, à l'issue des délibérations de Takovo qui durèrent du 11 au 23 avril, il fut décidé que l'insurrection s'étendrait aussi sur toutes les autres nahies du pachalik de Belgrade.

Dans les échauffourées qui s'ensuivirent, c'étaient surtout les Serbes qui attaquaient et les Turcs qui se défendaient. Les combats les plus rudes eurent lieu à Ljubici et à Čačak, où l'armée du sultan passa aux contre-attaques. Après les icitoires remportées à Čačak et, ensuite, à Palež (Obrenovac), Valjevo, Crni Vrh de Kragujevac, Batočina, Grocka, Požarevac et, à la fin, à Dublje, dans la région de Mačva, les insurgés chassèrent les Turcs de la plus grande partie du pachalik.

Cependant, sous la pression des nombreuses armées qui arrivèrent sur les bords de la Drina et de la Morava, près de Čuprija, Miloš Obrenović et les autres chefs du peuple comprirent que, malgré les victoires militaires qu'ils avaient remportées, la lutte pour la liberté ne pouvait pas être couronnée de succès si l'on ne procédait pas à des pourparlers politiques avec la Porte. C'est pourquoi, après l'échec des négociations avec le pacha Churchid, les Serbes acceptèrent les conditions que leur posait le pacha Marachli-Ali, sérasquier impérial. Suivant un accord signé avec celui-ci, début septembre 1815, le pouvoir suprême et les rapports agro-économiques et financiers restèrent entre les mains des Turcs, mais les Serbes se firent octroyer le droit qui permettait à Miloš Obrenović et aux autres chefs serbes de participer désormais à la prise de décisions dans maintes affaires nationales.

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ

ЧАЧАНИ У СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1877. и 1878. ГОДИНЕ

У време првог српско-турског рата Русија је остала изван непосредних ратних збивања, али се мноштво њених добровољаца нашло у Србији и борило заједно са српском народном војском. Русија је, почев од Рајхштата јула 1876. па до Тајне конвенције јануара 1877. године, склопљене са Аустро-Угарском, извршила дипломатске и војне припреме за рат. Када је турски султан Абдул Хамид одбацио Лондонски протокол, потписан 31. марта 1877. године,¹ по коме је Турска била обавезна да изврши реформе у корист хришћана на Балкану, руски цар Александар II објавио је 24. априла 1877. рат Турској. Руске трупе су у јулу ушле дубоко у Бугарску. Развила се велика битка за Плевну. Турци су на овом положају пружили снажан и огорчен отпор. Неуспех је навео Русију да већ у јулу затражи од Србије напуштање неутралности и објаву рата Турској. Тада је српској влади саопштено „да ће будућност Србије бити компромитована, ако... остане још двадесетак дана непокретна“.² Позивајући Србију да ступи у рат, руски цар послао је милион рубаља као помоћ, уз наглашавање да Србија не треба да се прибојава од става Аустро-Угарске.

Избијање руско-турског рата довело је Србију у ситуацију да се и сама припрема за поновни рат са Турском. Да би се обезбедила подршка Русије, кнез Милан и Јован Ристић посетили су, 14. јула 1877. године, Главни стан руске војске у Плоештију, у коме су се налазили цар Александар II и Горчаков. Ту је договорено да Србија може, кад се укаже прилика, да поведе нови рат са Турском, али да приликом образлагања уласка у рат не помиње Русију из бојазни да би се тиме могла замерити Аустро-Угарској. Ипак, Србија се и сама припремала за рат. Али, како је крајем јула била неспремна, оклевала је да у њега ступи. Интензивније ратне припреме вршене су тек од краја септембра, па до новембра 1877. године, уз коришћење руске финансијске помоћи. Тако су крајем септембра српске трупе биле постављене на граници према Турској, уз непрестано повећавање броја војника.

Пошто је Србија, упркос поступној мобилизацији, и даље оклевала, руски цар Александар II поновио је 22. новембра позив Србији за улазак у рат у склопу руских припрема за одлучни напад на Плевну. Тражено је што хитније ступање Србије у рат. Из свега овога види се да је Русија у првој фази рата са Турцима рачунала на Србију као савезницу, пружајући јој материјалну помоћ за што боље припреме војске. Но, тек када је 10. децембра 1877. дошло до пада Плевне и бржег продора руске војске на југ, избио је други српско-турски рат. Успеси српске војске били су значајни за ток руско-турског рата у његовој завршној фази. О томе сведоче не само признања најистакнутијих руских војсковођа, политичара и дипломата, већ и територије у Бугарској, које је српска војска била ослободила од Турака. Ипак, Русија је у јануару 1878. усмерила српску офанзиву ка Косову. Разлоге ваља тражити у намери Русије да створи Велику Бугарску, што се и десило одредбама Сан-Стефанског мира. Отуда је склапање примирја у Једрену обавезивало и Србију, чија је војска, обавештена од савезничке Русије о једренским преговорима, морала у ноћи 4/5. фебруара да обустави успешно напредовање.

ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ УОЧИ РАТА

Како је већ истакнуто, Србија је оклевала да ступи у поновни рат са Турском. За оклевање је постојало више разлога. Порази које је српска војска доживљавала у рату 1876. године, нарочито пораз на Ђунису, последице рата, тешко економско стање у земљи

и процес реорганизације војске представљали су велике проблеме, који су морали бити бар ублажени пошто нису могли да се у потпуности отклоне. Поред тога, постојала је и сумња у истрајност Русије у рату, која није била без значаја.

О економско-социјалном положају становништва међуратне Србије, па и житеља чачанског краја, најбоље говори пореска политика. Због ратних догађаја пореска задужења из 1875. и 1876. пренета су у 1877. годину, што је отежавало и без тога тешко финансијско стање у земљи, изазвано ратом и његовим последицама. Из бројних жалби на пореска задужења уочава се знатан слој становништва коме је била угрожена основна егзистенција. Поред ратних инвалида, који су, као неспособни за привређивање, били ослобођени данка и других пореских обавеза, у чачанском крају налазило се доста ратних страдалника. Отуда је Министарство војно крајем августа 1877. послало Начелству чачанског округа 300.000 гроша чаршијских, намењених за набавку хране за оне породице које су у рату биле изгубиле своје храниоце, или су претрпеле какву другу штету. Храну је требало да обезбеди чачански трговац и владин изасланик Никола Радовановић. Да је немаштина притискала бројна домаћинства, најбоље говори судски спор из средине септембра, вођен у чачанском окружном суду. Поменути суд у одговору на једну од жалби на разрез данка истакао је своју обавезу да се данак разреже што праведније и да га плаћају имућнији људи. У одговору жалиоцу суд образлаже да је „ратом оштећен сваки човек па био он чиновник, трговац, тежак или надничар“,³ наводећи да у рату трговцу, сељаку и надничару „ни са које стране ни аспра није могла да дође“. ⁴ Навод да сиромаш XIV класе пореске, кад плати 40 гроша пореза и остале трошкове, нема од чега да живи, довољно говори о тешком материјалном положају великог броја становништва, не само у чачанском крају, већ и у целој Србији. Отуда је било логично и неопходно расписивање народног зајма, извршеног у чачанском округу августа 1877. године. У поступку прикупљања зајма долазило је до неисправног држања чланова општинских одбора (у чачанском крају), који су се огледали у томе, што су најбогатији успевали да се ослободе давања зајма. Ни укидање бројних привремених ратних закона (о реквизицији, о смањивању плата и пензија, о преком суду, о војним поштама) и прогласа о ратном стању није донело олакшање. Податак да је Начелство чачанског округа у децембру 1877. примило 50 дуката од манчестерског Добротворног одбора за збрињавање избеглица из Босне, које „има“ да употреби што хитније као

„најпречу помоћ најпотребнијим бегуначким фамилијама из Босне“,⁵ говори о још једном проблему, који је Србија морала да решава.

Када се тешком економском стању додају одсуство радне снаге због везаности за чување границе и обављање других војних дужности, неродна 1877. година и враћање државног зајма, онда је јасно да Србија, упркос финансијске помоћи, није имала могућност да ступи у нови рат тако брзо — како је Русија захтевала. У таквим околностима требало је пореском политиком створити фонд не само за одржавање постојећих војних формација, већ и за њихово реорганизовање и увећавање, неопходно за вођење другог српско-турског рата.

Финансијска средства за ове потребе у чачанском крају обезбеђивана су из касе чачанског и рудничког окружног начелства, а набављач хране и других потреба био је Никола Радовановић, који је своју дужност и у мирнодопском времену обављао уз „патриотску готовост да набавку извршује у наређеној количини, каквоћи, за означен рок времена, јер је особито брзина набавке преко потребна“.⁶ Цене откупа прехрамбених производа од сељака биле су регулисане одредбама војног министарства, на основу закона од 8. децембра 1877, по коме је свака општина била дужна да обезбеди храну и друге потребе за војнике I класе. Са ближењем рата Радовановић је све интензивније набављао храну, снабдевајући војне магацине, о чему је Начелство округа чачанског обавештавало главног интенданта српске војске потпуковника Марка Катанића, родом из Бечња. У децембру, са ближењем рата, убрзано је млевење жита у Горњем Милановцу и пребацивање брашна у чачански магацин, а одатле веома ужурбано у Рашку, у коју је Крен слао из Чачка: брашно, жито, пасуљ, оvas, пастрму, сланину, месо, пиринач, као и сено и сламу за потребе запрега. Намирнице је у Рашку отпремао на 40 кола, узетих у драгачевском срезу, док су возари за превоз брашна у Ивањицу обезбеђени из љубићких села.

Пошто се Србија, на све упорније захтевање Русије, припремала за нови рат са Турском, пришла је реорганизовању војних снага. Народна војска, формирана у рангу бригада на територијалном принципу, где је сваки округ имао своју бригаду, испољила је у рату 1876. добре особине, али и недостатке. Опоравак и реорганизовање народне војске вршено је под руководством Саве Грујића. Народна војска била је, у августу 1877. године, подељена на активну (у чији су састав улазили војници I класе) и резервну (која је обухватала војнике II класе). Поред тога, формиран су и комбиновани одреди

спајањем једне чете стајаће са једним батаљоном народне војске. Стапањем 32 чете стајаће са 32 батаљона народне војске створене су борбене јединице у којима је стајаћа војска чинила борбено језгро. Тиме је побољшан квалитет народне војске и у борбеној дисциплини, и у старешинском кадру. Ово се у наредном рату показало корисним као и формирање корпуса (корова) — крупнијих војних јединица, са већом оперативном и ударном моћи. Формирано је пет корпуса од по 4—5 дивизија. Рудничка бригада I и II класе ушла је у састав Шумадијске дивизије I и II класе Шумадијског корпуса, Чачанска бригада I класе припала је Моравском корпусу, а Чачанска бригада II класе Јаворском корпусу. Тимочки, Моравски и Шумадијски корпус имали су ударну улогу у ослобођењу Ниша и југоисточне Србије. Због интереса Аустро-Угарске, Јаворски и нарочито Дрински корпус имали су дефанзивне задатке у другом српско-турском рату. Што се тиче добровољачких чета, оне нису смеле да буду формиране на дринском фронту, а на Јавору архимандрит Дучић и даље је био на положају команданта. Ове чете могле су да буду формиране тек после мобилизације српске војске. Оне су образоване 18. децембра 1877. у Биосци и стављене под команду Тихомиља Николића, који се од 23. новембра налазио на положају команданта Јаворског кора.

Може се још рећи да је у токове реорганизације војске био укључен и Чачак. Није без значаја ни напор реорганизоване народне војске да се, нарочито уочи избијања рата, сузбије појава одсуства војника, сем у изузетним случајевима, јер „прошлогодишњим ратом стекло се искуство да давање одсуства било је узело такве размере да се скоро могло рећи: више је војника на одсуству код својих кућа, но на свом месту у војсци. Да тако не би ове године било наређујем: Нико никоме не може дати одсуство у мом корпусу. Имаде ли пак какав ванредан случај тај ће ми командант саспшити мишљењем да ли заслужује призрења, на шта ћу ја донети своје коначно решење“.⁷ Из оваквог упозорења команданта Јаворског кора види се да се рат приближавао, због чега су у војсци предузимане све оштрије мере за одржање борачког састава на фронту.

УЛАЗАК СРБИЈЕ У РАТ, ФРОНТОВИ И ПРВЕ БОРБЕ

Иако су Руси још од јула 1877. тражили од Србије да уђе у рат, исход њихових ратних захтева променио се тек 22. новембра, када је цар Александар II, спремајући одлучан напад на Плевну, позвао Србију да за десет дана уђе у рат против Турске и на тај

начин помогне Русима у борби за Плевну. Овај позив био је поткрепљен пристизањем финансијске помоћи. Тако је српска влада, упркос оклевању и бојазни, донела, 30. новембра, одлуку о ступању у рат. Но, спровођење ове одлуке одложено је за неколико дана, што је умањило значај српских победа у другом српско-турском рату. На оклевање је утицала и тополска буна, која је 7. децембра 1877. године избила у Крагујевцу и Тополи и која је одгодила улазак Србије у рат све до 13. децембра 1877. Тек тога дана кнез Милан је прокламацијом означио почетак другог српско-турског рата

У току реорганизовања народне војске окончаног у новембру 1877, вршена је, кроз војне вежбе, извођење у септембру и октобру, последња припрема српске војске за нови рат. У тим вежбама учествовале су и Чачанска бригада I класе под командом мајора Аксентија Јаковљевића. У Баљевцу су вежбали артиљерија и коњица бригаде, као и студенички батаљон, док су остала три батаљона 21. октобра кренула из Чачка, са Вашаришта, и стигла у Крушевац. Командант Моравског корпуса, пуковник Милојко Лешјанин, извршио је, у Крушевцу, смотру Чачанске бригаде I класе. Чачани су почели војну вежбу 25. октобра и постигли добар успех на Кошијском пољу, где их је затекла мобилизација. Нема података, али је вероватно да су вежбе обухватиле и људство Рудничке бригаде. Мобилизација почиње средином новембра, када је у целој Србији почело окупљање бригада на зборна места. Мобилисано је 89.000 бораца, рачунајући и добровољце. Однос снага и наоружања ишао је у корист Турске, али борбени морал био је несумњиво на страни српских војника. Људство Чачанске бригаде I класе налазило се 26. новембра на Багдали крај Крушевца. Припадало је ослабљеној Ибарској дивизији, чији је командант, потпуковник Стеван Бинички, одржао поменутог датума говор Чачанима. Поред позива да војници изнесу неправде при мобилизацији, извршеној 19. новембра у Крушевцу, Бинички је упознао људство Чачанске бригаде да рат предстоји и истакао да су се Чачани „прошле године као јунаци одликовали“.⁸ Чачанска бригада II класе под командом капетана Драгомира Вучковића прispела је 19. новембра преко Студенице у Рашку.

Мобилизација Рудничке бригаде I класе завршена је до 23. новембра у склопу мобилисања бригада за главни правац продора у рејону Ниша. Рудничка бригада II класе, мобилисана 15. новембра, кренула је из Горњег Милановца тек 7. децембра. У кретању преко Крагујевца ка граници бригада је била заустављена тополском буном, која је захватила и њен Моравски батаљон. По угуше-

њу буне, Рудничка бригада II класе стигла је преко Јагодине у Параћин, где је извршено комбиновање са кадровцима. Овако састављена, бригада је ушла у састав Друге шумадијске дивизије.

По завршеној мобилизацији, на линији Пирот — Ниш — Куршумлија — Рашка — Јавор — Дрина формиран је јединствен фронт српске војске. Главни део фронта налазио се у рејону Ниша и прилазних места, где су била концентрисана три корпуса са око 46.000 војника, међу којима су се налазиле обе рудничке бригаде и Чачанска бригада I класе. Ова бригада у саставу Ибарске дивизије кренула је 13. фебруара са Бивољског поља и преко Каоне и Шилеговца заузела положај Грebaц — Мали Јастребац, улогоривши се у великом шанцу у Вукањи. На том положају бригада се нашла 14. децембра, а два дана доцније, пробивши се кроз Гребачку клисуру, „развали државни плот, који разгради војска“.⁹ Том приликом Чачани су заузели турску караулу, из које је посада побегла у Прокупље. Тако је Ибарска дивизија, као једна од четири групе Моравског корпуса продираола у долину Топлице, са задатком да узме Куршумлију и стратешке тачке Самоков и Преполац, да тако спречи косовске Турке да пруже помоћ нападнутом Нишу. Може се рећи да је Чачанска бригада I класе почела борбе са успехом. Шумадијски корпус са 16 бригада, међу којима су се налазиле и обе класе Рудничке бригаде, кретао се од Соко Бање преко Књажевца и Беле Паланке ка Пироту. Јединице овог корпуса су, заједно са Тимочанима, прешле границу у ноћи 15/16. децембра, чиме су и Рудничани ступили у други српско-турски рат. Чачанска бригада II класе припадала је Јаворском корпусу, као његово лево крило. Трнавски батаљон држао је положаје на Голици и Змијињаку, а Студенички на Главочу, Драгачевски на Соколовици и Голици, а Карановачки на Глушачком брду, Штаб бригаде налазио се на Голици, са једном батеријом брдске артиљерије. Дежевско-ибарски устаници окупили су се на Боровој Глави, а устаничке чете Копачника повезивале су Моравски и Јаворски корпус.

Како се види, Србија је прокламацијом кнеза Милана отпочела 15. децембра 1877. други српско-турски рат. Као разлог ступању у рат узето је турско гажење 2. члана Протокола о миру, којим се Турска обавезала да се неће светити оним Србима који су за време рата 1876. нашли у Србији збег и заклон, а „сад најљуће пишти под Турцима све што српско име носи“.¹⁰ Отуда је кнез Милан позвао српски народ да се потпуно ослободи од турске власти. У прокламацији је наглашено борбено савезништво са Русијом и

уведени привремени ратни закони. У Чачак је стигла обавест да је командант руске војске на Балкану пожелео српској војсци успех у рату.

Српска врховна команда није, уочи рата, имала прецизније разрађен програм ратних циљева, па га је изградила у току рата. Тако је на седници од 15. јануара 1878. године, значи после месец дана ратовања, влада донела одлуку о територијалним захтевима и стицању независности, уз изражену наду да ће уз помоћ Руса остварити оба захтева. У току израде ратних циљева Србија се морала помирити са аустро-угарским захтевима према Босни и Санџаку, што је итекако одређивало дејство Дринског и Јаворског корпуса. Отуда је за главни правац кретања својих корпуса узет продор у рејон Ниша, Пирота, Лесковца и Врања, са продужним дејством ка Косову и Македонији. На том правцу, како је планирано, вршио би се продор и ка Софији, чиме би се олакшало руско кретање ка Цариграду. Но, после заузимања Софије променио се руски став према ратним циљевима Србије. Тако се српска влада средином фебруара 1878. године морала суочити са вестима, које су стизале из Главног штаба руске војске на Балкану, да ће Бугарска добити и оне територије: Ниш, Пирот, Лесковац и Врање, „које су српском крвљу плаћене“.¹¹ Како се види, Србија је ступила у други српско-турски рат без одређених и чврстих обећања и подршке за своје ратне циљеве, за које се гинуло у току 1877/78. године.

РУДНИЧАНИ У БОРБИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ПИРОТА И НИША

Према ратном плану, Шумадијски корпус, у чијем су се саставу налазили Рудничани, имао је да освоји Пирот — како би се спојио са руском војском у Бугарској, али и опколио Ниш са источне стране, прекинувши везе са Пиротом, Софијом и Лесковцем. У нападу на Пирот учествовао је и део Тимочког корпуса, као и Књажевачка војска, која је 24. децембра 1877. заузела Ак Паланку, чиме је прекинула пут Ниш — Пирот — Софија. Била је то прва српска победа у другом рату. У овој борби учествовао је и један ескадрон коњице Рудничке бригаде. Заузимањем Ак Паланке пресечена је веза између Паланке и Пирота као позадиноског упоришта. У време борбе за Ак Паланку и настојања Књажевачке војске да пресече пут за Лесковац, Шумадијски корпус приближавао се 23.

и 24. децембра ка Пироту, који су Турци бранили у два утврђена положаја: Нишору и Будим Делу. Тада је дошло до првих борби. Нишор, на који је нападао Шумадијски корпус, представљао је турско утврђење на путу Пирот — Видин. Рудничка и Крагујевачка бригада држале су северни део фронта према Пироту као левокрилна колона, на сектору зв. шумадијско бојиште. Ова колона одржавала је тесну везу са тимочким бојиштем као деснокрилном колоном. Рудничани су се налазили у саставу Друге шумадијске дивизије, која је имала да нападне Нишор. У центру напада на овај положај налазила су се два батаљона Рудничана, један батаљон Крагујевчана и пољска батерија под командом Радомира Путника, команданта Рудничке бригаде. Један батаљон Рудничана био је у резерви. Ова колона требало је да се из Сопота развије ка Нишору. Лево од Рудничана налазила се Крагујевачка, а десно Београдска бригада. У плану напада било је предвиђено да се одбрана Нишора сломи дејством артиљерије, што би искористиле поменуте бригаде Друге шумадијске дивизије.

Борба за Нишор почела је 24. децембра 1877. Рудничка бригада нашла се на најтежем сектору фронта, Нишор је био природно неприступачан, са високим и стрмим литицама, засутим дубоким снегом. У нападу трију бригада Друге шумадијске дивизије најбрже су се уз стрме литице пели Рудничани, предвођени мајором Радомиром Путником, који је повео своју бригаду у директан напад на Нишор. „Батаљони Рудничке бригаде наступали су у правцу Нишора најпре лагано, без ватре коју отворе тек кад су се на сигурну даљину приближили“.¹² Турци, добро утврђени, успели су да пруже отпор трима српским бригадама. Напад је претрпео неуспех стога што је Рудничка бригада, због тешког терена и јаке ватре, била заустављена; Крагујевчани због кршевитог терена и јаког отпора нису ни пришли у позицију за напад, а Београдска бригада прва се повукла, доживевши неуспех, који је приморао Рудничане на повлачење. Тако су се борци Рудничке бригаде, који су се првог дана борбе за Нишор храбро држали и били најдаље продрли, вратили, тек под окриљем ноћи, на полазни положај са 30 погинулих и 400 рањених бораца. Овако поразан исход уследио је и стога што су Турци искористили застој Тимочке дивизије, који им је омогућио да све снаге концентришу ради заустављања Друге шумадијске дивизије. Огорчена борба, до које је дошло 24. децембра 1877. настављена је 25. децембра. Рудничани су, чинећи и даље централну колону, пошли из Равништа и, крећући се истим путем, претрпели нови неуспех, из-

губивши још око 100 бораца. Тако је Рудничка бригада, због погрешног плана фронталног напада, претрпела непотребан неуспех и губитак од преко 500 бораца. Како се види, Друга шумадијска дивизија, извучена из састава Шумадијског корпуса, који је напао Ниш, ступила је у други српско-турски рат 24. децембра и у дводневној борби претрпела знатне губитке, који се посебно односе на четири батаљона комбиноване Рудничке бригаде, предвођене мајором Радомиром Путником. Неуспех је приморао команданта Друге шумадијске дивизије да на састанку са командантима свих бригада, одржаном 26. децембра, промени план напада. Овог дана, на основу договора и усвајања новог плана напада на Нишор, командант Крагујевачке бригаде — Чачанин Светозар Хацић формирао је одред од 300 бораца,¹³ који је, под командом потпоручника Степе Степановића, имао да 27. децембра зађе за леђа Турцима на Нишору, па да на тај начин, пресече везу овог турског положаја са Пиротом, а такође и да у моменту напада Шумадијске дивизије на Нишор делује као изненађење. Степа Степановић је са успехом превео свој одред преко Доброт Дола и поставио га на положај Мали Врх. Сутрадан је дошло до борбе на целој линији пиротског фронта. На шумадијском бојишту развиле су се борбе од Нишора и Будим Дела, па преко Кумановског виса, Равни и Сопота до Игришта, уз пуно дејство дивизијске артиљерије. У нападу се ишло на опкољавање Нишора, уз избегавање фронталног напада, као и дејство Степановићевог одреда с леђа. Развила се жестока борба, праћена пушчаном ватром. Када се око подне подигла магла, ступила је у дејство артиљерија Друге шумадијске дивизије. Степановићев одред остварио је свој задатак, а Степановић је први ускочио у турске ровове на Нишору, због чега је одликован Орденом за храброст. Турци су били принуђени да напусте одбрану Нишора и Будим Дела пред налетом Шумадијске дивизије, док су Тимочани извојевали победу код Станчења и Суводола, чиме је пут ка Пироту био отворен. Турци, који су поражени на овим положајима, нису се задржавали у Пироту, већ су наставили да беже према Софији, у којој су се окупљале турске трупе за одбрану Ниша. Лешеви турских војника дуж пута Пирот — Софија вероватно говоре о освети оторчених становника пиротског краја. Тако је Пирот ослобођен 28. децембра 1877. У град су најпре ушле Крагујевачка и Рудничка бригада, чији су борци дочекани са одушевљењем, а тек предвече пристигли су и Тимочани. „Српске новине“ објавиле су 29. децембра да је Пирот ослобођен.

Шумадијски корпус остао је неколико дана у Пироту, учествујући делимично у експлоатацији остварене победе, заједно са Тимочанима. Тако су српске јединице ослободиле Кулу, Брезник, Трн и Радомир, дошавши у непосредни додир са руском војском, која је, после победе код Плевне, напредовала ка Софији. Но, Шумадијски корпус, уместо гоњења Турака, био је усмерен ка Нишу и Косову. Ипак, у Пироту је образована извидница Друге шумадијске дивизије, која је деловала на линији Сухово — Цариброд, у чијем се саставу налазила и Рудничка бригада II класе. Ова комбинована бригада заузела је 1. јануара 1878. Цариброд, а 2. јануара Драгоман, после чега је била пребачена под Ниш. Тако је Шумадијски корпус већ 4. јануара 1878. године¹⁴ стигао у Нишку Бању. Рудничка бригада била је до 3. јануара у Пироту, одакле је кренула следећег дана ка Нишу. Тако се Рудничка бригада I класе нашла, као други ешалон, у Нишкој Бањи тек у ноћи 5/6. јануара. Већ 7. јануара Рудничани су се, на положају Марково Кале, укључили у борбе за ослобођење Ниша.

Напад на Ак Паланку, означио је почетак борби за ослобођење Ниша. Заузимање овог места представљало је завршетак опкољавања Ниша. Ради што успешнијег напада на Ниш, српска Врховна команда предузела је најпре напад на Пирот (у коме су учествовали и Рудничани), као и наступање у долину Топлице (у коме је учествовала и Чачанска бригада I класе). Циљ ових акција састојао се у опкољавању Ниша. Отуда је Врховна команда, после успешно обављених припрема, већ првих дана јануара 1878. на вест о заузимању Пирота, предузела напад на Ниш журећи да га што пре заузме, јер је поседовала вест да у помоћ турским браниоцима града долази Хафис-паша са 10 до 12 хиљада војника, прикупљених на Косову. Концентрација српске војске и прве борбе на прилазима Нишу вођене су од 3. јануара 1878. У нападу на град учествовале су четири дивизије Шумадијског и Моравског корпуса, са око 15.000 бораца и 100 топова.

Рудничка бригада нашла се већ 5. јануара у саставу снага које су опседале Ниш. Све до 6. јануара трајале су чарке, а од тада распламсала се борба за Ниш, у којој је, у пуној мери, била ангажована Рудничка бригада I класе. Рудничани су као замена Пожаревачкој бригади, која се повлачила пред налетима Турака, дочекали турски напад изведен 7. јануара и не само да су га одбили, већ су успели, одликујући се храброшћу, да поврате положај који су Пожаревљани били изгубили. Тако су Рудничани, борбом на Вучјем

Долу, отпочели са успехом своје учешће у борби за ослобађање Ниша, налазећи се у саставу Шумадијског корпуса, који је одиграо главну улогу у овој операцији. Рудничка бригада II класе налазила се у саставу Моравског корпуса, који је вршио демонстративне нападе, мање се ангажујући у непосредним борбама за ослобађање Ниша, чија је судбина решавана у веома оштрим дводневним борбама, вођеним 7. и 8. јануара, у којима су јединице Шумадијског корпуса освојиле важне турске положаје: Марково Кале, Вучји Дол, Ђурлин и Камару. Рудничка бригада I класе у борби 7. јануара заузела је Марково Кале и пребацила се на Вучји Дол, на коме се нашла цела Друга шумадијска дивизија, као и штаб Рудничке бригаде. Ослобађањем ових места јединице Шумадијског корпуса приближиле су се утврђеној Горици, која је била кључ одбране Ниша. Тог 7. децембра, командант овог корпуса увидео је да ће борба за Ниш бити решена освајањем Горице, где је сутрадан и пренесено тежиште битке. Припремајући напад на Горицу артиљерија Шумадијског корпуса бомбардовала је, 8. јануара, овај турски положај. Истовремено, под заштитом артиљеријског дејства вршеног са Вучјег Дола, кренуле су напред јединице обе Шумадијске дивизије, које су упркос снажног дејства турске артиљерије, успеле да се утврде у рововима ближе Горици. У овим борбама Рудничка бригада I класе заузела је положаје на Габровачком вису и, настављајући упорну борбу, примакла се веома близу турских положаја, где је подигла утврђења за пешадију и топове. Моравски корпус је и овог дана вршио демонстративне нападе према Горици.

Одлучан напад на Горицу изведен је 9. јануара са циљем да се турски браниоци Ниша приморају на капитулацију, на коју су били пристали 8. јануара. У распореду снага Друге Шумадијске дивизије Рудничка бригада чинила је деснокрилну колону. Други грузански батаљон ове бригаде налазио се на положају Горица, у реду освојеном претходног дана, Качерски батаљон на Малој Камари, Црногорски батаљон позади Качерског, као потпора, а Моравски батаљон — у центру, као резерва. Бригадна артиљерија била је делом на врху Велике Камаре, на 500 метара од турских утврђења, а делом на вису изнад Нишке Бање. Коњица Рудничког и Пожаревачког ескадрона била је стављена под команду Тимочког корпуса док су се пионирска чета и штаб бригаде налазили на Габровачком вису, на коме су пионери радили на утврђивању заузетих линија. Напад је отпочео поподне и завршио се неуспелим јуришем. Борци Рудничке бригаде нападали су на положај Габровачки вис — Ђу-

вик. На Горици и Габровачком вису „водио се жесток и крвав бој непрекидно“.¹⁵ У овом првом нападу Рудничани су се борили у центру и на десном крилу нападаних снага, док су Пожаревљани држали лево крило. У поновном јуришу Друге шумадијске дивизије, изведеном увече, савладан је турски отпор. Рудничани су овладали Ђувицом, тј. Малом Камаром и Горицом, чиме је пут за Ниш био отворен, а тиме и борба за град била решена. Те ноћи на Горици је занеоћио један батаљон Рудничке бригаде I класе, а остала три батаљона занеоћила су на Ђувику. Моравски корпус вршио је бомбардовање града ради деморализације турске војске и становништва. Тако су турски команданти одбране Ниша Халил Зија-паша и Рашид-паша, уместо оклевања и настављања борбе, 10. јануара 1878. предали град српској војсци, испунивши, тако и тек под притиском, договор о предаји. Наиме, тога дана била је потписана конвенција о предаји Ниша, а 12. јануар одређен за свечани улазак јединица Шумадијског корпуса у град. „Српске новине“ објавиле су 12. јануара да је Ниш после 490 година робовања Турцима ослобођен и да се у њему вије српска застава, подвукавши храброст бораца Шумадијског и Моравског корпуса. Није без значаја поменути да су Рудничани у борби за ослобођење Ниша имали, у поређењу са осталим бригадама, највеће губитке. Од 211 погинулих и рањених бораца, највише је страдао Моравски батаљон, тј. борци љубићких села, доказавши још једном квалитет борацког и официрског кадра Рудничке бригаде и давши још један допринос у рату српског народа за независност.

УЛОГА ЧАЧАНА У БОРБИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ НИША

Чачани су у овом рату, заједно са Крушевачком бригадом II класе, чинили Ибарску дивизију под командом пуковника Стевана Биличког. Покрет Чачанске бригаде I класе према граници изведен је у великој журби. Крећући се напорним маршем по киши, без обезбеђених склоништа и уз недовољно снабдевање, бригада је избила на границу и запосела одређене положаје. По изласку на границу Моравски корпус подељен је на четири групе. Ибарска дивизија, као једна од тих група, запосела је положаје од Суповца, па преко Вукање, Грешца и Јанкове клисуре до Бећиревца, где се спојила са дежевским устаницима. Чачани су запосели Грешац и, сместивши људство у провизорно подиствене колибе, држали положаје од Страцимира до Јасенове воде, са предстражама код Грешца.

Чачанска бригада I класе, под командом мајора Аксентија Јаковљевића, имала је у свом саставу, поред пешадије као основне борацке масе, још пољску и брдску батерију, коњички ескадрон и пионирску чету. Крушевљани су се налазили на Вукању. Тако је Ибарска дивизија покретом реализовала ратни распоред са циљем да, у опкољавању Ниша, овлада прилазима југозападно од града. Да би овај задатак испунила до краја, Ибарска дивизија имала је да овлада Прокупљем и Куршумлијом, као и Самоковом и Преполцем. Радећи на остварењу постављених задатака, Чачани су се укључили у борбу за ослобођење Ниша.

Прешавши границу 16. децембра, Чачанска бригада предузела је осматрање у правцу Прокупља, које је, према плану Ибарске дивизије, требало напасти и заузети 19. децембра. Тог дана започет је напад на варош без одобрења Врховне команде. Испоставило се да је турска посада била слаба, па се, после појаве два батаљона Чачана изнад града, одлучила на бекство ка Лесковцу, а борбе, уколико их је и било 18. и 19. децембра, биле су незнатне. Турска посада је, ипак, уочи напуштања Прокупља, допустила да башибозук запали тридесетак српских кућа, као и да опљачка више српских кућа и дућана. Пљачкање и паљење било је пропраћено убијањем српског живља. „Српске новине“ објавиле су вест да је 19. децембра 1877. године заузето Прокупље, не пропутивши да истакну турска злодела, извршена при повлачењу. Чачанска бригада распоредила се у заузетом граду. Трнавски батаљон послат је у топличка села да позове арбанашки живаљ на предају, док су остала три батаљона умиривала овај живаљ око Прокупља и утврђивала положаје око пута Прокупље — Куршумлија.

Наредни задатак Ибарске дивизије био је умерен на заузимање Куршумлије, планирано за 24. децембар. За испуњење овог задатка формиран је, из састава дивизије, Куршумлијски одред, у који су ушла два батаљона Чачанске бригаде. Овај одред, подељен на три колоне, од којих су батаљони Чачанске бригаде под командом Милана Стојановића чинили левокрилну, спуштао се, по наредби Врховне команде од 23. децембра у долину реке Топлице, уз обавезу повезивања са копаоничким устаницима и добровољцима. Наступање Куршумлијског одреда и целе Ибарске дивизије вршено је без тачних података о стању, броју и распореду турских снага и Арбанаса. Но, у току наступања, Трнавски батаљон морао се задржати у селима Топлице, да би разоружао Арбанасе док су у борбама за Куршумлију учествовали Драгачевци, Карановчани и Студени-

чани. Наиме, и Куршумлијски одред и остали делови Ибарске дивизије, крећући се од Прокупља ка Куршумлији, наилазили су на непријатељски расположено арбанашко становништво. Отуда је чачанска бригада издвојила три чете и два топа са задатком да запоседну положај код Тулара и бране долину Топлице док су остали делови бригаде наступали долином ове реке ка Куршумлији. Изгледа да се цела бригада са штабом, задржала неко време у Туларима, одакле је и кренула у напад на Куршумлију као левокрилна колона док су Крушевљани (II класа), као централна и деснокрилна колона, у напад кренули из Јанкове клисуре. Напустивши Туларе, Чачани су имали сукобе са јаким снагама арбанашког живља. Стога је бригада морала да застане у месту, званом Крња Цамија, а командант Трнавског батаљона добио је задатак да придобије побуњено арбанашко становништво на предају оружја. Ово тим пре што је било ризично продужити ка Куршумлији, а иза леђа имати несигурну позадину. Отуда је Чачанска бригада била принуђена да остави Трнавски батаљон у рејону између села Крња Цамија и села Топонице, и да ослабљена настави према Куршумлији. Пошто су Трнавци испунили свој задатак, напад арбанашког живља на главнину Чачанске бригаде остао је без резултата.

Напад на Куршумлију, планиран за 24. децембар, био је тако замишљен да најпре у борбу ступе Крушевљани, а касније Чачани. Рачунало се да би накнадни улазак Чачана у борбу деловао на Турке као изненађење. Но, како је веза између Чачанске и Крушевачке бригаде била слаба, у нападу планираном за 24. децембар није било оне сарадње, која би гарантовала успех. Напад је доведен у питање због закашњења Крушевљана II класе, па су истурена одељења Чачанске бригаде непотребно газила реку Топлицу по зими и великом мразу. Закашњење Крушевљана и слаба опремљеност Чачанске бригаде I класе, у којој је 16 бораца Драгачевског батаљона било упућено на стражу без обуће, у чарапама, упркос снегу и мразу, говоре у каквом се стању налазила Ибарска дивизија запоседајући положаје за напад на Куршумлију. Драгачевски батаљон морао је да у селу Барлову води борбу са Арбанасима и успео да их натера на повлачење преко реке Топлице.

Како се види, постојале су бројне тешкоће у Ибарској дивизији уочи напада на Куршумлију, Самоков и Преполац, које су Турци бранили на Куршум коси и Самокову као природним беди-мима. Закашњење Крушевљана због великог снега није омело Чачанску бригаду да ступањем у борбу 23. децембра започне оствари-

вање постављеног задатка. Пошто је у плану напада на Куршумлију било предвиђено учешће три и по батаљона Крушевачке бригаде и два батаљона Чачана, Студенички батаљон нападао је правцем Куршум коса — Црквиште, а Драгачевски држао Самоков под контролом. Карановачки и Трнавски батаљон налазили су се у Мачковцу, одакле су могли да прате битку на целом фронту. У окршајима 23. децембра чачанска левокрилна колона „уплела се у борбу са гомилама Арнаута“¹⁶ који су се спуштали са планина у циљу обухватања нападне колоне Чачанске бригаде. Стога је Трнавски батаљон напао на Доњу и Горњу Топоницу с циљем да заузме ова места, у којима су Арбанаси одбили да се предају. Трнавци су најпре опколили Доњу Топоницу и у јуришу сломили арбанашки отпор. Потом је командант батаљона Лишанин повео своје борце према Горњој Топоници, у којој су Арбанаси пружили жилав отпор. Предали су се тек после јуриша. Постигавши успех, Трнавски батаљон сместио се код Крње Џамије. У време ових борби командат Ибарске дивизије Стеван Бинички затекао је команданта Чачанске бригаде мајора Јаковљевића како „седи у бункеру и грије се, а горе се његова војска бори“¹⁷ Бинички је том приликом изразио највеће похвале борцима Чачанске бригаде I класе, који, по њему, нису имали добар командни кадар. До жестоке борбе за Куршумлију, смештену у планинском котлу на ушћу Бањске у Топлицу, дошло је 24. децембра када се и Крушевачка бригада II класе пробила кроз снежну вејавицу и примакла на позицију за напад на овај градић. Пошто је Куршумлија била важан саобраћајни чвор на путу Косово — Нилц, опасан рекама и преполачком косом, на којој се истицао утврђени самоковски положај, заузимање овог места имало је за српску војску велики значај. Напад Крушевљана од 24. децембра, усмерен према Микуљанским висовима, завршен је неуспехом. Уследио је турски противудар, који је изазвао панику и довео до бекства и приличног расула Крушевачке бригаде. У то време Студенички батаљон Чачанске бригаде одбијао је нападе најпре низама, а потом и Арбанаса, који су се спасавали бекством у Куршумлију. Приметивши одступање Крушевљана, борци Студеничког батаљона, помогнути са две чете Драгачеваца, кренули су у јуриш. Напад је изведен с бока и леђа, што је довело до борбе прса у прса. Кад се развила борба код Горњих Микуљана, Турци су се, угледавши приближавање бораца Чачанске бригаде, дали у бекство. Тада „Чачани, видећи како непријатељ бега, повичу: ура и пусте се као лафови за њима прво с плотуном, а после

сечом и кундаком“.¹⁸ По извештају Врховне команде, „борба за заузеће Куршумлије вођена је 12. овог месеца и била је с обе стране очајна. Било је магновења кад су се Срби и Турци клали“.¹⁹ Турци, разбијени јунаштвом Чачана, потражили су спас у бекству на Самоков. Овакав обрт охрабрио је и Крушевљане, који су се окренули и тако разбили Турке да су они безглаво бежали према Куршумлији. У борбу се укључио и остали део Драгачевског батаљона, који је имао задатак да омогући артиљеријско бомбардовање Куршумлије. Овог дана Драгачевски батаљон успео је да избије на положај изнад реке Косанице и наспрам Самокова, заноћио. Турци су у борбама 24. децембра топовима са Самокова тукли положај Чачанске бригаде, али без успеха. Истовремено, дејство артиљерије Ибарске дивизије под командом Алексе Дамјановића, родом из Коштунића, било је такво да су Турци напустили Самоков. Бомбардовање саме Куршумлије приморало је становништво, захваћено паником, да напусти варош. Тако су у ноћи 24/25. децембра Турци напустили Куршумлију и са својим и арбанашким избеглицама, повлачили се ка Приштини.

Како се види, Чачанска бригада, која је у нападу на Куршумлију имала задатак да изводи демонстративне нападе, допринела је, захваљујући храбрости својих бораца, победи Ибарске дивизије. Њихов успех у борби 23. децембра улио је страх Турцима, што се осетило и у борби 24. децембра, када су се Турци дали у бекство. Командант Ибарске дивизије Бинички, описујући заузеће града, истакао је: „Куршумлија је заузета. Идите право у варош, на цркви Немањиној видећете како се вије српска застава. Њу је данас ослободила јуначка чачанска војска“.²⁰ Тако је 25. децембра заузета Куршумлија, у којој је задобијен обилат ратни плен. Чачани су запосели варош, уз обавезу да контролишу путеве који воде уз реке Косаницу и Бањску. „Српске новине“ објавиле су вест о заузећу Куршумлије. Успешна борба Ибарске дивизије, у којој се истицала Чачанска бригада I класе, била је од великог значаја за исход операције за ослобађање Ниша.

Ибарска дивизија није, заузимањем Куршумлије, довољно предузела у правцу експлоатације победе. Наиме, ова дивизија пропустила је да, после повлачења Турака ка Приштини, изведеног преко Преполачке косе, овлада Преполцем као важним превојем који господари долином реке Топлице и Лаба, иако је имала наређење команданта Моравског корпуса да овлада поменутиим положајем. Уместо тога, Ибарска дивизија задовољила се постигнутим

успехом. Додуше, Бинички је, схватајући важност преполачких висова, тражио од Врховне команде Крушевачку бригаду I класе, коју је због значаја борбе за Ниш, Врховна команда задржала на нишком фронту. Она је, уместо слања помоћи, 28. децембра издала упутства за нов распоред Ибарске дивизије. По том распореду Чачанска бригада, која је имала задатак да брани десну обалу реке Топлице, распоредила је Драгачевски батаљон на Баћоглаву и Тијовачке висове, Карановачки батаљон на Соколску планину и Грабовачки вис, са једном четом уз реку Косаницу, а Студенички батаљон на Смоков, Ташинску косу и Микуљанску косу, на којој се нашао и један батаљон Крушевачке бригаде II класе. Остали батаљони Ибарске дивизије, међу којима и Трнавски батаљон Чачанске бригаде, контролисали су прокупачки пут од Барлова до Крње Цамије. Овакав размештај Ибарске дивизије био је последица обавештења о кретању јаким турских снага из Приштине ка Преполцу и Куршумлији. Ове снаге, јачине 10 до 12 хиљада људи, сакупљене у Новом Пазару, Косовској Митровици, Приштини и Вучитрну, предвођене Хафис-пашом, добиле су задатак да преко Куршумлије прискоче у помоћ турским браниоцима Ниша. Војска Хафис-паше, који је знао све слабости у распореду српске војске, усмерила је свој напад на Самоков, на коме ће се водити тешке и упорне борбе, уз учешће Чачанске бригаде, и у време када се решавала судбина Ниша. Сукоб Чачана са претходницама Хафис-пашине војске одиграо се 31. децембра 1877. године, када су две чете Драгачевског батаљона, после вишечасовне борбе, одбиле арбанашки напад. Но, прави сукоб почео је 3. јануара 1878. када су се студеничани на Самокову сукобили са батаљоном низама и око 500 Арбанаса, који су се кретали ка Куршумлији старим приштинским путем. Развила се огорчена борба, чији је ток приморао команданта Чачанске бригаде да у помоћ Студеничанима пошаље две чете Трнавског батаљона. Овако ојачани Студеничани одбили су турско-арбанашки напад. У противјурци Турци су били разбијени и натерани у бекство. Овакав исход борбе на Самокову спасао је Карановачки батаљон од тежих последица свог неопрезног кретања уз реку Косаницу, где су упали у заседу. Борбама вођеним 31. децембра и 3. јануара Хафис-паша је хтео да утврди место и распоред српских положаја у рејону Куршумлије. Још тада командант Ибарске дивизије, болестан и обузет страхом за исход борби на Самокову, тражио је од Врховне команде појачање, које није добио. Очекујући напад, наредио је Чачанима да заузму положаје и спрече Турке да „низ Грабовицу на главни друм

изађу“.²¹ Тако су Трнавци и Студеничани држали положај на Самокову, а Драгачевци, заједно са једним батаљоном Крушевачке бригаде, леву обалу Бањске. Овако распоређени батаљони Чачанске бригаде требало је на Божкић, 7. јануара 1878, да изврше рекогносцирање терена. Но, 6. јануара опасност од Хафис-пашине војске постала је очевидна, што се и показало следећег дана, када је дошло до сукоба на Самокову. Главни терет борбе пао је на Чачанску бригаду, посебно на Трнавски и Студенички батаљон, који су покушали да зауставе турски продор, лишени помоћи Карановачког и Драгачевског батаљона, који су за то време вршили рекогносцирање терена. До сукоба је дошло тако што су Трнавци и Студеничани, крећући се као централна колона ка Самокову, наишли на јака турска одељења, што је довело до жестоког боја. Турци су најпре ударили на положај Студеничана, који, упркос показаној храбрости, нису могли да очувају положај. Командант Студеничког батаљона Симо Петровић погинуо је херојском смрћу, не хтевши да одступи са Самокова. У том критичном тренутку командант Ибарске дивизије Бинички повео је Трнавце и сакупљене Студеничане на јуриш, па су тако, уз личну храброст дивизијског команданта, Турци одбијени. Турци су и овом приликом одсецали главе заробљеним Чачанима. Тог 7. јануара Драгачевски батаљон, рекогносцирајући терен ради откривања непријатеља, ступио је у борбу код Бањске, која је трајала три часа. У немогућности повлачења према Куршумлији, командант Драгачевског батаљона Мијаило Живковић одступио је са својим батаљоном ка Тијовачким висовима, где се дохватио шуме, кроз коју су Драгачевци безбедније одступали праћени навалом Арбанаса. Борба је трајала до пред ноћ, када је овај батаљон успео да се извуче из рејона Топлице и дође на Баћоглаву. И Карановачки батаљон Чачанске бригаде, вршећи рекогносцирање уз реку Косаницу, био је нападнут од групе Арбанаса, која је разбијена. Ипак, Самаков је у борбама 7. јануара највећим делом изгубљен. Због тога су Студеничани 8. јануара сишли са Самокова и запосели ровове у Црквишту. На Самокову је остао само Трнавски батаљон. Тада је командант Ибарске дивизије Бинички напустио командантски положај. Разлози се могу наћи у ранијем неуспелом захтеву, упућеном Врховној команди, да се у састав његове бригаде врати одузета Крушевачка бригада I класе, што би, да је остварено, омогућило Ибарској дивизији далеко успешнију експлоатацију победе на Куршумлији у смислу офанзиве ка Косову. Да се то десило, Хафис-паша не би ни имао прилику да сакупља војску и крене према

Нишу. Но, и сам исход борбе од 7. јануара, у коме је Бинички схватио да Чачанска и Крушевачка бригада, које су биле преоптерећене, не могу без помоћи одбранити Самоков и Куршумлију, навели су га да поднесе оставку. Бинички је, притом, истакао да је главни терет борбе пао на Чачанску бригаду I класе и да му је жао што напушта „храбру чачанску војску“,²² наводећи да то, ипак, мора да учини.

Борба је настављена 8. јануара у околностима које је изазвала смена дивизијског команданта и све јачег турског притиска. На Самокову, где је заноћио Трнавски батаљон, осванула је маса Турака, припремљених за напад на целом фронту. „Не дадоше нам божићковати“ — бележи Мита Петровић.²³ Главни турски напад извршен је низ Косаницу и Топлицу. Завршио се заузимањем Куршумлије и села Мачковца, чиме је била пресечена одступница Ибарској дивизији. Борба се пренела на Баћоглаву, где се налазио Драгачевски батаљон. И док су се Карановчани и Студеничани повлачили са Мачковог вуса, на Самокову се и даље херојски борио Трнавски батаљон, чији су се борци повукли тек онда када су Турци добили појачања. Избивши на руб Самокова, Трнавци су на куршумлијској цамији угледали турски барјак, после чега су се убрзано повлачили ка Бањској. У фази повлачења Чачанске бригаде Драгачевски батаљон је на Баћоглави водио најодсуднију битку. Борци овог батаљона, после пет часова жестоког окршаја, почели су повлачење кад су Турци ударили из правца тек заузетих Куршумлије и Самокова. И овом приликом борци Драгачевског батаљона исказали су велико јунаштво у борби са далеко јачим непријатељем. „Само њему једином се може приписати да је задржао Хафиса да нашу војску не гони даље“.²⁴ Јер, Хафис-паша, је заиста, из недовољно познатих разлога, застао код Самокова и Куршумлије, што је браниоце Ниша осудило на пропаст. Како се види, батаљони Чачанске бригаде, упркос смени дивизијског команданта, што је пољуљало борбени морал и тако малобројних снага Ибарске дивизије, развучених на широком фронту, на који су надирале јаке турске снаге, борили су се храбро. И, мада нису успели да очувају Куршумлију, која се поново нашла у турским рукама, успели су да успоре и, може се рећи, зауставе кретање Хафис-пашине војске према Нишу у оном часу када је решавана судбина тог града.

После губитка Куршумлије Чачанска бригада повукла се преко Барловог вуса и приспела на Плочничку косу. На Барловом вису остала је бригадна коњица са брдском артиљеријом, а у Плочнику

сместила се пешадија. Нови командант дивизије, коју је било захватило расуло, распоредио је своју дивизију у виду полукруга, почев од Грабовца на десној обали Топлице па до Барбатовца на левој обали ове реке. Уствари, у Плочнику је вршено сакупљање јединица Ибарске дивизије. Окупљање Чачанске бригаде, вршено 8. јануара, било је од великог значаја, јер се није знало за судбину и положај Трнавског и Драгачевског батаљона, који су се највише истакли у одбрани Самокова и Куршумлије и који су се под борбом повлачили ка Плочнику. Трнавски батаљон је, притом, одбио напад Арбанаса на Плочник, изведен 8. јануара. Тога дана и Крушевачка бригада II класе имала је сукоб са претходницом Хафис-пашине војске, после чега је дошло до примирја на овом фронту. Турци су утврђивали самоковски положај, а Ибарска дивизија добила је помоћ. Наиме, Врховна команда, на вест о губитку Куршумлије, послала је 9. јануара по два батаљона Крушевачке и Алексиначке бригаде I класе, а 10. јануара и Рудничку бригаду II класе, која се сместила на Барлов вис. После пада Ниша у рејон Куршумлије стигла је и Смедеревска бригада, која је, запосевши Топлицу, успоставила везу са Дунавском дивизијом. Овим је, свакако пре 12. јануара, завршено груписање српских снага код Куршумлије, чиме је спречен продор Хафис-пашине војске ка Нишу, али створени услови да, у подесном тренутку, ове снаге изврше продор преко Самокова и Преполца ка Косову, што је крајем јануара и у фебруару 1878. довело до нових борби на Самокову. Покушај новоприспелих снага да 12. јануара поврате изгубљени Самоков, пропао је, јер су низами и Арбанаси упорношћу и бројном надмоћи одбранили своје позиције у рејону Куршумлије. Тиме је завршена прва фаза борби Чачанске бригаде I класе, у операцијама српске војске у заузимању Ниша. Тако је, од 12. јануара, на куршумлијском фронту наступило затишје.

РУДНИЧАНИ У ОСЛОБАЂАЊУ КРАЈЕВА ЈУЖНО ОД НИША

Средином јануара 1878. године, заузимањем Софије, руска команда није више инсистирала на продору српске војске у Бугарску, упућивала ју је ка Косову. Овакав план даљег вођења рата слагао се са замислима српске Врховне команде, која једну колону упућује преко Куршумлије и Самокова ка Преполцу и у долину Пусте Реке са циљем да заузме Приштину. У реализовању овог за-

датка учествовала је и Чачанска бригада I класе, као и Рудничани II класе.

Друга колона, коју је сачињавао Шумадијски корпус, имала је задатак да продре у долину Јужне Мораве. Остваривање плана ове колоне почело је 19. јануара, уз учешће Рудничке бригаде I класе, која је 17. јануара напустила Ниш и истог дана стигла у Лесковац.²⁵ Кретање Рудничке бригаде било је праћено сталним борбама, о чему говори непрестано повећање броја рањеника. По доласку Шумадијског корпуса у Лесковац Прва шумадијска дивизија била је истурена у околину града, а Друга Шумадијска дивизија остала је у Лесковцу. Ова дивизија састојала се од Рудничке и Крагујевачке бригаде, једног пука коњице и артиљерије, уз напомену да су један ескадрон и једна батерија Рудничке бригаде били придодати резервној Нишкој дивизији, а да је пионирски баталјон са око 500 људи ушао у састав Власотиначког одреда. Командант Рудничана I класе био је и даље мајор Радомир Путник. Види се: Рудничани су се налазили у саставу Друге шумадијске дивизије и у другим јединицама, са главнином људства у Лесковцу, у резерви. У таквом положају бригаду је затекао почетак борби у Грделичкој клисури, кроз коју је водио пут за Врање.

Како је напредовање снага Шумадијског корпуса ка Лесковцу и Врању представљало индиректан, заобилазан покрет ка Приштини, пред овим корпусом био је задатак да из Лесковца, продором кроз Грделичку клисуру, најпре заузме Врање, па скрене ка Косову. У остваривању постављеног задатка Шумадијском корпусу су помагали добровољци из власотиначког и лесковачко-врањског краја. Међу њима најбоље су се показали добровољци под командом потпоручника Степе Степановића. У Лесковцу је 19. јануара био направљен план напада на Грделичку клисуру, са 20. јануаром као даном отпочињања реализације. Наиме, 20. јануара Врховна команда наредила је Шумадијском корпусу да освоји Грделичку клисуру. По овом плану, Рудничка бригада чинила је општу резерву, налазећи се у Лесковцу, под непосредним надзором корпусног команданта генерала Бели-Марковића. У складу са наредбом Врховне команде, јединице Шумадијског корпуса ступиле су, 20. јануара, у борбу са Турцима, који су главни одбрамбени положај имали изнад села Копашнице. Овај положај био је веома подесан да се брани улазак у клисуру. Првог дана борбе Турци, помогнути Арбанасима, пружили су на реци Копашници жилав отпор. Ипак, јединице Шумадијског корпуса приморале су их да се повуку на свој главни

положај. Тако је Прва шумадијска дивизија заузела Грабовачку косу, као прву косу на улазу у клисуру. Друга Шумадијска дивизија изишла је без борбе на свој полазни положај, а Власотиначки одред није 20. јануара ни ступао у борбу. Ипак, увече, због развоја догађаја, један батаљон Рудничке бригаде упућен је у помоћ Првој шумадијској дивизији. Мрак је прекинуо борбу, која је почела у осам сати ујутру и трајала цео дан. Следећег дана, 21. јануара, борба је добила на жестини. На положају Грабовац било је груписано осам батаљона, међу којима и један батаљон Рудничана, као и помоћни бочни одреди. Ту се нашао и командант корпуса. Борбе су најпре вођене на крилним секторима копашничких положаја. Почеле су пред подне и трајале су у знаку наступања Турака према Власотинцу, што је приморало генерала Бели-Марковића да из корпусне резерве уведе у борбу још два батаљона Рудничке бригаде. Тако су се два батаљона Рудничана борила на Грабовцу, а један на Копашничком вису. Турци, потпомогнути Арбанасима, били су се добро утврдили са намером да што дуже бране пролаз кроз клисуру. Тек општи напад јединица Шумадијског корпуса разбио је Турке и Арбанасе, који су се, после целодневне и упорне борбе, повукли ка Брању оставивши бројне жртве и ратни материјал. У овој борби истакла се Рудничка бригада, нарочито њен Качерски батаљон, који се борио у центру. Успеху Прве шумадијске дивизије, која је наступала на целом фронту, придружила се и Друга шумадијска дивизија, која је растерала Арбанасе од Славља и Букове главе до Мирошевца. Тако су снаге овог корпуса, после дводневне борбе, овладале улазом у Грделичку клисуру. Послата је претходница са циљем да успостави контролу над целом клисуром, а Рудничка бригада I класе ушла је у састав Прве шумадијске дивизије, која је овим била ојачана и припремљена за даљи продор. Рудничани су, уствари, заменили Београдску бригаду, која је, 21. јануара, била постављена иза положаја Рудничке бригаде. Следећег дана, 22. јануара, настављено је наступање, у коме су учествовала сва три батаљона Рудничке бригаде, док се четврти батаљон и даље налазио у Лесковцу, у резерви. Ови батаљони наступали су левом обалом Јужне Мораве са задатком да овладају Цепом, где се налазио мост на Морави. Рудничани су извршили постављени задатак стигавши у Трговиште изнад Цепа, где су запосели најповољније положаје. Може се закључити да је борба за овладавање Грделичком клисуром, која је трајала од 20. до 22. јануара, била већ 23. јануара 1878. решена у корист Шумадијског корпуса, који се

нашао на позицији за напад на Врање. У свим овим борбама истакли су се борци Рудничке бригаде. О успеху говори податак да је претходница запосела, 23. јануара, Владичин Хан и арбанашка села око Сурдулице, чиме је овладано излазом из Грделичког теснаца и осигуран пролазак главнине снага Шумадијског корпуса кроз клисуру, самим тим отворен пут за напад на Врање. Овог 23. јануара, Врховна команда оклевала је у нападу на варош, намерна да, уместо тога, упути Шумадијски корпус преко Топлице и Пусте реке ка Гњилану и Приштини. Но, 25. јануара прекинуто је неодлучно држање Врховне команде, која је одлучила да, ипак, Шумадијски корпус упути према Врању. Међутим, ово задржавање, и доцније споро напредовање, лишило је овај корпус главне улоге у нападу на Приштину.

После овладавања Грделичком клисуром Моравски и Тимочки корпус били су одређени за продор на Косово и ослобађање Приштине, а Шумадијски корпус добио је задатак да освоји Врање. Отуда су јединице овог корпуса наставиле кретање уз Мораву, доста удаљене и независне у односу на главнину снага српске војске. Као датум напада на Врање одређен је 27. јануар, али је покрет јединица Шумадијског корпуса отпочео 28. јануара. Главна колона, Моравска, са Смедеревском и Рудничком бригадом, смештена у Цепу и са Београдском бригадом, артиљеријом и коњичким ескадром, концентрисала се око Прибоја. Ветерничка колона, са Крагујевачком бригадом и устаницима-добровољцима, налазила се на Миршевцу, одакле су Крагујевчани извели заобилазни покрет иза Врања, са циљем пресецања одступнице, а добровољци заузели положај на Дреновцу.

Битка за Врање, 30. и 31. јануара 1878, одиграла се на планини Пљачковици. Турски положај, дуг четири километра, био је терасаст. Састојао се од најниже терасе — Два брата и средње — Ранутовац док се највиши положај налазио на Пљачковици. Чеврљуга је вододелница између Ранутовачког и Суводолског потока. Ова коса спуштала се ка Морави. Главни турски положај налазио се на Ранутовачкој коси. Десно турско крило наслањало се на Мораву, а лево, врхом Чеврљуге, упирало се у планину Пљачковицу. Природни положај био је за браниоце веома повољан. На њему се налазило око 8.000 турских бранилаца, од којих се под командом Есад-паше борило око 5.000 Арбанаса. У распореду војске Шумадијског корпуса, главна — Моравска колонаместила се између Стубља и Прибоја, а остале снаге од Тулове према изворишту реке Ве-

тернице. Резерве и штаб корпуса приспели су у Прибој, а самим тим и један батаљон Рудничке бригаде, држан докле у резерви, у Лесковцу. Сва четири батаљона Рудничана налазила су се у главној колони, код Стубља. Мајор Радомир Путник, који је командовао битком за Врање, имао је на располагању око 4.500 војника, којима су била потребна два обична марша да би се развили у бојни ред. Ни снабдевање бораца храном и другим потребама није било најбоље. Ипак, борци Шумадијског корпуса, нарочито Рудничке бригаде, испољили су висок борбени морал.

Битка за Врање почела је 30. јануара нападом турске коњице, која је, дочекана артиљеријом, разбијена. И док су јединице Шумадијског корпуса, заједно са добровољцима, ступале у борбу, Рудничка бригада, по наредби корпусног команданта, налазила се у резерви, код Мазарића. У борбу се најпре укључио један батаљон ове бригаде, који је, заједно са добровољцима, одбио напад Арбанаса, спасавши тако Београдску бригаду. Био је то онај тренутак кад се борба била разбуктала у Моштаници, где се од пушчане ватре ништа није могло да види. Око подне Турци су из ранутовачког опкопа извршили масован испад и потисли Београдску бригаду са виса Камен. Тада су Рудничани и добровољци одбили овај напад припремивши тако услове за прелазак у противофанзиву. Тако је, у 15 часова, после појачане артиљеријске ватре, почео општи напад на Ранутовац и Чеврљугу, који је завршен успехом. У нападу на ранутовачки положај учествовали су батаљони Рудничке бригаде повучени из резерве. У заузимању Ранутовца истакао се Моравски батаљон. У освајању овог, главног турског упоришта велике заслуге имало је дејство Ветерничке колоне, састављене од Грузана и добровољаца под командом Степе Степановића, која је зашла Турцима иза леђа и приморала их да се у жеку борбе прегрупишу, чиме је ослабљена одбрана Ранутовца. Заслугом ове колоне заузета је и Чеврљуга. Освајањем ова два положаја битка за Врање, коју је изванредно водио Радомир Путник, била је практично решена, јер је био створен услов да се наредног дана, 31. јануара, изврши наступање ка Врању. Али, у десет сати увече Путник је добио заповест да настави гоњење Турака, тј. да нападне њихов положај на Пљачковици. У духу спровођења заповести Путник је формирао предводницу, у коју су ушли: један, вероватно Моравски, батаљон Рудничке бригаде, два батаљона добровољаца, једна батерија топова и 60 — 80 коњаника. Пошто су добровољци, због умора, били неспособни за ноћни марш, Путник је ојачао предводницу са још

два батаљона Рудничана. Са оваквом јединицом он је предузео марш на Врање, оставивши турски положај на Пљачковици незаузет. На два километра пред Врањем Турци, који су се утврђивали, после кратког отпора били су поражени, па су се спасавали бекством у варош. Изненадна појава Рудничке бригаде пред Врањем 31. јануара 1878. приморала је врањанске Турке на бекство, мада има података да је у вароши, као што се десило и при заузимању Пирота, дошло до уличних борби. Највероватније је да је, због изненадне појаве Рудничана пред градом и веровања да су преостала четири турска батаљона на Пљачковици уништена, као и опште успешне руско-српске офанзиве на свим фронтovima, турска војска деморалисана у Врању. Почело је њено бекство, које је требало да искористе Рудничани и добровољци. Рудничани, који нису планирани за улазак у град, били су, због понашања добровољаца, принуђени на то. Наиме, док су они као предводница, гонећи Турке, извршавали свој задатак, добровољци су се „растурили по граду и без икаква реда почели пљачкати, убијати и сећи децу“.²⁶ Радомир Путник наводи да се највећи део добровољаца расуо по граду, признајући да је неко од ових можда правио и недела. Јер, одбивши заповест о гоњењу разбијених Турака, добровољци, сем њих стотинак, „разузурише се по Врању“.²⁷ И док су се у Врању одмарале јединице предводничке колоне, четири турска батаљона са Пљачковице положила су оружје кад је њихов курир, дошавши у Врање по хлеб, затекао у граду српску војску. Тиме се план Радомира Путника о заобилажењу ових јединица показао успешним. Губици Рудничана у борби за Грделичку клисуру и Врање били су знатни, што се нарочито односи на Моравски батаљон, а допринос победи над боље опремљеном војском био је велики.

Рудничка бригада задржала се у Врању само толико да је њен командант Радомир Путник прикупи и уреди. У циљу експлоатације победе бригада је гоњење поражених Турака наставила истог дана, 31. јануара, извршавајући тиме наређење корпусне комнде. Рудничка бригада се и иначе одликовала тачним извршавањем свих наређења, као и храброшћу бораца, па је уживала углед поуздане јединице у Шумадијском корпусу. Тако су Рудничани као предводница вршили рекогносцирање терена у правцу Бујановца и Куманова, са даљим правцем наступања ка Приштини, што се испољило по заузимању Бујановца, када су обе шумадијске дивизије кренуле ка Косову. У гоњењу непријатеља од Врања ка Гњилану снаге Шумадијског корпуса нису наилазиле на турску војску, сем

на косама Суводола, где се испољио крајње слаб морал турске војске. Изгледа да се Рудничка бригада вратила у састав Друге шумедијске дивизије. Заузевши Гњилане, 2. фебруара,²⁸ Рудничани, предвођени Путником, као главна ударна група, стигли су до Грачанице и Лиљана, где их је 5. фебруара затекла вест о примирју.

За време завршних борби Шумедијског корпуса Чачанска бригада I класе у саставу Моравског корпуса водила је жестоке борбе на Самокову, са циљем да продире ка Приштини. Између ова два поменута корпуса кретали су се Тимочани, који су, упркос тешком терену, ослободили од Турака Бојник, Лебане, долину Пусте реке и Јабланице и приближавали се такође Приштини.

ЧАЧАНСКА БРИГАДА I КЛАСЕ У ЗАВРШНИМ БОРБАМА НА САМОКОВУ

Примирје, настало заузимањем Ниша, прекинуто је већ 17. јануара 1878. Правећи план завршних ратних операција, српска влада и Врховна команда биле су свесне интереса Русије, чија се војска налазила у пуној офанзиви. Отуда се српска војска, уместо продора ка Македонији, оријентисала ка преношењу тежишта наступања према Косову. Тако је Шумедијски корпус, после заузимања Враћа, скренуо према Косову, док је, у рејону Куршумлије, извршено окупљање знатних снага из састава Моравског корпуса, у чијем се саставу налазила Чачанска бригада прве и Рудничка бригада друге класе, као и јединице Тимочког корпуса. Оба ова корпуса добила су задатак да заузму Приштину. Да би испунили постављени задатак, корпуси су имали да најпре поврате изгубљену Куршумлију, а потом савладају турске положаје на Самокову и Преполцу, па да, на тај начин, прокрче пут ка Приштини. Стога су се у рејону Куршумлије, после пада Ниша и краћег затишја, окупљале знатне снаге са око 25.000 бораца и 70 топова. Војска Моравског и делова Тимочког корпуса — обједињена командовањем Милојка Лешјанина, развучена на фронту дугом 60 км, рђаво вођена, јер је „та снага распоређена у врлетне планине и прикована за положаје, са којих није умео да их крене напред ни у страну, била је изложена гажењу дубоке реке Косанице и наступању уз снегом покривене стране под унакрсном турском ватром, нападајући непријатељска утврђења фронталним нападом без помоћи артиљерије“²⁹ — била је осуђена на губитке и неуспех. По мишљењу др Владана Ђорђевића,³⁰ требало је заобићи Самоков и Преполцац и на-

ступати ка Приштини, јер су се поменута утврђења одржавала само захваљујући природној неприступачности, а не и каквим већим турским снагама. Изгледа да командант Лешјанин није могао да сагледа оно што је успело Радомиру Путнику, који је заобишао турске снаге на Пљачковици и, изненадном појавом пред Врањем, заузео варош скоро без борбе. Отуда је Лешјанин вршио распоред својих дивизија припремајући фронтални напад и ангажујући знатне снаге, што је довело до веома жестоке борбе на Самокову, уз истакнуту улогу Чачанске бригаде I класе. Ибарска дивизија Моравског корпуса, ојачана Крушевачком бригадом I класе, добила је задатак да овлада Самоковом, при чему би јој Моравска дивизија, са Рудничком бригадом II класе, Смедеревском и два батаљона Алексиначке бригаде, имала, спустивши се у долину реке Косанице (да осигурају лево крило Ибарске дивизије) пружила потпору. Доласком Моравске дивизије, 17. јануара, на левокрилни положај, Ибарска дивизија померила се удесно и запосела положаје од Бацковог хана до Перунике, а борци Чачанске бригаде, који су се налазили на предстражи, померени су истог дана према Јанковој клисури и стигли у село Барбатовић. Одатле су изашли на положај док је бригадна комора остала у поменутом селу. Сутрадан, 18. јануара, командант Лешјанин прегледао је положај Ибарске дивизије, која је добила новог команданта — потпуковника Топаловића. Очекивао се, још, долазак Дунавске и Тимочке дивизије, па да започне офанзива.

Командант турске одбране Старе Србије, Хафис-паша, који се, после пада Ниша, припремао да брани поверене територије, знао је за слабости у распореду српске војске, која се кретала ка Косову. Отуда је нарочито појачао одбрану на Самокову и Преполцу — да би на тим положајима пружило отпор снагама Моравског и Тимочког корпуса, који су се директно кретали ка Приштини. Самоковски положај, који се налазио на дугачком гребену између река Бањске и Косанице, веома стрмих и неприступачних страна обраслих шумом, био је утврђен изградњом главних шанца, као и флешом. У овом шанцу Турци су држали три батаљона пешадије, два топа и нешто Арбанаса. Хафис-паша утврдио је преполачки положај, као и целу линију Самоков-Преполцац, решен да положаје брани до последњег човека. Концентрација српске војске према Куршумлији навела је Хафис-пашу да, без борбе, 19. јануара, напусти Куршумлију. Повлачење Турака уочила је претходница Чачанске бригаде, која је, заједно са Крушевљанима II класе, 20. јануара запосела варош.

У непосредном концентрисању српске војске за напад на Самоков, Чачанска бригада, која је имала задатак да нападне овај положај, сместила се у Пљаковићу, где су се нашли штаб бригаде, штаб Ибарске дивизије и штаб Моравског корпуса. У Пљаковићу су се окупили Трнавци, Карановчани и Студеничани, а Драгачевци су распоређени на Мачковачком вису. Једна чета Трнавског батаљона сместила се, са брдском батеријом, на Бањоглаву. Напустивши Куршумлију, Хафис-паша је покушао да омете концентрисање српске војске, па је од 23. до 25. јануара вршио нападе у циљу овладавања долином реке Косанице и Соколским планинама, које су се надносиле над самоковски гробен. Оба напада су одбијена, а онда је уследила офанзива српске војске на Самоков, изведена од 28. јануара до 3. фебруара 1878. Борбе су почеле наступањем Крушевачке бригаде и Трнавског батаљона ка утврђеном Самокову. Борци овог батаљона Чачанске бригаде, кренувши од Бањске, храбро су напредовали према самоковском шанцу, упркос застоју Крушевљана. Тако су Трнавци најпре истерали Турке из шуме, а затим напали помоћни ров пред главним шанцем. Трнавци су жестоко напали линету (помоћни ров), који су Турци јаком ватром одбранили. Одмах иза тога Трнавски батаљон, чије борце претходни неуспех није поколебао, кренуо је на јуриш, у коме „војници полете усред најјаче пушчане кише“, ³¹ приморавши Турке да напусте предстражне ровове. Но, у овом тренутку изостала је помоћ Крушевачке бригаде, иако је Лишанин у два маха од ње тражио подршку. Кад је Трнавцима приступило 20-30 добровољаца из Крушевачке бригаде, батаљон је кренуо у још један напад на турски главни шанац. Упркос неприступачном и снегом покривеном терену, Трнавци су успели да приђу на око 50 метара, од турског утврђења. Ту је дошло до огорчене борбе, која се протегла све до ноћи, када су се борци Трнавског батаљона, напустивши освојену линету, повукли ка Бањској, а затим, заједно са Карановчанима, стигли у Пљаковић. Види се: у борби вођеној 28. јануара истакао се Трнавски батаљон. Следећег дана трајале су неуспешне борбе са арбанашким живљем, кога су Турци користили у рату са Србијом. Због неуспеха и великих губитака Алексиначке бригаде, стављена је у покрет и Чачанска бригада, која је у ноћи 29/30. јануара заузела положаје на Соколском венцу, где је дошла у непосредни додир са Алексинчанима. Овог дана комора и коњица бригаде напустиле су Пљаковиће и стигли у село Крчмаре. На овај начин поуздана Чачанска бригада заузела је положаје за напад на Самоков. Она је уочи општег напада на овај по-

ложај, извршеног 31. јануара, запосела Мачковачке висове, чинећи левокрилну колону, уз напомену да је Трнавски батаљон ушао у састав Крушевачке бригаде. Наиме, у нападу јединица Ибарске и Моравске дивизије Трнавци су, у саставу Крушевачке бригаде I класе, добили задатак да, крећући се долином Косанице, послуже као веза између Алексиначке и Крушевачке бригаде. У тој улози Трнавци су учествовали у борби 31. јануара. Тако су борци Трнавског и Јошаничког батаљона извели јуриш на оне исте линете, које су Трнавци већ били, 28. јануара, заузели. Овога пута Турци су, користећи се јаком артиљеријском и пушчаном ватром, одбили напад, који је изведен у тешким условима магле и снежне вејавице. Да би се спречило дејство турске артиљерије са самоковског утврђења, примакнута је једна батерија Чачанске бригаде, која је са блиског остојања тукла и линету и главни шанац. Ова се батерија у току борбе још више примакла нападнутом положају и изазвала забуну код турске посаде на Самокову. Тако су центар и десно крило Ибарске дивизије освојили линете и приморали Турке да се спасавају бекством у главни шанац. Истог дана уследио је јак напад Алексиначке и Јагодинске бригаде, који је, после тешке борбе, због стрмог терена, магле и јаке снежне вејавице, био обустављен. Крилне снаге Ибарске дивизије повукле су се, а о томе нису обавестили Трнавски батаљон, који се храбро борио у центру. Трнавци су, необавештени, наставили да воде борбу. Нападали су са све већом жестином на тешко приступачно самоковско утврђење. Трнавци су се пред зору 1. фебруара нашли на Мачковачкој коси, где су затекли остале батаљоне Чачанске бригаде. Како њихово повлачење није наишло на одобрење и уследило је тек на молбу упућену са Самокова команданту Чачанске бригаде да неки други батаљон смени Трнавце, јер „ваздан нису ништа јели, затим су заморени од борбе у којој су целог дана били до сада. Покрај тога, обућа им је на ногама мокра како су јутрос газили реку, па се смрзла. Прека је нужда да буду смењени, јер ће пропасти“.³² Овог дана један од двојице бораца Чачанске бригаде који су добили крст Св. Ђорђа био је и Стеван Војиновић, десетар Трнавског батаљона.

Нови напад на Самоков планиран је за 2. фебруар. Предвиђао је учешће Моравске и Ибарске дивизије. Он је у почетку био успешан. У центру напада налазила су се три батаљона Чачана, као и једна чета добровољаца из Трнавског батаљона. Али, због јаке магле и снежне вејавице, која није престајала, напад је обустављен, уз задржавање свих јединица на затеченим положајима. На тај

начин напад је одложен за 3. фебруар, када су Чачани и Крушевљани, у рано јутро, први кренули према Самокову. Чачанска бригада, борећи се у центру, истурила је Драгачевски батаљон, као и добровољачку чету Трнавског батаљона. Први налет Чачана, дочекан јаком артиљеријском ватром, био је одбијен. Тада је потпоручник Мијаило Живковић, командант добровољаца Трнавског батаљона, повео своје борце у нов јуриш и успео да се турском главном шанцу примакне на 30 корака на десном и 50—60 корака на левом крилу. Турци су главну одбрану били сконцентрисали на Драгачевски батаљон и Трнавце. Тукли су их свим оружјем, па и картечом. Ипак, били су готови да напусте одбрану Самокова и спасу се бекством. Али, изостао је напад осталих бригада. Уз то, није постојала ни могућност за одступање. Хафис-паша је изричито захтевао борбу до последњег човека, па је предаја изостала. Кад су се, поподне, јавили магла и појачан снег, батаљони Чачанске бригаде изгубили су подршку артиљерије. Ипак, сва три батаљона, а нарочитим жаром Драгачевски, наставили су напад у нади да ће заузети главни самоковски шанец. Храброст Драгачеваца и Трнаваца огледала се и при повлачењу. Јер, док су се Карановчани и Студеничани повукли у 17 часова, Трнавци и Драгачевци требало је да то учине четири сата касније. Уместо тога, они су, по наређењу корпусног команданта Лешјанина, заноћили на положајима, близу турског утврђења. Наиме, за 4. фебруар био је планиран поновни напад на Самоков, који је опкољен. Али, напад је изостао, јер је Русија са Турском склопила примирје, које је обавезивало и Србију. Наредба о прекиду сваког непријатељства била је изричита, па је Самоков, назван другом Плевном, под којом су српске јединице у четвородневним борбама претрпеле знатне губитке, остао у турским рукама. Јер, Турци су „упркос српским јуришима одржали своје положаје и нанели Србима тешке губитке“.³³ Колико су се борбе биле распламсале, показује и навод турског парламентарара како Србима нису, у жару борбе, чули довикивања о примирју. Мита Петровић наводи: „Наши Трнавци причају да су чули из шанца да Турци вичу примирје је углављено, не нападајте. Али, ко се на те њихови речи базирао“.³⁴

По закључењу примирја Чачанска бригада I класе повукла се, оставивши на положају један вод Драгачевског батаљона на пре-дстражи. Бригада се већ 6. фебруара 1878. сместила у Куршумлији, чиме је њен ратни пут био завршен.

РАТНА ЗБИВАЊА НА ЈАВОРУ И ДРИНИ

Јаворски корпус, под командом Тихомиља Николића, држао је положаје јаворског фронта, који се протезао од Ибра до Дрине. Циљ овог корпуса, који је чинио десно крило српских оперативних снага за ослобођење „старе Србије“, састојао се у извршењу продора ка Сјеници, Новом Пазару и Косову. Његове снаге, у поређењу са ратним догађајима у 1876. години, биле су далеко мање активне у другом српско-турском рату.

Јавор је и даље остао средиште јаворског фронта, на чијем се левом крилу, у рејону Новог Пазара, борили ратници Чачанске бригаде, друге класе као и добровољци ибарско-копаоничког краја, који су повезивали ово крило јаворског фронта, названо Рашка војска, са Ибарском дивизијом, а самим тим и са Чачанском бригадом I класе. Десно крило држало је област нововарошког краја, где се додиривало са дринским фронтом. Борбе на јаворском фронту, развученом и тешко проходном, трајале су у крајње неповољним условима. Наиме, у децембру снег је завејао Јавор. Падао је стално, праћен jakim мразевима, што је отежавало обостране ратне акције. Уколико је до сукоба и долазило, они су били повремени, трајали су кратко и брзо окончавани. За разлику од рата на Јавору 1876. године, када су се на овом положају борили Чачани и Рудничани, у другом српско-турском рату на Јавору су се налазиле Ужичка и Ваљевска бригада I класе и добровољци под командом Нићифора Дучића док је Ужичка бригада II класе била у Кремни.

Ипак, ратна збивања на Јавору нису прошла ни у другом рату без учешћа Чачана. Тако је Васо Филиповић вршио дужност интенданта Јаворског корпуса. На том послу „био је врло вредан и тачан“.³⁵ Поред тога, из Чачка је на Јавор допреман ратни материјал уочи и у току борби, као и по њиховом свршетку. Тако је 10. децембра 1877. Светозар Мајсторовић из чачанске војне станице одвезао на Јавор по 800 ашова и пијукова за изградњу ровова. У јануару 1878. превожена је из Чачка на Јавор муниција, а 2. фебруара наложено је услутним властима да не чине сметње возарима чачанске војне станице, већ да „рукопомоћ у случају нужде указују“.³⁶ Свакако да је та сарадња, уз учешће обвезника III класе чачанског краја, била већа и шира.

Немири на јаворском сектору фронта били су испољени још од 23. новембра 1877. То је навело команду Јаворског корпуса да ојача пограничне страже. Са приближавањем рата војска из Ивањице изи-

шла је на Јавор, где је 15. децембра дошло до првих борби. Тада су заузети: Јанков врх, Огорјевац и више села у Санцаку. Већ 19. децембра трајала је борба за Кладницу. Био је то једночасовни сукоб, у коме су кладнички Турци разбијени. Како им је пропao покушај да поврате изгубљени положај, Кладница је остала у рукама Ужичана. После сукоба 15. и 19. децембра, на Јавору је наступило затишје, о чему сведоче извештаји да „са Јавора и Дрине немамо вести о ванредним догађајима, тамо је све у повољном стању“.³⁷ Овом прилог иде и распис из Чачка од 22. децембра, упућен среским начелницима и начелницима војних станица чачанског округа, у коме се истиче да „са Дрине и Јавора нема вести никаквим ванредовним догађајима, тамо је стање подпуно задовољавајуће“.³⁸ Ваља још поменути да је 25. децембра дошло дуж целог јаворског фронта до напада башибозука, који је одбијен. У јануару је појачана активност добровољаца, којих је 1. јануара 1878. године, када је Дучић примио команду над свим добровољачким четама на Јавору, било око 1.000. Међу добровољцима било је и Италијана. Дучићеве чете ступиле су у борбу 8. и 9. јануара. Посебно је била активна група која је деловала у рејону Увца, водећи борбе са Турцима на простору Штитково-Божетић. Она је успела да 12. јануара пресече пут Нова Варош—Сјеница. Како је 9. јануара, одласком Ваљевске бригаде I класе са Јавора, дошло до слабљења снага, а затим, због јаке зиме, нестацице огрева и снега, који је у јануару непрестано падао, јаворска војска није била у стању да изведе покрет ка Сјеници. Користећи овакво стање, Турци су 17. јануара извршили напад на Увцу, са намером да разбију одбрану јаворских положаја, али су их добровољци одбили. Због неуспеха, Турци нису 18. јануара поновили напад. У очекивању да се снег отопи, како би тешка артиљерија потпомогла напад на Сјеницу и Нову Варош, стигла је ноћу 3/4. фебруара 1878. обавест о примирју зараћених држава.

И на дринском фронту осећао се интерес Аустро-Угарске, који је спутавао било какве веће акције Дринског корпуса. Може се рећи да борби скоро и да није било. Додуше, Турци су код Малог Зворника вршили нападе. Тамо се 26. јануара одиграо мањи сукоб, који се завршио бекством Турака у Босну.

ЧАЧАНСКА БРИГАДА II КЛАСЕ У БОРБАМА НА ПРИЛАЗИМА НОВОМ ПАЗАРУ

Борци чачанског краја ни у другом српско-турском рату ни су изостали у збивањима на јаворском фронту. Налазили су се на његовом левом крилу. Рашка је била седиште штаба Чачанске бригаде II класе још уочи избијања другог рата 1877. године. Ту су били и њена мунициона колона, главно превијалиште и остале пратеће службе. Ова бригада, која је вероватно обједињавала Чачане III класе, најпре под командом капетана Драгомира Вучковића, доцније пуковника Александра Николића, чинила је, заједно са дежевским добровољцима, Рашку војску. Ово крило јаворског фронта било је далеко ангажованије од снага које су деловале на Јавору. Носилац борбених акција била је Чачанска бригада II класе, која је од 15. децембра ступила у прве борбе са Турцима укључујући се тиме у почетак операција војске Јаворског корпуса. Истог дана Рашка војска овладаола је положајима између реке Дежаве и Рашке. Заслуге за успех свакако припадају Чачанима II класе. Ово потврђује и вест да је ова бригада, 15. децембра, заузела висове пред Рашком, приморавши Турке да напусте утврђење у Голицама и повуку се у Нови Пазар. Житељи више села били су се дигли на устанак, па су истог дана заузели вис Градину на левој обали Ибра, наспрам Јариња. Тако су се, 15. децембра, Чачани и устаници-добровољци утврдили на заузетим положајима, а дух у војсци био је „не може бити бољи“.³⁹ Настављајући успешно започету борбу, Рашка војска је до 19. децембра успела да овлада турским положајима на линији Кути — Голица — Змијињак. Устаници, који су се у овим првим борбама били придружили Чачанској бригади II класе, испољили су, такође, висок борбени морал. Борбе Чачанске бригаде настављене су 20. и 24. и, нарочито, 25. децембра 1877. и трајале су све до 6. јануара 1878. године. Ове борбе вођене су на правцу Соколовица — Главоч, на левој обали реке Дежаве. Са посебном жестином одиграо се сукоб 25. децембра. Тог дана Хифис-паша, као командант одбране Сјенице и Новог Пазара, напао је са четири батаљона пешадије и три топа на Трнавски батаљон Чачанске бригаде. Трнавци су, захваљујући храбрости својих бораца, као и помоћи Карановачког батаљона, који је напао Турке на десној обали Рашке, одбили турски напад, праћен паљењем хришћанских, тј. српских кућа. О овој борби говори телеграм, послат 13/25. децембра 1877. из Рашке, у коме стоји да су „данас напали 4 до 5 табора башибозука из Новог

Пазара дуж целу нашу заузету позицију од Грмичка до Буковика, да нашу војску одбију. Наша храбра војска под заповедништвом г. команданта Драгомира Вучковића одбила је цео нападај и Турке са великим губитком у бекство нагнали. Наши губици незнатни су⁴⁰. О неуспеху Турака у борбама 24. и 25. децембра јавиле су и „Српске новине“, као и то да су Турци, гневни због пораза, извршили одмазду над житељима села кроз која су одступали. Чачани су у јануару 1878. године водили нове борбе пред Новим Пазаром. До најкрвавије борбе дошло је 13. јануара, када је око 3.000 Турака напало на положај Чачанске бригаде на Соколовици. Главни удар сручио се на Драгачевски батаљон, који се скоро сам носио са далеко надмоћнијим непријатељем. Драгачевци, којима је погинуло 90 бораца и који су нанели Турцима осетне губитке, морали су да се повуку ка Голици. Два дана доцније, 15. јануара, устаничке чете Рашке војске водиле су тешку борбу са Турцима на Орлићу и Кнежевом брду. Устаници су први положај одбранили, док су Турци успели да заузму Кнежево брдо. Но, сутрада, 16. јануара,⁴¹ устаници су успели да поврате изгубљени положај.

После ових догађаја наступио је код Рашке војске прекид ратних дејстава и због неподесног терена и великог снега, и због интереса Аустро-Угарске, која је будно мотрила на збивања на дринском и јаворском фронту. Стога је активност Јаворске војске, па и Чачана II класе, била обустављена и пре склапања примирја.

За све време борби у другом српско-турском рату Чачанска бригада II класе била је везана са својим градом. Пут од Чачка према фронту водио је преко студеничког среза. Туда су се кретали рањеници, болничари, храна, новац и остале потребе, на основу чега се намеће закључак да је Чачак представљао важно позадинско упориште борцима Чачанске бригаде.

ПРИМИРЈЕ, РАСПОРЕД ЈЕДИНИЦА И ДЕМОБИЛИЗАЦИЈА

Русија је 3. фебруара 1878. године, после једренских преговора, закључила примирје са Турском. Како се оно односило и на Србију, већ сутрадан је српска Врховна команда обавестила своје јединице о обустави непријатељстава, са налогом да остану на позицијама које су до тог дана заузеле. Иако је Србија завршила војне операције, задржала је, због решавања ратног исхода, све јединице на положајима на којима их је примирје затекло. Тако се

Рудничка бригада налазила у саставу Друге шумадијске дивизије. Из састава ове бригаде Моравски батаљон био је у моменту примирја у Парлову, други, Грузански, батаљон са штабом бригаде у Коритишту, коњица под Коритиштем, а Црногорски батаљон у Ђњилану. Распоред осталих батаљона не види се. Ова бригада се у време склапања Сан-Стефанског мира, закљученог између Русије и Турске 3. марта 1878. године, налазила у Врању, које је 11. марта морала да напусти и повуче се у Лесковац. Разлог је био у чињеници да су Руси Врање дали Великој Бугарској, створеној одредбама поменутог мировног уговора. Узалудне су биле могбе Врањанаца упућене Рудничанима и Крагујевчанима да их не остављају на милост и немилост Турцима и Бугрима. Рудничка бригада се 25. априла поново вратила у Врање, како би спречила припреме арбанашког живља у нападу на варош. Тако је 27. априла Рудничка бригада изашла на демаркациону линију. Командант бригаде Радомир Путник стигао је, са три батаљона, до Кончуљске клисуре и разместио своје батаљоне дуж граничне линије. Појава Рудничана навела је Арбанасе да одустану од планираног напада. Рудничка бригада I класе чекала је узалудно више од два месеца, тј. до 8. јула, арбанашки напад.

Чачанска бригада I класе затекла се у време склапања примирја наспрам самоковског положаја, на удаљености од 100 до 200 корака. Ту су се налазили: Студенички, Карановачки и Драгачевски батаљон, са пионирима и брдском батеријом. Већ 6. фебруара ова бригада била је пребачена у Куршумлију док је један њен део, састављен од бораца Карановачког и Трнавског батаљона, запосео Микуљанске висове са задатком да брани српске породице од плачкашких упада Арбанаса. У мају 1878. године штаб Чачанске бригаде налазио се у Прокупљу. Примирје је Чачанску бригаду II класе затекло на следећим позицијама: Студенички батаљон на положају Грмичак—Пљакин шанац, Драгачевски батаљон у Бусаку, Трнавски на Голицама и Змијињаку, а Карановачки изнад Борја и на Глушцима. Штаб бригаде, пионирска чета и брдска батерија били су на Голицама. Ваља поменути да се већ од јуна у Рашкој налазио VIII батаљон стајаће војске, чије је регрутовање вршено од фебруара 1878. године, као и да је коњички ескадрон Рудничке бригаде био у саставу резервне дивизије у Нишу, а Качерски батаљон Рудничке бригаде II класе на Мрамору. Допуњавајући батаљон Рудничке бригаде I класе налазио се у Врању, а Чачанске бригаде I класе у Јанковој клисури.

Може се закључити да су војници чачанског краја све до септембра активно учествовали у чувању граница, на којима су забележени упади башибозука и Арбанаса, уз честе људске жртве, које су трпеле Рудничка и Чачанска бригада обе класе. Наиме, при крају рата, као и у време преговора о склапању примирја и мировних уговора и утврђивању граница, фигурирао је турски захтев о повлачењу српске војске са освојених територија. Отуда је српска Врховна команда још при крају ратних операција упутила проглас, у коме је изражена жеља Србије да, без обзира на исход мировних преговора, задржи све ослобођене територије за које је проливена крв народне војске.

Овакво стање и неизвесност утицали су на спровођење демобилизације. Она је почела већ у фебруару демобилисањем просветних радника. Тако је 23. фебруара Мита Петровић напустио Чачанску бригаду I класе. Дошавши у Чачак затекао је улице пуне људи. Једино по дућанима „уместо људи стајаху жене и продаваху еспап“.⁴² Средином априла распуштене су дежевско-ибарске добровољачке чете, а у јулу повратак др Михаила Марковића, лекара Рудничке бригаде II класе, у Горњи Милановац указује на демобилисање здравственог особља. Крајем августа, по налогу пуковника Марка Катанића, команда Јаворског кора укинула је неке војне станице, јер је војска знатно смањена. Укидање једног броја војних магацина, извршено у септембру, указује на смањење борачког људства на границама, тј процес демобилизације, која је, у септембру, обухватила и службу везе. Тако је Мита Перуничкић, војни телеграфиста у Студеници, обавестио начелника војне станице да је „према наређењу Врховне команде и команде јаворског кора ову штацију затворио 4. октобра 1878. године“.⁴³ Два дана после затварања станице он се вратио у Чачак. Овде ваља поменути да је Чачак у новом размештају јединица Јаворског кора, као и у поступној демобилизацији, одиграо значајну улогу. Тако је у граду, почевши од марта 1878. године, када је са Јавора приспела артиљерија, па до јула, када се у Чачак сместио штаб Јаворског корпуса, увек бивала по која јединица са поменутог фронта. Податак да је у октобру вршена оправка и дезинфекција војних зграда у чачанском крају говори о привођењу демобилизације крају. Из Ужица је 30. новембра обавештено Начелство округа чачанског да „по наређењу врховне команде наређена ... и извршена демобилизација целе војске у овом крају“,⁴⁴ што је значило и демобилизацију Чачанске бригаде II класе. Јаворски корпус је већ 2. децембра престао да дејствује. У но-

вембру Начелство округа чачанског било је обавештено да ће трупе Шумадијског корпуса преко Каоника, Крушевца и Трстеника стићи 13. децембра у Карановац, што подразумева демобилизацију и обе класе Рудничана. Да је крајем децембра завршена мобилизација све три класе српске народне војске, указује наредба да кметови села прикупе војну опрему, коју код својих кућа држе војници I, II и III класе, па да се одузме муниција и смести у магацине, а од опреме шаторска крила, оружје и „прочих ствари војних“.⁴⁵ Ово указује да, поред масовних избегавања војне службе при крају рата, демобилизација није протекла без немарног односа војника према државној имовини. Због тога је чачанска војна станица 27. јануара упозоравала на потребу чувања оружја и друге опреме.⁴⁶

Одликовања истакнутим борцима додељивана су од новембра 1876. године, а такође и по свршетку другог српско-турског рата. Тачније: од марта 1878. Додељивање споменица за учешће у овим ратовима вршено је у новембру 1878. године, уз наплату таксе од пола динара.

МИРОВНИ УГОВОРИ

Целокупна збивања на Балкану, која су трајала од 1875. до 1878. године, завршена су мировним уговорима. Русија је најпре, почетком фебруара, склопила примирје са Турском — да би 3. марта 1878. године између ове две државе био закључен Сан-Стефански мир. При склапању мира Руси су, и поред одавања признања ратним успесима Србије, стварањем Велике Бугарске ишли на штету српског народа. Боравак Лешјанина у Једрену од 16. фебруара до 18. марта 1878. није уродио плодом. Србија је једва успела да задржи Ниш и Лесковац, а изгубила је Пирот и Врање, за чије су ослобођење положили животе бројни официри и војници Рудничке бригаде. „Српска јавност ни политички кругови нису могли ни хтели имати разумевања за разлоге руске политике. За њих је Сан Стефански мировни уговор био непојмљива неправда нанета српском народу, а Русија се од велике заштитнице преобразила у злу маћеху“.⁴⁷

На Берлиноком конгресу, одржаном од 13. јуна до 13. јула 1878. године, „провејавала је борба против јачања словенског елемента на југоистоку Европе“.⁴⁸ Делегати Србије и Црне Горе нису могли да присуствују седницама Конгреса, већ им је остало да мољакају делегације које су решавале судбину балканских народа,

чинећи то без присуства иједног представника ових народа. Јован Ристић, везан највише за Аустро-Угарску, одржавао је контакте са делегацијама Русије и Француске. „Српско питање“ решавано је тек 28. јуна, на осмој пленарној седници Конгреса. Члановима 34 и 35 Србији је призната независност. Поменути чланови обавезивали су Србију „на давање пуне верске, политичке и правне једнакости припадницима свих религија“,⁴⁹ а 37. и 38-им чланом Србија је била обавезна на поштовање свих трговачких уговора, као и на изградњу железнице, тј. оних обавеза, које је Турска била прихватила пре избијања ратова. Наредног дана, 29. јуна, комисија за војна и стратешка питања решавала је границе Србије. На тој седници Француска је штитила интересе Србије супротстављајући се енглеском и турском предлогу да Турци задрже Врање и пола лесковачког округа, тј. оне крајеве, које је ослобађала Рудничка бригада. У одређивању границе према Бугарској Русија се појавила као главни противник српских интереса предлажући да се Бугарској да Пирот и део пиротског среза. Овакав предлог српских граница требало је Конгрес да усвоји на својој седници од 8. јула. Тада је дошло до огорчених распри, нарочито око утврђивања границе према кнежевини Бугарској. У овом случају Србију су подржале Аустро-Угарска и Француска. Настојање Енглеске да се Грделица и Врање врате Турској наишло је на отпор Русије, којој су се придружиле Аустро-Угарска, Француска и Немачка, па је и Врање остало Србији. Овакве границе Конгрес је усвојио на седници од 9. јула 1878. Мора се напоменути да се Француска највише заложила да Врање и остале спорне територије припадну Србији. Скупштина Србије, одржана у Крагујевцу 5. августа 1878. године, акламацијом је прихватила одлуке Берлинског конгреса, чиме је Србија „стајала на прагу новог времена своје историје“.⁵⁰

Како се види, рат Србије за независност завршио се потпуним успехом. Независност је плаћена пуном ценом у људским жртвама и материјалним трошковима, који су исцрпљивали и без тога економски неразвијену земљу. За победу и независност велики допринос дали су борци и народ чачанског краја. Обе класе Чачанске и Рудничке бригаде оставиле су на бојиштима много погинулих бораца док су рањеници ових бригада пунили војне болнице, почев од Тимока и Пирота, па преко Ниша, Врања, Лесковца, Алексинца, Параћина, Ђуприје, Крушевца и Чачка, све до Ужица. Поред тога, мало је гробља у чачанском, драгачевском и таковском крају, у којима на споменицима или крајпуташима, не постоје записи о

„крабром ратоборцу“ или „бившем војнику ратоборцу“, као и ликовно представљање ратника у униформи и под оружјем. У појединим биткама губици Рудничана и Чачана бивали су знатно већи од губитака осталих бригада-учесница. И непотпуни подаци о броју изгинулих и рањених из састава обе бригаде, поред података о борбама и победама, довољно јасно говоре о улози и доприносу Чачанске и Рудничке бригаде, тј. бораца чачанског краја у стицању слободе и независности, ослобађању неослобођене браће од вековног турског ропства и територијалном проширењу, што је све заједно и довело Србију „на праг новог времена своје историје“.

НАПОМЕНЕ

1. Сви датуми су дати по новом календару, сем оних под наводницима и у напоменама, ако се ради о документу.
2. Историја српског народа, V књига, први том, Београд, 1981, стр. 397.
3. Историјски архив Чачак (у даљем тексту ИАЧ), Начелство округа чачанског — Чачак, док. из септембра 1877.
4. ИАЧ, наведени фонд, док. из септембра 1877.
5. Исто, док. из децембра 1877.
6. Исто, док. из јула 1877.
7. Исто, док. № 658 од 28. новембра 1877.
8. Димитрије Мита Петровић, Борбе у Топлици 1877—1878, свеска друга, Београд, 1979, стр. 26.
9. Мита Петровић, у. д, стр. 40.
10. Саво Скоко — Петар Опачић, Војвода Степа у ратовима Србије 1876 — 1918, Београд, 1974.
11. Историја српског народа, V књига, стр. 406.
12. Ратник, књ. XXXI, св. 2, за 1894, стр. 142.
13. Има података да се радило о одреду од око 150 до 200 бораца.
14. Према податку који наводи Михајло Магдаленић у делу, Грађа за историју рата Србије са Турском.
15. Врховна команда српске војске — оперативно одељење, Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877—78, Београд, 1879, (у даљем тексту Врховна команда), стр. 72.
16. Ратник, књига XXXI за 1894, стр. 36.
17. Мита Петровић, у. д, стр. 62.
18. Др Владан Ђорђевић, Српско-турски рат 1876—78 (успомене и белешке), II књига, Београд, 1907, стр. 255.
19. Архив Историјског института, Београд, док. 19/189, док. из децембра 1877.
20. Мита Петровић, н. д, стр. 83.
21. Др Владан Ђорђевић, н. д, стр. 277.
22. Мита Петровић, н. д, стр. 119.
23. Исто, стр. 121.
24. Исто, стр. 126.
25. Има података да је стигла у Лесковац 18. јануара, па чак и 19. јануара, тј. на дан уочи почетка борбе за Грделичку клисуру.
26. Ратник, књига V за 1881, стр. 28.
27. Др Михајло Марковић, Моје успомене, Београд 1906, стр. 264.
28. Има навода о заузимању Гњилана дан касније, тј. 3. фебруара 1878.
29. Др Владан Ђорђевић, н. д, стр. 361.
30. Др Владан Ђорђевић, наведено дело.
31. Мита Петровић, н. д, стр. 182.
32. Исто, стр. 198.
33. Историја српског народа, V књига, стр. 404.
34. Мита Петровић, н. д, стр. 207.
35. Гласник српског ученог друштва, Београд, 1881, стр. 313.
36. ИАЧ, наведени фонд, док. од 2. фебруара 1878.
37. „Српске новине“ децембар 1877.
38. ИАЧ, наведени фонд, док. КМ№ 213 од 10. децембра 1877.
39. Врховна команда; исто и „Српске новине“ за децембар 1877.
40. ИАЧ, наведени фонд, док. из децембра 1877.
41. Постоји податак да се сукоб одиграо 18. јануара 1878.
42. Мита Петровић, н. д, стр. 252.
43. ИАЧ, наведени фонд, док. од 4. октобра 1878.
44. Исто, док. № 7646 од 18. новембра 1878.
45. Историјски архив Титово Ужице, Фонд начелства среза златиборског док. од 18. децембра 1878.
46. ИАЧ, наведени фонд, док. од 27. јануара 1878.

47. Историја српског народа, V књига, први том, стр. 407.
 48. Исто, стр. 414.
 49. Исто, стр. 416.
 50. Исто, стр. 420.

LES HABITANTS DE ČAČAK PENDANT LA GUERRE SERBO-TURQUE DE 1877—1878

Après l'insuccès subi dans la guerre de 1876, la Serbie, épuisée par les suites de la guerre et se trouvant dans une situation économique et politique difficile, n'était pas en état de soutenir une nouvelle guerre contre la Turquie. Cependant, lorsque, le 24 avril 1877, la Russie déclara la guerre à la Turquie, elle exerça une pression sur le gouvernement serbe, afin de faire entrer en guerre la Serbie à son tour. C'est ainsi que l'armée serbe, après une réorganisation et les préparatifs nécessaires, entreprit des opérations militaires contre la Turquie, en commençant ainsi la seconde guerre serbo-turque qui dura jusqu'au 4/5 février 1878.

Sur un front immense, qui s'étendait du Timok à la Drina et qui traversait les massifs de montagne couverts de neige, les soldats de la région de Čačak, groupés dans les brigades de Rudnik et de Čačak, de la I-ère et de la II-nde classe, prirent part aux combats, menés par un temps glacial.

Les soldats de Rudnik, conduits par le major Radomir Putnik et faisant partie du corps d'armée de Choumadia participèrent à la libération des villes de Piroć, Niš, Leskovac et Vranje, ainsi qu'à la libération partielle de la région de Kossovo. Montrant un courage à tout épreuve dans de nombreux combats, les soldats de Rudnik étaient considérés comme l'unité la plus dévouée du corps d'armée en question.

La brigade de Čačak de I-ère classe qui faisait partie du corps d'armée de la Morava, avait pour devoir d'empêcher la pénétration des Turcs de Kossovo vers la ville de Niš; elle lutta pour la libération des villes de Prokuplje, Kuršumlja et Niš, pour essayer, dans la phase finale de la guerre, d'ouvrir une brèche dans la direction de Kossovo. Les combattants de Čačak firent preuve d'un grand courage dans les longs combats de Samokovo aussi, ce qui valut à ce champ de bataille le nom d' »une seconde Plevna«.

La brigade de Čačak de seconde classe qui tenait les positions à l'aile gauche de l'armée de Javor livra, en décembre 1877 et en janvier 1878 des combats acharnés, parfois sanglants, dans la région de Novi Pazar, en s'efforçant de pénétrer dans la plaine de Kossovo.

Malgré le grand courage de l'armée serbe qui essuya de gros sacrifices et d'atroces souffrances et dans laquelle se distinguèrent les deux brigades de la région de Čačak, ce sont les grandes puissances européennes qui décidaient, par des pourparlers de paix, du sort de la Serbie. Le traité de San Stefano et le Congrès de Berlin reconnurent à la Serbie l'indépendance et l'extension de ses frontières, à quoi contribuèrent dans une large mesure les combattants des brigades de Čačak et de Rudnik, ainsi que la population de la région de Čačak. A preuve, les nombreux monuments funéraires et les pierres tombales parsemés le long des routes, où on lit les noms des anciens guerriers, celui du détachement auquel ils avaient appartenu et celui des lieux où ils sont tombés. Les morts sont représentés par des portraits en bas-relief évoquant les guerriers en uniforme et armés. Que leurs noms y figurent ou non, ils ont tous donné leur vie pour permettre à la Serbie de se présenter »au seuil d'une époque nouvelle de son histoire.«

НОВАК ЖИВКОВИЋ

СТАРОВЛАШКИ КРАЈ РАТНЕ 1878. ГОДИНЕ

(Избор докумената)

2. ЈАНУАР 1878. ГОДИНЕ

ПИСАР СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАРЕДБА ДА СЕ УСТАШЕ
УПУТЕ У ЛОГОР НИЋ. ДУЧИЋА. НАКНАДНА НАРЕДБА

III најстрожија наредба

Свим Кметовима општинским

Кметовима се налаже да од дана саопштења ове наредбе па за 24. Сата све усташе¹ прешавше из турске и живеће у Срби(ји) који су способни за војску а нису стари(ји) од 50 година овамо са лисмом и по једном одборнику упутити рад пошљања у усташки кор код г. Дучића.

Исто тако нека се пошљу и коњи њини који имаду те да се употребе за комору њину.

Кметови ће строгу казну добити што ово по првим наредбама нису извршили.

№ 5.
2. Јануара 1878.
Ариље

Начал. Ср. ариљског
Писар
Ст. М. Радуловић
Примијо сам наредбу 3. јануара 1878. год.
Председник Арсеније Вранеш

(Концепт)
№ 124.
17/1.78
Ариље

Свим општ. судовима
Дознаје се да се многи устаници који су способни за оружје, налазе још по селима, а неспособни да се шаљу које командир усташа мора после да враћа. Исто тако ни коморције усташа нису још сви отишли и у њима се оскудица трпи.

Ово је последњи пут којим се препоручује том Суду, да незадржано све способне усташе и коморције, па ма они били у III-њој класи уписани, сместа Суд прати или мени овамо или команданту г. Дучићу у Божегиће.

Који усташа не би ктео отићи а способан је за оружје, Суд да га пошље везана мени.

Неспособне, и самце који су по све сиромашни, а обтерећени ситном децом, не треба слати.

Осим тога дознаје се да и многи народни војници који ниси отишли у команду него се задржали код кућа, кметови ће и с њима као што је горе наведено поступи, ако се и после ове наредбе дозна, да се још који војник у селу наоди, кметови ће безизјатно строго одговору и тешкој казни подвргнути бити.

преп(исати)

АС-НОУ-1878 нсп, гр.

4. ЈАНУАР 1878. ГОДИНЕ
КОМАНДАНТ ЈАВОРСКОГ КОРПУСА — МИНИСТРУ ВОЈНОМ:
ДОСТАВЉА КЊИГЕ И ПИСМА НА ТУРСКОМ ЈЕЗИКУ,
ЗАПЛЕЊЕНЕ У КЛАДНИЦИ

Јаворски кор
№ 92.

Господину Министру Војном

Приликом заузећа Кладнице, нађене су неке турске књиге и писма — које може бити могу имати неку вредност. Но пошто

СТАРОВЛАШКИ КРАЈ РАТНЕ 1878. ГОДИНЕ

амо нема никога, који би их могао разумети, шиљем их Г. Министру да би он изволео то наредити.

4. Јануара 1878.

Кушићи

Командант кора Јаворског
пуковник
Тих. Николић

(Забелешка на страни:)

Господину Министру иностраних дела шаљу се све књиге и писма у једној кожној торбици, ради даљег поступка.¹

10. Јан. 1878.
Београд

Министар војни
пуковник
С. Грујић

АС-МИД-А-И-57/1878.

5. ЈАНУАР 1878. ГОДИНЕ

НАЧЕЛСТВО ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ — МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА: ЈАВЉА ДА ЈЕ ВИШЕ ОД СТОТИНУ ФАМИЛИЈА ПРЕБЕГЛО ИЗ ТУРСКЕ У СТУДЕНИЧКИ СРЕЗ У СТРАХУ ОД НАСИЉА

Време предаје 5/Јануар 1878. у 12 час. 30 мин. у Чачку
Време доласка 5/Јануар 1878. у 1 час 40. мин. у Београду

Т е л е г р а м

Господину Министру Унутраш. дела

Београд

Начелник среза Студеничког депешом пос. Бр. 15. доставио је да је преко сто фамилија из турске на граници студеничког среза прешло у исти срез, и да су са собом и стоку претерали па су тамо без крова и хране за себе и стоку а власт им не може да помогне с тога, што у општинским кошевима нема хране, а и саме општине не могу се о њима да старају зато што је у истом срезу и трећа класа измарширала.³

НОВАК ЖИВКОВИЋ

Достављајући ово Господину Министру Начелство моли га, да подејствује код Комисије за помоћ страдалницима те да се ма на који начин набави храна за ову сиротињу и стоку њихову.

Бр. 98.

Помоћник Начелства
Ја. Гавриловић

(Концепт)

Начелству окружном

Чачак

У одговору на депешу начелства № 98 препоручујем Начелству да ме овим путем извести какви су узроци оних сто фамилија нагнали да из Турске амо прелазе, када се зна да је тамо наша војска; да ли би они имали од куда да се издржавају када би се вратили кућама.

20/1 1878.

Време предаје 22/1 1878 у 5 час. — мин. у Чачку.

Време доласка 22/1 1878 у 5 час. 10. мин. у Београду.

Т е л е г р а м

Г. Министру Унутар. Дела

Оних 100 породица побегли су к нама приликом борбе наше с Турцима да би од Турака спасли животе и сад се не могу вратити јер су Турци на њиховим земљама, — као што каже Срески Начелник. П№ — 297.

№ 424

Помоћник Нач.
Ја. Гавриловић

АС-МУД-П-И-106/1878.

8. ЈАНУАР 1878. ГОДИНЕ
КОМАНДАНТ БРИГАДЕ I КЛАСЕ СРЕСКИМ НАЧЕЛНИЦИ-
МА — ПОЖЕГА, АРИЉЕ, КОСЈЕРИЋ: НАРЕЂУЈЕ ДА СЕ
СВИ РЕЗЕРВНИ КОЊАНИЦИ УПУТЕ НА КУШИЋЕ

Време предаје 8/1. 1878. у 6 час. — мин. по подне на Јавору

Време доласка 8/1. 1878. у 6 час. 40 мин. по подне у Пожеги

Т е л е г р а м

Начел. Среским

Пожега, Ариље, Косјерић

СТАРОВЛАШКИ КРАЈ РАТНЕ 1878. ГОДИНЕ

Све резервне коњанике који нису у војеној дужности одма у Кушиће на дужност.⁴

№ 104

Командант
Потпуковник
Путник

АС-НОУ-1878. нср. гр.

9. ЈАНУАР 1878. ГОДИНЕ
СУД ОПШТИНЕ БУРАЂСКЕ — НАЧЕЛНИКУ СРЕЗА АРИЉСКОГ: ШАЉЕ ПОЊАВЕ ЗА БОЛНИЦУ; „САМО СМО ПОЊАВЕ ОД НАРОДА ОДУЗЕЛИ ВИШЕ НЕМАМО“.

С п и с а к

Општина Бурађска испраћава Среско(ј) канцелари(ји) у ариље 13. комада поњава шарени вуненик

Губера и њебета и чаршава нисмо могли наћи ни у кога само сно понаве од народа одузели и шаљемо за у болницу по наредби срезске власти а више немамо осем ово 13. што испраћавамо.⁵

9. јануара 1878: год
у Бурађи

Председник
Суда општине Бурађске
Паун Кокић

АС-НОУ-1878. нср. гр.

10. ЈАНУАР 1878. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК ОКРУГА УЖИЧКОГ КАО ЗАМЕНИК ОКРУЖНОГ КОМАНДАНТА: УПУЋУЈЕ ДОБРОВОЉЦЕ ИЗ НОВЕ ВАРОШИ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ДОБРОВОЉАЧКИ КОР НИЋИФОРА ДУЧИЋА

.....

П О б ј а в а
од Нове Вароши

1. Перо Борисављевић
2. Сава Драгојловић
3. Милинко Радовић
4. Арсеније Радовић
5. Матија Зејак
6. Малиша Цвијовић
7. Новак Росић
8. Дмитар Цмиљанић
9. Петар Мићовић
10. Милован Мићовић
11. Вукосав Бајчета
12. Лазар Кубуровић
13. Петроније Токовић
14. Лазар Радовановић
15. Миле Пришјевак
16. Милош Станојевић
17. Милосав Радовић
18. Тома Радовић
19. Василије Пљескоња
20. Саво Павићевић
21. Ђунисије Токовић
22. Јован Токовић
23. Јаков Антуловић
24. Ђорђе Кукољац
25. Срећко Кубуровић

Издато 14 пари опанака

.....
Сви из Ново-варошке нахије и Ерцеговине, соборовољци упућују се Команданту добровољачког кога г. Дучићу. Између њих неколико добили су опанке, а остали имали су своје. Њима је овди за данас таин издат. Умољавају се началници станица да им до на Јавор и тамо даље указују нужну помоћ и таин издају.⁶

№ 313.
10. Јануара 1878. год.
Ужице

Заступник Команд.
Началник окр.
С. Б. Михаиловић

СТАРОВЛАШКИ КРАЈ РАТНЕ 1878. ГОДИНЕ

11. ЈАНУАР 1878. ГОДИНЕ
ИНТЕНДАНТ ЈАВОРСКОГ КОРА — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ТРАЖИ ФУРУНЕ И НЕКИ АЛАТ ЗА КОЛИБЕ
КОЈЕ ГРАДЕ НА ОПАЉЕНИКУ ДА ПОСЛУЖЕ КАО БОЛ-
НИЦЕ, ВОЈНЕ ГРАДЊЕ НА ЈАВОРУ

ИЛ№ 324.

Начелству округа ужичког

По наређењу команданта јаворског кора од данашњег № 246.
имају се за две колибе, које се раде на Опаљенику за болницу, на-
бавити следеће ствари:

1. Четири плехане фуруне висина 4 стопе а пречника $2\frac{1}{2}$
стопе за сваку фуруну нужно је по 6 правих ђункова и два ко-
ленца (крива) свега 24 комада правих и 8 комада коленастих (кри-
вих) ђункова.

2. За четвора врата 4 браве и 8 шарки.

3. За прозоре нужне кукице и шарке.

За колибе што су израђене на Јавору и што се још имају да
израде нужне су:

1. Четири велике фуруне горњег размера,

2. Једно ренде шлихт хобел.

3. Десет комада простих просека.

4. два длета округла.

5. Један киниш

Достављајући ово начелству, Интендант јаворског кора част
има замолити га да оно — ако је могуће — изволи нешто од име-
нованих ствари узети на послугу од ондашњих занатлија и других
лица, а ако то није могуће, онда се начелство умољава да све на-
пред побројане ствари изволи набавити куповином за новце па на-
бављене ствари послати начелнику инжињерства јаворског кора а
рачун од купљених ствари изволиће начелство послати пазначеју
предпоменутог кора на исплату.

О учињеном изволиће Начелство ову Интендантуру известити.

11. Јануара 1878 год.

Ивањица

Интендант јаворског кора
Д. Филиповић

АС-НОУ-1878. нср. гр.

13. ЈАНУАР 1878. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК САНИТЕТА ЈАВОРСКОГ КОРА — НАЧЕЛНИКУ
СТАНИЦЕ У ПОЖЕГИ: ЈАВЉА О ДОЛАСКУ ЈОХАНА МИ-
ЛЕРА ЗА ШЕФА РЕЗЕРВНЕ БОЛНИЦЕ

Време предаје 13/1. 1878. у 6 час. 15 мин. по подне у Ивањици
Време доласка 13/1. 1878. у 9 час. 10. мин. по подне у Пожеги

Т е л е г р а м

За шефа тамошње резервне болнице одређен је Г. Јохан Милер.
Он ће сутра тамо доћи. Изволите га у дужност увести.⁷

Званично

Начелник Санитета
Санит. капетан
Др П. Остојић

АС-НОУ-1878. нср. гр.

13. ЈАНУАР 1878. ГОДИНЕ
ШЕФ МАРВЕНЕ БОЛНИЦЕ У ИВАЊИЦИ — НАЧЕЛНИКУ
ОКРУГА УЖИЧКОГ: ТРАЖИ ДА СЕ УПУТЕ БОЛНИЦИ ВОЈ-
НИЦИ КОЈИ ЈОЈ ПРИПАДАЈУ А НА ДУЖНОСТ СЕ НИСУ
ЈАВИЛИ

Ивањичка марв. болница
№ 15.

Началнику Ужичком

Приложени под /. списак војника марвених болница Јавор. ко-
ра учтиво шаљем с молбом, да изволи исте у своме подручју по-
тражити и у команду упутити пошто исти војници нису се јошт ни
до данас на службу јавили.⁸

13 Јануара 1878 год.
у Ивањици

Шеф мар. болнице
Помоћник
Марко Ђерић

АС-НОУ-1878. нес. гр.

24. ЈАНУАР 1878. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК ВАЉЕВСКЕ СТАНИЦЕ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: МОЛИ ДА СЕ ПУТ ПРЕКО ЦРНОКОСЕ РАШЧИСТИ ОД ПОЛЕДИЦЕ ЈЕР „ОГРАМНИ ТРАНСПОРТИ СА ХРАНОМ ПУТУЈУ ЗА ПОЖЕГУ“. ЧИШЋЕЊА ПРЕМА ИВАЊИЦИ

Време предаје 24/1. 1878. у 8 час. 58 мин. пре подне у Ваљеву
Време доласка 24/1. 1878. у 9 час. и 15. мин пре подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Начелству Окр. Ужице

Од поледице пут на Црнокоси од ђуприје напред непрокодан. Молим за наређење да се лед сасече и земља одкопа те пут поправи, јер огромни транспорти са храном за Пожегу путују.

№ 736

Начел. Станице Ваљевске
Ник. Андробашић

(НАКНАДНА ИНТЕРВЕНЦИЈА ИЗ ИВАЊИЦЕ ЗА РАШЧИШЋАВАЊЕ ПУТА)

Време предаје 31/1. 1878. у 11 час. 15. мин. пре подне у Ивањици
Време доласка 1. (фебр.) 1878. у 6 час. 42 мин пре подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Начелству окр. Ужице

На Грдовићу код Ариља као и поред Ариљске чесме идућу у Богојевиће грозно пролазе транспорти због поледице. Јуче се транспорт читав дан тамо задржао и саоне товарне на рукама сносили и износили. Молим вас наредите час пре начеонику среза Ариљског да лед на тим местима изразбоја и исече и да поред пута удари коље да се товари не стропоштавају. Тако је исто рђаво и на Градини па и на другим местима.

И№ 1067

Интендант
В. Филиповић

(Концепт)

Среском начелништву Ариље преко Пожеге и Ивањица
Експ. 1/2. 878.

На Грдовичу и поред Ариљске чесме идући у Богојевиће као и на Градини транспорти с тешком муком пролазе, и скоро је немогућан пролаз преко тих места због леда постао. Наредите најбрже да се лед изразбија и поред пута удари коље да се товари не стропоштавају, О извршених известите начел(ство).

АС-НОУ-1878. несп. гр.

28. ЈАНУАР 1878. ГОДИНЕ
ИЗ ИЗВЕШТАЈА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ — „ПРЕДСТРАЖНА
ЛИНИЈА СРПСКЕ ВОЈСКЕ У ВРЕМЕ НАСТУПИВШЕГ ПРИ-
МИРЈА“

.

6. Према Новом Пазару: Са венца огранка Копаониковог силази управо потоку Сочаници, на 5 километара изнад његовог утока, низ овај поток ди ушћа у Ибар, низ Ибар до утока Јошанице; уз реку Јошаницу до изнад села истог имена, ту окреће друму Митровачко-Пазарском, између њега и села Лопужна (Лопужи), па се пење на Винорог (Бјелу) планину, са које се спушта реци Рашкој низ косу између реке Јове (Цековићског) и Батњичког (Бабиног) потока; пресеца реку Рашку, пење се уз косу на Чукарак испод Соколовице (Кути) планине, прелази један крак Тушимља (Пусту Тушимљу), а између оба крака Тушимље потока, пролази испод села Уце, пресеца Дежеву, и између обе гране Дежеве пење се уз косу и излази на границу Србије, код Карауле Ограђенице.

7. Према Сјеници: Од карауле Васиљевића, преко села Сугубине, спушта се поред села Бачије (Башча) на уток Вапе у Ивац, затим низ Увац десном обалом до утока Велеснице, уз њу на Дервен, обухватајући села Комаран, Буриновац, Ваганац (нема⁹) и Виново (нема). Од Дрвена на одстојању пушкомета остављајући Сеничко-варошки пут у лево, води донекле у том правцу, па окреће десно Увцу, на уток Тисовице у Увац код карауле Волујца. После неког времена одваја се опет од Увца па прелази преко Вранешког

СТАРОВЛАШКИ КРАЈ РАТНЕ 1878. ГОДИНЕ

поља испод Тикве води на Амзића брдо (нема), Криви дол, Огори-
јевац (нема), Радојину, Рутощ, Бању и Бистрицу, села на левој оба-
ли Увца.¹⁰

.....

ОН^о 1063
28. Јануара 1878 год.
Ниш

Начелник штаба
Врх. команде
Генерал,
(Потпис нечитак)

АС-МИД-ПО-Р-1/1878

28. ЈАНУАР 1878. ГОДИНЕ
ДОКТОР СИБЕРТ, ИЗ ИВАЊИЦЕ — НАЧЕЛНИКУ УЖИЧКЕ
СТАНИЦЕ; ШАЉЕ 32 БОЛЕСНИКА ЗА УЖИЧКУ БОЛНИЦУ

Време предаје 28/1. 1876. у 1 час. 40 мин. по подне у Ивањици
Време доласка 28/1. 1876. у 2 час. 4 мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м

Началнику Станице Ужице

Јутрос у 8. Сати послати су 32, болестника у 13, кола коњски
из ове за у там. болницу јавља вам се ради знања.

К.Н^о 69

Командир болн.
капетан
Др Сиберт

АС-НОУ-1878. нср. гр.

16. ФЕБРУАР 1878. ГОДИНЕ
КОРПУСНИ ИНТЕНДАНТ — НАЧЕЛНИКУ (УЖИЧКЕ?) СТАНИЦЕ: НАЛАЖЕ ДА ИДЕ У ИВАЊИЦУ И ДА ПРЕГЛЕДА У КАКВОМ ЈЕ СТАЊУ ПУТ

Начеонику Станице

17. ов. м. Изволите отићи у Ивањицу и тамо се јавите Штабу кора јаворског код начеоника истог штаба Г. Мајора Борисављевића. У путовању прегледаћете какав је пут местимце па ћете саопштити мајору Г. Борисављевићу. Наређујем да вас у одсуству заступа у дужности г. Милија Атанацковић помоћник Станице.

Објаву можете донети к мени на потпис.

Званично

16. Фебруара 1878.

Ивањица

По заповести Начеоника
штаба јав. кора
Корпусни интендант
В. Филиповић

АС-НОУ-1878. нсп. гр.

16. ФЕБРУАР 1878. ГОДИНЕ
КРАЉ МИЛАН — МИНИСТРУ СПОЉНИХ ПОСЛОВА: ЈАВЉА ДА СУ НА САНСТЕФАНСКИМ ПРЕГОВОРИМА ОДБАЧЕНИ СРПСКИ ЗАХТЕВИ, ИЗМЕЂУ ОСТАЛОГ, ЗА ВИШЕГРАДОМ, НОВОМ ВАРОШИ, ПРИЈЕПОЉЕМ, СЈЕНИЦОМ И НОВИМ ПАЗАРОМ

Ниш 16. Фебруара 1878.

Министру Спољних послова

Београд

Лешјанин телеграфише из Сан Стефана да је 10. ов. м. са Катарцијом Саопштио Гну Игњатијеву наша захтевања обухватајући Вишеград, Нову Варош, Сеницу, Пријеполје, Нови Пазар, Косово, Врању, Лесковац, Ниш, Ак Паланку, Пирот и Трн. Он одговорио: захтевања претерана, но проучиће их. Казао им даље: Турци огорчени против нас, и да је Савет казао да не да Србији ни стопе зем-

СТАРОВЛАШКИ КРАЈ РАТНЕ 1878. ГОДИНЕ

ље, да су Турци из Нове-Пазарске Нахије изјавили Цару, да ће сами ратовати са Србијом ако морају под њу подпасти, и да су му они одговорили да ову изјаву турску примају.¹⁰

Књаз

АС-МИД-ПО-Р-1/1878

18. ФЕБРУАР 1878. ГОДИНЕ
СРПСКИ ДЕЛЕГАТ НА ПРЕГОВОРИМА У САН СТЕФАНУ —
— КНЕЗУ МИЛАНУ: ЈАВЉА О ТУРСКОМ ОТПОРУ НА СРП-
СКЕ ЗАХТЕВЕ ПРЕМА НОВОПАЗАРСКОМ САНЦАКУ; ТУР-
ЦИ ЧУВАЈУ ВЕЗУ СА БОСНОМ

№ 100. 18. Фебруара 1878. из Сан Стефана
18. 4. 40. 5. 19. 10. 30 м.

Његовој Светлости Књазу

Београд

Решењем Српског питања наилази код Турака на велике препоне, они хоће да задрже друм за у Босну преко Новог Пазара, Сенице и Вишеграда, ми од наших захтевања у депеши од 12. означених не одступамо ни мало. Данас је велики Књаз због препона Турака чинећи Демострацију са војском Суров. Свршиће се и по свој прилици 19. потписан биће мир, чинимо све могуће, но је тешко сад поправити оно што је Нелидов, овај једини овде но моћан противник наш чинио, а и сада ствари нашој много шкоди. Одаслање депеше наилази на велике тешкоће, преко Цариграда нисмо хтели одашиљати, не напослетку морадосмо пошто је једренска телеграфска линија тек данас отворена.¹¹

Лешјанин

АС-МИД-ПО-Р-1/1878

1. МАРТ 1878. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — МИНИСТРУ ИНОСТРА-
НИХ ДЕЛА: МОЛИ ЗА ИНТЕРВЕНЦИЈУ ДА СЕ ОСЛОБОДИ
ИЗ СЈЕНИЧКОГ ЗАТВОРА ЈОВАН АРСОВИЋ ИВАЊИЧА-
НИН

Господину

Министру Иностранних дела

Јован Арсовић, из Ивањице још у Октомбру пр. год. отишао је од своје куће негде, без да се коме јавио гди ће. Доцније дозна се да је прешао границу, и отишао у Митровицу, у турску к своме брату, ради виђења. Гди је Арсовић и на коме месту прешао у турску, то се не зна, но довољно (је) да се он налази сада у затвору турском у Сјеници.

Као што ће се Г. Министар уверити из овога /. протокола са-слушања, Арсовића су видели у затвору Сјеничком Трипко Кречковић из Ужица, Милан Пурић и Рајко М. Бојовић из Ивањице, Кад су по закључењу примирја ишли са нашим парламентаром у Сјеницу.

Началничество сматра за дужност доставити ово Г. Министру, и молити га за дејствовање, да се Арсовић ослободи затвора, ако није учинио такову Кривицу, због које би морао у истоме бити.

У исто време Начелство Моли Г. Министра да га о резултату свога рада изволи у Своје време известити, Како би оно Могло о томе фамилију Арсовића у знање поставити.¹²

№ 1348.

1. Марта 1878. год.

у Ужице

Секретар,

Ст. Костић

Начелник Окр. Ужичког,
Сим. Б. Мијаиловић

АС-МИД-А-ХII-338/1878.

11. МАРТ 1878. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК ЧАЧАНСКЕ СТАНИЦЕ — НАЧЕЛНИКУ ПОЖЕШКЕ СТАНИЦЕ: ШАЉЕ САНДУК ЛЕКОВА ДА СЕ ДОСТАВЕ ИВАЊИЧКОЈ БОЛНИЦИ.

Начелнику Станице Пожешке

Овај један Сандук лекова кои се шиље за болницу Ивањичку са под /. затвореним писмом № 231. изволте примити и даље за

СТАРОВЛАШКИ КРАЈ РАТНЕ 1878. ГОДИНЕ

Ивањицу незадржано послати, а о пријему Началника ове Станице извјестити.

№ 434.
11. Марта 1878. г.
у Чачку

Нач. Стан. Чачан.
Лазар Рајковић

Пожешка Станица
№ 1181.

О б ј а в а

Јаков Савић Стражар ове станиве прати Глигорија Неговановића болничара, један сандук лекова за болницу Ивањичку са писмом под № 230. упућеним Корпусној апотеци, и један цак Ствари са затвореним писмом № 1617. упућеним на Команданта Јаворског кора. Умољава се Началн. Станице Ариљске, да о пријему Ствари ових поименице одговори, и храну коњима издаје као и спроводнику.

Храну примио и фураж за данас,

12. Марта 1878. год.
Пожега

Началник
Станице Пожешке
Мил. Атанасијевић

АС-НОУ-1878. несп. гр.

18. МАРТ 1878. ГОДИНЕ
ЗАМЕНИК КОМАНДАНТА ЈАВОРСКОГ КОРА — НАЧЕЛ-
СТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: ТРАЖИ ДА СЕ ИЗВРШИ ОП-
РАВКА ПУТА КОД ПОЖЕГЕ

Време предаје 18-3-1878. у 6 час. 45, мин, по подне у Ивањици
Време доласка 18-3-1878. у 7 час. 50 мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м

Началству Окр. Ужичког

Официр који је одређен за оправку пута код пожеге јавља ми да је данас само пет кола дошло за насипање пута. Изволите упутити одма подпун број по наређењу ГН^о 416. а и више, ако је могуће јер је одвећ нужно да се пут оправи.¹³

ГН^о 447.

Заступник
Ком. Јавор. Кора
Пуковник
Узун Мирковић

АС-НОУ-1878. нср. гр.

19. МАРТ 1878. ГОДИНЕ

СУД ОПШТИНЕ ОЈКОВИЧКЕ — „СПИСАК СТРАДАЛНИКА
КОИ СУ ДОМАЋИНИ УПРОПАШЋЕНИ ОД ТУРСКЕ СТРАНЕ
У ОПШТИНИ ОЈКОВАЧКОЈ“

С п и с а к

Страдалника кои су Домаћини у Ратном времену упропашћени од Турске стране, у општини ојковачкој и у селу Трудову исте општине. Упропашћена су ова Лица и нужни су за помоћ да им се даде.

1. Видоје Чоловић из ојковице има — 7 — чељади отерано му је 200. оваца Кућа му изгорела Турци запалили и 5 зграда изгорело и Сво Покућанство и одело погорело му је.

2. Глишо Чоловић из ојковице има 6 чељади кућа му је изгорела и 4 зграде изгореле Турци запалили покућанство и одеље све је погорело нема ништа.

3. Сретен Чоловић из ојковице има 6 чељади и њему је све погорело ништа није остало Турци запалили.

4. Никола Чоловић из ојковице има 3 чељади њему је све погорело Турци запалили.

5. Милосаву Чоловићу из ојковице све је погорело и стока отерана.

СТАРОВЛАШКИ КРАЈ РАТНЕ 1878. ГОДИНЕ

Сретену Чоловићу посечен је отац на огништу. Турци посекли нигди ништа нема.

6. Јово Батак из ојковице Рањен и окљастијо има 4 чељади.

Сви речени упропашћени су од Турске стране у ратном времену 1876. године. До сада ниодкуд нису имали помоћи. А сада се Овај Суд са целим одбором Надлежним властима (моли) да им изволе помоћ дати сви упропашћени седе у Приватним кућама.

19. Марта 878 год.
у Ојковици

(МП) Председник суда оп. ојковачке
Стојан Шуњеварић
Чланови
Милинко василић
Груица Гароњић

АС-НОУ-1878. нсп. гр.

19 МАРТ 1878. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — СРЕСКИМ НАЧЕЛНИЦИМА У ПОЖЕГИ И АРИЉУ: ЈАВЉА ДА ЈЕ ГОВЕЂА КУГА ИЗБИЛА У ДРАГАЧЕВСКОМ СРЕЗУ; ПРЕПОРУЧУЈЕ ПРЕВЕНТИВНЕ МЕРЕ

Време предаје 19-III-1878 у 11 час. 30 мин. пре подне у Ужицу
Време доласка 19-III-1878 у 11 час. 55 мин. пре подне у Пожеги

Т е л е г р а м

Начел. среском — Пожега, Ариље

Началн. среза моравичког сад депешом јави: начелству да је марвени лекар из Чачка доставио војеној власти у Ивањици, да је се појавила куга говеђа у селу Трешњевици среза драгачевског (Ариљском) које се граничи са вашим срезом.

Услед овог наређује власт да строгу наредбу издате да народ своју стоку удаљи од границе чачанског округа да не би овамо

куга говеђа на стоку прешла а међутом да сваки брижљиво мотри на своју стоку па ако би се што појавило одма доставите овамо. № 1913.

Начва помоћник
Мићић

АС-НОУ-1878. нср. гр.

23. МАРТ 1878. ГОДИНЕ
МИНИСТАР ВОЈЕНИ — МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА:
ТРАЖИ ДА СЕ ОД ДРУМОВА УКЛОНЕ НЕЗАКОПАНИ ГО-
ВЕЂИ ЛЕШЕВИ

№ 663 од 27. Марта 1878 године
Министар војени; № 797 од 23. Марта
(1878. год)

— Јавља, да је дознао, да се по друмовима у Србији находи незакопани говеђи лешева; — па моли да се по овоме учини наредба.

АС-МУД-П-Деловод.
протокол 1878.

28. МАРТ 1878. ГОДИНЕ
МИНИСТАР УНУТРАШЊИХ ДЕЛА — НАРЕДБА О ЗАБРА-
НИ САОБРАЋАЈА СА ВОЛОВИМА У ЦЕЛОЈ СРБИЈИ

№ 670 од 28. Марта 1878. године
Министар унутраш. дела; 28. Марта

(1878. год.)

— Решава: да се забрани саобраћај Селјака са воловима по целој Србији и препоручује свим Началствима да обрате пажњу да се наредба најточније врши.

— Телеграфисано свима Началствима по овоме.

АС-МУД-П-Деловод.
протокол 1878.

СТАРОВЛАШКИ КРАЈ РАТНЕ 1878. ГОДИНЕ

29. МАРТ 1878. ГОДИНЕ
ЗАСТУПНИК КОМАНДАНТА ЈАВОРСКОГ КОРА — ЗАСТУ-
ПНИКУ УЖИЧКЕ ОКРУЖНЕ КОМАНДЕ: ИЗВЕШТАВА О
ПРИВРЕМЕНОМ ОТПУШТАЊУ НЕКИХ ВОЈНИКА

Јавор. кор.
А№ 707

Заступнику Ужичке Окруж. команде

Наредио сам да се оделење мунициске колоне I брд. ст. батр. с
Јавора распусти кући до даље наредбе и препоручи да сваки вој-
ник тог оделења буде увек снабдевен са свима прописаним потре-
бама и готов на први позив да на зборно место у Ивањицу (дође),
о чему вас ради знања извештавам.¹⁴

29/3 78. г.
у Ивањици

Заступ. команданта
Пуковник
Узун Мирковић

АС-НОУ-1878. нср. гр.

5. АПРИЛ 1878. ГОДИНЕ
КОМАНДАНТ ЈАВОРСКОГ КОРА — ТЕЛЕГРАФСКИ РАС-
ПИС ЗА ПОДАТКЕ О ФАМИЛИЈАМА КОЈЕ СУ ИЗГУБИЛЕ
НЕКОГ ОД СВОЈИХ НА БОЈНОМ ПОЉУ

Време предаје 5/4. 1878. у 3 часа 26 мин. по подне на Јавору
Време доласка 5/4. 1878. у 5. час. 4. мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м

Началству Окр. Ужице. Началницима Среским Пожега, Ари-
ље штафетом. Б. Башта. Чајетина и Косерићи штафетом. Ивањица

Изволите саставити списак свију фамилија које су у досадањим
ратовима изгубиле по ког свог члана, погинулих на бојним пољима,
што се вашег круга тиче па ми га што пре пошљите.

№ 1812.

Командант потпуковник
Путник

АС-НОУ-1878. нср. гр.

21. АПРИЛ 1878. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — МИНИСТРУ ФИНАНСИЈЕ: ПРЕДЛАЖЕ ЗАБРАНУ ПАНАЂУРА У ИВАЊИЦИ
ЗБОГ ГОВЕЂЕ КУГЕ

Време предаје 21. Априла 1878. у 10 час. 20 мин. пре подне у
Ужицу

Време доласка 21. Априла 1878. у 2 час. 10 мин. по подне у
Београду

Г. Министру Финансије

Београд

У варошици Ивањици, држат је досад марвени панађур 1.
Маја сваке године.

Сада пак у Чачанском округу нарочито драгачевском (срезу),
као сусједном са Срезом Моравичким, влада говеђа куга, па са то-
га начелство би било мишљења: да се овај панађур ову годину и
недржи што достављајући г. Министру моли га, да му изволи ко-
лико данас одговорити, ако се и он са мишљењем начелства слаже,
како би се о томе... (даљи текст изгубљен прим. ред.)

(Концепт)

Депеша
Начелству окружном

Ужице

Одобравам да се овај панађур, из разлога које је начелство у свом
телеграму изложило, не може ове године држати.

Кад се ово буде предавало јавности, неће се излагати, него ће се
просто казати, да се панађур ове године држати не може.

В. Јовановић

ЗА НОВИНЕ

Марвени панађур, који се 1. Маја сваке године у варошици Ивањи-
ци држи, неће се ове године држати.

Из канцеларије Ек. од Мин. фин.

21. Апр. 1878.

ЕБр. 671.

АС-МФ-Е, 1878. нсп. гр.

СТАРОВЛАШКИ КРАЈ РАТНЕ 1878. ГОДИНЕ

11. МАЈ 1878. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ СРЕЗА
АРИЉСКОГ: ОДРЕЂУЈЕ ДА ВРШИ ДУЖНОСТ „У НОВОЗА-
ЗЕТИМ ПРЕДЕЛИМА“. ПОСЕБНО ВОЂЕЊЕ ПОСЛОВА

Време предаје 11/5. 1878 у 6 час — мин по подне у Ужицу
Време доласка 11/5. 1878. у 9 час 20 мин. по подне (у Ариљу)

Т е л е г р а м

Среском Начелнику
Ариље

У свези депеше начелства од 10. тек. мца № 3481 препоручује
вам се да можете вршити дужност у ново-заузетим пределима на-
спрам своих срезова.¹⁵

Но с тим да та радња и акта тих предела буду одвојена од
осталих акта и радње у подручним вам канцеларијама.

№ 3555.

Помоћ. Нач.
Мићић

АС-НОУ-1878. нср. гр.

18. МАЈ 1878. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — МИНИСТРУ ФИНАНСИЈЕ:
ЈАВЉА ДА ЈЕ ВОЈНА ВЛАСТ ОДБИЛА ДА ОПРАВИ
ОШТЕЂЕНУ ШКОЛУ У ПРИЛИКАМА, ПА МОЛИ ЗА ОДО-
БРЕЊЕ ДА СЕ ПОТРЕБНА СУМА УТРОШИ ИЗ ОПШТИН-
СКЕ КАСЕ

Господину Министру Финансије

Школа приличка у срезу Моравичком, округа овог, узета је
за време овога рата за магацин брашна и осталих војних потреба.

Господин Министар Просвете наредио је да се што пре школе
доведу у ред и у њима одпочну предавања.

Зато је Началник Среза моравичког извешћем својим од 14.
Марта ове године № 763. поднео, уз извешће своје и рачун оправ-

ке поменуте школе, које стаје 360. гр. чар. Начелство је ово посла-
ло горњи рачун Г. Министру Војеном на исплату, но Г. Министар
актом својим од 13. Маја ове год. И№ 1108. јавља Начелству:

Да све зграде како државне и општинске, тако и приватне ко-
је су за време садањег рата узете бесплатно за војну потребу, па
су за то време ма у чему порабавене, неће се оправљати о трошку
војеног Министарства, него на онај начин и о оном трошку, о коме
се и у обично време оправљају.

Зато Начелство моли Г. Министра да изволи одобрити да се
горња оправка исплати или из касе општина принадељећи тој
школи, или прирезом.¹⁶

Г№ 105.

18. Маја 1878. год.

у Ужицу

Инжењер

Ђуро Русаци

Началник Окр. Ужичког
Сим. Б. Мијаиловић

АС-МФ-Е-III-75/1878.

23. МАЈ 1878. ГОДИНЕ

ТАНАСИЈЕ РАОСАВЉЕВИЋ, ВОЈНИК I КЛАСЕ, СА ПОЛО-
ЖАЈА, НАЧЕЛНИКУ СРЕЗА АРИЉСКОГ: МОЛИ ДА МУ СЕ
ОКОПА КУКУРУЗ, ПОШТО ЈЕ „САМАЦ“ И НИКОГА НЕМА

Јавор 23. Маја 1878 год.

Г. Началнику Среза Ариљског —

Наи покорније вас молим даби ви изволели Наредити и налог
на кмета Неделка издати дабими одредијо неколико Људи дами око-
пају упољу један плуг земље Муруза јасам Самац ни коми нема
једног Струка о(ко) пати ако ви не наредите и наредба има за Сам-
це да им се помаже радити као што је уосталим обштинама што
кметиви Самцима раде, дами жена и деца не помре од глади Мо-
лим вас бидите тако добри и пре сам пратијо по пошто Сајавора

СТАРОВЛАШКИ КРАЈ РАТНЕ 1878. ГОДИНЕ

панезнам јели у полицију код вас дошло А наредба има од Г: Министра за сиротињу да се поможе јесам Покорни и понизни

Танасије Раосављевић
Из Ариља
војник I кл.¹⁷

АС-НОВ-1878. нр. гр.

24. МАЈ 1878. ГОДИНЕ
ПРОТОКОЛАРНА ИЗЈАВА У УЖИЧКОЈ СТАНИЦИ: ДВА
ТУРСКА ПРЕБЕГЛА ВОЈНИКА ТРАЖЕ ДА ПРЕЂУ У „СРП-
СКУ ВЕРУ“; ВРХОВНА КОМАНДА НАЛАЖЕ ДА ОСТАНУ
„STATUS QUO“

Рађено у Ст. Ужичкој
24. Маја 1878 год.

Пребегли из Турске у нашу Отаџбину Турски редиф. Чауш Пашан Капиџић и Низам Ибро Муставакадић, кои су актом командан. Десног крила Бр. 1044 и 1279 Спроведени Началнику Станице Ужичке да станују код истог до даље Наредбе, изјавише: Истинуту своју жељу, да они хоће да пређу у Србску Хришћанску вјеру (т. ј. да се покрсте) и затражише, да им се ова њихова жеља надлежним путем што пре Изврши, јер веле да неће више да остану у садањој вери на коју си цијељ рекоше из Турске и дошли у Србију а ово чине из Свег срца и Своје драге воље,

За ову Изјаву њихову нико Нико и(х) други није подговорио, до Чиста воља Њихова на то ји(х) склања.

Пашан Капиџић и
Ибро Муставакадић
подписо Ј. П. Живановић
Саслушо их писар
Ј. П. Јовановић

Оверава
Началник Станице
Јеврем Ј. Жујевић

Одлука:

Да се ова изјава пошаље Команданту Јаворског кора, на његов увиђај и даљи поступак

Ужице 25. Маја 1878. год.

Началник Станице
Јеврем Ј. Жујовић

Врховна Команда
Г. Ђ. № 2231
1. Јуни 1878. год.
Ниш

Команданту Јаворског Кора
Да остане Статус ко до се остале ствари не сврше.

Нач. Ст. Врк. ком.
Генерал Зах

АС-НОУ-1878. нср. гр.

23. ЈУНИ 1878. ГОДИНЕ
ЈЕВТО ЉУВОЈЕВИЋ, ИЗ ЧЕЛИЦА — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: МОЛИ ЗА ОБЈАВУ ДА ИДЕ У СВОЈЕ МЕСТО
КОЈЕ ЈЕ „ЗАУЗЕТО ЈАВОРСКОМ ВОЈСКОМ“.

Началничеству Округа Ужичког

Доле подписани молим најпонижније Началство да би ми изволило дату Објаву за прелазак у Челице село у заузетом Земљишту Јаворском војском јер оћу да идем са Целом Фамилијом на они Читлук који сам држо до 1875 године кад је устанак био што сам га оставио.

И у објави или особеним писмом налог на Среског Старешину у заузетом земљишту да Истера Стевана и Димитрија Браћу Љубојевиће, који су своје власно населили Читлук мои — преко свога што га имају. Ја мислим да ћу ја имати боље право него Стеван и Димитрије који ни пушке на непријатеља нијесу опалили, него још подпомагали турску Царевину — противу нас три године у рату Србско-Турском па сада ми неда(ју) Читлук него га присваја(ју) са својим имањем.

Зато се и по други пут молим да би преко надлежни власти наредити изволили да ми уступи моји Читлук са зградама као и свима који су се вратили на своја места.

23. Јуни 1878
у Ужицу

АС-НОУ-1878. нср. гр.

Покорни Началству
+ Јевто Љубојевић
земљодјелац

10. ЈУЛИ 1878. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК ШТАБА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ — КЊАЗУ МИ-
ЛАНУ: О СИТУАЦИЈИ ИЗА ЈУГОЗАПАДНЕ ГРАНИЦЕ; ТУ-
РСКА ВОЈСКА ПРОЛАЗИ У БОСНУ; ПРИБЛИЖНА СНАГА
ТУРСКЕ ВОЈСКЕ У НОВОПАЗАРСКОМ САНЦАКУ

Време предаје 28-7-1878. у 10 час — мин. пре подне у Нишу
Време пријема 28-7-1878. у 10 час, 10 мин. пре подне у БМ

Његовој Светлости Господару Књазу,
врховном Заповеднику Српске војске

Београд

Командант Јаворског кора јавља: да је Командант десног кри-
ла дознао, да су Турци са караула и сви остали позвати, да се код
Новог, Брчког на Сави искупе где их до сада до осам хиљада има,
и да су јуче отишли, оставив врло мали број на граници.

Из Вишеграда отишли су многи у Сарајево.

Бошњачки табори из околине Сјенице већином самовољно оти-
шли у Босну; остало ће под командом отићи.

Од Вишеграда до Нове Вароши сменили су редовну војску
са бажибозуком.

Говори се о некаквом купљењу арнаута, али ови не пристају
да иду у Босну, него да бране Пазар, ако окупациона војска дође.

И рачунају и зазиру од нас и Црне Горе.

Од Солуна војска није скоро долазила.

Храну и муницију доносе, али у мањој мери.

Приближан број турске војске у новопазарском пашалуку са-
да је овај: У Вишеграду и околини, табор, у Новој вароши 1, у
Сјеници 3, у Дугој Пољани 1, у Новом Пазару 5 (2 арнаутска), у
Митровици и околини око 5 табора.

Пов. Бр. 514/1878.

* БМ означава телеграфску штацију при Министарству унутрашњих дела у Београду — пр. аут.

Начелник Штаба врх. команде
Генерал К. С. Протић

АС-МИД-ПО-1-IV-д-5/1878.

31. ЈУЛИ 1878. ГОДИНЕ
ЗАСПТУПНИК КОМАНДАНТА ЈАВОРСКОГ КОРА — ОКРУЖНИМ НАЧЕЛСТВИМА У УЖИЦУ И ЧАЧКУ: ТРАЖИ ДА СЕ СКУПЕ ГРАНИЧНИ СТРАЖАРИ И „ЗАУЗМУ СТАРА МЕСТА“ ЧИМ СЕ ВОЈСКА ПОВУЧЕ.

Време предаје 31-7-1878. у 7 час. 10 мин. по подне у Иваници
Време доласка 31-7-1878 у 9 час. 52 мин. по подне (у Ужицу)

Т е л е г р а м

Начелству Окружном: Ужице и Чачак

Наредите одмах да се сви стари погранични стражари искупе и заузму своја стара места те да одпочну своју службу чувања границе чим се војска из ове повуче што ће бити до 6. тек. м.¹⁸

ОН^о 731

Заст. Ком. Јавор. кора
Пуковник
Узун Мирковић

(Прим.) 1. авг. 1878.
№ 6639.

(Концепт)

Начелницима Среск.
Ивањица
Ариље преко Пожеге
Чајетина
Б. Башта

СТАРОВЛАШКИ КРАЈ РАТНЕ 1878. ГОДИНЕ

По телеграфској наредби команданта Јавор. кора Нтво вам препоручује, да наредите да се сви стари погранични стражари искупе, и заузму своја стара места, те да отпочну своју службу чувања границе чим се војска повуче, што ће бити до 6. овог мца.

АС-НОУ-1878. нсп. гр.

5. АВГУСТ 1878. ГОДИНЕ
ОПШТИНЕ СМИЉЕВАЧКА, ЕРЧЕШКА И БРАТЉЕВСКА —
ЗАКЉУЧАК О ПОПРАВЦИ ШКОЛЕ У КОВИЉУ. ТЕШКО-
ЋЕ У ПРИКУПЉАЊУ ПРИРЕЗА

5. Августа 1878. Ивањица

196 глава порески

216 глава порески

249 глава порески

Према Акту Начел. округа Ужичког од 25. Јула 1878. год. ГМ№ 109. позвате су општине које припадају Школи Ковиљској и то Општина Смиљевачка, Општина Јерчешка и Општина Братљевска и о потребноме упитане одговориле су:

Ми смо вољни да се наша Школа што пре оправо и ако је могуће јошт ове године Како би могла одпочети радити, но ако се ова оправка има извршити прирезом Који се има код народа покупити, такови у новцу за сада. т. ј. за ову годину нисмо у стању дати; јер су ове наше општине у рату пострадале нарочито прве две општине, а што се тиче радне снаге и народње снаге, такову смо у стању ове године дати.

Према овоме нека власт реши како најбоље нађе да је у интересу народа ових општина.¹⁹

	Председник Општине
	Смиљевачке
(МП)	Милорад Парезановић
	Чланови
	Милета Белошевић
	Игнат Кривокућа
	Председник Опш. Ерчешке
(МП)	Љубисав Јелић
	Чланови
	Радоња Драмићанин

(МП) Периша Грујичић
Председник опш. Братљевске
Василије Ђурчић
Чланови
Симо Гостаревић (?)
Саво Милосављевић

Тврди
Начелник срески
Пан. Јовановић

10. АВГУСТ 1878. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ „У ИМЕ НАРОДА СРЕ-
ЗА МОРАВИЧКОГ“ КЊАЗУ МИЛАНУ: ЧЕСТИТКА ПОВО-
ДОМ ДОБИЈАЊА ДРЖАВНЕ НЕЗАВИСНОСТИ

Време предаје 10. Август 1878. у 10 час. — мин. пре подне у
Ивањици

Време доласка 10. Августа 1878. у 10 час. 15 мин. пре подне
у Београду

Т е л е г р а м

Његовој Светлости Књазу Српском
Милану М. Обреновићу IV

Данашњи дан Светлиће и Хисторији као Сунце за Вечна вре-
мена, кад је народ Српски славио поред дана рођења Твог и Не-
зависност Србије.

Господару!

Твој ђед безсмртни књаз Милош створио је Србску државу,
твој Стриц неумрли Књаз Михаило ослободио је Србију од Турски
градова и Турски гарнизона, а Ти си јој проширио и начинио је
Независном. — Народ Среза Моравичког Окр. Ужичког честитају-
ћи своје дичном владару данашњи дан, моли се Богу: да се под
Твојом мудрој управом ослободи и онај крај Србског народа што
је још неослобођен заостао, а Ти Господару да се крунишеш кру-
ном Немањићског краја ослобођеног и сједињеног народа Српског.

СТАРОВЛАШКИ КРАЈ РАТНЕ 1878. ГОДИНЕ

Са овим ватреним поздравима кличемо:
Живио Наш љубљени владалац Несависне Србије
Живела славна лоза велког Обреновића

У име Народа Среза Моравичког
Начелник Среза Моравичког
Пан. Јовановић
са кметовима и одборницима.²⁰

АС-МИД-ПО-Д-1/1878.

10. АВГУСТ 1878. ГОДИНЕ
СУД ОПШТИНЕ МОЧИОЧКЕ — НАЧЕЛНИКУ СРЕЗА АРИЉ-
СКОГ: ЈАВЉА ДА СЕ ПОКАЗАЛА ГОВЕЂА КУГА ПОРЕД
ГРАНИЦЕ НА ТУРСКОЈ СТРАНИ

Начелнику Среза Ариљског

известије

Извешћујемо вас знати Дошо је један одборник један и казо
је да се је показала Говеђа Болест на граници из турске стране
из преко границе.

10. Ав. 1878 год.
у Мочиоцу

Председник Суда
оп. Мочиочке
Вукашин Мунитлак

(Забелешке на истом извештају.)
Г. Писар Стеван, који је отишао
у ову општину и прочита, да при-
бави по овоме тачније извешће.
14/8. 78. Араље

Борисава Цоковића из Комарана липсало је 7 говеди на Чемерни-
ци. Он има јошт 10 ком. и ова су болесна. Нађено је у Чемерници јошт
бро липсалих говеди не зна се чија су. Говеда су полипсала 14. 15 и 16.
овог месеца. Сва су липсана говеда закопана у земљу, а за жива и бо-
лесна наређено је да на једном месту у Чемерници остану док не пре-
болу, а тако исто наредио сам, да онудије селска здрава стока не иде.
18/8. 1878.

Писар
Ст. М. Радуловић

АС-НОУ-1878. нсп. гр.

12. АВГУСТ 1878. ГОДИНЕ
УПРАВНИК ИВАЊИЧКОГ МАГАЦИНА — ПРИЗНАНИЦА ЗА
ПРИМЉЕНУ ХРАНУ ИЗ ОПШТИНЕ БРЕКОВАЧКЕ

Копија

П р и з н а н и ц а

Магацин ивањички примио је у име људске хране од општине
брековачке и то:

триста двадесет и шест ока Брашна пшенич. четири стотине
деведесет и једну оку кукурузног брашна
сто двадесет и четири оке пшенице и кукуруза сто и једанаест
ока пасуља и 200 драма
двеста и осамдесет и осам ока меса у живој стоци
осам ока и двадесет драма соли
две хиладе ока сена
девет стотина тридесет ока сламе.

Све остале признанице које су досада издате реченој општи-
ни, са овом се замењују као и она изадта под № — овог магацина
за горњу количину места.

№ 5707

12. Августа 1878. год.
у Ивањици

Управник Магацина
Ивањичког
Ив. Милосављевић

АС-НОУ-1878. нср. гр.

20. СЕПТЕМБАР 1878. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — СРЕСКИМ НАЧЕЛНИ-
ЦИМА У АРИЉУ И ИВАЊИЦИ: ТРАЖИ ИЗВЕШТАЈ О ГО-
ВЕЂОЈ КУЖНОЈ БОЛЕСТИ

Време предаје 20/9. 1878. у 9 час. 45 мин. пре подне у Ужицу
Време доласка 20/9. 1878. у 11 час. 5. мин. пре подне у Пожеги

Распис

Т е л е г р а м

Начелнику Среском

Ариље преко Пожеге
Ивањица

Јавите одмах овим путем Начелству постоји ли још говеђа ку-
га у вашем Срезу, и ако постоји, у којим селима, на чијим гове-
дима, и колико их је болесно а од последњег вашег извештаја уги-
нуло; да ли се иста болест распростире или опада; међутим ако има
још болести нек вам је најпреча дужност стати на пут да се даље
не распростире и да се угуши па ма остали послови стали.

ЛЛ№ 288.

Началник окр.
Сим. Б. Мијаиловић

(Концепт)
Депеша

Начству

Ужице

Говеђа болест још влада но може се држати да попусти јер су
говеда Стаматовића и Аничкића из мочиошке општине која су болесна била
преболела а друга им се нису разболевала и у Кућану за сад се не по-
знаје да је које говече болесно. Само међу говедима Милоја Драшкића
из Мочиоца поменута болест ужасно влада, липсало му је досад 25 ком.
или од последњег мог извешћа још 14.

А у селу Негбини бурађска општина појавила се ова болест, липсао
је један во Максиму Ђировићу 15. ов. м. остала су му сва говеда здрава.
Од куда је ова болест у Негбини не зна се, сем што каже Максим да су
његова говеда њушила крв по земљи гди је погинуо хајдук Велисав
Дрчелић, па рикала, и после му се во разболео

Најтачније извешће по овоме кроз 2. до три дана СЛМ№ 288.²¹

АС-НОУ-1878. нср. гр.

14. ОКТОБАР 1878. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУ-
ГА УЖИЧКОГ: СПРОВОДИ ЈЕДНОГ ТУРЧИНА И НЕКЕ СР-
БЕ КАО БЕГУНЦЕ ИЗ ГРАНИЦЕ

НОВАК ЖИВКОВИЋ

Господине,

Сале Ацибеговић турчин из Грачанице, Петроније и Милун Јакшићи из Вишњице и вукота вељовић из Црчева, Срби из Турске, прешли су амо у нашу страну као бегунци да стално живе.

Зато их по наредби војене власти упућујем вама на даљи поступак.

14. Октомбра 1878.

Ивањица

Ваш поштоваоц
Милутин Шкекић

(На спољној страни:
Начелнику округа Ужичког
Од Начелника Ср. Моравичког
(у) Ужици

ПРЕЗИДИЈАЛНО
са 4 бегунца

(Прим.) 16. Октобра 878.
№ 9362.

(Забелешка:
Упутити га у Гор. Милановац
преко Рудничког начелства.

АС-НОУ-1878. нр. г.

29. ОКТОБАР 1878. ГОДИНЕ

К. ЦУКИЋ, СРПСКИ ПОСЛАНИК У БЕЧУ — МИНИСТРУ СПОЉНИХ ПОСЛОВА: ЈАВЉА О РАЗГОВОРУ СА ЕНГЛЕСКИМ АМБАСАДРОМ ШТО СРБИЈА ЈОШ НИЈЕ НАПУСТИЛА ТУРСКО ЗЕМЉИШТЕ НА ЗАПАДНОЈ И ЈУГОЗАПАДНОЈ ГРАНИЦИ

У Бечу 29. Октобра 1878.

Господине Министре,

У разговору јуче са сер Елијотом уверавао сам га да је србска влада сасвим склона одржању мира и строгом извршавању берлин-

ског уговора и побих његову сумњу у ово последње основану на „факту“ да Србија још није напустила земљиште Турској припадајуће тим наводом да на тој страни (западној и западно-јужној) није по природи ствари и околности све могло бити извршено (што у осталом не знам), као што се хтело, јер у тим крајевима не постоји власт Султана но албанских усташа, против напада којих ни Porta ни велесиле нису у стању Србију одбранили но она — Србија — сама. Г. амбасадор признаде сам, да је то стање истина и за рад комисије одређене ради повлачења нових граница, корисно било, јер су комисари тек под заштитом србске окупације овај посао тако брзо и без сметњи могли добро свршити. Затим ме упита, да ли је србска влада вољна приступити онда извршењу онога, што је ова комисија урадила (јер он зна, рече, да ће комисија за пет дана бити сасвим готова са својим послом), и изјави ми савет са своје стране, да би влада србска дала врло задовољавајући доказ о свом политичном такту и мудрости, кад би из собствене побуде одма извршењу тог рада комисије приступила и о томе велесиле известила, — нечекајући да је велесиле на то опомињу, шта ће оне и учинити, како им рад комисије саобштен буде. — Одговорих на то, да несумњам, да ће влада у том обзиру показати сву готовост, да своје поступање саобрази постојећем уговору, само овде може бити говора о фактичном остварењу те готовости због неких околности, које се оном извршењу имају на уму узети, но које ја одавде не могу оценити. Влада ће можебити, рекох, имати узрока чекати и на окончање рада комисије одређене за повлачење пограничне линије између Србије и Бугарске, те да рад комисије уједно оствари; а могуће је, да већ због постојеће албанске лиге неће смети хитати с тим извршењем, од кога би засад користи имали само побуњени Арнаути на штету безбедности оних крајева а и општег мира. Но г. амбасадор изјави наду, да ће Porta сад у стању бити онде мир одржати, и да би зато по Србију, „која ужива искрене симпатије Енглеске“, по све корисно било, кад би сад по горе изложеном савету поступила.²²

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

К. Цукић

АС-МИД-ПО-П-5-И/1878.

Н А П О М Е Н Е

1. Израз *у с т а ш а* односио се у то време на припаднике Добровољачког кора, већином под командом Нићифора Дучића. Ти људи су најчешће били учесници устанка који је избио 1875. године са тежиштем у Херцеговини и западном делу Новопазарског санџака. Овај израз ће добити зло значење у времену иза слома Југославије 1941. године.
2. Књиге и писма, о којима се овде говори, нису били ни у каквој вези са војним и политичким питањима. Преводилачка служба при Министарству иностраних дела установила је да се ради о неким теолошким списима — „ратни плен“ из неке цамије. Што се тиче писама — њихов садржај је изражавао жалбе турских грађана на поступке војних старешина, због неправди које су им ови учинили.
3. Извештај из студеничког среза о овим избеглицама указује на још један податак. Наиме, док су вођене борбе на југоисточном делу земље, све расположиве борбене снаге српске народне војске изведене су на западну и југозападну границу у очекивању да турска војска обнови онакве нападе какве је вршила у 1876. години. Сада до таквих напада овде није дошло.
4. И ова наредба указује на извођење свих расположивих снага на границу.
5. Ради се о спровођењу реквизиције за попуну војних болница постелиним стварима. Прикупљање постелине вршено је и прилозима преко Црвеног крста, али и реквизицијом. О тој реквизицији говори и овај извештај из Бурађе, једне од најсиромашнијих општина у ариљском срезу.
6. Добровољци — усташе — нису се радо подвргавали дисциплини коју захтева редовна војска; избегавали су да јој се подвргну и каснили да изађу на границу. Окружна и среске власти прикупљали су заостале добровољце и слали их у њихов логор, који се тада налазио иза државне границе у селу Божетићима. (АС-НОУ-1878. нср. грађа).
7. Војних болница, главних и резервних, било је тада више на овом подручју. Две се помињу у претходном документу: једна на Јавору, друга у Опаленику. Већа и значајнија, поред оне у Ужицу, била је болница у Пожеги, за чијег је руководиоца упућен др Ј. Милер. Међутим, он није дуго овде остао. Повучен је у Београд, а на његово место је дошао др Антон Брекл. (Депеша Корпусног санитета са Јавора, 20—II—1878, — АС-НОУ-1878. нср. грађа).
8. Марвена болница у Ивањици је такође била један од објеката војног санитета за одржавање запрежне, товарне и јахаће марве. Позивани припадници те војне установе били су сеизи. поткивачи, возари и један ковач.
9. Израз *н е м а* наведен у загради означава да тај локалитет није био обележен на аустро-угарској генералштабној карти, којом се тада служила српска војска.
10. Врховна команда поднела је 28. јануара извештај о томе докле су стигле јединице српске војске. Повод за извештај било је закључење примирја 19. јануара и обустављање ратних операција. Српски књаз је о томе извештен 22. јануара, па је издао наређење да се обуставе непријатељства и успостави, у договору са турским командантима, демаркациона линија. (АС-МИД-ПО-III д. 8/1878). Врховна команда је убрзо поднела извештај о положајима где су српске предстраже — т. ј. о демаркационој линији. Овде: део тог извештаја који се тиче линије према Навом Пазару, Сјеници и Новој Вароши.
11. Простор иза југозападне државне границе, који је делимице био поседнут српском војском, постао је предмет тешких преговора у Сан Стефану. Турци су упорно настојавали и, уз помоћ аустроугарске дипломатије, успели да очувају своју везу са Босном друмом који води од Новог Пазара преко Сјенице ка Сарајеву. Тај друм је чинио осовину коридора којим се везивала Уруменлија са Босном.
12. Уз прилог овог акта се налазе саслушања тројице људи који су ишли у Сјеницу као пратиоци мајора Милутина Гарашанина на преговоре са турским командантом око извршења примирја и установљења демаркационе линије. Ј.

Арсковић је остао у затвору до почетка августа те године, када је ослобођен интервенцијом српске владе.

13. Телеграм из команде Јаворског кора за оправку путева указује да је још трајао, упркос примирја, врло жив војни саобраћај на путу од Пожеге према Ивањици и Јавору ка поседнутим положајима.

14. Саопштење пуковника Узунмирковића је први наговештај, нађен у архивској грађи, да се почело приступати делимичној демобилизацији.

15. „Новозаузети предели“ — то су они крајеви које наводи Врховна команда у свом извештају од 28. јануара 1878. године (АС-МИД-ПО-Р-11/1878).

16. Оправка приличке школе је убрзо извршена. Пошто се није радило о већој суми, трошкове су подмириле из својих каса, општине које су припадале тој школи.

17. Молилац Раосављевић се позива на једно наређење министра финансије, по коме су кметови били дужни да помогну у сетви и обради усева својим инокосним мобисаним житељима ангажовањем њихових комшија.

18. Захтев да граничари предузму чување државне границе, на овом крају, долази као последица Берлинског уговора, тач. 36, друга алинеја по којој се на овој страни Србије ништа није мењало у погледу разграничења. (Уговор закључен 13. јула 1878. год. по нов. кал. Србија 1878. стр. 569. Београд 1978). Упркос преузимања државне границе од стране пограничних стражара, српска војска је и даље држала поседнуте пределе иза ње. То ће бити касније предмет посебног дипломатског третмана.

19. Школа у Ковиљу, као грађевина од прилично слабог материјала, порабађена је и скоро сасвим пропала у јесен и зиму 1876. године када је служила као прихватилиште српских војника. Узалудни су били напори школске општине да држава изврши оправку школе, па се морало окренути сопственој снази. Ипак, ова оправка није извршена онако брзо као у Приликама.

20. Проглашење независности Србије је извршено 10. августа 1878. године на заседању Народне скупштине, која је „узела на знање одлуке Берлинског уговора“ и прокламацијом књаза Милана од истог дана. Била је то национална, и као што већ иде, режимска свечаност, на коју су стизале еуфоричне депеше из свих окружних и средских места у Србије, међу које спада и ова честитка из Ивањице.

21. Говеђа куга, која се разбуктала по овим крајевима и у целој земљи још од 1876. године, јако је штетно деловала на пољопривредне радове и на војне транспорте и претила застрашујућим последицама. Отуда је борбу на сузбијање ове заразе власт ставила у први план.

22. Џукићев извештај из Беча говори да српска војска још није била напустила оне пределе иза југозападне границе, које је била дужна евакуисати по одлуци Берлинског уговора. Повлачење се, ипак, морало извршити под притиском великих сила. Остали су неки мањи спорови, који су решени преписком са Портом, односно косовским валијом.

LA RÉGION DE STARI VLAH PENDANT LA GUERRE DE 1878

L'année 1878 commença, pour la région de Stari Vlah, par une nouvelle guerre contre la Turquie. Cependant, cette fois il n'y eut pas de combats sur ce territoire, comme ce fut le cas en 1876. Les opérations militaires principales se déroulaient aux frontières sud-est de la Serbie, tandis qu'ici tout était prêt pour la lutte: l'armée populaire et une partie de l'armée active étaient stationnées à la frontière qu'elles franchirent en partie, sans coup férir, pour occuper plusieurs villages.

Cette situation se maintint pendant la guerre qui ne dura que peu de temps, pendant l'armistice, un peu plus long, et même quelques mois après la conclusion de la paix. Les documents joints au texte principal signalent quelques faits qui caractérisèrent l'année en question. Ce furent, en premier lieu, la mobilisation totale de l'armée et des services des arrières, l'organisation des transports et du service sanitaire, les réquisitions militaires et autres, la présence des réfugiés provenant des régions dominées par les Turcs et des déserteurs de l'armée turque, la lutte contre le sévissement de la peste bovine, ainsi que les mesures prises en vue de la mise en oeuvre des dispositions du traité de paix.

C'est par le présent texte que le Recueil d'ouvrages, édité par le Musée National de Čačak, termine la publication des documents relatifs à la situation qui régna dans la région de Stari Vlah au cours de la huitième décennie du XIXe siècle.

Сл. 1. Једна споменица за учесника ратова 1876, 1877 и 1878. године (АС-МФ-Е-1878)

ЉУБОДРАГ А. ПОПОВИЋ

ЧАЧАНСКО-РУДНИЧКИ КРАЈ ПРЕ СТО ГОДИНА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ

Пописи људства у Европи започети су још у XVIII веку, најпре у Италији, а затим у Аустрији. Са ширењем статистике као науке увидела се све већа потреба пописивања становништва, тако да га у XIX веку прихвата све већи број земаља у Европи.

У Србији је започето повремено пописивање становништва после другог устанка. Ови пописи чињени су углавном за фискалне потребе. Прве спискове, по наредби кнеза Милоша, сачинили су кнезови по кнежинама 1815. године. Тада су пописани обвезници за „народни порез“ (ожењена лица) и за „царски харач“ (мушкарци од седам до 80 година). Године 1818. овај попис је проширен подацима о насељима и домаћинствима, а пописом од 1819. била су обухваћена и сва мушка лица. Вршење ових пописа настављено је и касније по потребама, скоро сваке друге године, а неки пут чак и више година узастопце.

Ипак, пребројавање становништва, у правом смислу, почело је у Србији тек 1834. У првој половини те године извршене су припреме, а током лета је попис завршен.

Територија чачанског и рудничког краја административном поделом Србије у ово време налазила се у оквиру гломазног рудничког округа, са капетанијама: подибарском, моравском, трнавском, драгачевском, студеничком или тоштића, црногорском, моравско-рудничком и качерском. На овако великој територији било је 10.969 кућа, 12.532 1/2 пореске главе, 15.220 за војску способних, 37.200 мушких глава (малих и великих), 35.808 женских глава. Имања су захватала 28.109 1/4 плуга орања, 58.157 3/4 коса ливада, 9.207 мотика винограда и 1.572.929 дрвета шљива.¹

У годинама које су наилазиле извршено је још девет пописа становништва (1841, 1843, 1846, 1850, 1854, 1859, 1863, 1866, 1874). Пописима од 1834. до 1874. прикупљени су разни подаци о становништву Србије и његовој имовини.

По окончању ратова од 1876 до 1878. године први свеобухватни попис Србије извршен је 1884. Урађен је на основу Закона о попису људства и имовине од 14. јуна 1884. године. Овим пописом почела је да се изражава жеља да статистички рад крене савременим токовима науке и у складу са препорукама међународних статистичких конгреса.

За извршење овог пописа била је од стране министра финансија, под чији је делокруг спадала статистика, одређена нарочита комисија, која је израдила Правила за попис људства и имовине, са формуларима. За рад на терену, по окрузима, одређено је више комисија — како би попис брже и лакше био обављен. Иако је, као уосталом и ранији пописи, имао за циљ да пружи податке за одмеравање порезе, а тек узгред и демографске податке, он својим подацима пружа грађу какве о тој проблематици до тада у Србији није било.²

Ти подаци, разврстани по статистичким категоријама, изгледали су овако:

I

ЗЕМЉИШТЕ

Површина коју је захватио руднички округ износила је 1.558,5 км², а површина чачанског округа — 3.164,8 км². По пространству територије, чачански је био трећи у Србији, иза ужичког и топличког. Насупрот њему, руднички је спадао међу шест најмањих округа у Србији. Изражено у процентима, чачански је захватало 6,82, а руднички 3,21 одсто целокупне површине Србије.

Густина насељености на територији округа била је 25 становника на један км² у чачанском, а 38 у рудничком.

Ова територија била је административно подељена у седам срезова: четири у чачанском, а три у рудничком округу.

Срезови су носили следеће називе: качерски, љубићки и таковски у рудничком, односно драгачевски, краљевски, студенички и трнавски у чачанском.

II

НАСЕЉЕНА МЕСТА

Од 3.243 насељених места у Србији (21 варош, 49 варошица и 3.173 села, која су била груписана у 625 општина) ова два округа имала су следећи удео:

а) чачански је имао 175 насељених места (једна варош две варошице, 172 села, са укупно 28 општина), а

б) руднички — 116 насељених места (једна варош и 115 села, са укупно 21 општином).

Ако се број насељених места пореди са површином округа, онда једна варош или варошица, односно једно село, или једно насељено место уопште, долазе на један км² — у рудничком: 1.558,50; 13,55; 13,44, а 1054,93; 15,30; 15,04 у чачанском.

Посматрајући просечну насељеност једног места (варошког, сеоског или уопште) долази се до сазнања да је она за варош 1.327 — руднички и 2.086 — чачански, за села 503 — руднички, а 453 у чачанском. Просечан број становника једне општине био је 2.817 у рудничком, односно 2.839 у чачанском округу.

III

СТАНОВНИШТВО

За разлику од ранијих пописа, што је веома важно истаћи, прописи на основу којих је обављен овај попис предвиђали су да се становници пописују само тамо где им је стално место пребивалишта. Овако извршен попис становништва даје следеће податке:

а) Домови — породице

Приликом пописа бележени су у пописним књигама редни бројеви по домовима, без обзира да ли је ту била једна, или више

породица, или је један дом био једна задруга. Тако је број овако пописаних домова изнео 10.326 у рудничком, а 19.949 у чачанском округу.

Релативан број чланова једног дома уопште је био 5,73 у рудничком, наспрам 5,30 у чачанском. У варошима је он био 3,63 у Рудничком, према 3,48 у чачанском. Број чланова сеоских домова је био 5,83 — руднички, односно 5,50 — чачански.

Главне вароши ових округа, Горњи Милановац и Чачак, имале су 366, односно 988 домова.

б) Становништво по полу

У укупном броју становника ових округа (59.149 — руднички 79.289 — чачански) удео мушких у односу на жене износио је:

Руднички	29.819:29.330,
Чачански	40.207:39.082.

У Србији је било више мушког, него женског становништва, а у том броју на 1.000 мушких глава долазило је женских (у варошима, селима, уопште):

руднички	688:992:984,
чачански	722:997:972.

в) Становништво по брачном стању

У пописним књигама бележени су код мушкараца одвојено нежењени, одвојено ожењени, затим удовци и разведени. Исто је и код жена. Пошто су удовци — удовице и разведени — разведене бележени заједно, не зна се прави-апсолутни број у обадве врсте.

Иначе, руднички округ имао је: 18.556 нежењених, 10.697 ожењених, 566 удоваца, односно разведених, а чачански: 24.084 нежењених, 15.238 ожењених, 885 удоваца, односно разведених, код мушкараца. Међу женама ситуација је била оваква 15.776:19.710 неударних, 10.706:15.147 удатих, 2.848:4.225 удова, односно разведених.

Ако се овај број посматра релативно, нпр. у односу на 100 становника, онда се добија паралела ова два округа: 62,23 (Р):59,90 (Ч) нежењених; 35,87:37,90 ожењених; 1,00:2,20 удоваца-разведених; 53,70:50,43 неударних; 36,50:38,76 удатих; 9,71:10,81 удовица-разведених.

У окружним варошима, Горњем Милановцу и Чачку, ситуација, набрајајући је истим редом као за округ, била је оваква: 540:1.265; 233:571; 13:54; 239:561; 225:504; 77:182.

г) Становништво — варошко и сеоско

Од укупног броја пописаних становника у Србији варошана је било 235.887, а сељана 1.665.849.

Када то упоредимо са окрузима о којима говоримо, видимо да је број варошана у рудничком округу био 1.327, а у чачанском 6.258. Што се тиче сеоског, њега је било 57.822 у рудничком, а 73.031 у чачанском. Процентуални однос ове две у основи највеће групе становништва био је 2,24:97,76, односно 7,89:92,11 одсто. Овако увећан проценат (за више од 5,5 одсто) у чачанском округу резултат је и другачије „варошке“ ситуације.

Сем окружних вароши, у Србији је било још 49 варошица, од којих су две (Краљево и Рашка) биле у чачанском док руднички није имао ни једну. У попис варошког становништва узети су и Краљево са својих 2.692 и Рашка са 429 становника.

Интересантно је поредити варошко (мушко, женско) са сеоским становништвом. Тако је од 100 становника уопште, у Србији било у варошима 13,09 мушких и 11,69 женских. У рудничком округу тај однос био је знатно нижи — износио је 2,64 мушких и свега 1,84 женских. Нешто повољнија ситуација била је у чачанском, где је однос био 9,04:6,71.

Ако се пореди број становника само у окружним варошима, онда је оваква ситуација: Горњи Милановац имао је 1.327 становника (786 мушкараца и 541 жена), а Чачак — 3.137 становника (1.890 мушкараца и 1.247 жена).

д) Становништво по верској припадности

Од укупног броја становништва по варошима у чачанском округу, сем православаца, било је католика, протестаната, мухамеданаца и мојсијеваца. Православаца, као најбројније категорије, било је 6.140 (3.559 мушкараца и 2.581 жена). Католика је било 61 (38 мушкараца и 23 жене), мухамеданаца 43 (27 мушкараца и 16 жена), мојсијеваца осам (шест мушкараца и две жене). Најмање је било протестаната — свега шест (четири мушкараца и две жене). И укупан број припадника ових „неправославних“, вероисповести (118 људи) веома је мали у односу на православни живаљ. То се још боље изражава ако се сагледају процентуални износи: православног је становништва 98,12, католика 0,92, мухамеданаца 0,69, мојсијеваца 0,13, а протестаната 0,09 одсто.

У јединој вароши у рудничком округу, поред 1.304 православаца (775 мушкараца и 529 жена), било је свега 23 лица других вероисповести: 12 мухамеданаца, (пет мушкараца и седам жена) и 11 католика (шест мушкараца и пет жена). У процентима то је износило 98,27:0,90:0,83.

Код сеоског становништва ситуација је била оваква. Руднички округ насељавало је 57.797 православних (29.020 мушкараца и 28.777 жена). Поред њих је било 19 мухамеданаца (11 мушкараца и осам жена), као и шест католика (два мушкарца и четири жене). У чачанском округу број православаца је био 72.862 (36.477 мушких и 36.385 женских особа). Друге вероисповести: 165 мухамеданаца (94 мушких и 71 женских) и четири католика (два мушкарца и две жене).

ђ) Становништво по народности

У укупном броју становника у овим окрузима, поред Срба, било је и Грка, Мађара, Немаца, Румуна, Цинцара, Арнаута, Бугара, Јевреја, Јермена, Пољака, Словака, Словенаца, Хрвата, Италијана и Цигана: не више од 799 лица (у чачанском — 531, а у рудничком — 268).

Од 268 становника других народности у округу рудничком било је: четири Грка (три мушкарца и једна жена), два Мађара (0:2), 17 Немаца (9:8), два Румуна (1:1), 239 Цигана (137:102) три Цинцарина (1:2) и један Чех.

Од 531 становника друге народности у округу чачанском било је: четири Арнаута (4:0), 41 Бугарин (32:9), 13 Грка (10:3), седам Јевреја (5:2), 13 Мађара (5:8), 38 Немаца (18:20), седам Хрвата (6:1), 355 Цигана (199:156), 19 Цинцара (14:5), 14 Чеха (10:4), шест Италијана (5:1), седам Словака, три Румуна, два Пољака и по један Словенац и Јерменин.

Две трећине овог становништва било је насељено по селима; сачињавали су, значи, сеоско становништво. То су у рудничком округу били: седам Немаца (3:4), 226 Цигана (131:95), и један Чех. У чачанском: два Хрвата (1:1), четири Бугарина (3:1), 312 Цигана (172:140), два Арнаута и по један Немац и Чех.

У самим окружним варошима пописано их је: у Горњем Милановцу 34 лица (17:17), а у Чачку 142 (94:48). Осталих 67 било је у другим местима.

Ако би изразили у процентима становништво друге народности у варошима, селима, односно уопште добио би се овај однос:

руднички	2,56%:0,40%:0,45%,
чачански	3,34%:0,44%:0,67%.

џ) Становништво по писмености

Необично су интересантни подаци о писмености становништва.

ЧАЧАНСКО-РУДНИЧКИ КРАЈ ПРЕ СТО ГОДИНА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ

Ако се посматра проценат писмених у односу на варошко, сеоско и становништво уопште, онда је ситуација оваква:

1. Варошко становништво

руднички: мушкарци 62,83, жене 35,12, уопште 51,54 одсто,
чачански: мушкарци 57,25, жене 27,48, уопште 44,82 одсто.

2. Сеоско становништво

руднички: мушкарци 12,18, жене 0,42, уопште 6,32 одсто,
чачански: мушкарци 10,92, жене 0,3, уопште 5,64 одсто.

3. Целокупно становништво

руднички: мушкарци 13,51, жене 1,06, уопште 7,34 одсто,
чачански: мушкарци 15,12, жене 2,16, уопште 8,75 одсто.

Ако се посматрају само окружне вароши, ситуација је оваква:

а) Горњи Милановац: укупно 684 писмених (494 мушкарца и 190 жена),

б) Чачак: укупно 1.501 писмених (1.111 мушкараца и 390 жена).

Ово све не изгледа, можда, импресивно. Али, када се баци поглед уназад за десет година, онда је слика већ другачија.

Тако је при попису од 1874. године број писмених становника у рудничком округу износио 1.973, а 1884. већ 4.339. Слична је ситуација и у чачанском округу. У 1874. години овде је било 4.124 писмених становника, а 1884. њихов број већ је био 6.651.

Још боља илустрација је податак да је један писмени становник долазио 1874. на 27, а 1884. години на 14 становника у рудничком округу. Ситуација у чачанском: 1874. године био је један писмен на 15 становника, а 1884. тај се број попео на 1:10.

Ово су били само неки карактеристичнији подаци из пописа обављеног 1884. године. Остали се виде из докумената које доносимо.³

РУДНИЧКИ ОКРУГ

РЕД. БРОЈ — № d'ordre	ИМЕНА — Noms		БРОЈ ДОМОВА Nombre des familles	БРОЈ СТАПОВНИКА			
	МЕСТА — des lieux	ОПШТИНА des communes		МУШКИХ — du sexe masculin			СВЕГА — total
				НЕЖЕВЕНИХ célibataires	ОЖЕВЕНИХ mariés	УДОВАЦА И РАЗВЕД. veufs et divorcés	
25	Гарево-Garevo	Средњовска-Srednjevo	61	117	99	7	223
26	Камијево-Kamljevo		73	133	104	8	245
27	Средњово-Srednjevo		118	191	150	15	356
28	Царевац-Carevac		200	374	328	26	728
29	Ђураково-Djurakovo	Тополовничка	73	105	101	5	211
30	Кумани-Kumani	Тополовник	83	124	119	7	250
31	Тополовник-Topolovnik		219	376	324	32	732
	Свега — Total		4.552	7.111	6.007	562	13.680
Хомољски срез — Arrondissement de Homolje							
1	Вуковац-Vukovac	Вуковачка-Vukovac	118	168	128	20	317
2	Јошаница-Jošanica		164	211	171	28	410
3	Милатовац-Milatovac		165	255	192	28	475
4	Жагубица-Zagubica	Жагубичка-Zagubica	474	659	521	44	1.224
5	Влаоле-Vlaole	Јасиковска-Jasikovo	124	219	158	11	388
6	Јасиково-Jasikovo		107	175	134	11	320
7	Лесково-Leskovo		71	130	93	4	227
8	Брезница-Breznica	Крепољнска-Krepoljin	46	74	58	2	134
9	Крепољина-Krepoljin		270	413	294	33	740
10	Осанца-Osanica		276	358	361	43	763
11	Лазница-Laznica	Лазничка-Laznica	463	719	623	39	1.381
12	Близнак-Bliznak	Сигачка-Sige	92	167	124	5	296
13	Крупаја-Krupaja		53	98	67	7	172
14	Магудца-Magudica		54	96	66	7	169
15	Сиге-Sige		136	232	150	24	406
16	Изварица-Izvarica	Суводолска-Suvodol	92	123	117	10	250
17	Рибаре-Ribare		112	200	131	19	350
18	Суводол-Suvodol		211	396	292	35	723
	Свега — Total		3.028	4.693	3.682	370	8.745
РУДНИЧКИ ОКРУГ — DÉPARTEMENT DE BUDNIK							
	ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ-GORNJI MILANOVAC		366	540	233	13	786
Качерски срез — Arrondissement de Kačer							
1	Банјани-Banjani		26	52	32	1	85
2	Болковци-Boljkovci		108	173	114	6	293

ЧАЧАНСКО-РУДНИЧКИ КРАЈ ПРЕ СТО ГОДИНА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ

DÉPARTEMENT DE RUDNIK

N o m b r e d e s h a b i t a n t s											
ЖЕНСКИХ — du sexe féminin				УКУПНО — en général	ПИСМЕНИХ — lettrés			ТУЂЕ НАРОДИ — national. étrangères			РЕД. БРОЈ — N° d'ordre
НЕУЗАЛТНИХ célibataires	УЗАЛТНИХ mariés	УДОВИЦА И ДАВЦА veuves et divorc.	СВЕГА — total		МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВЕГА — total	МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВЕГА — total	
107	97	11	215	438	25	1	26	23	23	46	25
111	103	9	223	468	18	—	18	—	—	—	26
191	148	15	354	710	120	10	130	—	—	—	27
380	327	32	739	1.467	151	3	154	15	16	31	28
118	102	18	238	449	12	—	12	208	233	441	29
119	119	11	249	499	25	—	25	—	—	—	30
391	324	30	745	1.477	54	2	56	723	736	1.459	31
6.648	5.984	786	13.418	27.098	2.509	484	2.993	2.540	2.541	5.081	
163	129	12	304	621	19	—	19	3	4	7	1
214	171	37	422	832	11	1	12	5	9	14	2
254	192	27	473	948	31	—	31	5	3	8	3
553	522	84	1.159	2.383	235	67	302	472	464	936	4
213	158	16	387	775	39	2	41	386	384	770	5
150	134	15	299	619	57	3	60	294	272	566	6
113	93	6	218	445	27	—	27	227	218	445	7
65	58	8	131	265	1	—	1	134	131	265	8
378	295	52	725	1.465	42	5	47	464	440	904	9
389	362	49	800	1.563	65	—	65	763	800	1.563	10
617	623	63	1.303	2.684	108	1	109	1.381	1.308	2.684	11
149	124	15	288	584	—	—	—	156	162	318	12
89	66	5	160	332	—	—	—	—	—	—	13
78	66	8	152	321	2	—	2	166	150	316	14
196	150	14	360	766	21	2	23	376	358	734	15
126	114	17	257	507	81	6	87	—	—	—	16
155	131	20	306	656	79	—	79	9	4	13	17
338	292	32	662	1.385	154	1	155	3	4	7	18
4.246	3.680	480	8.406	17.151	972	88	1.060	4.844	4.706	9.550	
239	225	77	541	1.327	494	190	684	17	17	34	
73	32	11	86	171	1	—	1	—	—	—	1
162	114	28	304	597	14	—	14	—	—	—	2

РУДНИЧКИ ОКРУГ

РРА. БРОЈ — № d'ordre	ИМЕНА — Noms		БРОЈ ДОМОВА Nombre des familles	БРОЈ СТАНОВНИКА			
	МЕСТА — des lieux	ОПШТИНА des communes		МУШКИХ — du sexe masculin			СВЕГА — total
				НЕЖЕЊЕНИХ célibataires	ОЖЕЊЕНИХ mariés	УДОВАЦА И РАЗВЕД. veufs et divorcés	
3	Горњи Бранетићи-Gornji Branetići	Вољковачка-Voljkovci	123	267	144	7	418
4	Давидовица-Davidovica		35	82	41	2	125
5	Крива Река-Kriva Reka		50	75	46	1	122
6	Лалинци-Lalinci		45	93	52	—	145
7	Ручићи-Ručići		55	100	61	4	165
8	Угриновици-Ugrinovići		87	181	99	7	287
9	Штавица-Štavica		82	162	85	3	250
10	Босуца-Bosuta		112	209	126	3	338
11	Драгољ-Dragolj		81	193	101	7	301
12	Живковци-Zivkovići	Калањевачка Kalanjevci	119	207	126	4	337
13	Калањевци-Kalanjevci		132	242	126	7	375
14	Трудсљ-Trudelj		120	233	141	6	380
15	Шутњи-Šutci		101	153	108	4	265
16	Бранићи-Brančići		78	125	69	1	195
17	Гукови-Gukovići	67	98	63	5	166	
18	Двји-Dviji	44	63	43	—	106	
19	Ивановци-Ivanovići	68	126	88	4	218	
20	Козељ-Kozelj	Моравичка-Moravci	73	131	82	6	219
21	Липље-Liplje		45	93	48	3	144
22	Моравци-Moravci		85	143	98	9	250
23	Пољанице-Poljanice		77	125	84	7	216
24	Војковци-Vojkovići		52	98	72	5	175
25	Гуришеви-Guriševci	51	84	49	3	136	
26	Заграђе-Zagradje	109	222	134	4	360	
27	Јарменовци-Jarmonovići	74	136	75	5	216	
28	Манојлови-Manojlovići	Рудничка-Rudnik	29	59	32	3	94
29	Мутањ-Mutañj		34	53	39	4	96
30	Релинци-Reljinci		48	79	50	3	132
31	Рудник-Rudnik		130	245	147	8	400
32	Церова-Cerova		42	85	36	1	122
	Свега — Total		2.382	4.387	2.611	133	7.131
Љубишки срез — Arrondissement de Ljubić							
1	Брђани-Brdjani	Брђанска-Brdjani	146	277	145	8	430
2	Присловница-Prislovica		164	323	198	13	534
3	Сokolici-Sokolici		43	74	34	—	108
4	Бечанj-Becanj	Бресничка-Bresnica	146	245	137	6	388
5	Бресница-Bresnica		254	469	245	14	728
6	Вујетињи-Vujetinci		70	129	57	5	191

ЧАЧАНСКО-РУДНИЧКИ КРАЈ ПРЕ СТО ГОДИНА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ

DÉPARTEMENT DE RUDNIK

N o m b r e d e s h a b i t a n t s											№ d'ordre
ЖЕНСКИХ — du sexe féminin				УОШТЕ — en général	ИИСМЕНИХ — lettrés			УБЕ НАРОДАН — national, étrangers			
НЕУДАТИХ célibataires	УДАТИХ mariés	УДОВИЦА И РАЗВЕА. veuves et divorc.	СВЕГА — total		МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВЕГА — total	МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВЕГА — total	
230	14	21	395	813	26	—	26	—	—	—	3
47	41	7	95	220	2	—	2	—	—	—	4
71	46	15	192	254	—	—	—	—	—	—	5
80	52	12	144	289	1	—	1	—	—	—	6
82	61	20	163	328	5	—	5	—	—	—	7
140	99	18	257	544	2	—	2	—	—	—	8
126	85	14	225	475	4	—	4	—	—	—	9
187	126	27	340	678	28	—	28	—	—	—	10
164	101	19	284	585	35	—	45	5	4	9	11
170	126	29	325	662	52	1	53	—	—	—	12
176	126	42	344	719	112	15	127	22	19	41	13
190	141	34	365	745	36	—	36	21	17	38	14
160	108	19	287	552	26	—	26	—	—	—	15
87	69	16	172	367	24	—	24	—	—	—	16
78	63	13	154	320	15	—	15	—	—	—	17
55	43	8	106	212	13	—	13	—	—	—	18
146	88	13	247	465	16	—	16	18	16	34	19
105	82	17	204	423	13	—	13	—	—	—	20
63	48	18	129	273	6	—	6	—	—	—	21
119	98	19	236	486	23	3	26	—	—	—	22
109	84	24	217	433	17	—	17	—	—	1	23
103	72	14	189	364	33	—	33	—	—	—	24
83	49	13	145	281	35	2	37	—	—	—	25
181	134	21	336	696	90	1	91	—	—	—	26
138	75	11	224	440	78	4	82	—	—	—	27
56	32	8	96	190	36	—	36	—	—	—	28
65	39	10	114	210	19	—	19	—	—	—	29
83	50	17	150	282	13	—	13	—	—	—	30
252	147	35	434	834	49	10	159	—	—	—	31
73	36	10	119	241	8	—	8	—	—	—	32
3.824	2.611	583	7.018	14.149	942	36	978	66	56	122	
246	146	60	452	882	86	3	89	2	1	3	1
280	198	46	524	1.058	91	1	92	2	1	3	2
66	34	15	115	223	16	—	16	—	—	—	3
196	137	43	376	764	25	—	25	—	—	—	4
401	245	66	712	1.440	31	2	33	2	3	5	5
107	57	17	181	372	7	—	7	—	—	—	6

РУДИЧКИ ОКРУГ

РЕД. БРОЈ — № d'ordre	ИМЕНА — Noms		БРОЈ ДОМОВА Nombre des familles	БРОЈ СТАНОВНИКА				
	МЕСТА — des lieux	ОПШТИНА des communes		МУШКИХ — du sexe masculin				
				НЕЖЕЊЕНИХ célibataires	ОЖЕЊЕНИХ mariés	УДОВАЦ И РАЗВЕД. veufs et divorcés	СВЕГА — total	
7	Лађевици-Ladjevci	Лађевачка-Ladjevci	185	353	168	6	547	
8	Обраа-Obra		86	115	79	3	197	
9	Тавник-Tavnik		177	264	141	11	416	
10	Цветке-Cvetke		127	252	108	7	367	
11	Балуга-Baluga	Љубићка-Ljubič	31	35	28	1	64	
12	Коњевићи-Konjevići		67	105	66	7	178	
13	Љубић-Ljubič		116	187	115	9	311	
14	Пријељина-Prijeļina		182	275	157	8	440	
15	Ракова-Rakova		95	143	90	3	236	
16	Вранићи-Vranići	Миоковачка-Miokovci	48	90	45	3	138	
17	Горња Горевница-Gornja Gorevnica		181	335	180	4	519	
18	Миоковци-Miokovci		159	295	162	8	465	
19	Милићевци-Milicevci		120	223	133	6	362	
20	Пријевор-Prjedor		116	190	126	6	322	
21	Трбушани-Trbušani		91	136	95	2	233	
22	Горња Трпча-Gornja Trpča	Мојсина-Mojsinje	77	134	74	4	212	
23	Доња Трпча-Donja Trpča		132	195	140	7	342	
24	Мојсина-Mojsinje		135	177	106	11	294	
25	Остра-Ostra		197	303	184	13	500	
26	Станчићи-Štandići		40	26	20	1	47	
27	Доња Горевница-Donja Gorevnica		Мрчајевачка-Mrčajevci	141	219	126	10	355
28	Катрга-Katrga			122	219	111	8	338
29	Мрчајевци-Mrčajevci	201		370	223	13	606	
30	Милочај-Miločaj	Општина-Opština	130	215	113	8	336	
31	Опшанићи-Opšanići		69	130	63	1	194	
32	Поповићи-Popovići		36	57	32	—	89	
33	Сирча-Sirča		108	158	97	4	259	
34	Трговиште-Trgovište	Рошандра-Rošci	35	69	40	2	111	
35	Видова-Vidova		35	46	31	—	77	
36	Врчани-Vrčani		61	138	83	7	228	
37	Јанчићи-Jandići		50	109	65	6	180	
38	Рошци-Rošci		115	212	125	4	341	
	Свега — Total		1.351	7.392	4.162	229	11.683	
	Таковски срез — Arrondissement de Takovo							
1	Ба-Ба	Костуница-Koštunici	71	138	110	2	250	
2	Брајци-Brajci		19	46	31	1	78	
3	Костуница-Koštunici		109	242	148	8	398	

ЧАЧАНСКО-РУДНИЧКИ КРАЈ ПРЕ СТО ГОДИНА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ

DÉPARTEMENT DE RUDNIK

N o m b r e d e s h a b i t a n t s											
ЖЕНСКИХ — du sexe féminin				УКУПНО — en général	ПИСМЕНИХ — lettrés			ТИПЕ НАРОДН. — national, étrangères			ПРЕД. БРОЈ — № d'ordre
НЕУЗАТНИ célibataires	УЗАТНИ mariés	УАОВИПА И РАЗВЖА Vivues et divorc.	СВРГА — total		МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВРГА — total	МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВРГА — total	
289	188	44	521	1.068	19	—	19	—	—	—	7
82	79	32	193	390	8	—	8	—	—	—	8
208	141	42	391	807	8	—	8	—	—	—	9
228	108	41	377	744	23	—	23	4	3	7	10
38	28	7	73	137	5	—	5	—	—	—	11
92	66	22	180	358	31	2	33	—	—	—	12
133	115	31	279	590	41	—	41	—	—	—	13
188	157	46	391	831	89	5	94	—	—	—	14
148	90	35	273	509	24	—	24	3	1	4	15
73	45	13	131	269	28	—	28	—	—	—	16
302	180	63	545	1.064	46	—	46	1	1	2	17
285	161	61	507	972	56	1	67	—	—	—	18
190	133	40	363	725	27	—	27	—	—	—	19
147	127	37	311	633	62	1	63	—	—	—	20
126	96	17	239	472	52	1	53	—	—	—	21
126	74	18	218	430	10	—	10	2	1	3	22
135	140	32	307	649	24	1	25	14	12	26	23
132	106	35	273	567	50	4	54	—	—	—	24
275	184	45	504	1.004	22	—	22	—	—	—	25
24	20	13	57	104	3	—	3	—	—	—	26
182	126	39	347	702	24	2	26	—	—	—	27
180	113	39	332	670	20	1	21	—	—	—	28
369	223	58	650	1.256	104	18	122	1	1	2	29
198	113	35	346	682	18	—	18	—	—	—	30
96	63	22	181	375	14	—	14	—	—	—	31
41	32	20	93	182	2	—	2	—	—	—	32
96	97	34	227	486	3	1	4	5	1	6	33
46	40	13	99	210	1	—	1	—	—	—	34
50	31	13	94	171	17	—	17	—	—	—	35
121	82	21	224	452	34	2	36	—	—	—	36
96	65	20	181	361	24	—	24	—	—	—	37
200	125	41	366	707	41	—	41	5	3	8	38
6.192	4.165	1.276	11.633	23.316	1.186	45	1.231	41	28	69	
143	109	21	273	523	14	—	14	—	—	—	1
43	31	5	79	157	19	—	19	—	—	—	2
217	148	44	409	807	28	1	29	—	—	—	3

РУДНИЧКИ ОКРУГ

РЕД. БРОЈ — № d'ordre	ИМЕНА — Noms		БРОЈ ДОМОВА Nombre des familles	БРОЈ СТАНОВНИКА			
	МЕСТА — des lieux	ОПШТИНА des communes		МУШКИХ — du sexe masculin			
				НЕЖЕЊЕНИХ célibataires	ОЖЕЊЕНИХ maries	УДОВАЦА И РАДОВА veufs et divorcés	СВЕГА — total
4	Подом-Polom	Брајићка-Brajići . .	40	133	69	2	204
5	Теочин-Teočin		111	269	153	9	431
6	Брусница-Brusnica	Брусничка-Brusnica	125	254	139	8	401
7	Грабовица-Grabovica		104	185	111	2	298
8	Јабланица-Jablanica		77	122	81	8	211
9	Луњевица-Lunjevica		86	186	97	3	286
10	Семедраж-Semedraf		59	90	61	3	154
11	Бело Поље-Belo Polje	Браћевићка-Vračevnička Vračevnica	53	101	59	2	162
12	Горња Врбава-Gornja Vrbava		54	79	49	4	132
13	Горња Црнућа-Gornja Crnuća		57	133	73	4	210
14	Доња Врбава-Donja Vrbava		82	194	98	10	302
15	Доња Црнућа-Donja Crnuća		69	111	70	2	183
16	Каменица-Kamenica		98	190	112	7	309
17	Кнежевац-Kneževac		48	97	60	1	158
18	Коњуша-Konjuša		45	79	49	5	133
19	Липовац-Lipovac		65	121	68	3	192
20	Прњавор-Prnjavor		37	59	29	2	90
21	Врчани-Vrčani	Врчанска-Vrčani	84	145	99	3	247
22	Доњи Бранетићи-Donji Brane- tići		37	106	62	5	173
23	Калиманићи-Kalimanići		52	93	54	3	150
24	Клатичево-Klatičevo		53	81	51	4	136
25	Љеваја-Ljevaја		30	42	25	1	68
26	Љутовница-Ljutovnica		57	106	52	2	160
27	Накучани-Nakućani		40	67	41	2	110
28	Симошевићи-Sipoševići		37	61	39	3	103
29	Шиљопаж-Šilopaj		47	94	49	1	144
30	Велерјеж-Velerječ		Мајданска-Majdan	104	181	96	5
31	Мајдан-Majdan	153		263	170	10	443
32	Неваде-Nevade	75		140	84	3	227
33	Сврачковци-Svračkovci	52		137	78	2	217
34	Леушићи-Leušići	Прањанска-Pranjani	47	97	64	2	163
35	Прањани-Pranjani		297	591	348	11	950
36	Срезојевићи-Srezojevići		62	148	72	5	225
37	Бањани-Banjani <i>Торан</i>		38	88	49	9	146
38	Бершићи-Beršići		78	161	81	9	251
39	Брезна-Brezna	61	122	73	2	197	
40	Дренова-Drenova	73	145	92	4	241	
41	Лозањ-Lozanj	76	137	92	6	235	
42	Лочевци-Ločevci	25	46	26	1	73	
43	Озрем-Ozrem	94	176	82	3	261	

ЧАЧАНСКО-РУДНИЧКИ КРАЈ ПРЕ СТО ГОДИНА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ

DÉPARTEMENT DE RUDNIK

N o m b r e d e s h a b i t a n t s											
ЖЕНСКИХ — du sexe féminin				УОГ ПИТЕ — en généra	МУШКИХ — lettrés			ТУЂЕ НАРОДИ — national. étrangers			П.А. БРОЈ — N. d'ordre
ВЕЖАЛНИХ célibataires	ЗАЛНИХ mariés	УЛОВИЦА И РАЗВЕЖА, veuves et divorcés.	СВЕЖА — total		МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВЕЖА — total	МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВЕЖА — total	
91	69	14	174	378	40	—	40	—	—	—	4
223	152	45	420	851	57	1	58	—	—	—	5
208	139	36	383	784	79	1	80	—	—	—	6
191	111	20	322	620	41	—	41	—	—	—	7
112	81	18	211	422	27	—	27	—	—	—	8
130	97	18	245	531	34	1	35	—	—	—	9
53	61	23	157	311	5	—	5	—	—	—	10
82	59	10	151	313	19	—	19	—	—	—	11
73	49	8	130	262	5	—	5	—	—	—	12
110	73	24	207	417	50	4	54	—	—	—	13
159	98	27	284	586	11	—	11	—	—	—	14
103	70	11	184	367	36	—	36	—	—	—	15
171	112	25	308	617	22	—	22	—	—	—	16
97	60	15	172	330	21	—	21	—	—	—	17
86	49	7	142	275	4	—	4	10	2	12	18
97	68	13	178	370	16	2	18	3	2	5	19
52	29	9	90	180	29	1	30	1	—	1	20
114	99	23	236	483	23	2	25	—	—	—	21
88	62	10	160	333	11	1	12	—	—	—	22
78	53	14	145	295	32	—	32	—	—	—	23
93	50	14	157	293	17	—	17	—	—	—	24
14	25	10	79	147	3	—	3	—	—	—	25
71	52	19	142	302	42	2	44	—	—	—	26
81	41	10	132	242	17	—	17	—	—	—	27
62	39	5	106	209	8	—	8	—	—	—	28
69	49	12	130	274	16	2	18	—	—	—	29
155	96	14	265	547	55	—	55	—	—	—	30
231	171	37	439	882	147	5	152	—	—	—	31
100	84	13	197	424	44	1	45	—	—	—	32
135	78	19	232	449	36	—	36	—	—	—	33
93	64	14	171	334	7	—	7	—	—	—	34
506	345	83	934	1.884	171	8	179	5	5	10	35
112	72	20	204	429	7	—	7	9	6	15	36
77	49	13	139	285	50	5	55	—	—	—	37
152	81	30	263	514	18	—	18	—	—	—	38
111	73	23	207	404	22	—	22	—	—	—	39
164	92	52	288	529	24	—	24	—	—	—	40
131	93	26	250	485	50	1	51	—	—	—	41
43	26	9	78	151	7	—	7	—	—	—	42
164	82	29	275	536	10	—	10	—	—	—	43

СМЕДЕРЕВСКИ ОКРУГ

РЕД. БРОЈ — № d'ordre	ИМЕНА — Noms		БРОЈ ДОКОВА Nombre des familles	БРОЈ СТАНОВНИКА			
	МЕСТА — des lieux	ОПШТИНА des communes		МУШКИХ — du sexe masculin			
				НЕЖЕЊЕНИХ célibataires	ОЖЕЊЕНИХ mariés	УДОВАЦИ И РАЗВЕД. veufs et divorcés	СВЕГА — total
44	Таково-Takovo	Таковска-Takovo	72	146	72	4	222
45	Шарани-Šarani	70	135	73	5	213
	Свега — Total		3.223	6.337	3.691	191	10.219
СМЕДЕРЕВСКИ ОКРУГ — DÉPARTEMENT DE SMEDEREVO							
	СМЕДЕРЕВО-SMEDEREVO		1.837	2.169	1.363	165	3.697
Јасенички срез — Arrondissement de Jasenica							
1	Азања-Azanja	Азањска-Azanja	648	1.455	996	59	2.510
2	Баничина-Baničina	Баничинска-Baničina	245	479	303	12	749
3	Мраморац-Mramorac		91	187	133	8	328
4	Велика Крсна-Velika Krsna	Великокршњанска Velika Krsna	359	830	546	39	1.415
5	Велико Орашје-Veliko Orašje	Великоорашка	359	595	370	17	982
6	Триовча-Triovča	Veliko Orašje	211	376	237	26	639
7	Велика Плана-Velika Plana	Великопланинска Velika Plana	527	928	594	49	1.571
8	Водице-Vodice	Глибовачка-Glibovac	112	178	116	9	303
9	Глибовач-Glibovac		179	283	224	11	518
10	Мала Плана-Mala Plana	101	213	135	10	358
11	Голобок-Golobok	Голобочка-Golobok	276	551	363	18	932
12	Добродо-Dobrodó	84	171	116	4	291
13	Границе-Granice	Ковачевацка	49	108	72	2	182
14	Ковачевац-Kovačevac	Kovačevac	345	677	465	28	1.170
15	Крњево-Krnjevo	Крњевица-Krnjevo	551	1.094	694	35	1.823
16	Кусадак-Kusadak	Кусадачка-Kusadak	581	1.212	783	66	2.061
17	Марковац-Markovac	Марковачка-Markovac	373	601	453	22	1.076
18	Паланка-Palanka	Паланачка-Palanka	484	783	421	34	1.238
19	Радовање-Radovanje	Ракиначка-Rakinac	93	205	118	5	328
20	Ракинац-Rakinac	233	432	288	16	736
21	Рабровац-Rabrovac	Ратарска-Ratari	145	278	178	6	462
22	Ратари-Ratari	302	580	429	29	1.038
23	Селовиц-Selevac	Селеначка-Selevac	661	1.216	921	68	2.205

ЧАЧАНСКО-РУДНИЧКИ КРАЈ ПРЕ СТО ГОДИНА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ

DÉPARTEMENT DE SMEDEREVO

N o m b r e d e s h a b i t a n t s												№ d'ordre
ЖЕНСКИХ - du sexe féminin				уопште-ep général	ПИСМЕНИХ - lettrés			ТУЂЕ НАРОДН. - national. étrangères				
НЕЗАЛАТИХ célibataires	УЗАТИХ mariés	УДОБИЦА И РАЗВЕД. veuves et divorc.	СВЕГА - total		МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВЕГА - total	МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВЕГА - total		
106	72	22	200	422	23	—	23	—	—	—	44	
100	72	18	190	403	10	1	11	—	—	—	45	
5.521	3.705	912	10.138	20.357	1.407	39	1.446	28	15	43		
1.264	1.268	348	2.880	6.577	2.054	885	2.939	305	240	545		
1.307	985	121	2.416	4.926	367	26	393	66	57	123	1	
409	304	39	725	1.546	207	8	215	6	4	10	2	
199	132	26	357	685	41	—	41	3	3	6	3	
786	547	69	1.402	2.817	166	12	178	—	—	—	4	
511	356	47	914	1.896	251	24	275	25	17	52	5	
355	237	42	634	1.273	57	1	58	1	—	1	6	
833	589	83	1.505	3.076	378	13	391	58	72	130	7	
182	116	21	319	622	84	6	90	8	6	14	8	
270	222	27	519	1.037	3	—	3	18	17	35	9	
189	136	19	344	702	82	5	87	13	11	24	10	
478	304	51	893	1.825	175	7	182	—	—	—	11	
126	112	12	250	541	8	—	8	—	—	—	12	
72	72	8	152	334	11	—	14	—	—	—	13	
644	465	66	1.175	2.345	134	4	138	24	20	44	14	
954	694	92	1.737	3.560	198	16	214	2	2	4	15	
1.055	782	133	1.970	4.031	234	22	256	19	23	42	16	
579	452	74	1.105	2.181	241	9	250	1	—	1	17	
488	401	68	957	2.193	552	181	733	154	74	228	18	
189	118	18	325	653	20	—	20	1	2	3	19	
455	290	33	778	1.514	125	1	126	—	—	—	20	
237	175	32	444	906	45	2	47	—	—	—	21	
604	428	64	1.096	2.134	126	4	130	3	3	7	22	
1.242	920	125	2.287	4.492	276	19	295	69	61	130	23	

ЧАЧАНСКИ ОКРУГ

РЕД. БРОЈ — № d'ordre	ИМЕНА — NOMS		БРОЈ ДОМОВА Nombre des familles	БРОЈ СТАНОВНИКА мушких — du sexe masculin			
	МЕСТА — des lieux	ОПШТИНА des communes		НЕЖЕЊЕНИ célibataires	ОЖЕЊЕНИХ maries	УДОВАЦ И РАЗВЕД. veufs et divorcés	СВЕГА — total
11	Грљаште-Grļište	{ Грљашка-Grļiška	372	470	391	40	901
12	Шљивар-Šljivar		101	163	109	5	277
13	Бучје-Bučje	{ Доњобелоречка Donja Bela Reka	124	239	169	25	433
14	Доња Бела Река-Donja Bela Reka		262	346	259	30	635
15	Топла-Topla	{	52	89	63	7	159
16	Гамзиград-Gamziġrad		150	199	108	27	394
17	Звездан-Zvezdan	{ Звезданска-Zvezdan	255	298	267	38	603
18	Лубница-Lubnica		272	388	285	51	724
19	Кривељ-Krivelj	Кривељска-Kriveljska	454	606	539	62	1.207
20	Горња Бела Река-Gornja Bela Reka	{ Леновачка-Lenovac	222	246	238	29	513
21	Леновац-Lenovac		217	278	258	40	573
22	Лесковац-Leskovac	{	125	171	113	13	297
23	Рготина-Rgotina		440	663	500	40	1.203
24	Трнавац-Trnavac	{ Трнавска-Trnavska	153	204	201	23	428
25	Оштрељ-Oštreļ	{ Слатинска-Slatina	156	188	183	18	389
26	Слатина-Slatina		307	341	321	36	698
Света—Total			6.377	8.600	7.309	843	16.752
ЧАЧАНСКИ ОКРУГ—DÉPARTEMENT DE ČAČAK							
ЧАЧАК-ČAČAK			988	1.265	571	54	1.890
Драгачевски срез—Arrondissement de Dragačevu							
1	Вирово-Virovo	{	82	154	84	13	251
2	Доња Краварница-Donja Kravarica		93	145	95	5	245
3	Лис-Lis	{ Вировска-Virovska	61	110	64	2	176
4	Трбован-Trbovan		55	87	47	3	137
5	Церова-Cerova	{ Драгачевац-Dragačevac	87	115	85	5	205
6	Брезовица-Brezovica	{	26	48	26	—	74
7	Виџа-Viđa		180	324	195	11	530
8	Властелице-Vlastelice	{ Виџка-Viđska	55	101	47	2	150
9	Горњи Дубац-Gornji Dubac	{	105	214	132	8	354
10	Каона-Kaona		92	159	72	7	238
11	Милатовићи-Milatovići	{	119	208	118	8	334

* Прована улазом од 25. септ. 1889. год. • Стр. Нов. бр. 217

ЧАЧАНСКО-РУДНИЧКИ КРАЈ ПРЕ СТО ГОДИНА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ

DÉPARTEMENT DE ČAČAK

N o m b r e d e s h a b i t a n t s											
ЖЕНСКИХ — du sexe féminin				УОПШТЕ — en générale	МУШКИХ — lettrés			ТУЂИНАРОМ.—national. étrangères			РЕД. БРОЈ — N. d'ordre
НЕЗАТАНИХ célibataires	УЗАТНИХ mariés	УДОВИЦА И РАЗВЕД. veuves et divorc.	СВЕГА — total		МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВЕГА — total	МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВЕГА — total	
455	391	50	896	1.797	131	—	131	13	12	25	11
126	109	13	248	525	14	—	14	275	245	520	12
198	167	22	387	620	29	—	29	433	387	820	13
315	259	31	605	1.240	25	1	26	25	22	47	14
71	63	10	144	303	25	—	25	159	144	303	15
163	168	21	352	746	22	1	23	384	352	736	16
287	267	52	606	1.209	71	2	73	17	15	32	17
325	286	39	650	1.374	37	—	37	724	650	1.374	18
543	535	81	1.159	2.366	137	4	141	1.185	1.152	2.337	19
197	239	27	463	976	24	3	27	13	11	24	20
265	255	43	563	1.136	106	1	107	23	17	40	21
145	113	17	275	572	24	—	24	5	6	11	22
550	500	79	1.129	2.332	219	16	235	6	1	7	23
195	201	34	430	858	42	—	42	—	—	—	24
180	183	24	387	776	49	11	60	387	383	770	25
306	321	44	671	1.369	87	8	95	696	671	1.367	26
7.667	7.299	1.053	16.019	32.771	2.087	69	2.156	9.153	8.728	17.881	
561	504	182	1.247	3.137	1.111	390	1.501	94	48	142	
121	84	31	236	487	20	—	20	—	—	—	1
132	95	26	253	498	37	—	37	—	—	—	2
82	64	19	165	341	25	—	25	—	—	—	3
71	47	14	132	269	19	—	19	—	—	—	4
119	85	21	225	430	18	—	18	—	—	—	5
42	26	17	85	159	11	—	11	—	—	—	6
315	195	56	564	1.094	71	7	78	—	—	—	7
74	47	26	147	297	20	2	22	—	—	—	8
166	132	27	325	679	28	—	28	—	—	—	9
119	72	32	223	461	20	2	22	—	—	—	10
179	118	38	335	669	16	—	16	—	—	—	11

ЧАЧАНСКИ ОКРУГ

РЕД. БРОЈ — N° d'ordre	ИМЕНА — Noms		БРОЈ ДОКОВА Nombre des familles	БРОЈ СТАНОВНИКА			
	МЕСТА — des lieux	ОПШТИНА des communes		МУШКИХ — du sexe masculin			
				НЕЖЕЊЕНИХ célibataires	ОЖЕЊЕНИХ maries	УДОВАЦА И РАЗВЕД veufs et divorcés	СВЕГА — total
12	Горачићи-Goračići	Горачићска-Goračići	228	430	241	5	676
13	Граб-Grab		97	192	115	3	310
14	Губеревци-Guberevci		172	273	158	4	435
15	Рогача-Rogača		85	131	83	5	219
16	Горња Кранарица-Gornja Kra- varica	Гучка-Guča	101	181	116	7	304
17	Гуча-Guča		252	416	240	9	665
18	Живица-Zivica		47	77	51	3	131
19	Кривача-Krivāča		22	32	19	1	52
20	Рти-Rti		93	176	116	7	299
21	Турица-Turica		99	154	98	2	254
22	Дучаловићи-Dučalovići	Дучаловићска Dučalovići	101	197	127	9	333
23	Зеоне-Zeone		100	184	112	3	299
24	Лучани-Lučani		76	181	107	6	294
25	Марковица-Markovica		35	62	43	—	105
26	Негришори-Negrišori		116	188	122	4	314
27	Пуово-Puovo		69	125	66	2	193
28	Ртари-Rtari		77	125	92	4	221
29	Твјање-Tijanje		79	100	65	1	166
30	Бели Камен-Beli Kamen		Котрањска-Kotražica	80	134	92	1
31	Вучковица-Vučkovica	82		126	84	1	211
32	Котража-Kotražica	103		164	117	6	287
33	Миросалци-Mirosalci	130		177	118	10	305
34	Пшаник-Pšanić	55		89	56	4	149
35	Трешњеница-Trešnjevica	139	215	127	6	348	
36	Доњи Дубац-Donji Dubac	Луцка-Luke	86	143	92	7	242
37	Лиса-Lisa		161	334	177	7	518
38	Луке-Luke		121	249	137	7	393
39	Осаоница-Osaonica		88	174	109	5	288
40	Длин-Djini		153	235	161	8	404
41	Крстац-Krstac	Пилатовићска Pilatovići	70	121	76	4	201
42	Лисиче-Lisice		75	105	84	4	193
43	Лопаш-Lopaš		109	130	108	4	242
44	Пилатовићи-Pilatovići		116	176	102	7	285
45	Придшац-Prilipac		32	43	37	2	82
	Свега — Total		4 398	7 504	4 613	222	12 339
Краљевски срез — Arrondissement de Kraljevo							
1	Богудовац-Bogudovac		126	206	131	9	346
2	Конарево-Konarevo		64	86	40	4	136

ЧАЧАНСКО-РУДИЧКИ КРАЈ ПРЕ СТО ГОДИНА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ

DEPARTEMENT DE ČAČAK

N o m b r e d e s h a b i t a n t s											
ЖЕНСКИХ — du sexe féminin				вoмuтe — en général	ПИСМЕНИХ — lettrés			ТУЂЕ НАРОДИ — national. étrangères			РБЛ. БРОЈ — № d'ordre
НЕУЖАТНИХ célibataires	УЖАТНИХ mariés	УДОВИЦА И РАЗВЕД. veuves et divorc.	СВЕГА — total		МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВЕГА — total	МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВЕГА — total	
349	241	82	672	1348	46	—	46	—	—	—	12
193	115	22	330	640	34	—	34	—	—	—	13
242	158	52	452	887	24	—	24	—	—	—	14
113	83	25	221	440	19	—	19	—	—	—	15
158	116	21	295	599	30	—	30	—	—	—	16
306	240	77	623	1.288	155	13	168	—	—	—	17
82	51	14	147	278	6	—	6	—	—	—	18
31	19	8	58	110	5	—	5	—	—	—	19
150	116	29	295	594	23	—	23	—	—	—	20
148	98	32	278	532	44	—	44	—	—	—	21
155	127	32	314	647	54	2	56	—	—	—	22
143	112	20	275	574	34	—	34	—	—	—	23
129	107	32	268	562	15	—	16	—	—	—	24
67	43	15	125	230	34	—	34	—	—	—	25
200	122	33	355	669	96	2	98	—	—	—	26
102	66	13	181	374	11	3	14	—	—	—	27
114	92	18	224	445	3	—	3	—	—	—	28
92	65	23	180	346	27	1	28	—	—	—	29
111	92	22	225	452	44	—	44	—	—	—	30
108	84	26	218	429	48	2	50	—	—	—	31
129	118	21	268	555	66	2	68	—	—	—	32
173	118	30	321	626	52	1	53	8	2	10	33
93	56	12	161	310	26	—	26	—	—	—	34
191	127	37	355	703	50	1	51	—	—	—	35
123	92	22	237	479	8	—	8	—	—	—	36
256	177	40	473	991	119	1	120	—	—	—	37
210	137	25	372	765	110	—	110	—	—	—	38
151	109	40	300	588	38	—	38	—	—	—	39
228	161	32	421	825	22	—	22	—	—	—	40
91	76	19	186	387	21	—	21	—	—	—	41
98	84	16	198	391	25	—	25	—	—	—	42
121	108	38	267	509	5	—	5	—	—	—	43
174	102	41	317	602	22	1	23	—	—	—	44
43	37	12	92	174	4	1	5	—	—	—	45
6.492	4.614	1.288	12.394	24.733	1.605	41	1.646	8	2	10	
178	132	30	340	686	20	—	20	—	—	—	1
50	40	11	107	243	10	—	10	—	—	—	2

ЧАЧАНСКИ ОКРУГ

РЕД. БРОЈ — N° d'ordre	ИМЕНА — Noms		БРОЈ ДОМОВА Nombre des familles	БРОЈ СТАНОВНИКА			
	МЕСТА — des lieux	ОПШТИНА des communes		МУШКИХ — du sexe masculin			
				НЕЖЕЊЕНИХ célibataires	ОЖЕЊЕНИХ mariés	УДОВАЦ И РАЗВЕД. veufs et divorcés	СВЕГА — tota
36	Брвеница-Brvenica	Рашка-Raška	47	93	73	3	169
37	Варово-Varevo	60	108	72	3	183
38	Побрђе-Pobrdje	46	83	70	7	160
39	Рашка-Raška	121	142	89	9	240
40	Белак-Bejak	28	41	27	9	77
41	Гувинште-Guvnište	55	114	67	6	187
42	Јариње-Jariње	64	128	87	5	220
43	Казновићи-Kaznovići	67	118	96	6	220
44	Лесина-Lisina	Рудница-Rudnica	48	104	68	5	177
45	Муре-Mure	25	44	29	3	76
46	Ново Село-Novo Selo	39	69	46	2	117
47	Рудница-Rudnica	74	188	107	8	303
48	Боројевић-Borojević	71	131	110	7	248
49	Милатковић-Milatković	58	106	64	3	173
50	Носовци-Nosoljin	Трнава-Trnava	46	90	56	2	148
51	Плешчи-Pleščin	69	148	90	1	239
52	Себимиље-Sebimiље	46	99	59	5	163
53	Трнава-Trnava	81	118	85	5	208
54	Полумир-Polumir	58	88	74	2	164
55	Река-Reka	Ушћанска-Ušće	39	80	58	3	141
56	Тадене-Tadenje	121	216	156	9	381
57	Ушће-Ušće	136	214	174	9	397
	Свега — Total		3.403	6.356	4.522	253	11.131
Трнавски срез — Arrondissement de Trnava							
1	Балуга-Baluga	25	30	24	1	55
2	Банџа-Banџa	108	177	106	2	285
3	Ваја-Vaja	45	72	40	3	115
4	Вилуша-Viljuša	Заблаћка-Zablaće	88	150	80	7	237
5	Заблаће-Zablaće	78	116	69	3	188
6	Језевина-Jezevica	134	221	113	4	338
7	Трнава-Trnava	166	265	153	10	428
8	Атеница-Atenica	105	176	98	8	282
9	Јездина-Jezdina	83	118	79	—	197
10	Кулиновићи-Kulnovci	41	80	42	1	123
11	Лозница-Loznica	81	133	82	2	217
12	Пакочаје-Pakovraće	Јездинска-Jezdina	69	111	70	3	184
13	Парчевац-Parčevac	48	72	46	1	119
14	Прудворска и Јасени-Белица- Tridvorska et Beljica	76	112	74	2	188
15	Риђач-Ridjage	12	63	41	2	106

ЧАЧАНСКО-РУДНИЧКИ КРАЈ ПРЕ СТО ГОДИНА У СВЕТАУ СТАТИСТИКЕ

DÉPARTEMENT DE ČAČAK

N o m b r e d e s h a b i t a n t s											
ЖЕНСКИХ — du sexe féminin				УКУПНО — en général	ПИСМЕНИХ — lettrés			ТУЂЕ НАРОДИ — national étrangères			РБ. СПОЈ — № d'ordre
НЕУЗАТИХ célibataires	УЗАТИХ mariés	УДОВИЦА И РАЗВЕД. veuves et divorc.	СВЕГА — total		МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВЕГА — total	МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВЕГА — total	
95	72	20	187	356	14	—	14	—	—	—	36
77	72	19	168	351	11	—	11	—	—	—	37
63	67	14	144	304	4	—	4	—	—	—	38
82	87	20	189	429	139	38	177	—	—	—	39
41	27	3	71	148	2	—	2	—	—	—	40
96	67	20	183	370	7	—	7	—	—	—	41
108	87	11	206	426	3	—	3	—	—	—	42
101	97	23	221	441	6	1	7	—	—	—	43
92	68	13	173	350	3	—	3	—	—	—	44
39	29	5	73	149	4	—	4	—	—	—	45
67	46	12	125	242	5	—	5	—	—	—	46
129	107	30	266	569	15	1	16	—	—	—	47
125	109	28	262	510	8	—	8	—	—	—	48
100	65	24	189	362	15	—	15	—	—	—	49
84	57	9	150	298	13	—	13	—	—	—	50
120	89	20	229	468	2	—	2	—	—	—	51
61	59	20	140	303	6	—	6	—	—	—	52
112	85	24	221	429	7	—	7	—	—	—	53
67	74	15	156	320	7	—	7	—	—	—	54
96	58	12	166	307	12	—	12	—	—	—	55
151	151	33	335	716	14	—	14	—	—	—	56
181	172	53	406	803	15	—	15	—	—	—	57
5.296	4.507	1.038	10.841	21.972	703	46	749	10	6	16	
31	24	8	63	118	9	—	9	—	—	—	1
169	106	28	303	588	45	—	45	—	—	—	2
50	40	16	106	221	40	3	43	—	—	—	3
93	80	19	192	429	27	1	28	—	—	—	4
94	68	19	181	369	80	3	83	—	—	—	5
161	112	31	304	642	79	10	89	—	—	—	6
229	153	46	428	856	46	1	47	—	—	—	7
155	98	28	281	563	41	—	41	—	—	—	8
115	79	21	215	412	22	—	22	—	—	—	9
53	41	8	102	225	23	6	29	—	—	—	10
125	83	21	229	446	42	1	43	—	—	—	11
94	71	21	186	370	34	2	36	—	—	—	12
48	46	17	111	230	4	—	4	—	—	—	13
97	74	22	193	381	20	2	22	—	—	—	14
50	41	13	104	210	9	—	9	—	—	—	15

ШАБАЧКИ ОКРУГ

Ред. број — № d'ordre	ИМЕНА — Noms		БРОЈ ДОМОРА Nombre des familles	БРОЈ СТАНОВНИКА мушких — du sexe masculin			
	МЕСТА — des lieux	ОПШТИНА des communes		НЕЖЕЊЕНИХ célibataires	ОЖЕЊЕНИХ mariés	УДОВАЦА И РАЗВЕД. veufs et divorcés	СВЕГА — total
16	Качулице-Kačulice	Лазачка-Lazac	102	155	96	5	256
17	Лазач-Lazac		172	270	161	11	442
18	Петница-Petnica		44	57	40	2	99
19	Премећа-Premeća	Слатинска-Slatina	67	104	57	2	163
20	Балско Поље-Barsko Polje		28	32	24	1	57
21	Горичани-Goričani		91	120	68	2	190
22	Жаочани-Žaočani		42	52	37	4	93
23	Кукићи-Kukići		56	58	54	2	114
24	Липница-Lipnica		83	127	79	2	208
25	Мршници-Mršinci		97	127	79	1	207
26	Рајач-Rajac	93	163	97	3	263	
27	Слатина-Slatina	81	125	61	4	190	
	Свега—Total		2.155	3.286	1.970	88	5.344

ЧАЧАНСКО-РУДНИЧКИ КРАЈ ПРЕ СТО ГОДИНА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ

DÉPARTEMENT DE ŠABAC

N o m b r e d e s h a b i t a n t s											
ЖЕНСКИХ — du sexe féminin				УОПШТЕ — en général	ИИСМЕНИХ — lettrés			ТУМЕ НАРОДИ — national. étrangères			РЕА. БРОЈ — № d'ordre
НЕУЛАТНИ célibataires	УЛАТНИ marîés	УАОВИЦА И РАВВА. veuves et divorc.	СВЕГА — total		МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВЕГА — total	МУШКИХ du sexe masculin	ЖЕНСКИХ du sexe féminin	СВЕГА — total	
141	96	26	263	519	47	1	48	2	2	4	16
235	160	70	465	907	43	2	45	—	—	—	17
66	40	12	118	217	37	1	38	—	—	—	18
90	56	31	177	340	15	—	15	—	—	—	19
26	24	7	57	114	2	—	2	—	—	—	20
97	68	31	196	386	23	—	23	—	—	—	21
60	37	14	111	204	14	—	14	—	—	—	22
56	54	10	120	234	22	—	22	—	—	—	23
107	79	17	203	411	53	—	53	—	—	—	24
118	79	29	226	433	36	1	37	—	—	—	25
148	97	39	284	547	33	—	33	—	—	—	26
93	62	23	178	368	53	7	60	—	—	—	27
2.801	1.968	627	5.396	10.740	899	41	940	2	2	4	

Н А П О М Е Н Е

1. Резултате првог пописа целокупног српског становништва из 1834. године обрађивала је Лепосава Цвијетић у раду „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године“, у „Мешовитој грађи“, књ. XIII, Историјски институт Београд, 1984. Иначе, податке о ранијим пописима пореских обвезника објавио је Мита Петровић у делу „Финансије и установе обновљене Србије до 1842“, књига II, Београд, 1898.

2. Подаци који се даље износе, у општим карактеристикама, по статистичким категоријама, израђени су на основу података из „Државописа Србије“, свеска XVI, Београд, 1889, стране I—XLIVI, 249—272.

3. Иако су краљевски и студенички срез припадали чачанском округу, појединачне податке о њима нећемо износити, јер, овог пута, нису предмет нашег рада. За податке о осталим срезovima види већ поменути „Државопис Србије“, свеска XVI, страна I—XLIVI, 249—272.

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

СТАНОВНИШТВО ГУБЕРЕВАЦА И ЖИВИЦЕ

Етнографски музеј у Београду и Народни музеј у Чачку започели су 1984. године реализацију пројекта „Етнолошка истраживања чачанског краја (општине Чачак, Горњи Милановац и Лучани)“ који финансира Основна заједница науке региона Краљево са седиштем у Чачку. Између ових организација потписан је одговарајући самоуправни споразум о удруживању рада и средстава у току наредних пет година.

Један од најобимнијих послова у овом пројекту свакако је испитивање порекла становништва у ове три општине. Делом, ово је посве нов подухват, пошто раније није испитивано и стручно обрађено порекло становника у селима општине Чачак која су на десној обали Западне Мораве, али и у неким насељима на левој обали ове реке. Порекло становника доњег Драгачева проучавао је Јован Ердељановић,¹ горњег Драгачева Коста Јовановић.² Део љубићких села својевремено је истражио Радомир Илић,³ а у новије доба о становништву таковских села (општина Горњи Милановац) писао је Миленко Филиповић.⁴ Неки старији људи из трнавских села тврде да је Радоје Ускоковић испитивао порекло становништва

њиховог краја, али резултати нису публиковани, нити су познати. У осмој свесци Зборника радова Народног музеја у Чачку публиковани су налази о становништву Горачића (општина Лучани).⁵

Пошто миграције у ова села и из њих непрекидно трају, нови пројекат подразумева комплетну ревизију до сада проученог и комплетирање најновијих сазнања о пореклу становништва овог дела Србије. Посао је тим значајнији ако се зна да су ранија проучавања ове тематике била базирана преваходно на казивањима људи, јер се није располагало са одговарајућом аутентичном историјском грађом.

У овој свесци Зборника радова Народног музеја публикујемо најновија сазнања о пореклу становништва Губереваца и Живице, села у општини Лучани. (У наредним годинама биће објављивани прилози и са другом тематиком из овог пројекта). Ради се, у суштини, о комплетној ревизији сазнања до којих је у својој студији „Горње Драгачево“ почетком XX века дошао Коста Јовановић (за родове који су у то време живели у ова два насеља), али и становништву које је на ове просторе касније стизало.

За овај рад коришћени су подаци из Јовановићеве књиге, али и из матица венчаних, крштених и умрлих Месне канцеларије у Горачићима и Месне канцеларије у Вичи (реч је о црквеним књигама, с тим што су Губеревци, као посебна парохија, припадали цркви у Горачићима, а Живица — углавном парохији цркве у Вичи), затим надгробници и крајпуташа, као и читуље умрлих, уз, наравно, казивање најстаријих памћеника. Очито је, видеће се, да се подаци о пореклу становништва битно разликују за поједине родове од оних које је публиковао Коста Јовановић, што је и разумљиво ако се зна да су Цвијићеви ученици, по правилу, имали мало времена за теренска истраживања и недовољно историјске грађе да бисмо сазнања до којих су они дошли могли да прихватимо као потпуто тачна. Ми смо, поред осталог, користили и документа која Јовановићу вероватно нису била доступна: турске катастарске пописе из XV и XVI века, пописе из XIX века и другу грађу, која се налази у Архиву Србије.

Посао, кога смо се прихватили, захтевао је бројне провере и консултовање расположиве литературе, посебно оних свезака Српског етнографског зборника САНУ — Насеља српских земаља у којима се говори о одсељавању из Херцеговине и Црне Горе, односно Санцака. Истина, жељених података у њима било је релативно мало. Када није било аутентичне историјске грађе, посезали смо за

казивањима најстаријих људи у појединим родовима, свесни, наравно, чињенице да понекад њихове податке ваља прихватити са резервом.

Ево, дакле, најновијих сазнања о пореклу становништва Губереваца и Живице, села у општини Лучани.

ГУБЕРЕВЦИ

Губеревци, једно од већих села у општини Лучани, простиру се на падинама планине Јелице, која је северна граница насеља према Жежевици, Рајцу и Брезовицама. Источно је село Милатовићи, јужно село Вича, а западно села Живица и Горачићи.

Својим северним делом Губеревци дубоко залазе у планину Јелицу, обрасту превасходно листопадном шумом. На југу, према Вичи, поред Губеревачке и Вујиновића реке, земљиште је равније и погодно за обраду.

Нема поузданих историјских података о томе како је село добило име. Мештани порекло овог топонима тумаче легендама. У скупштини, ради се о једној легенди са више варијанти. Старија гласи:

„Приповеда се да је Сава, син Немањин, бежећи са очеве двора, да би заварао траг протери, ходио планином Јелицом, која бејаше непроходна. Успут га је сустигла очева клетва — да се земља под њим пролама. И заиста, где год би стао на камен, скачући с брда на брдо, ноге су му дубоко потањале. Пас, који је ишао за њим, није могао да га прати, па му се изгубио траг у шуми.

Уморан, сео је да се одмори. Пропланак пред њим, лепо обрађен, просто га је опчинио. Рекао је:

— Ја лепог губера земље!

Кад се одморио, наставио је путовање. Пса више нигде није било.

Ове стопе дуго су се задржале у камену. Народ из назива Савине стопе. Село изнад кога се одмарао прозваше Губеревци, по оном „губеру земље“, а од Савиног пса постадоше вукови“.¹

Друга верзија ове легенде каже да су први досељеници јавили својима у завичај, одакле су стигли, како су за себе пронашли леп „губер земље“, по коме је село добило име.²

Више локалитета у Губеревцима говори о далекој и ближој прошлости села.

Грчко гробље, поред пута Губеревци — Милатовићи, између Ђендића и Ракићевића гробља, народ назива Џиновско гробље. Ту, у омањој шумици, велика је група насатка постављених гробних обележја, без знакова и натписа. Камење је аморфно или грубо обрађено. Претпоставља се да је реч о средњовековној некрополи, која није испитивана.³

Старо гробље на имању Бошка Басарића било је некада, све до другог светског рата, са насатке постављеним гробним обележјима, грубо обрађеним, без натписа, али и понеким са грубо угребаним крстом. Налазило се у шибљу, које је власник земљишта искрчио и уклонио гробне налазе — споменике, за које се претпостављало да су врло стари.⁴

Старо гробље на потесу Ђерковина, на имању Драгана Плазичића, с леве стране пута Горичићи — Губереоци, не зна се од када потиче. На њему се и данас налази око 40 надгробника мањих димензија, насатке постављених. Међу њима има и крсташа од белог студеничког мермера, али и гробљаша од пешчара, углавном из прве четири деценије XIX века. На неким каменим плочама старијег порекла уочавају се грубо уклесани крстови. Ни ово старо гробље није проучено.⁵

Црквина је на Ракићевића гробљу. Овде се уочавају темељи мање цркве, која је имала полукружну апсиду на источној страни. У олтарском делу сачуван је камен на коме се налазила часна трпеза. По сведочењу Ђорђа Ракићевића, старог око 80 година, цркву су порушили Татари у време турског надирања у Србију.⁶

Селиште је на имању Милисава и Реље Николића, али и Гвоздена Бешевића. Овај потес мештани називају и Јагњило. Ту су некада живели Ђурђићи, најстарији род у Губеревцима. Пред други светски рат, по сведочењу Ненада Радосављевића — Ђурђића (рођен 1904. године), на Селишту је изорана људска потколеница дуга око 100 сантиметара. Мештани казују да се ту некада налазило „џиновско гробље“.⁷

Сви остаци материјалне културе сведоче да су Губеревци веома старо насеље, односно да је у њему живот трајао вековима. Ово потврђују и турски катастарски пописи из 1476. и каснијих година, из којих се види да је овде влашко (сточарско) становништво било доста бројно.⁸

Поједини потеси у селу добили су имена по људима или објектима који су људима припадали: Страњанска коса, Кућиште, Баштине, Самарцин гроб, Савина вода, Костине молитве, Цогољи,

Ђоровача, Матијево брдо, Арбанасова коса. Или по облику земљишта, биљкама и квалитету земље: Ђувик, Велика башча, Дубље, Црна стена, Прљуша, Ридићи, Вис, Ељдовиште, Дебела долина, Глог, Лаз, Чукара. Или по некаквим старим објектима и ономе што се на њима збило: Светиња, Сударник, Паљеж...⁹

Ако се изузму Ђурђићи, становништво Губереваца је досељеничко.

У селу је 1981. године пописано 346 домова са 1.232 житеља. Међутим, подаци до којих смо дошли у току истраживања у 1984. години унеколико се разликују. Тада је, наиме, село имало 308 домаћинстава: са једним чланом — 39, са два — 90, са три до пет житеља — 149 и са више од пет — 30. Међу њима било је и 47 домова у којима је понеко запослен, а живи у селу, па се таква домаћинства сматрају мешовитим. У мешовита домаћинства убрајамо и неколико пензионерских. Ипак, изузев учитељског брачног пара Ристић, практично се сва домаћинства у Губеревцима баве земљорадњом као главним занимањем.

Порекло становништва овог села проучавао је Коста Јовановић и своја сазнања публиковао у студији „Горње Драгачево“.¹⁰ Наша проучавања показала су, међутим, да се Јовановићеви подаци морају узимати са резервом. Ево сазнања до којих смо дошли:

ЂУРЂИЋИ — РАДОСАВЉЕВИЋИ И ЛАЗАРЕВИЋИ (славе Ђурђевдан): Досељени су, по истраживањима К. Јовановића, крајем прве половине XVIII века из Бајелог Поља. Они, међутим, тврде да су у Губеревцима „од пре Косова“. Чувају предање да је у бој на Косово 1389. године отишло 17 Ђурђића — коњаника са сабљама и да су тамо сви изгинули. Погинулима је, недалеко од њихових кућа, био подигнут споменик, на коме се налазило уклесано проклетство за онога ко би ово обележје уништио. Али, кажу, „урнула“ се земља и у своју утробу, незнано када, одвукла овај споменик.

За Ђурђиће се, такође, тврди да су се 1690. године одселили у Војводину и настанили у више места. Тамо су се, после више година, упознали момак Ђурђе и девојка Ђурђија, па су се венчали. Ђурђе је дознао да је из Драгачева, одакле је одведен као дете, па је одлучио да се, са супругом, врати у завичај. Када су стигли у Губереваце, нашао је родну кућу и препознао је. На то је Ђурђија казала да је ово и њена родна кућа, па су схватили да су брат и сестра, што их је ожалостило. Тражили су, приповеда се, опроштај од цркве, па им је она одобрила да наставе живот у браку.¹²

Радосављевића има четири, а Лазаревића три домаћинства. Презимена су им образована од имена предака — Радосава и Лазара. Радосављевићи и Ђурђићи су се у XIX веку одсељавали према Слатини код Чачка. Од 1965. године и у Чачак, где данас има три домаћинства, док је један од њих на привременом раду у Француској.

ЂЕНДИЋИ (36 кућа, Мратиндан): Досељени су средином XVIII века „из Старе Србије“.¹³ Није јасно порекло овог презимена. Неки Ђендићи су се, пре првог светског рата, одселили у Премећу код Чачка (одакле и у драгачевски Доњи Дубац), а после 1950. године и у Чачак, Београд, Пожегу, Гучу и Атеницу код Чачка.

ПЛАЗИНИЋИ (78 кућа, Никољдан): Дошли су, по К. Јовановићу, „из Старе Србије“ средином XVIII века.¹⁴ Они, пак, тврде да су у Губеревце стигли нешто касније из околине Пећи на Косову. Дошао је, тврде, неки Радула са више синова.¹⁵ Презиме су овде добили — наводно по „оплазани“, на коју су се населили. У чибучком тевтеру из 1822. године помиње се осам кућа Плазина. У разним документима из XIX века међу Плазинама — Плазинићима јављају се и друга презимена, изведена из имена очева или дедова: Пантовићи, Радовићи, Ристовићи, Петронијевићи.¹⁶ Данас, такође, имају и додатна презимена, односно надимке: Пантовићи, Вишљани, Поточари, Ђокићи, Ристовићи, Ђорлаши.

Од почетка XIX века селили су се у трнавска села код Чачка, али и у Београд, Скопље, драгачевске Горачиће и Чачак, а после другог светског рата — у разна места: највише у Чачак и села око овог града, у Краљево, Београд, Сарајево, Лучане, Гучу, Панчево, Титоврад, Раковицу код Београда, Неменикуће у Шумадији, драгачевску Вичу...

ПЛАЗИНИЋИ — ОБРАДОВИЋИ (9 кућа, Трипундан) су из моравичких Кушића. Отуда је у време Карађорђевог устанка доведен Петар Обрадовић, чија се мајка удала за Радула Плазину.¹⁷ На његовом споменику у Плазинића гробљу уклесано је у камен: „1846. Овде почива Петар Обрадовић Плазина поживје 42 г. и умре 13 маја и овај плац земље своје приложи под гробље за вјечити спомен и први гроб ови овде. Писа Радосав Чикириз из Ртију“. Под презименом Обрадовић јављали су се Петрови потомци у документима у току читавог XIX века, не само у попису имовине и лица 1863. године. Данашње презиме — Плазинић — примили су од домаћина у чију је кућу доведен Петар Обрадовић. Неки од њих

су после другог светског рата одсељени у Атеницу код Чачка, али и у драгачевска насеља — Каона, Рти, Гуча, Лучани и Живица.

ЦОГОЉЕВИЋИ (13 кућа, Турђиц): Досељени су, по К. Јовановићу, „од Сјенице“ после половине XVIII века.¹⁸ Они тврде да су, управо тада, стигли из околине Никшића, где су имали презиме Бојовић. Ново презиме добили су у Губеревцима, али није јасно његово порекло.¹⁹ Одсељавање Цогољевића почело је после првог светског рата, најпре у Чачак. После 1950. године нека домаћинства су отишла у Лозницу (подрињску), Заблаће код Чачка и Кливленд (Сједињене Америчке Државе).

ВУЈИЧИЋИ (18 кућа, Аранђеловдан): Дошли су, по К. Јовановићу, пред Карађорђевог устанак „из Старе Србије“.²⁰ Судаћи по једном споменику на Плазенића гробљу, познато је из кога су места досељени: „Овде почива раб божиј Милован В...ћ житељ губеревачки рођен у селу Лопижама код Сјенице поживи 85 г. умре 18 апр. 1847 год. Овај крс ударише му синови Петар и Симо“. Вујичићи се данас не сахрањују на Плазенића гробљу, али су овде покопавани њихови преци. Ово потврђује и епитаф на малом мермерном крсташу, кога је, 1984. године, пронашао земљорадник Димитрије Плазенић (1904) и на коме пише: „Ивана Вујичића син Миланка 1827“.²¹ Презиме су добили од имена неког претка Вуја, за кога не знају када је живео. Вујичића има одсељених после 1950. године у Чачак, Гучу, Врњачку Бању, Београд, Загреб, Лучане, Котражу (Драгачево), али и у Војводину и Аустралију.

ВУЈИНОВИЋИ (8 кућа, Аранђеловдан) су дошли пред Карађорђевог устанак из Бијелог Поља.²² Од имена претка Вујина изведено им је презиме. После другог светског рата неки су се одселили у Чачак, Шабац, Загреб, Београд, Сплит, Лучане, Мршинце и Атеницу код Чачка.

РАКИЋЕВИЋИ (17 кућа, Никољдан) су, по истраживању К. Јовановића, досељени „из Старе Србије“ пред први српски устанак.²³ Пореклом су Кучи. Род су са Радичевићима у Каони (Драгачево). Презиме су добили од имена претка Раките или Ракете, који се доселио у Губеревце.²⁴ У документима из XIX века помињу се и као Ракетићи. Од овог рода је др Мито Ракићевић, који је постао лекар у Чачку 1858. године. Његов син Милован, такође лекар, после некаквог двобоја у Београду, иселио се у Русију, одакле се више није јављао.²⁵ После 1945. године неки Ракићевићи су одсељени у Београд и Чачак, а има их и на привременом раду у Западној Немачкој.

НИКОЛИЋИ (7 кућа, Никољдан): Досељени су, по К. Јовановићу, из Ерчега у моравичком крају у време првог српског устанка.²⁶ Не случајно имају надимак Ровинци. Јер, на једном споменику у гробљу овакав је епитаф: „Овде почива раб божи Никола Радојичић иначе Ровинац бивши житељ овог села Губереваца поживи 70 л(ета) умре 11 фебруара 1855 л(ета)“. Досељеник Никола био је слута код неког богатог Бешевића у Губеревцима. Када је, приповеда се, газда пошао у бој са устаничком војском, рекао је супрузи: „Ако погинем, удај се за овог нашег Николу!“ Газда је погинуо, а Никола Радојичић Ровинац се привенчао за газдарицу.²⁷ За њим су дошли у Губеревце и неки други Радојичићи — Ровинци, који се у документима у току XIX века помињу и са презименом Старовла(х).²⁸ Од имена претка Николе формирано је презиме овог рода. Међу споменицима Николићима, на гробљу у овом селу, јављају се покојници и са презименом Крсмановић, али није јасно да ли су то били Бешевићи или Николићи. После првог светског рата неки Николићи су одсељени у Чачак, а после 1950. године — у Чачак, Београд, Краљево, Лучане, Руму, Трnavу и Атеницу код Чачка.

БЕШЕВИЋИ (4 куће, Аранђеловдан): По К. Јовановићу, досељени су из Црњева (моравички крај) после 1820. године. Они, међутим, тврде да су из околине Цетиња стигли, под крај XVIII века, у неко село код Новог Пазара, а одавде у Губеревце. Презиме им је, тврде, родовско. Из Губереваца су неки од њих, почетком XIX века, отишли „под Авалу“ код Београда.²⁹ У новије време, после 1960. године, има их одсељених у Чачак, Београд и Банатски Карловац.

ЂЕНАДИЋИ (3 куће, Никољдан): Досељени су у време првог српског устанка из Бијелог Поља. Презиме им је изведено од имена претка Ђенадија. После 1950. године неки су се одселили у Чачак и Суботицу.

ВУЛОВИЋИ (6 кућа, Ђурђиц) су дошли 1809. године из околине Сјенице. Презименом чувају успомену на претка Вула. После другог светског рата неколико Вуловића се одселило у Београд, Титово Ужице, Светозарево и Чачак.

ВУКАЈЛОВИЋИ (13 кућа, Ђурђевдан) су такође 1809. године дошли у Губеревце из околине Сјенице. Од имена претка Вукајла образовано је презиме овог рода. Четрдесетих година XIX века један Вукајловић одселио се у Ртаре (Драгачево), где његови потомци носе презиме Бојовић. После 1945. године неки Вукајловићи су одсељени у Чачак и Слатину код Чачка.

КЛИСАРИЋИ (8 кућа, Стевањдан) су досељени 1809. године из околине Сјенице. Изгледа да су тада имали презиме Илић. Садашње су добили по претку који је био клисар у цркви, али не знају његово име. Пре другог светског рата неки су одсељени у Чачак, а после 1950. године у Чачак, Београд, Загреб, Љубљану, Шабац, Смедерево, Гучу и Мршинце код Чачка.

БРАНОВИЋИ (4 куће, Ваведење): Дошли су 1809. године из околине Сјенице, како је забележио Коста Јовановић.³⁰ Презиме су добили од имена претка Брана. Мало су се селили. Пре десет година у Чачак је отишао и тамо живи Велимир Брановић.

ПАЈОВИЋИ (3 куће, Стевањдан) — такође су досељеници „од Сјенице“, одакле су стигли 1809. године. Презиме су образовали од имена претка Паја. Не знају да ли се неко раније од њих негде одселио, а у новије доба — нико.

КОВАЧЕВИЋИ (5 кућа, Никољдан) су стигли из Бијелог Поља после 1815. године. Презиме су добили по мајсторлуку којим су се бавили, пошто су били чувени ковачи и каменоресци. После другог светског рата неки су одсељени у Крагујевац и Војводину.

БАСАРИЋИ (11 кућа, Ђурђиц): Стигли су после 1820. године из околине Сјенице.³¹ У току XIX века презиме им је, као и код неких других родова, било скраћено — Басаре. Није јасно порекло овог презимена. После 1950. године неки Басарићи су се иселили у Чачак, Краљево, Београд и Мршинце код Чачка, а један је на привременом раду у Француској.

БОГИЋЕВИЋИ (4 куће, Врачеви): По К. Јовановићу, досељени су из Новог Пазара око 1840. године.³² Презиме су добили по претку Богићу. Историјски извори потврђују да су досељени знатно пре. Јер, у чибучком тевтеру за 1822. годину помиње се Обрад Богићевић, а две године касније и Никола Богићевић.³³ Пре петнаестак година један се Богићевић (Обрад) настанио у Голубовцима (Црна Гора).³⁴

ЈЕЧМЕНИЋИ I (12 кућа, Никољдан): По К. Јовановићу, досељени су из Бијелог Поља око 1848. године.³⁵ Међутим, ово је било знатно раније, пошто тевтер чибука за 1822. годину „зна“ за Милосава и Милутина Јечменицу.³⁶ Није јасно порекло овог презимена. (Да ли говори о произвођачима јечма?). После другог светског рата неки Јечменићи су се одселили у Чачак, Београд, Херцеговини, Сремску Митровицу. Две куће чине потомци Рајице Јечменића, који се пре 45 година привенчао за Винку, кћерку Адама и Милунке Милекић. Ови Милекићи, којих више по мушкој линији

нема у Губеревцима, били су пореклом из суседних Милатовића: Адам је дошао на имање Ђурђића — Радосављевића.

ГРУЈИЧИЋИ (1 кућа, Ваведење) су стигли „од Сјенице“ око 1850. године. Пре тога се не јављају у документима са којима смо располагали.³⁷ Презиме им је образовано од имена претка Груја, за кога не знају када је живео.

СТРАЊАНЧЕВИЋИ (8 кућа, Никољдан) су, по К. Јовановићу, дошли из суседне Живице око 1850. година.³⁸ Гвозден Страњачевић (1914), међутим, тврди да су стигли знатно раније из Страњана у Санцаку. Доселио се, каже он, Максим са супругом.³⁹ И заиста, овај се Максим у Губеревцима помиње у тевтеру чибука 1822. године.⁴⁰ По месту из кога су досељени добили су презиме. Још у прошлом веку неки Страњачевићи су се одселили у села код Чачка, а после 1950. године и у Чачак, Краљево и Француску.

Род су са Страњачевићима у Живици, одакле је био и један сиромашак, који је служио код Раковића у Горачићима. На његовом споменику пише: „Томо Страњачевић из Живице рођ. 1887. г. умро 1950. г. Спомен подиже Раде Раковић“. Споменик се налази на Раковића гробљу у Горачићима.⁴¹

ЈЕЧМЕНИЋИ II (8 кућа, Ђурђевдан): По К. Јовановићу, доселио се око 1870. године Марко Ерчега из моравичког краја.⁴² Стари Добросав Јечменић сведочио је, 1983. године: „Моји преци су из Црне Горе, од племена Кнежевићи. У време Карађорђевог устанка неколицина је отишла у Сјеницу и настанила Зечко поље добивши презиме Зекавица. Били су стално на удару Турака, па су бежали... Отуда је дошао у Губеревце мој деда Радован...“⁴³ Занимљиво је да Добросав Јечменић не помиње Марка Ерчегу, кога „знају“ документа, међу којима и матице умрлих у Горачићима. Иначе, није јасно порекло презимена Јечменић. Ових Јечменића има после 1950. године, одсељених у Гучу и Чачак.

ОСТОЈИЋИ (2 куће, Аранђеловдан) су досељени после 1855. године из околине Сјенице. Пре те године не помињу се у расположивим документима. Надимак им је Ерцови. Презименом чувају успомену на претке Остоју, за кога не знају када је живео.

ЗЕЧЕВИЋИ (1 кућа, Никољдан): Досељени су из суседне Живице око 1890. године. Презиме им је племенског порекла.

РАДОСАВЧЕВИЋИ (1 кућа, Ђурђиц): Око 1890. године се Савко из Горачића (Драгачево) привенчао за Стојку Ђурђић. Презиме је изведено од имена претка Радосава.

ПЕТРОВИЋИ I (3 куће, Никољдан): Досељени су из Гуче (Драгачево) после 1895. године. Презиме им је изведено из имена претка Петра, за кога не знају када је живео.

САТАРИЋИ (2 куће, Јовањдан): По К. Јовановићу, привенчани су из суседних Милатовића после 1895. године.⁴⁴ Међутим, на споменику Василију Сатарићу, на Плазенића гробљу, пише, поред осталог: „Кога узе Сретен Цогољевић малога сиротана место свога сина па трудом и радом поста велики часан и уледан домаћин“. Овај, пак, Василије подигао је споменик на коме пише: „Овај спомен показује нашет ратника Тикомира Клисарића из Губереваца војник 4 чете II батаљон 15 пука 3 позива. Поживи 48 год. а погибе на Смедереву 2 октобра 1915 г. И Бог да му душу прости. Овај спомен подижем ја Василије Сатарић из Губереваца зато што сам од њега купио прво парче земље“. Порекло овог презимена није до краја јасно. Извесно је да га ваља везати за реч „сатара“, што може да упути на вештину предака: ковали су сатаре или се њима служили као ашчије. Један се Сатарић после другог светског рата иселио у Горњи Милановац.

ЗИМОЊИЋИ (1 кућа, Аранђеловдан): Припузи из Горачића у Вујиновиће од почетка XX века. Није јасно порекло овог презимена. Вероватно је изведено из надимка.

ЈОВАНОВИЋИ (2 куће, Ђурђевдан и Врачеви): Прешли су из суседних Милатовића пред први светски рат у Богићевиће. Презиме су добили од имена претка Јована, за кога не знају када је живео.

ЂОКОВИЋИ (1 кућа, Трипундан): Из Бањице код Чачка се 1915. године привенчао Божидар за Росу, кћерку Милана Плазенића — Обрадовића. Презиме им је изведено из имена претка Ђока.

ТЕРЗИЋИ I (1 кућа, Никољдан): Пре 60 година се Милован Терзић из Горачића (Драгачево) привенчао у Ђоковиће, а одавде Дмитар 1956. године у Плазениће — Пантовиће. Преци су им били чивчије на имању Турака Терзића, па отуда и ово презиме.

ЂОПОВИЋИ (3 куће, Никољдан): Коста се из Горачића (Драгачево) привенчао у Плазениће. Потом се у овај род привенчао и његов сродник Јеротије — у време првог светског рата. Преци су им били попови, па је тако настало њихово презиме. После другог светског рата неки су се Поповићи одселили у Лазаревац и Београд.

ЂОЛОВИЋИ (3 куће, Никољдан): Из Рогаче (Драгачево) доселио се после првог светског рата Љубомир Ђоловић.

ШИПЕТИЋИ (1 кућа, Никољдан): Раденко се из Граба (Драгачево) око 1920. године призетио у Плазениће. После другог светског рата има их одсељених у Атеницу код Чачка и у Чачак.

ТЕРЗИЋИ II (1 кућа, Никољдан): Љубиша дошао из Властелица (Драгачево) код деде у Ракићевиће 1932. године. Од пре десет година његов син Живан живи у Свилајнцу. Презиме им подсећа на занимање предака.

МИЛОШЕВИЋИ (1 кућа, Аранђеловдан): Михаило се из Рајца код Чачка привенчао 1933. године у кућу Владимира Божићевића. (Овај Милошевић није потомак Милошевића које помињу чибучки тевтери и пописи 1822, 1824. године и даље).

ЂУРЧИЋИ (1 кућа, Митровдан): Прешли су из суседних Милатовића на своје имање 1930. године. Презиме им је изведено из занимања предака.

ВЛАСТЕЛИЦЕ (3 куће, Врачеви): Витомир дошао из Рајца код Чачка пре 60 година. Од пре 10 година Дојчило Властелица налази се на привременом раду у Немачкој. Презиме им говори да су у прошлости били људи „на власти“.

РАДОЈИЧИЋИ (1 кућа, Ђурђиц): Из Рајца код Чачка се Радојица привенчао, пре 50 година, за Лепосаву Басарић. Презименом чувају успомену на претка Радојицу.

ЂИРОВИЋИ (1 кућа, Стевањдан): Из Кушића (моравички крај) се Влаисав, пре 50 година, привенчао у Пајовиће. Презиме им је изведено од имена претка Ђира.

МАЈСТОРОВИЋИ (1 кућа, Никољдан): Драго се из суседних Брезовица привенчао у Плазениће пред други светски рат. Иако припуз, задржао је своју славу. Презиме им сведочи да су се у прошлости бавили мајсторлуком: били су ковачи.

ТАНАСКОВИЋИ (1 кућа, Аранђеловдан): Драган се из суседне Живице привенчао 1942. године у Плазениће — Ђорлаше. Презиме му потиче од имена претка — Танаска.

ГЛАВОЊИЋИ (2 куће, Ђурђиц): Михаила мајка довела 1949. године из Горачића (Драгачево) када се преудала за Нику Николића. Није јасно порекло овог презимена.

ПЕТРОВИЋИ II (1 кућа, Никољдан): Петар из суседних Брезовица дошао на мираз у Јечмениће I пре 30 година. Син му Раде живи у Чачку. Презиме им је образовано од имена претка Петра.

ТОДОРОВИЋИ (1 кућа, Аранђеловдан): Милан се из Рајца код Чачка пре 30 година привенчао у Вујиновиће. Од 1982. године

његов син Милован живи у Чачку. Презиме им је изведено из имена претка Тодора.

МАРИЧИЋИ: Од 1984. године у кући Малине Плазинић живи њен зет Драган, службеник, родом из Ивањице. Ово презиме потиче вероватно од имена неке жене — Марице.

РИСТИЋИ (учитељи Славко и Мира), родом из околине Крагујевца, раде у Губеревцима од 1956. године.⁴⁵ Презиме води порекло од имена некоег претка.

Документи из XIX века помињу и неке друге родове у Губеревцима, које нисмо идентификовали (ако су променили презиме), или су нестали (одсељени, умрли).

У тевтеру чибучка за 1822. годину помињу се ова презимена: ЗАЈО, КРСМАНОВИЋ, МИЛОШЕВИЋ и ГЛУВАЧЕВИЋ, а 1824. године: ПРИПУЗ, ЂИРИЋ, МОЈСИЛОВИЋ, РАКОЧЕВИЋ (ако нису Ракићевићи), ВУЈАНАЦ, БРАНИСАВЉЕВИЋ и ГЛУВИ.⁴⁶ У тевтеру пореских глава из 1835. године: ПИСКАЛОВ и РАКИЋ,⁴⁷ а 1939. године: ПЕТРОНИЈЕВИЋ, ЧОЛОВИЋ и ТОМОВИЋ.⁴⁸ У попису имовине и лица из 1863. године налазе се и ова презимена: ГЛИГОРИЈЕВИЋ (ако нису Клисарићи), ИЛИЋ (ако нису Клисарићи), ВЕЉОВИЋ, ЛАЗОВИЋ, БРАНИСАВЉЕВИЋ, СТЕФАНОВИЋ, БОГДАНОВИЋ и СТАНОЈЧИЋ.⁴⁹ БОГЕТИЋА је било у Губеревцима све до другог светског рата, а данас их има (једно домаћинство) у Вичи (Драгачево). Старији надгробници помињу, такође, неке губерревачке родове којих више нема у селу. Тако на Страњанском робљу споменици из треће и четврте деценије XIX века „знају“ за презиме КРСМАНОВИЋ. Ту је сахрањен и Вукадин ПАУНОВИЋ, који је умро 22. јуна 1856. године. Појединачних, сличних примера, углавном за домазете, има и на осталим губерревачким гробљима: Плазинића, Ђендића, Ракићевића и Вујичића гробље.

Произилази да су Губеревци доста старо насеље (под овим именом помиње се још 1476. године; низ локалитета, уз то, упућује на далеку прошлост), али му је, изузев Ђурђића, становништво досељеничко. Највише родова досељено је у XVIII и XIX веку, углавном из правца Санцака и Старог Влаха.

ЖИВИЦА

Живица је једно од мањих сеоских насеља у општини Лучани. Окружују га са истока Губеревци, са југа Вича, са запада Кривача и Велес (село Гуча) и са севера Горачићи.

Село се простире на обронцима планине Јелице према Белици. Богато је шумом, углавном листопадном. Средишним делом насеља протиче Живичка река. Она настаје од Губеревачке и Горачићке реке, које се састају у центру села. У том делу насеља, око Живичке реке, нешто је плоднијег земљишта. Живичка река се испод овог села улива у Белицу.

Нема поузданијих података о томе како је село добило име. Мештани порекло овог топонима тумаче легендама.

По једној, некада давно, веома давно, из села је у некакав рат отишао велики број људи. Пролазиле су године и деценије, а они се нису враћали. О њима није било ни трага, ни гласа. Приповедало се у току зиме, када село затрпају снегови, да се ниједан ратник неће вратити: укрцани су на некакву галију, која се изгубила у мору.

Изненада, једног пролећа, у селу су се појавила два непозната човека, са дугим седим брадама и тојагама у рукама. Око придошлица се брзо народ окупио, па им је, изнемоглим, понудио по зделу млека. Придошлице су халапљиво пиле, а онда се један стропоштао на земљу и на месту остао мртав. Онај други рече како се зове и изусти да се, изузев њих двојице, нико није вратио из великог рата. Питали су га шта је са осталим ратницима, а он је, избезумљен, непрекидно викао:

— Само сам ја жив! Само ја. Ћутите и живите, живите!

Мештани се више нису распитивали за своје. Живели су и радили, а по оном Животију село је добило име Живице.¹

Ова легенда има више варијанти.

Мештани казују и занимљиве податке о потесу Крчевина — раније имање Мијаила Јоровића, а потом Миљинка Радовановића: ту је једна увала с леве стране пута, у којој је, кажу, вађена жива у доба римске доминације овим крајем. По тој живи је, кажу, Живица добила име.²

Неколико локалитета сведочи далеку прошлост села.

Живица је као насеље, заједно са Белицом (Белицом, делом до реке Белице) постојала у XV веку. Пописана је 1476. године и у наредним десетлећима у турским царским дефтерима.³

Трајање људског живота на овом простору у прошлости сведочи још понешто — као, примера ради, назив потеса Калдрма, на имању Миљинка Радовановића, с десне стране живичког пута. Ту да је, кажу мештани, у далекој прошлости пролазио стари каравански друм, чији се трагови познају.⁴

И два стара гробља сведоче даљу прошлост села.

Маџарско гробље, на имању Драгана Павловића, у непосредној је близини Павловића гробља. Не зна се када је заустело. Ту се сачувало 37 насатке постављених надгробних каменова, крсташа, са рељефним и урезаним разноврсним типовима крста. Споменници су углавном без текста. Они новијег порекла су препознатљивији — као један који је датиран са 1826. годином.⁵

На имању Миломира Николића потес је Маџарско гробље или Гробљиште. Власник је приликом вађења камена наишао на један гроб. Пошто је на том месту каменолом, ту су и раније откривани гробови, а уочава се и неколико насатке постављених мањих необрађених каменова од пешчара, који нису проучени, али сведоче сахрањивање људи у далекој прошлости.⁶

И неки други топоними упућују на људе у прошлости: Матино поље и Бранка. Други, углавном, подсећају на биље и рељефне облике: Љута крушка, Дријење, Брда...

Живица је 1981. године имала 116 домаћинстава са 437 житеља.⁷ Подаци из 1984. године, када смо проучавали порекло становништва у овом селу, битније се не разликују.

Становништво Живице је стариначко и досељеничко. Старица је мало, а неки су, попут Ђоковића, нестали.

ТАНАСКОВИЋИ (5 кућа, славе Аранђеловдан) су старинци. Старије им је презиме Челиковић, како их и данас понеко назива. Презиме су добили по претку Танаску. Као Танасковићи јављају се у тевтеру чибука 1822. године, али и касније. Има их, после другог светског рата, одсељених у Гучу и Чачак.⁸ Од њих је, од 1942. године, једна кућа у Губеревцима.

ПАВЛОВИЋИ (8 кућа, Никољдан) — такође су старинци. Презиме су добили по претку Павлу, који је у тевтеру чибука 1822. године пописан као Паровић (ако је добро прочитано — прим. РММ). Део овог рода тада се презивао и Симовић. Помиње се неки Милосав Симовић.⁹ После другог светског рата има их одсељених у Чачак и Београд.

МИЛУТИНОВИЋИ (10 кућа, Лазаревдан) су старинци. Има, међутим, мишљења да су давни досељеници из Црне Горе, што је више вероватно. Презиме носе по претку Милутину. У тевтеру чибука за 1822. годину помињу се и као Радосављевићи.¹⁰ После другог светског рата селили су се у Гучу, Чачак и Винковце.

ЈОРОВИЋИ (8 кућа, Томиндан) су досељени после средине XVIII века из Сивчине (моравички крај). У документима пре 1835.

године не помињу се са овим презименом, чије порекло не знају.¹¹ Не знају ни како су се раније презивали. Има их одсељених, после 1960. године, у Београд и Чачак.

У кући Јеленке Јоровић живи њена снаха Здравка СТЕВАНОВИЋ из Горачића (Драгачево). У кући Јуле Јоровић живи њена снаха Десанка ГЛAVOЊИЋ из Виче (Драгачево).

МАТОВИЋИ (6 кућа, Никољдан) и ЈОВИЧИЋИ (3 куће, Никољдан) један су род. Потомци су браће Мата и Јовице, од чијих су им имена изведена презимена. Досељени су из Трудова 1809. године. У тевтеру чибука за 1822. годину помиње се Станко Матов, а тек 1835, у тевтеру пореских глава, Вуксан Николин, предак Јовичића.¹² Један се Матовић после 1950. године одселио у Чачак.

У кући Илије Јовичића живи његова ташта Наталија ПАВЛОВИЋ из Живице.

МИКАНОВИЋИ (10 кућа, Игњатијевдан) и МИШОВИЋИ (5 кућа, Игњатијевдан) један су род. Досељени су пре око 200 година „од реке Пиве“. Дошла су браћа Микан и Мишо, по којима су добили презимена њихови потомци.¹³ Изгледа да су у току XIX века мењали презиме, јер им се ово данашње јавља тек у попису из 1863. године. Како су се раније презивали, ни сами не знају. Има их, после 1950. године, одсељених у Чачак, Крагујевац, Београд и Титову Митровицу. Мишовића од тада има у Београду.

СТРАЊАНЧЕВИЋИ (3 куће, Стевањдан) су досељени 1809. године из Страњана. Тевтер чибука из 1822. године помиње као власника стоке Дмитра Стрену, а тевтер пореских глава из 1835. године Дмитра, Миладина и Миливоја Страњанце. Страњанац је данас скраћено презиме овог рода, названог по месту из кога су досељени његови преци.¹⁴ После 1950. године неки Страњанчевићи су се одселили у Чачак.

ЗЕЧЕВИЋИ (9 кућа, Никољдан) су из Кушића (моравички крај) досељени у Горачиће око 1815. године. Одавде су прешли у Живицу после 1870. Род су са Вукосављевићима у Трнави код Чачка. Презиме им је, кажу, родовског порекла.¹⁵ Има их, после 1950. године, одсељених у Београд и Аустралију.

РАДОВАНОВИЋИ (5 кућа, Никољдан) су дошли у Живицу после 1820. године, али се не зна одакле. Са овим презименом, добијеним од имена претка Радована, први пут се помињу у тевтеру пореских глава из 1835. године: тада су пореске главе били Панто и Милован.¹⁶ Од Радовановића је, после 1965. године, једна породица одсељена у Чачак.

ВАСИЛИЈЕВИЋИ (5 кућа, Савиндан) су око 1865. године прешли из Матиног поља у Горачићима, где су, незнано када, стигли из Мочиоца (моравички крај).¹⁷ Презиме им је изведено од имена претка Василија. После 1960. године неки Василијевићи су одсељени у Жаочане код Чачка, Крагујевац и Банат.

КОСТИЋИ (1 кућа, Никољдан): су прешли пре 50 година из Ртију (Драгачево).¹⁸

ПАЈОВИЋИ (2 куће, Аранђеловдан): Прешли су после 1920. године из Горачића (Драгачево). Презиме су добили по претку Пају, за кога не знају када је живео. После 1950. године има их одсељених у Београд и Француску.¹⁹

СТАНИШИЋИ (1 кућа, Игњатијевдан): Доселио се Срећко из Милатовића (Драгачево) око 1930. године.²⁰

СТЕВАНОВИЋИ (7 кућа, Аранђеловдан): Припузи из Горачића (Драгачево) у Танасковићима од 1920. године. Ово су Стевановићи — Бурђови из Горачића.²¹ Презиме овог рода образовано је од имена претка Стевана, али се не зна када. У Горачићима, одакле су прешли, тврди се да је право презиме Стевановића — Бурђов. Ових Стевановића, иначе, има, после другог светског рата, одсељених у Вичу (Драгачево) и Београд.²²

САТАРИЋИ (1 кућа, Бурђевдан): Досељени су између два светска рата из Милатовића (Драгачево).²³ Презиме су добили по томе што су, као ковачи, правили сатаре или су их употребљавали као ашчије.

ЈОЛОВИЋИ (1 кућа, Игњатијевдан): 1921. године усинила је Радоша из Горачића (Драгачево) његова тетка Зорка Мишовић, уда-та Томић.²⁴ Презиме чува успомену на претка Јола.

НИКОЛИЋИ (1 кућа, Стевањдан): Милош из Пропљенице код Краљева, привенчан у Страњачевиће после другог светског рата.²⁵

СЕДЛАРЕВИЋИ (1 кућа, Никољдан): После другог светског рата на дедино имање у Николићима дошао је из Горачића (Драгачево) Сретен Седларевић. Ових Николића, старе живичке фамилије, више нема. Били су потомци Николе ковача, који се помиње у тевтеру чибука 1922. године.²⁶

ПЛАЗИНИЋИ (1 кућа, Трипундан): Дошао Милојко из Губереваца после другог светског рата на имање Живковића, којих више нема у Живици.²⁷ Он је од Плазинића — Обрадовића.

ГУТОВИЋИ (1 кућа, Томиндан) су из Виче (Драгачево) прешли на своје имање у Живици после 1960. године. Није јасно по-

рекло овог презимена. Нешто касније један од Гуговића се настанио у Београду.

Документи из XIX века „знају“ и родове којих више нема у Живици. ЈОВАНОВИЋИ се, тако, помињу у тевтеру чибука за 1822. годину, тевтеру пореских глава из 1835. и попису имовине и лица 1863. ГАРОВИ су обележени као власници стоке у тевтеру чибука 1822. године. КИЋАНОВИЋИ и ВУЧИЋИ (касније МИЛОШЕВИЋИ) — такође. СТАНКОВИЋЕ „знају“ тевтери из 1822. и 1835, а ИЛИЋЕ и ВИШЊИЋЕ из 1835. године.²⁸ Тевтер пореских глава из 1835. године помиње РАДИВОЈЕВИЋЕ и МИЛОЈЕВИЋЕ, али и МИЛОВИЋЕ, који се појављују и у попису 1863. године. Овај попис „зна“ за још неке живичке родове, којих више нема у овом селу: РАДОВИЋИ, ВУКАШИНОВИЋИ, СИМОВИЋИ, КОВАЧЕВИЋИ, ПЕТРОВИЋИ, МАТЕЈИЋИ, КОМАДИНОВИЋИ, ТИОСАВЉЕВИЋИ, ВИДИЋИ, ВУЧИЋЕВИЋИ, МИЈАИЛОВИЋИ, ВУЧЕТИЋИ и СТЕПАНОВИЋИ.²⁹ Ни најстарији житељи овог села не знају податке о овим родовима, чија су презимена, свакако, настала од имена очева или дедова. Када се, иначе, говори о овом проблему, из нама непознатих разлога, у трећој, четвртој, петој и шестој деценији XIX века запажа се да су, више него у другим драгачевским насељима, живички родови мењали презимена.

НАПОМЕНЕ И ОБЈАШЊЕЊА

Увод

1. Јован Ердѣљановић, Доње Драгачево, Српски етнографски зборник, Насеља српских земаља, СКА, Београд, 1903.
2. Коста Јовановић, Горње Драгачево, Српски етнографски зборник, Насеља српских земаља, СКА, Београд, 1908.
3. Радомир Илић, О љубићким селима, Српски етнографски зборник, Насеља српских земаља, СКА, 1903.
4. Миленко Филиповић, Таково, Српски етнографски зборник, Насеља српских земаља, САНУ, Београд.
5. Радован М. Маринковић, Становништво Горачића, Зборник радова Народног музеја, VIII, Чачак, 1978.

ГУБЕРЕВЦИ

1. Радован М. Маринковић, Јеличке легенде, „Чачански глас“, Чачак, 1977, стр. 21.
2. Коста Јовановић, Горње Драгачево, Српски етнографски зборник, Насеља српских земаља, V, СКА, Београд, 1908, стр. 364—365.
3. Душанка Ранковић — Милена Икодиновић, Извештај систематских истраживања Драгачева, Зборник радова Народног музеја, V, Чачак, 1974, стр. 187. Ови аутори помињу и Збеговиште, на планинском венцу према Рајцу и Брезовицама, где је пронађена једна камена секира — чекић, али и пршљеник од печене земље. Предмети нису сачувани, али могу да упуте на живот људи у далекој прошлости, јер је доказано њихово постојање.
4. Исто, стр. 188.
5. Исто, стр. 188.
6. Исто, стр. 184.
7. Казивање Ненада Радосављевића — Ђурђића (1904), забележио аутор овог рада 31. јула 1983. године.
8. Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век, I, приредио Ахмед С. Аличић, историјски архив Чачка, Краљева и Титовог Ужица, Чачка, 1984, стр. 146.
9. Казивања Ненада Радосављевића — Ђурђића (1904), Гвоздена Стражањчевић (1914) и Димитрија Плазанића (1904), прибележио аутор овог рада.
10. К. Јовановић, н. д, стр. 365—367.
11. Исто, стр. 365.
12. Казивање Ненада Радосављевића — Ђурђића (1904).
13. К. Јовановић, н. д, стр. 365.
14. Исто, стр. 365.
15. Казивање Димитрија Плазанића (1904) из Губереваца.
16. Тевтери се чувају у Архиву Србије у Београду.
17. Казивања Димитрија Плазанића (1904) из Губереваца.
18. К. Јовановић, н. д, стр. 365.
19. Казивања Милоша Цогољевића, наставника музике из Губереваца, који живи у Лозници (Подриње).
20. К. Јовановић, н. д, стр. 365.
21. Споменик се и даље налази на овом старом гробљу.
22. К. Јовановић, н. д, стр. 365.
23. Исто, стр. 365.
24. Казивања Илије Ракићевића, земљорадника из Губереваца, забележена 1966. године.
25. Исто.
26. К. Јовановић, н. д, стр. 365.
27. Казивања Михаила Бешевића из Чачка.
28. Тевтери се чувају у Архиву Србије.
29. Као под 27.

30. О пореклу Ђенадића, Вуловића, Вукајловића, Клисарића и Брановића — К. Јовановић, н. д, стр. 365—366.
31. Исто.
32. Исто.
33. Као под 28.
34. Казивања Ненада Радосављевића — Ђурђића (1904), земљорадника из Губереваца.
35. К. Јовановић, н. д, стр. 365—366.
36. Тевтер се чува у Архиву Србије.
37. Мислимо, у првом реду, на тевтере у Архиву Србије.
38. К. Јовановић, н. д, стр. 366.
39. Казивања Гвоздена Страњанчевића (1914), земљорадника из Губереваца.
40. Тевтери у Архиву Србије.
41. Раковића гробље је на самој граници према Губеревцима.
42. К. Јовановић, н. д, стр. 366.
43. Казивања Д. Јечменића забележио аутор овог рада.
44. К. Јовановић, н. д, стр. 365—368.
45. За новије досељенике податке смо добили од Љубише Терзића, Михаила Милошевића, Гвоздена Страњанчевића, Радослава Мила Плазанића, Димитрија Плазанића, Бранимира Клисарића, Јована Властелице, Рада Плазанића, Милована Клисарића, Мића Плазанића и Велимира Веља Плазанића (који је шеф Месне кацеларије у Горачићима).
46. Тевтер се чува у Архиву Србије.
47. Архив Србије, Тевтер пореских глава капетаније драгачевске у округу рудничко-чачанском 1835. године, инв. број 439.
48. Тевтер у Архиву Србије у Београду.
49. Копија у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.

ЖИВИЦА

1. Радован М. Маринковић, Јеличке легенде, рукопис код аутора, и казивања Исајила Василијевића (1915), земљорадника из Живице.
2. Душанка Ранковић — Милена Икодиновић, Извештај систематских истраживања горњег Драгачева, Зборник радова Народног музеја, V, Чачак, 1974.
3. Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век, I, Чачак, 1984, стр. 107—108.
4. као под 2.
5. Исто.
6. Исто.
7. Подаци добијени у органима управе Скупштине општине у Лучанима.
8. Коста Јовановић, Горње Драгачево, Београд, 1908, стр. 400.
9. Исто, стр. 400; тевтери у Архиву Србије, испис код Драгољуба М. Павловића, адвоката из Чачка.
10. Исто.
11. Исто.
12. Исто.
13. Казивања Исајила Василијевића (1915), земљорадника из Живице. На ово указује и К. Јовановић у свом делу „Горње Драгачево“.
14. Тевтери у Архиву Србије.
15. Казивања Вукосава Вукосављевића из Београда.
16. Тевтери у Архиву Србије. К. Јовановић, доноси посве погрешне податке када пише о овом роду.

СТАНОВНИШТВО ГУБЕРЕВАЦА И ЖИВИЦЕ

17. Реконструкција према надгробним споменицима на гробљу недалеко од цркве у Горачићима и на основу казивања Исајила Василијевића (1915) и Миливоја Василијевића (1927) из Живице. К. Јовановић не помиње овај род у Живици. Када је он проучавао порекло становника, по својој прилици Василијевићи су још били у Матином пољу, па је сматрао да су житељи Горачића.

18. Казивања Исајила Василијевића (1915), земљорадника из Живице.

19. Исто.

20. Исто.

21. Исто.

22. Исто.

23. Исто.

24. Казивање Миломирке Јоловић — Зимоњић, домаћице из Горачића.

25. Као под 18.

26. Исто.

27. Исто.

28. Испис из тевтера уступио нам је Драгољуб М. Павловић, адвокат из Чачка.

29. Исто.

LA POPULATION DE GUBEREVCI ET DE ŽIVICA

Guberevci et Živica sont deux villages de la commune de Lučani, située dans la Serbie Occidentale (région de Dragacevo), au sud de Čačak et de la montagne Jelica.

Ces deux villages sont habités principalement par des immigrants provenant du Monténégro et d'Herzégovine qui arrivèrent dans cette région au cours des XVIIIe et XIXe siècles. Plus tard, c'est grâce au mariage ou par voie d'héritage des biens immobiliers de leurs cousins que de nouveaux immigrants vinrent s'y établir.

Les recherches effectués dans le passé sur l'origine de la population de ces deux villages étaient fondées sur les déclarations des habitants, d'où un très grand nombre d'interprétations arbitraires. Des recherches plus approfondies entreprises par l'auteur de la présente étude ont fourni des informations plus exactes, étant donné que l'auteur a eu recours aux matériaux historiques authentiques, dont surtout les registres d'état civil et les monuments funéraires, mais aussi les recensements de la population, en particulier ceux du XIXe siècle, qui lui ont permis de recueillir de nouvelles données sur l'origine et la structure de la population de ces deux villages de la commune de Lučani.

Les données en question ont été rassemblées dans le cadre de l'accomplissement du projet intitulé «Recherches ethnologiques dans la région de Čačak» (communes de Čačak, de Gornji Milanovac et de Lučani) qui sont effectuées par le Musée ethnologique de Belgrade et le Musée National de Čačak, avec l'aide financière offerte par la Communauté de base de la science pour la région de Kraljevo, dont le siège est à Čačak.

МОМЧИЛО ИСИЋ

**ОСНОВНО ШКОЛСТВО У ЧАЧАНСКОМ ШКОЛСКОМ СРЕЗУ
ОД 1918. ДО 1922. ГОДИНЕ**

ШКОЛСКА МРЕЖА

Од образовања школских срезова, у новембру 1913. године, па све до одлуке Министарства просвете Краљевине СХС, ОН бр. 35 106 од 11. септембра 1922. године, чачански школски срез сачињавале су све школе на подручју жичког политичког среза, школа у граду Чачку и школе са половине трнавског политичког среза.¹

У току првог светског рата школе у овом школском срезу претрпеле су знатну материјалну штету. „Школе су остале без прозора, врата, ограда и споредних зграда. Зато многе школе тужно и осамљено штрче. У овом упропашћавању суделовали су на жалост понегде и наши“.² О стању школских зграда школски надзорник у свом годишњем извештају Министарству просвете Краљевине СХС за 1918/1919. школску годину каже: „Као најгоре школске зграде налазе се у Вранешима, Мрсаћу, Богutowцу и Каменици. Школа у Вранешу није оштећена, али је неподесна, јер је од обичне сеоске куће преправљена за школу. Школа у Каменици заузета је за војне

потребе, те је треба тога ослободити, да се за школски рад спреми“.³

Сем школских зграда, које су углавном доста оштећене, непријатељ је из свих однео школска звона, уништио све народне, школске и ђачке књижице, а — заједно са несавесним мештанима — упропастио сав школски намештај и наставна средства. „Сав намештај и учила упропашћени су код свих школа. У школама се налази по нека клупа и избледела табла, ништа друго не види се. Празна школа, празни зидови“.⁴

Слика пустоши дуго ће бити присутна у скоро свим школама, па ће школски надзорници у својим извештајима често констатовати: „Нема ни рачунаљки ни метарских мера за рачунску наставу, нема ништа за српски језик, сем по неке непотпуне словарице, нема мапа и слика за земљопис, нема Шрајберових слика за природне науке, нема слика ни из Старог ни из Новог завета. Нема ничега. Свуд је пустош у овом погледу, која најбоље сведочи, да су наше школе биле попреште ратних догађаја“.⁵

У чему се састојала ратна штета школа, детаљније ћемо видети на примеру ових установа из трнавског политичког среза, које су улазиле у сасав чачанског школског среза:

Шта је уништено	Чачак динара	Атеница динара	Јездина динара	Лозница динара	Паковаћа динара	Трнава динара	Света динара
Клупе	5.000	2.500	1.000	1.800	3.000	1.000	14.300
Табле	500	200	600	300	300	200	2.300
Столови	600	800	1.000	450	200	300	3.350
Столице	500	500	300	200	250	100	1.850
Ормани	—	300	—	700	600	600	2.200
Пећи	1.000	1.000	3.000	—	—	1.500	6.500
Рачунаљке	400	200	—	200	200	200	1.200
Мапе	1.000	300	300	300	200	300	2.400
Слике	500	300	250	600	100	400	2.150
Метарске мере	800	—	—	200	150	—	1.150
Остала учила	4.000	—	2.000	—	—	1.190	7.190
Остали нам.	5.000	150	3.000	—	—	1.800	9.950
Књиге	10.000	2.000	1.500	3.000	3.000	1.500	21.000
Архива	1.000	300	600	41	—	500	2.441
К. материјал	200	—	200	—	—	150	550
Школске зграде	14.500	7.500	21.095	—	9.370	10.480	62.945
Укупно	45.000	16.050	34.745	8.091	17.370	20.220	141.676

Очигледно је, дакле, да се највећи износ штете односи на саме школске зграде. Ово је, уствари, и показатељ да су школе биле доста слабо опремљене, јер, и поред скоро потпуног уништења намештаја и наставних средстава, штета је скоро идентична са оном на самим зградама. Једино је нешто знатнија над књигама: износила је више од 1/4 укупне штете књига, училиа и намештаја.

О величини материјалних оштећења у целом школском срезу најбоље говоре пресуде досуђене ратне штете за сваку школу појединачно: чачанска — 45.000, атеничка — 8.432, јездинска — 34.745, лозничка — 8.091, паковраћка — 17.390, трнавска — 20.220, краљевачка — 52.980, адранска — 19.215, жичка — 22.100, сирчанска — 6.000, мрсаћка — 21.000, самаилска — 24.410, врдилска — 20.000, рођевићка — 5.000, међуречка — 50.000, каменичка — 14.600, грачачка — 7.500 и врпска — 12.000 динара.⁷

Поред међуречке школе, којој је требало поправити цео кров, лако је уочити да су највећу штету претрпеле ове установе у Краљеву и Чачку. Међутим, с обзиром на то да смо већ истакли да су најугроженије биле школе у Богutowцу, Каменици и Мрсаћу, мада је њихова штета далеко мања, закључак је сасвим једноставан. Школе у градовима биле су доста солидније грађене и боље опремљене него у селима. Примера ради, вредност уништених књига у чачанској основној школи већа је него укупна штета у пет сеоских основних школа. Истовремено, укупна штета на књигама у чачанској школи и свих пет школа из трнавског политичког среза износила је свега 21.000 динара, што значи да на ових пет сеоских школа долази свега 11.000 динара штете због уништених књига.

Обнављању и опремању школа већина школских општина приступила је одмах по ослобођењу. Међутим, због скупоће и тешкоћа у набављању грађевинског материјала, недостатака и скупе радне снаге, овај процес је текао доста споро. „И сам град Чачак још не може да доведе у ред своју школску зграду, а камо ли удаљена села“.⁸ Због оваквих тешкоћа, школске 1918/1919. године нису могле да раде школе у Мрсаћу, Каменици и Богutowцу. Стога школски надзорник и каже: „Школе у Међуречју, Каменици и Богutowцу треба помоћи са по 2—3.000 динара, јер саме из својих средстава не могу извршити потребне оправке. На свима треба извршити веће оправке, да би могле радити“.⁹ Школа у Мрсаћу је, ипак, прорадила школске 1919/1920., док су оне у Каменици и Богutowцу примиле ученике тек у школској 1921/1922. години. Ништа брже није ишло ни опремање школа намештајем и наставним средствима. Дуго се

после рата као једини намештај у школама могао видети само извештај број обичних скамија, уз понеку избледелу таблу или исцедану карту за земљопис. „И сам град Чачак нема клупа за све ђаке, а о другом намештају и училима нема ни помена“.¹⁰ Зато се често догађало, нарочито у селима, да ученици у школама седе на троношцима донетим од куће или на обичним баштенским клупама. Ништа брже није текло ни обнављање ђачких и школских књижница, које су и пред рат биле тек у повоју. Оне су школске 1920-1921. године постојале само у краљевачкој и жичкој школи.¹¹

Доста спором опорављању школа од ратне пустоши допринело је и њихово веома слабо издржавање од стране политичких општина. Имајући ово у виду, школски надзорник је у једном извештају истакао је да је издржавање „најбољње место“ тадашње основне школе.¹² Међутим, и оно је у знатној мери условљено ратним разарањима. Наиме, школе су издржаване од стране школске општине, а оне су од политичких општина добијале школски прирез, који је од ратом осиромашеног становништва доста споро прикупљан. Рат је, такође, условио да ни буџети политичких општина, тиме и школских, нису састављени на време. Због тога ни њихова реализација није могла да отпочне у складу са потребама школе.

Издржавање школа у чачанском школском срезу 1919. године

Место у коме је школа	Планирани школски буџет	Од школског буџета реализовано	Процент реализације
Чачак	17.330 динара	12.679 динара	73,16%
Краљево	21.790	15.000	68,83%
Лозница	6.310	2.380	37,71%
Атеница	8.223	1.421	17,28%
Јездина	7.015	1.876	26,74%
Паковраће	5.892	1.441	24,45%
Трнава	9.900	1.945	19,64%
Жича	2.700	1.805	66,85%
Сирча	5.700	900	15,78%
Адрани	6.310	625	9,90%
Самаила	5.000	2.872	57,44%
Врдила	5.290	583	11,02%
Рођевићи	2.680	1.854	69,17%
Међуречје	2.820	700	24,82%
Грачац	5.535	440	7,94%
Врба	3.365	105	3,12%
Вранеша	1.760	735	41,76%
Драгосинци	1.670	632	37,84%
Укупно	119.290	47.993	40,23%¹³

Приликом овакве исплате школских приреза није тешко претпоставити у каквој су се финансијској ситуацији школе налазиле. Зар је потребно наглашавати какве тешкоће очекују школу када добије 3,12% или 7,94% од укупне количине припадајућег приреза? У потпуно безнадежној ситуацији налазиле су се школе и у првој половини 1920. године, пошто ни од 1. јула није био исплаћен прирез ни за 1919. годину, а за прву половину 1920. године остао у целости неисплаћен.

Већ смо истакли да је на споро притицање и онако скромног приреза у школске касе утицало знатно осиромашење становништва услед ратних страха. Међутим, разлоге ваља тражити и на другој страни. Наиме, пошто су општинске управе углавном биле привремене и у очекивању нових избора, оне су на све начине покушавале да придобију што већи број гласача. Један од тих начина је био и одуговлачење у састављању и општинских буџета; а и онда када су они састављени и одобрени, није се журило са реализацијом, односно убирањем општинског приреза. Такође је и пристизање новца у школску касу зависило од личног односа управитеља или наставника одређене школе према општинској управи, односно према појединим чиновницима. У вези са тим школски надзорник у једном свом извештају каже: „Увиђајући да издржавање школа зависи од добре воље и увиђавности општинских часника, свакад сам препоручивао наставницима да са њима одржавају добре односе и да не долазе у сукоб, па ма из којих разлога потицало“.¹⁴ овакав став школског надзорника, као и завршени општински избори, допринели су да само у другој половини 1920. године у жичком политичком срезу буде прикупљено око 70 одсто од укупно предвиђеног школског приреза,¹⁵ чиме је жички срез био први у целом округу.

Увидевши какве последице по школу има несигурно издржавање, школски надзорник је у својим извештајима Министарству просвете Краљевине СХС истицао: „Школовање и издржавање деце мора узети на себе држава, као што је узела бригу о војсци. **Обавезно школовање не може се извршити без бесплатног школовања.** Иначе овакав начин издржавања само је мучење и деце и учитеља и ђачких родитеља“.¹⁶ (Подвучено у оригиналу — примедба М. И.).

Иако суочене са знатним финансијским проблемима, већина школа је отпочела рад већ почетком 1919. године. Нису радиле само оне чије су зграде биле много оштећене и оне које нису имале

наставнике.¹⁷ Школске 1918/1919. године радило је 17 школа, од којих је једна била приватна.¹⁸ У наредне две школске године радиле су 23 школе, с тим што је у овај број урачуната и школа за ратну и другу сирочад, коју је у војној касарни у Чачку отворила, почетком 1920. године, америчка мисија.¹⁹

Школске 1921/1922. године, уочи реорганизације чачанског школског среза, прорадиле су и најоштећеније школе, али је отворено и неколико нових, па је њихов број износио 27. Школа у Међуречју није радила, јер није имала наставника. Дакле, у овом школском срезу на сваких 24,5 домаћинстава радила је једна школа. Имамо ли у виду разбијен тип села овога среза, закључак о недовољној школској мрежи биће још више оправдан. Овакво стање погоршано је тиме што су и постојеће школе биле скромних капацитета, па нису могле да приме сву за школу одраслу децу.

РАД ОБНОВЉЕНИХ ШКОЛА

Одлукама министра просвете Краљевине СХС (ОН бр. 731 од 12. јануара и ОН бр. 1831 од 10. фебруара 1919. године), због прекида рада у току првог светског рата, настава у народним школама имала се изводити по скраћеном програму и кроз течајеве, сем у првом разреду, док су сви ученици имали бити подељени у шест категорија. Међутим, с обзиром да су сва деца у Чачку и Краљеву (а и у неким селима која су имала деце за школу 1914, 1915, 1916, 1917, и 1918. године) учила или државне школе које је непријатељ издржавао, или код наших учитељица и учитеља који су остали у школи, школе у чачанском школском срезу, које су прорадиле крајем 1918. и почетком 1919. године, уписале су ученике у одговарајуће разреде. Стога је школски надзорник у свом извештају Окружном школском одбору, који је достављен и Министарству просвете Краљевине СХС, тражио да у његовом срезу не треба ученике делити у категорије, нити наставу изводити кроз течајеве.²⁰

Као потврду свога става школски надзорник је истицао: „Скоро све сеоске школе почеле су рад пре мога доласка са војне дужности и много пре но што су ови расписи стигли. Природно је да су наставници почели рад са оном децом која су дошла у школу, а дошла су већином мања деца, а врло слабо старија. И код њих се не може, бар за сада, извршити предвиђена подела на категорије и течајеве. Не може, јер нема толико ни учионица ни наставника, колико би требало да се распис изведе. Како је време за рад, а не за

форме, мишљења сам, да се у сеоским школама не ради по течајевима, већ да се ради редовно, разуме се, по скраћеном програму јер су уписана мања деца“.²¹

У одговору министра просвете Краљевине СХС Окружном школском одбору у Чачку пише: „Саопштите школском надзорнику да би се према његовој представи бр. 81 у основи изменио распис Обр. 731 од I/I и Обр. 1831 од 10/II о. г што се не може дозволити већ му препоручите да се управља по распису Обр. 1731 од 12. јануара о. г.“.²²

Са оваквим одговором министра просвете Краљевине СХС није се помирила школа у Краљеву, па је њено учитељско веће 26. маја 1919. послало захтев школском надзорнику са молбом да га проследи Министарству просвете. Као разлоге за неприхватање у потпуности расписа Министарства просвете Краљевине СХС, ОН бр. 731 од 22. јануара 1919. године, оно наводи: „1. У Краљеву основна школа је под непријатељем отворена у мају месецу 1916. године, која је радила до краја септембра прошле 1918. године имајући за наставнице од фебруара 1918. године и наше учитељице. 2. Када је Краљево ослобођено прошле 1918. године у октобру месецу и савладане све препреке, те да се отпочне — продужи рад у основној школи, који је у октобру застао, онда је и рад у овдашњој основној школи, подељен по разредима, а не течајевима, отпочео 17. фебруара ове године“.²³ У овом допису школски надзорник, поред осталог, даље истиче: „... већ су сва деца у разредима, са оним бројем година, као и да није била школа ометена ратом“.²⁴ Позивајући се, управо, на рад школе за време окупације, надзорник истиче немогућност примене категорија на које је требало делити ученике, јер су, по његовим речима, ученици из I категорије у краљевачкој гимназији на занату или у одговарајућем разреду наредне школе. По II категорији деца су у школи у II или III разреду, док се друге категорије не могу примењивати на овдашње ученике.²⁵

Пошто су аргументи учитељског већа краљевачке основне школе били доста убедљиви, министар просвете је усвојио његову одлуку 4. јуна 1919. године.²⁶ У осталим школама се, истовремено, морало радити по претходним расписима. Али, пошто је коначна одлука министра просвете Краљевине СХС на захтев школског надзорника упућена тек 8. маја, значи око месец и по дана до краја школске године, може се констатовати да категорије и настава кроз течајеве у школској 1918/1919. години нису у чачанском школском срезу заживели.

У току школске 1919/1920. године настава кроз течајеве у варошима је завршена, док су течајеви у сеоским школама задржани нешто дуже.

Ево како се кретао број ученика у школама чачанског школског среза:

Школска година	1918/19.	1919/20.	1920/21.	1921/22.
Уписано	2.258	3.047	3.348	3.167
На крају школске године	2.078	2.791	2.797	
Изашло на испит		2.775	2.678	
Завршило разред	2.048	2.725	2.678 ²⁷	

Нагли пораст броја ученика у првим послератним годинама свакако је последица нередовног рада школа у току преог светског рата — јавило се сустизање генерација. Зато је већ у четвртој послератној школској години забележено опадање броја ученика: све заостале генерације завршиле су школовање кроз течајеве. Овако велики пораст ученика у школској 1919/20. и 1920/21. години, поред увећања школа и доласка наставника на упражњена места, последица је и доста благог критеријума у првој послератној години, када се до крајњих граница изашло у сусрет распису Министарства просвете Краљевине СХС, ОН бр. 10 154 из маја 1919, којим се тражило што веће превођење ученика у наредни разред, односно течај. Зар ово не потврђује и податак да је, и поред свих тешкоћа којих је било у настави, школске 1918/1919. године да понови разред остало свега 30 ученика, а они нису преведени пошто су према речима школског надзорника „махом слаби и неразвијени, који се нису смели превести у старије разреде“.²⁸ Низак критеријум и високи степен пролазности присутан је и у неколико наредних година и он се, уствари, поклапа са периодом када је настава извођена кроз течајеве: требало је дати елементарну писменост деци која су заостала у школовању.

Да овакав успех ученика није одраз стварног стања, говори и школски надзорник, понављајући у неколико годишњих извештаја: „Тај успех је релативно одличан. Због разних сметњи овај успех је далеко од правог одличног успеха, какав има основна школа у редовним приликама да покаже. И ове године светлост основне била је без потребне топлоте, а без топлоте нема живота“.²⁹

ОСНОВНО ШКОЛСТВО У ЧАЧАНСКОМ ШКОЛСКОМ СРЕЗУ ОД 1918. ДО 1922. ГОДИНЕ

Међутим, и поред тога што је превођење у наредни разред, односно течај, било скоро редовна појава, број ученика који су отпадали у току школске године све више је повећаван. Школу су напуштали првенствено старији ученици, чији је рад у пољу и на обнови порушених газдинстава био од веће користи, што значи да су углавном изостајала сеоска деца.

Сеоска деца не само да су напуштала наставу у току школске године, него су, веома често, остајала и неуписана у школу, јер су необрађена поља и ратом опустошена домаћинства тражила радну снагу, а управо ње није било, пошто је рат однео многе животе. Колико је проблем радне снаге био у овом крају, на веома илустративан начин казује један ондашњи лекар: „Нека сваки учитељ и други службеник у селу и варошици батали овог пролећа и лета све и школу и букваре и „власт“ и канцеларије и нека сам за себе обради бар нешто поља, нека закупи, нека узме на наполицу, нека обради башту, нека посеје, окопа, посади. Нека сва деца оду у поље, нека чепркају, нека огрћу кукуруз, праше виноград, чувају стоку — опет ће бити боље него да овако још полугладна добијају туберкулозу по разлупаним школама. Нека се најпре наједу, па тек онда уче за петице“.³⁰

Поред недостатака радне снаге, на слабије уписивање сеоске деце у школу утицали су и недовољни школски капацитети, али и недовољна школска мрежа. Тако је школске 1920/1921. године остало неуписано 850 сеоске деце, или скоро 30 одсто од укупног броја стасалих. Наредне школске године, када је број ових установа повећан, неуписано је остало 521 дете, односно 35 одсто мање него у претходној.³¹ Истовремено, у градовима није било неуписане за школу дорасле деце.

Ево какав је био однос броја ученика у Краљеву и Чачку према броју ученика у осталим школама овог школског среза:

Школска година	Уписано ученика	
	Краљево и Чачак	Остале школе
1918/1919.	1.047	1.162
1919/1920.	1.045	2.000
1921/1922.	1.096	2.122 ³²

Несразмера је очигледна. Школске 1918/1919. године број ученика у градовима чини 46 одсто од укупног броја, иако у њима има само 25 одсто домова. Стога сваких пет сеоских домова даје по је-

дног ученика. Овај однос се нешто поправља у наредним школским годинама, па ученици у градским школама представљају 1/3 укупног броја ђака.

Сеоска деца су у овом периоду знатно мање школована, јер, због ниске просвећености родитеља, а ређе због слабе одеће, обуће и удаљености школа, женска деца су веома ретко уписивана у школу. Тако је на крају школске 1919/1920. године број ученика у сеоским школама износио свега 26 одсто од укупног броја ђака, док је тај проценат у Краљеву и Чачку био 47 одсто. Овај однос је још израженији школске 1920/1921. године, када је међу 2.099 ученика у сеоским школама било свега 496 ученица, или око 24 одсто. Ове школске године у селима је остало неуписано 700 ученица што представља око 58 одсто за школу дораслих девојчица.³³

Иако је знатан број ученика остајао ван школе, школство у чачанском школском срезу се ипак сусретало са проблемом недостатка наставника. Наиме, једни су погинули, други су задржавани на војним дужностима, трећи се нису вратили из бежаније, а неки су у овом четворогодишњем периоду и умрли, при чему треба додати да је у току рата било прекинуто школовање наставног кадра. Услед тога су наставници, који су ступили на посао у првим послератним годинама, морали да раде са већим бројем ученика него што је законом предвиђано.

Школска година	Број наставника на крају школске године	На једног наставника долази ученика
1918/1919.	34	61
1919/1920.	50	56
1920/1921.	47	59 ³⁴

Поједини наставници радили су са већим бројем ученика, јер у школама нису на почетку године била увек попуњена сва наставничка места. Такав рад није спречавао наставнике, пуне воље и ентузијазма, да у ванредним условима дају свој максимум, често и више. Они се нису освртали на финансијске тешкоће, заборављали су годинама неисплаћену станарину и улагали све своје снаге да школе што пре отпочну рад. Прикупљали су добровољне прилоге од становништва, убеђивали су и молили општинске управе за веће разумевање, самоиницијативно су набављали уџбенике и ђачки прибор, понекад и за свој новац. У многим школама једина наставна

средства била су она која су наставници сами направили, првенствено за математику и земљопис, а није била ни ретка ситуација да наставници обављају и дужност послужитеља, које је, у недостатку радне снаге, а и за малу послужитељску плату, тешко било пронаћи.

Љубав према овом хуманом послу код појединих наставника ишла је чак дотле да су знатно време радили и без икакве накнаде.³⁵ Због свега овога, школски надзорник, када говори о условима у којима су радили наставници, посебно наглашава: „Налазим да успех из појединих наставних предмета не треба ове године да оцењујем јер се морало радити много више него у нормалним приликама и што су услови за рад били много тежи и у многоме несавладиви: није се имало ни читанки ни буквара и других потреба, а морало се радити са великим бројем ђака. И поред свих незгода наставници су радили рационално: они су развијали и усавршавали дечју духовну снагу. Када се све узме на ум и процени, онда се долази до закључка да су учитељи-це учинили све што су били дужни и кадри учинити, да су у настави свих предмета постигли успех, какав се ове године уопште могао постићи“.³⁶

Ово време је више него икада раније тражило да наставник буде стабилна, зрела и комплетна личност. Он је, за разлику од ранијих година, посебну пажњу морао да обрати на своју васпитачку дужност. Зашто је ово било неопходно, не треба наглашавати ако се зна да је већина деце у току четворогодишњег ратовања расла без једног или и оба родитеља, док их је један број без родитеља остао и после рата. Примера ради, на крају школске 1919/1920. године без оца је било 688 ученика, без мајке 156, а без оба родитеља 78 ученика, што значи да је око 1/3 од укупног броја ђака у свим школама расла у непотпуној породици.³⁷

О потреби да наставник прво буде васпитач, у једном извештају школски надзорник каже: „Непријатељ је подржавао рђаве особине код омладине и старијих, а добре је гледао да отклања, те због тога се данас на рђаво васпитање жале и родитељи и наставници свих школа, почевши од основне па све до универзитета! Због тога се мора на васпитање обратити што већа пажња“.³⁸ Међутим, иако свесни да су им деца у приличној мери васпитно запуштена, родитељи су мало сарађивали са наставницима. Они су ретко долазили на родитељске састанке. Једино су школу нешто масовније посећивали приликом светосавске прославе. Због овог, највећи део терета пао је на наставника. Они су морали децу да уче: „реду и

послушности, пристојности, вредноћи“. „Даље је потребно децу научити радним дужностима, односу према друговима, наставницима, родитељима, родбини, према суседима и другим људима, па као круна свему, дужност према Отаџбини и владару. Сем тога потребно је децу упутити на разне дужности према себи самима: да се науче штедни у свему, а не само у новцу, чување од разних опасности духа и тела“.³⁹

Од нарочитог значаја био је рад наставника на хигијенско-здравственом васпитању ученика, пошто су разорена домаћинства пружала минималне хигијенске услове, док су повратници са фронта често били извор различитих зараза. Овоме треба додати и економско осиромашење најширих слојева становништва, због тога слабу исхрану, неприкладну и неодговарајућу одећу и обућу, што је за последицу имало неотпорност деце на болести. Али, да би наставник ову своју улогу могао правилно да обави, биле су му потребне довољно простране, хигијенски уређене и добро опремљене школе, да не помињемо да је и саму школску мрежу требало у знатној мери проширити. С обзиром да се види са каквим се проблемима суочавало школство у чачанском школском срезу у годинама после првог светског рата, потпуно је разумљиво што о дечјем здрављу школски надзорник каже: „За здравље дечје врло је важно да све школе имају ђачке клупе за седење, јер у многим школама деца седе на разним столицама, које су од својих кућа донели, па и у самом Чачку. Како неправилно седење у школама рђаво утиче на здравље није потребно доказивати. Тако исто тескобне и мрачне учионице рђаво утичу на дечје здравље. Како може учионица од 110 м³ бити удобна за 90 ђака? (Школа вранешка).

На здравље дечије штетно утиче што овај крај има тип раштрканих села, те деца по 2—3 и више часова пешаче до школе и толико од школе до куће! Шта значи за здравље, да она сваки дан по неколико часова кисну, зебу и мрзну се, није потребно доказивати. Нека рђавих дана буде само десет па је довољно да се дечје здравље упропасти“.³⁹ Примера ради, у школској 1919/1920. години умрло је шест ученица и четири ученика.

Ваља имати на уму да је, поред ратних последица, низак ниво хигијенско-здравствених прилика у знатној мери последица ниске просвећености најширих слојева становништва, о чему школски надзорник каже: „То ће све дотле бити, док наш свет сматра сапун за скупочену ствар и луксуз, а о купању и купатилима неће ни да чује“.⁴⁰

Ниске просвећености није било само у хигијенско-здравственом погледу, већ и у свим доменима привредног, културног, политичког и друштвеног живота, а савлађивање ратом проузрокованих тешкоћа управо је подразумевало отклањање сваког вида заосталости. Стога наставници, као најпозванији, све више пажње почињу да посвећују раду ван школе, односно народном просвећивању. Они су оснивачи народних књижница и читаоница, организатори вечерњих и зимских течајева и курсева, продужних школа и школа за домаћице, певачких и соколских друштава, друштава за чување народног здравља и друштава за сузбијање алкохолизма, који је у овом шљиварском крају нарочито био изражен. Наставници су били оснивачи и веома активни чланови земљорадничких задруга, које су имале задатак да осавремене производњу, да обезбеде јефтине кредите за сиромашне и да снабдевају домаћинства потребним индустријским и занатским производима. Тамо где су они имали значајну улогу, задруге нису биле средство богатих и малог броја људи у циљу увећања њиховог капитала. Овако организоване земљорадничке задруге имале су највећи економско-културни утицај на народне масе.

Свој допринос унапређењу привреде, поред теоријских савета, наставници су давали и на практичан начин. Наиме, они су у школским баштама, уз помоћ деце, примењивали савременију обраду, сејали боље семе, уводили нове културе, па су, скоро редовно, постигали високе приносе. На овај начин школске баште постајале су мала огледна добра и узор за месно становништво. У њима су деца стицала неопходна искуства за живот по завршетку наставе у школи и враћању на имање. „Рад у школској башти корисно утиче на децу. Деца се богате искуством и развија им се љубав за рад. Радом у школској башти наставник ствара школу рада, а не школу празних речи — у садањим празним учионицама“.⁴¹

У циљу унапређења пољопривреде, при појединим школама оснивани су тзв. америкашки пољопривредни клубови. На крају школске 1920/1921. године они су били отворени у Врдилима, Адранима, Жичи, Сирчи и Паковраћу.⁴²

Оживљавању привреде требале су да допринесу и народне књижнице и читаонице ширећи стручну литературу и организујући одређена стручна предавања. Међутим, висок степен неписмености сељаштва и финансијске тешкоће утицале су да су књижнице и читаонице тешко отворане. Оне су 1921. године постојале само у Адранима и Жичи. Нису успевали ни аналфабетски течајеви, па је

сељаштво и даље остало неписмено. Самим тим — и мало заинтересовано за књигу. Примера ради, школске 1918/1919. није одржан ни један аналфабетски течај, а у школској 1919/1920. години — само у жичкој основној школи.⁴³

Знатни напори на обнављању и опремању ратом разорених школа и проблеми везани за њихово издржавање спутавали су ове установе, односно њихове наставнике, па и самог школског надзорника у систематском раду на народном просвећивању. Тако је тек 29. маја 1921. године организован у Чачку привремени Окружни одбор за народно просвећивање и извршена организација месних одбора у трнавском срезу. Истовремено, одржана су и прва предавања за народ у Чачку од стране изасланика Министарства просвете Краљевине СХС.⁴⁴

НАПОМЕНЕ

1. При образовању школских срезова у новембру 1913. у састав чачанског школског среза ушле су све школе у жичком политичком срезу, школа у Чачку и пет школа из трнавског политичког среза (атеничка, јездинска, лозничка, паковраћка и трнавска). Међутим, одлуком Министарства просвете Краљевине СХС, ОН бр. 35 106 од 11. септембра 1922. године, чачански школски срез су сачињавале школе из љубићког и трнавског политичког среза и школа у Чачку. (Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије, Одељење за основну наставу, фонд у сређивању).

2. Исто, Општи извештај о стању основних школа у школском чачанском срезу — политички срез жички и трнавски (половина), за 1918/1919, који је школски надзорник 17. августа 1919. послао Министарству просвете (Одељењу за основну наставу).

3. Исто.

4. Исто.

5. Исто, Извештај школског надзорника Министарству просвете од 15. јула 1920. о извршеном прегледу основних школа у чачанском школском срезу на крају 1919/1920. школске године.

6. Исто, извештај школског надзорника Министарству просвете (Одељењу за основну наставу) од 28. марта 1923. године, на основу наређења Министарства просвете, ОН бр. 9 440 од 27. фебруара 1923. године, и у смислу наређења ОН бр. 11 706 од 13. марта 1923. године.

7. Исто.

8. Као под 5.

9. Као под 2.

10. Као под 5.

11. Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије, Одељење за основну наставу, Фонд у сређивању, извештај школског надзорника Министарству просвете од 15. јула 1921. године о извршеном прегледу основних школа у чачанском школском срезу на крају школске 1920/1921. године.

12. Као под 5.

13. Исто.

14. Као под 11.

15. Исто.

16. Као под 2 и 5.

17. Исто.

18. Као под 2.

„У селу Ратини, среза Жичког, постојала је ове године *приватна школа*. Њен наставник био је *г. Панча Симић*, учитељ у пензији. Он је обучио писмености 48 ђака. За рад су му плаћали ђачки родитељи по 8—10 круна месечно од једног ђака. Како село Ратина нема ни школску зграду, па ни намештај и учила, дакле ништа што је за школу потребно, већ се школа налазила у обичној сеоској кућици, то сам им препоручио, да се врате својој школи у Врби, где имају и зграду и наставника. Ова школа није надлежно одобрена, те и због тога не треба да постоји, а њеног наставника ако хоће да ради треба поставити где има школе“. (Из извештаја школског надзорника).

19. Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије, Одељење за основну наставу, фонд у сређивању, полугодишњи извештај школског надзорника за чачански школски срез о стању народних школа школске 1919/1920. године.

„Американска мисија отворила је ове године у Чачку основну школу за ратну и другу сирочад. Школа се налази у војној касарни, коју су од Министарства војног за ту сврху добили. Школа за сада има пет наставника. Четири наставника обучавају 115 ђака по програму за наше основне школе, а пети наставник обучава све ђаке техничком радом“.

У свом извештају на крају школске 1919/1920. године о стању у дому школски надзорник истиче нестручност и васпитача и матрона, тражећи да Министарство просвете врши већи надзор над овим домом. Он износи и нека

правила дома: „По плану и програму Дома деца у њему треба да добију добру кућу са добрим домаћим васпитањем и одличну основну школу, где ће се школовати најмање четири, а највише шест година, а за које ће се време свако дете оспособити за какав занат, зато имају наставника само за ручни рад. По истом плану примала би се у дом само она деца, која су права сирочад, а преко десет година старости“.

20. Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије, Одељење за основну наставу, Фонд у сређивању, предлози школског надзорника Окружном школском одбору, које је упутио Министарству просвете у мају 1919. године, да се настава у његовом школском срезу изводи кроз разреде, а не кроз течајеве, и да се ученици не деле у категорије.

21. Исто.

22. Исто, одговор Министарства просвете Окружном школском одбору и школском надзорнику, упућен 8. маја 1919.

23. Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије, Одељење за основну наставу, фонд у сређивању, захтев учитељског већа краљевачке основне школе упућен школском надзорнику да га упути Министарству просвете како би се, ипак, настава у њиховој школи организовала кроз разреде, а не кроз течајеве, и без поделе ученика на категорије.

24. Исто.

25. Исто.

26. Исто.

27. Као под 2, 5, 11.

28. Као под 2.

29. Као под 2, 5, 11.

30. Као под 20.

31. Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије, Одељење за основну наставу, фонд у сређивању, Полугодишњи извештај школског надзорника Министарству просвете о стању у основним школама на полугодишту 1921/22. школске године.

32. Као под 2, 5 и 31.

33. Као под 5 и 11.

34. Као под 2, 5 и 11.

35. Као под 2.

Према извештају школског надзорника за школску 1918/1919. годину, у селу Рођевићима као учитељица је радила Марија Пипер, избеглица из Црне Горе. С обзиром на то да њен положај није био регулисан, она је у току целе школске године радила без плате и додатка и при том обучила писмености око деведесеторо деце. Школски надзорник тражи да се разјасни положај ове учитељице, јер она убудуће не може да ради, макар и бесплатно.

36. Као под 5 и 11.

37. Као под 5.

38. Исто,

39. Исто.

40. Исто.

41. Исто.

42. Исто.

43. Исто.

44. Као под 2 и 5.

45. Као под 11.

Мр ДРАГАН СУБОТИЋ

**ПОЧЕЦИ ПОЛИТИЧКОГ ОРГАНИЗОВАЊА РАДНИШТВА
У ЧАЧКУ У ПРВИМ ГОДИНАМА XX ВЕКА**

I

Продор социјалистичких идеја у другој половини XIX века у Србију кроз социјалистичко учење Светозара Марковића оставило је утицај и на радништво и учене људе чачанског краја. Развој капиталистичких производних снага довео је до развитка почетних облика индустријског начина производње, тако да Чачак, који је 1895. године имао 3.607 становника, постаје значајан привредни и друштвени центар овог дела Западног Поморавља развијајући занатство и трговину са другим крајевима Србије. Овакв процес привредног и друштвеног развоја јавља се већ половином XIX века. По попису из 1863. године, „Чачак је имао 190 занатлија, 126 слуга, 62 калфе, 52 надничара, 49 чиновника, 45 трговаца, 21 кафецију“.¹

Први индустријски објекти настали су у Чачку у другој половини XIX века: 1850. године започиње рад Фабрика пива,² а 1880. и први парни млин. Развој занатства и трговине, као и ин-

дустријског начина производње, условљавали су појаву кредитно-монетарних односа. Тако Чачак још 1871. године, међу пет округа у Србији, добија Окружну штедионицу, што представља велики догађај у историји развоја новчано-кредитних установа. Ово се догодило 2. априла 1885. године.³ Неколико година касније, тачније 1892, „установљен је у Чачку новчани завод на удеонице“ (акције) под именом „Чачанска задруга за међусобно помагање и штедњу“⁴ у циљу помагања развоја почетних облика индустријске производње, заната, трговине, ситног предузетништва. Почетком XX века развијају се саобраћајне везе са другим деловима Србије, а у Овчарско-кабларској клисури „26. априла 1901. године основано је Српско електрично друштво „Овчар и Каблар“ у сврху експлоатације водене снаге на Западној Морави за осветљење Чачка, Г. Милановца и Крагујевца“.⁵

Чачанско радништво, организовано у занатлијске савезе абаџијских, опанчарских и историјских радника, основало је већ 1898. године „Друштво за помагање у случају болести и смрти“⁶ за своје чланове, што представља појавни облик класног организовања радничке класе, не само у Србији, већ и у другим југословенским земљама.⁷ Велики утицај на развој социјалистичке мисли и идеја и њихово пропагирање међу радницима имали су професори Чачанске гимназије, који су били социјалистички опредељени, Ратко Пенезић и Милева Петковић — Лазовић. Они уносе социјалистичке идеје међу ученике. Тако ће из редова ученика понићи Филип Филиповић, Коста Новаковић, др Драгиша Мишовић и многи други, „који ће добити српски и југословенски значај“.⁸ Све је ово имало снажног утицаја на формирање радничке класе, која спознаје сопствене класне интересе и потребу да се организује у своја радничка удружења. Услед тешког друштвеног положаја, опанчарски радници су 1902. године организовали штрајк, чиме су протествовали против тешких услова рада (смањили су радно време са 16 на 14 часова дневно), ниских надница, обесправљеног друштвеног положаја, нарочито шегрта и калфи, који су се по Еснафској уредби⁹ налазили у положају економске и правне зависности од послодавца.

„Радничке новине“, орган Радничког савеза, касније ССДП, почетком 1903. године јављале су о тешким радним условима радника, који су у Овчарско-кабларској клисури радили на изградњи пута. Бездушна експлоатација десетак радника настављена је и

наредне године, тако да „Радничке новине“ у марту 1904. извештавају:

„Грађење пута кроз Овчарску клисуру иде врло лагано. Изгледа да се ради с онолико радника колико дођу. Предузимачи су прави експлоататори, најгоре врсте. И поред предугог рада, који је тежак и опасан, поред злочиначко ниских надница, још им се и та бедна зарада не исплаћује. Крајем месеца јануара дошло је у Чачак око 30 радника напустивши рад, да тражи наплату зараде“.¹⁰

Увиђање безпоштедне експлоатације и тешког друштвеног положаја најамних радника убрзава сазревање класне радничке свести о неопходности заједничке борбе, отпора, против газда „џифтарије“. Зато су чачански радници у допису „Радничким новинама“ писали:

„Да, све је допуштено, све је „по правди“ кад се хоће да скине с радничких леђа, кад треба закинути од бедне наднице радникове. Ту је и послодавац, и полиција, и држава и сви. Али ми ћемо се умети помоћи. У борби је само спас. Ми ћемо се, преко наше организације, умети борити. Социјалистичко те поздравља, драги друже уреднице од Чачанина“.¹¹

Велики подстицај за организовање радништва у виду општих радничких друштава широм Србије имало је оснивање Београдског радничког друштва, а касније, после мартовских демонстрација 1903. године, и Српске социјал-демократске партије. Период уочи оснивања ССДП, кога карактерише формирање радничких друштава широм Србије, утицао је и на политичко организовање радништва у чачанском крају. „Радничке новине“ су у јулу 1903. извештавале: „Организација радничка у Чачку постићиће ових дана. Покрет је озбиљан и даје наде да ће успех бити задовољавајући“¹² да би касније, у броју 30 од 9. јула 1903. године, известила да је „са збора чачанских радника послат социјал-демократски поздрав Нишком радничком збору“¹³ „Радничке новине“ су и у наредном броју, од 11. јула 1903, писале, о организовању радништва у Чачку:

„Чачански радници, осећајући сву тежину свога положаја, следовали су примеру осталих другова у Србији. Сазвали су збор и организовали Чачанско Радничко Друштво — Сматрајући организовање радничке класе као неопходну потребу за борбу против модерног ropства капиталистичке експлоатације, усвојили су да друштво ступа у Раднички савез“.¹⁴

Чачанска буржоазија, увидевши да велику опасност за њихове класне интересе представља организовано радништво, по растурању летака 5. јула 1903. године, у којима се радништво позива

на свој збор, на све начине је покушавала да омета овај раднички састанак. Међутим, класно свесно радништво у огромном броју дошло је на овај збор, на коме су једногласно усвојена Правила Чачанског радничког друштва и изабрала привремену управу: председник Ђ. А. Берберовић, потпредседник Влада Вуксановић, благајник Радомир З. Ивановић и деловође М. Павловић.¹⁵ Збору су пристигли поздрав и честитке бројних организованих радника широм Србије: Крагујевца, Београдског радничког друштва и Радничког Савеза. Поздравни телеграм радничком збору у Чачку послали су и ужички радници: „Поздрављамо почетак рада. Живели радници. Живела социјал-демократија. Димитрије Туцовић, Гвозден Петровић, Таса Милојевић“.¹⁶

Упоредна анализа Правила Београдског радничког друштва из марта 1901. године, бројних правила радничких друштава која су усвајана у току 1903. и почетком 1904. по варошима Србије (Ужице, Књажевац, Шабац, Пожаревац) са Правилима Чачанског радничког друштва из 1903. указују на неколико елемената:

— многобројно радништво Србије, тиме и чачанског краја, постало је свесно свог социјалног друштвеног положаја у условима бесплодне експлоатације, која од занатских радионица постепено прелази у облике индустријског начина производње и расподеле. Зато је основни задатак Чачанског радничког друштва, како је истакнуто у члану 2 Правила „буђење класне свести код радника и рад на удруживању радника у њихове стручне организације“,¹⁷

— потреба о сопственом организовању постаје све више изражена. Тако се од почетних облика организовања занатлијских савеза, општих радничких друштава и удружења, све више јавља свест о потреби стварања услова за образовање сопствене радничко-класне организације, Српске социјалдемократске партије. О томе су писале и „Радничке новине“ у марту 1902. године:

„Кад класну свест о свом тешком положају и особитом задатку удруже са знањем и способностима, кад се створи неодољива потреба за политичку акцију — онда су и српски радници стали на једно чврсто земљиште на коме ће успешно моћи водити борбу против буржоазије и свега данашњег друштвеног уређења. Тада они неће бити више туђе оруђе нити ичија играчка, јер ће бити политички васпитани и чврсто организовани у своју радничку партију. То нека буде у првом реду задатак српског пролетера“.¹⁸

Радници Чачка и околине, каже се у Правилима, оснивају „Чачанско радничко друштво, које ће радити на умом, моралном и материјалном унапређењу својих чланова“.¹⁹ Слично правилима других радничких друштава у члану 2 се каже:

ПОЧЕЦИ ПОЛИТИЧКОГ ОРГАНИЗОВАЊА РАДНИШТВА У ЧАЧКУ
У ПРВИМ ГОДИНАМА XX ВЕКА

„Свој циљ друштво ће постизати:

- а) расправљањем појединих питања из радничког и општег друштвеног живота
- б) оснивањем читаонице и књижнице
- в) приређивањем вечерњих и недељних курсева ради давања општег образовања својих чланова из свега онога што ће радника умно унапредити и душевно облагородити,
- г) приређивањем јавних предавања, забава и друштвених весеља
- д) оснивањем једног одбора који ће одређивати извесну помоћ радницима са стране, који би дошли ради тражења посла. Правила за овај одбор нарочито ће се израдити“.²⁰

У Правилима је детаљно регулисан начин организовања: избор управног одбора, рад скупштина — редовних и ванредних у члановима 8—14; статус чланства — редовни члан утемељивач, добротвор, помажући члан-члан 5—7; као и располагање финансијским средствима „за постизање друштвених задатака а) улози чланства б) приходи од забава, свечаности, добровољни прилози за васпитање и остали приходи“.²¹

Радничко друштво придавало је велики значај социјалном аспекту живота радника и њихових породица. Слично Друштву за помагање у случају болести и смрти из 1898. године, кога је основало чачанско радништво, у члану 3 Правила Чачанског радничког друштва из 1903. каже се: „Да би друштво што боље вршило свој задатак, оно ће у споразуму са Радничким Савезом радити на уређењу питања о осигурању својих чланова у болести, смрти, и несрећним случајевима“.²²

Осећајући сву тежину и беду сопственог друштвеног положаја чачанско радништво се у бројним акцијама солидарисало са радничком класом Србије, која се, окупљена око Главног радничког савеза и листа „Радничке новине“, борила против апсолутистичког и неправедног друштвеног система, заснованог на експлоатацији најширих народних слојева града и села. Зато се у Правилима Чачанског радничког друштва наглашава да „Друштво ступа у везу са Главним Радничким Савезом по Правилима тог Савеза“ и „Друштво престаје кад број чланова редовних спадне испод 10, или кад то скупштина реши. Имовина Друштва предаје се на чување Радничком савезу до појаве нове организације; ако се за 10 година после ликвидације не образује Друштво са сличним циљем, имовина прелази у Раднички Савез чл. 20“.²⁴

Правила Чачанског радничког друштва од 14. јула оверена су 16. јула 1903. у Начелству окружја чачанског. Тада се као оснивачи помињу: Влада Вуксановић, обућарски радник, Милан С. Павловић, кројачки радник, Милосав Вучетић, коларски радник, Ми-

лета М. Ђурчић, опанчарски радник, Никола Ј. Деспотовић, кројачки радник, Мијаило Јанковић, столарски радник, Тодор Ивановић, јорганџијски радник, Петар Новаковић, опанчарски радник, Теофило Васић, браварски радник, Радомир Ивановић, абацијски радник, Богдан Љ. Гојковић, абацијски радник, Драгомир Јовановић, терзијски радник, Радомир Савовић, терзијски радник, Никола Илић, ткачки радник, и Војислав Стефановић, коларски радник. Већ 13. јула 1903. чачански радници поручили су радничком збору у Шапцу:

„Пружамо вам братске руке. Живела социјал-демократија; организовани другови: Драгољуб Бајагић, Влада Вуксановић, Милан Војловић, Мијаило Јовановић — Бур, Радомир Ивановић, Драгомир Миловановић, Светолик Јанковић, Радомир Илић — терзија, Јеремија Бујосевић, Радован Лукић, Сретен Милић, Раденко Солдатовић, Милосав Вучетић, Радомир Савовић, Јован Петровић“.²⁵

Касније и телеграм пожаревачком збору јула 1903. године:

„Организовани другови шаљу вам братски поздрав. Напред. Другови: Драгољуб Гагић, Милан Павловић, Радомир Ивановић, Светолик Јанковић, Никола Атанацковић, Стојић, Рад. Јовановић, Петровић, Илија Белосавац“.²⁶

Већ половином августа 1903. године „Радничке новине“ су известиле са прве ванредне скупштине чачанских радника:

„Скупштину је отворио привремени потпредседник Влада Вуксановић давши реч другу Миловановићу. Друг Миловановић је дуго говорио о теми: „Ко си, одакле си, и куда ћеш“. У тој је теми говорник најјасније оцртао „социјалисту“, показао одакле социјализам води своје порекло, јаким разлозима доказао припадност и праведност његову, па затим објаснио циљ социјализма као и његов сигурни напредак и остварење“.²⁷

Чачанска ћифтарија покушавала је, како су писале „Радничке новине“, да омете политичко организовање и окупљање чачанских радника ометајући збор и прекидајући говорника.

„Затим се усвајао извештај о раду привремене управе, и приступило се избору сталне управе. Друг Миловановић је „говорио о праву гласа који данас постоји и о праву гласа које социјализам тражи. Најзад је јасно истакао да оно „бедно право гласа“ прошастим режимом и позвао је другове да се достојно и потпуно послуже овом драгоценшћу коју им начела социјализма причају“.²⁸

На првој редовној скупштини Чачанског радничког друштва радници су за претседника изабрали Владу Вуксановића, обућарског радника, за потпредседника Милутина Николића, абацијског радника, за деловођу Николу Ј. Деспотовића, кројачког радника,

за чланове управе: Радомира Савовића, терзију, Николу Илића, ткачког радника, Михаила Јовановића, столарског радника, Миљенка Ђукића, кројачког радника, Теофила Васиљевића, браварског радника, за чланове Надзорног одбора: Милету Ђурчића, опанчарског радника, Драгомира Јовановића, абацијског радника, Петра Новковића, опанчарског радника, Другтина Станојловића, столарског радника; за књижничара Милету Ђурчића, опанчарског радника. Анализом извештаја о раду благајне од 6. јула до 31. августа 1903. године, види се, да је Чачанско радничко друштво имало 96 чланова.²⁹

Огроман значај за развој радничког социјалдемократског покрета у чачанском крају имао је окружни социјалдемократски збор, одржан 24. августа 1903. у Чачку,³⁰ коме је присуствовао и Димитрије Туцовић, тада већ истакнути члан Српске социјалдемократске партије, секретар Београдског радничког друштва и ватрени поборник социјализма у Србији. Туцовић је тада говорио о програму ССДП, о порезима, монополима и догађајима у Нишцу, где је, крајем августа 1903. године, откривена група контразаверника у нишком гарнизону. О томе су „Радничке новине“ писале 2. септембра 1903. године:

„Августа двадесетичетвртог одржат је окружни социјал демократски збор у Чачку, коме је присуствовао друг Димитрије Туцовић. На збору је објашњавао програм Социјал демократске странке и то на такав начин, да је изазвао велико одушевљење код слушалаца. Говорник, друг Туцовић, образложио је зашто радници морају водити самосталну политику и морају имати своју социјал демократску странку. Затим је друг Туцовић узео неколике тачке нашег програма, нарочито о монополима и порезу, и говорио специјално о њима“.³¹

Анализа Програма Српске социјалдемократске партије, усвојеног на конгресу 20. јула 1903. године, указује да је Туцовић на окружном социјалдемократском збору објашњавао радништву Чачка и околине класно политичку суштину, улогу и значај капиталистичке експлоатације у Србији. О томе у програму ССДП, између осталог пише:

„Августа двадесетичетвртог одржат је окружни социјал демократски потискивање разбијеног ситног газдинства, иде развиће простих алата у машине и диновско повећање продуктивности човечијег рада. Али све користи овог преображаја монополишту капиталисти и великопоседници. За пролетаријат и средње слојеве, који су у пропадању, ситни сопственици по варошима и сељаци — овај преображај значи повећање несигурности њихова опстанка, гомилање беде, притисака, угњетавања понижавања и глобљења“.³²

Чачанско радништво било је 1903. године још увек организовано у оквиру Радничког друштва, па је Туцовић велики значај у говору на окружном социјалдемократском збору придао потреби радничке класе за сопственом политичком организацијом — политичком странком, која би изражавала класно-политичке интересе радника, усмерене ка укидању експлоатације и друштвене неједнакости. Програм Српске социјалдемократске странке, залажући се за „укидање класинске владавине, па и самих класа и за једнака права и једнаке дужности свијух без разлике пола и порекла“, јасно је указивао да „борба радничке класе против капиталистичког експлоатисања неминовно... политичка борба. Без политичких права не може радничка класа видети своју економску борбу нити развити своје економске организације. Она не може извојевати прелазак средстава за производњу у општу својину, док не задобије политичку силу. Ову борбу радничке класе развити у свесну и једнообразну и показати јој њен од природе нужан циљ — то је задатак Социјалдемократске странке“.³³

Чачанско радништво, припремајући окружни социјалдемократски збор 24. августа 1903. придружило се организованој акцији радништва Србије³⁴ у осуди официрске завере у нишком гарнизону и насртаја на радничку класу у овој вароши.³⁵ Туцовић је вероватно учествовао у писању резолуције овог збора.³⁶ „Радничке новине“, извештавајући о збору, у чланку „Наши дописи“, 2. септембра 1903. сведочиле су:

„После се прешло на догађаје у Нишу, и пошто се о њима говорило донета је једногласна ова

РЕЗОЛУЦИЈА

Многобројно посећен Окружни социјал демократски збор у Чачку 24. августа 1903. године, најодлучније осуђује покушаје војске да протуре свој ћеф у јавном животу српског народа.

Желећи као социјал демократе да зајемчимо народу потпуну самосталност у решавању свијух ствари, ми гледамо у потајним претњама војске помалање зверских зуба милитаризма, који би хтео да врши средњовековно право јачега, и на бајонетима да заснива војну диктатуру у земљи.

Као борци против свијух стубова реакције и самовлашћа ми ћемо се одлучно борити и против незадовољних и напуштених војних старешина, који вођени заслепљеном себичношћу ометају политичко и културно развијање Србије као што су та многобројне солдатеске реакционарне владе у прошлости ометале“.³⁷

Другом конгресу Радничког савеза, одржаног септембра 1903. године у Београду, као делегат Чачанског радничког друштва, при-

суствовао је Драгољуб Гогић. Како извештавају „Радничке новине“ у септембру 1903. године, „Гогић је био против предлога да је сваки радник обавезан да купује „Радничке новине“ и предложио да се то препусти личним могућностима радника, што је прихваћено“.

Организовање радника у сопствену организацију, са јасно израженим класним интересима и циљевима, подразумевало је, у ондашњим друштвено-политичким условима у Србији, дијалектичку повезаност и условљеност економских и политичких интереса радничке класе, што је нарочито дошло до изражаја у 1903. и почетком 1904. године, када су формирани модерни синдикати и проширена мрежа пододбора и повереништава у унутрашњости. Већ 1902. године „Радничке новине“, у чланку „Економска и политичка борба“, писале су:

„Нашим друговима треба да буде јасна и необорива ствар „без политичке борбе“ не да се замислити потпун и успешан рад пролетаријата где год га има. Економска и политичка борба тесно су везане међу собом; једна без друге не може да обстоје. Али српски пролетаријат може успешно да ради на побољшању свога положаја, он мора да буде политички васпитан, свестан и јак. У почетку, према својој снази — у даљој борби он ће постојати све моћнији и моћнији. То нека буде обећање наших другова; за њега нека раде, за њега нека се боре“.³⁹

Прерастање општих радничких удружења у снажније организационе политичке облике, при чему се Димитрије Туцовић залагао за реорганизацију радничког покрета у Србији на марксистичким основама, осетило се и међу радницима чачанског краја. У Правилима Чачанског радничког друштва, у члану 3, поред осталог, каже се: да ће свој циљ друштво постизавати „оснивањем једног одбора који ће одређивати извесну помоћ радницима са стране, који би дошли ради тражења посла. Правила за овај одбор нарочито ће се израдити“.³⁹

Крајем 1903. године „Радничке новине“ су писале:

„Абацијски радници који су путовали за Чачак, јавља се да не траже посао код мајстора, док се не јаве у Радничко друштво које ће их упутити код кога да траже посао“.⁴⁰

У изборима у унутрашњости, по окрузима, 14. септембра 1903. године Социјалдемократска партија је у варошима добила свега 2.548 гласова од укупно 465.091 правних гласача по окрузима.⁴¹ У напису „Избори у унутрашњости“ „Радничким новинама“ из септембра 1903. године види се да је за социјалисте у Чачку гласало 11, а за све друге партије 434 гласача, што је веома мало у односу на Лесковац, где су социјалдемократи на поновним изборима у

вароши добили чак 259 гласова.⁴² Сагледавајући објективне узроке и сумирајући резултате ових избора „Радничке новине“, орган српског радништва, писале су:

„Верујемо да многи другови немају право гласа, јер немају од чега да плате порез, али позитивно знамо да их је велики део гласао за друге партије. Ми не тражимо оно што не може да буде, али смо склони да жигушемо сваког који свој глас даје буржоаским партијама, кад већ постоји радничка странка и кад она истиче своје кандидате. Такви су радници и несвесни и несавесни, а нарочито они који су већ у организацији, који осећају потребу да се организују и траже поправку свога положаја. Ми скрећемо пажњу на то, да све организације скупа у овом тренутку не вреде толико, колико вреди политичко издвајање од буржоазије. Тек када се почну политички издвајати радници постају репектабл, тек онда њихове економске организације добијају значај и углед који оне требају да имају. Бити у организацији а гласати против радничких кандидата значи много већу штету самој ствари, но што јој користи“.⁴³

Социјалистички раднички покрет Србије почетком XX века карактерисао је висок степен унутарпартијске демократије. Чланство је готово увек благовремено упознавано са партијским одлукама, програмом, статутом, прогласима, али и финансијским пословима. Ово се најбоље види и из „Радничких новина“, које су објављивале извештаје о раду благајни многих месних, варошких радничких друштава. Тако су „Радничке новине“ 12. септембра 1903. објавиле и извештај о раду благајне Чачанског радничког друштва од 6. јула до 31. августа 1903. године потписан 31. августа од стране председника Владе Вуксановића, благајника Богдана Гојковића, деловође Николе П. Деспотовића, чланова управе и Надзорног одбора. Овакав начин обавештавања најширег чланства Радничког савеза и ССДП посредством „Радничких новина“ представља израз демократских односа и поверења, који су владали међу радницима. Ово је настављено и наредних година. Тако су „Радничке новине“ 20. марта 1904. године донеле биланс касе Чачанског радничког друштва.⁴⁴ На овај начин чачански радници пратили су рад Радничког друштва и имали увид у свеукупну активност извршних и управних органа.

Слично радничким друштвима у Београду,⁴⁵ Ужицу,⁴⁶ Пожаревцу и Књажевцу, чачански радници основали су књижницу и читаоницу, што је као циљ истакнуто у Правилима Чачанског радничког друштва, основаном да ради на умном, моралном и материјалном унапређењу својих чланова. На првој ванредној скупштини, 5 (18). јула 1903. године, чачански радници су за књижничара изабрали Милету Ђурчића, опанчарског радника, истакну-

ПОЧЕЦИ ПОЛИТИЧКОГ ОРГАНИЗОВАЊА РАДНИШТВА У ЧАЧКУ
У ПРВИМ ГОДИНАМА XX ВЕКА

тог радничког трибуна, који је као дописник „Радничких новина“ често писао о борби радничке класе Чачка за своја права. „Радничке новине“ су у октобру 1903. године јавиле:

„Чачанском Радничком друштву поклонили су књиге: Милета Ђурчић — 14 комада, Влада Вуксановић — 10 к., Радомир Пеовић — 4 ком., Анастас Ђ. Консадиновић 6 ком., Секула Ристић и његова Даринка 4 к., Михаило Јовановић 4 к., Милан С. Павловић 4 к., Стратимир Ђорђевић 1 к., Лазар Ристић 1 к., Драгомир Новаковић 3 к., Милун Куртовић 3 к., Радомир Ивановић 1 к., Иван Чековић 3 к. Управа чачанског Радничког друштва изјављује горе наменованим друговима највећу благодарност. Књижничар чачанског Радничког друштва умољава све пријатеље просвете да изволе по могућству учинити прилоге у књигама Читаонице“.⁴⁷

Поседујући сам за оно време велику библиотеку и окупљајући око себе напредне раднике, Милета Ђурчић постао је омиљена личност међу чачанским радницима, ватрени пропагатор социјалистичких идеја Светозара Марковића, сарадник Димитрија Туцовића и савременик Косте Новаковића и Филипа Филиповића, рођених у Чачку, у коме су се у младим данима школовали, а касније и постали истакнуте личности југословенског радничког покрета.

Схватајући колики значај за образовање радништва има социјалистичко просвећивање и упознавање радника са суштином капиталистичког друштва и неправедних односа експлоатације на којој се оно заснива, социјалдемократски раднички покрет Србије покретао је низ интересантних издања и брошура у циљу буђења класне свести радништва широм Србије.⁴⁸ Тако су се чачански радници, већ 1904. године, на основу огласа у „Радничким новинама“ од 24. јануара, могли претплатити на другу књигу, свеска I, часописа „Живот“. „Радничке новине“ писале су у овом часопису:

„У политичком погледу стајаће на гледишту српске социјалне демократије и један од најважнијих задатака биће му, да развије и политичку и економску борбу, васпита радничку интелигенцију. Стога своје читаоце тражи у првом реду међу партијским друговима који ће у часопису наћи духовног постицаја и у питањима ван области свакодневног живота. У другом делу, он је намењен оном делу образованих људи, који су ван оквира социјал демократске партије, али који схватају значај пролетерске класне борбе и који је желе проучавати“.

Радништво Чачка, захваљујући Радничкој читаоници, упознало се са социјалистичким идејама Светозара Марковића, Карла Маркса, Фридриха Енгелса и Ласала, што је имало велики значај за формирање класно свесног пролетаријата и развој радничког покрета у овом делу Србије. Велику улогу имала је и напредна

социјалистичка штампа, нарочито „Радничке новине“ и крагујевачки „Радник“, али су Чачани били неуредне платише: у „Радничким новинама“ често су излазиле „опомене“ неуредним претплатницима. О размаху напредне социјалистичке мисли и жеље радништва да што више научи и сазна, најбоље сведочи овај допис месне организације из Чачка објављен у Радничким новинама 17. септембра 1905. године:

„Месна организација у Чачку позива сва она лица која су однела на читање па до сада нису вратила књиге из чачанског Радничког друштва, да их врате што пре, иначе ће им имена бити изнесена на јавност, а они оптужени суду. Месна организација са пододборима синдиката издаје организованим радницима књиге на читање“.

II

У првој половини 1904. године радништво Чачка организовало је збор, на коме је присуствовало преко 600 лица; међу којима и приличан број сељака и радника из Горњег Милановца, који су дошли да присуствују манифестацији чачанских радника.¹ Крагујевачки догађаји на Петровдан, 29. јуна 1904. године, када је група официра насрнула на раднике „снажно су осуђени на збору чачанских радника 4. јула 1904. Тада се радништво zaloжило за народну, а не стајаћу војску. Правник Драгиша Васић, како су извештавале „Радничке новине“ 4. августа 1904. године „говорио је о развоју социјализма у Србији, док се Миловановић прво запитао „да ли има радничког питања у Србији, Чачку“, говорећи дуго, упркос бурним провокацијама убачених агената буржоазије, о гоњењу радника у Чачку, од стране власника, о распису министра унутрашњих дела, после кога могу настати кобне последице.“² Миловановић је указао и на тежак друштвени положај србијанског села. Доказао је, помоћу статистичких података, да има пролетера и на селу: {

„Изневши доказе да они последње средство, Земљорадничке задруге, не могу да спрече пролетаризирање сељака, навевши као доказ томе један пример из рада оближње задруге, показао је, да је једино Социјал-демократска странка спас за пролетаризованог сељака. Маса сељака бурно се одазвала са: „Живела социјал-демократија“.

Овакво сагледавање објективних друштвено-економских услова положаја и праваца даљег развоја србијанског пролетаризованог сељаштва половином 1904. од велике је важности, посебно

ако се има у виду чињеница да је тек после Седмог партијског конгреса 1910. године дошло до оснивања месних организација СС-ДП по селима Србије на основу упутства „Правила организације ССДП на селу“. Радници Чачка и Горњег Милановца, сељаци и сиротиња, окупљени на збору, „бурним узвицима Живела социјал-демократија, Доле са државним ударима“⁵ донели су Резолуцију, која гласи:

„Раднички социјал-демократски збор одржан 25. јула 1904. године у Чачку, доноси ову

РЕЗОЛУЦИЈУ

1. Нашавши истинит извештај о Крагујевачком кравалу једино у својим Радничким новинама и у данашњем говору свога друга Миловановића, који је лично одмах по вандалском официрском нападу посетио Крагујевац, једногласно прима одлуку својих Београдских другова.⁶

2. Видећи на једној страни да се на очиглед власти као законских чувара газе закони од појединих грађана, а на другој радници ни криви ни дужни по Ђефу заинтересованих власника затварају, траже од надлежних да се заштити Устав, јер се тиме ништи његов члан 7-ми.

3. Пошто социјална демократија својим крвавим 23-ћим мартом има највише заслуга за ово „ново стање“ то с правом оптужује јавном мњењу и народним посланицима, министра Протића, који се дрзнуо да баш социјалној — Демократији право слободе закрати; и

4. Збор налази да министар Протић, учинивши овим својим расписом корак уназад, корак ка реакцији, показује вољу и за даљи рад у том назадном правцу. А како је социјал-демократска партија верни заштитник прогреса, то збор изјављује да ће све жртвовати за ово крвљу стечено уставно и законско право“.

Миловановић је, говорећи на збору, истакао неопходност постојања јединствене радничко-класне свести, интереса и потреба, па је „на завршетку... довео у једнодушни склад раднички покрет у Чачку, и раднички покрет у Србији, обухватајући ту раднички покрет на селу, износећи пред збор јасну слику свесних бораца који сачињавају социјалдемократију и тиме завршује свој дуги говор који је трајао 2 часа“.⁷ Збору су стигли бројни поздравни организованих радника из Ужица, Лесковца, Ивањице и Пожаревца. Тиме се још једном доказала солидарност и јединство радника широм Србије, који су се, поздрављајући збор чачанских радника, још више окупљали око Радничког савеза и Српске социјалдемократске партије, знајући да само организовани и класно свесни могу укинути неправедне друштвене односе, засноване на експлоатацији, бедности и сиромаштву радничке класе.

На процес класно-политичког организовања и збијања редова чачанских радника буржоазија је одговорила насиљем над радништвом, погоршавањем животних и радних услова, отпуштањем

са посла, због тога су већ почетком 1904. године настали сукоби између радника и послодаваца. Димитрије Туцовић је, у чланку „Година дана гоњења и жртава“, писао: „Крајем јануара 1904. године 30 радника што су радили на Овчарском путу напусте посао и дођу у Чачак да се жале начелству. Али их начелство протера“.⁸ Притисак и протеривање истакнутих радника социјалдемократата настављено је: неколико месеци касније. „Началник округа Чачанског, радикалац Обрад Благојевић, протерао је друга Винка Арноса стражарно у Босну“.⁹

Организовани у своје синдикате, радничке организације и удружења, абацијски радници су средином 1904. године штрајковали захтевајући смањење радног дана, повећање надница, боље животне и радне услове: „Јуна 1904. године полиција похапсила чланове штрајкачког одбора абацијских радника у Чачку и казнила 6 са по 16 дана затвора и 6 са по 10“.¹⁰ Димитрије Туцовић је у чланку писао „5. септембра 1904. године чачански познати кмет разбојник, родом из Старог Влаха, пређе черугџија, данас банкрот посматрао је како су општински ландури пребијали раднике другове Владу Вуксановића и Михаила Јовановића“.¹¹ Насилничко понашање власти према Владу Вуксановићу, обућарском раднику, истакнутом радничком трибуну, председнику Чачанског радничког друштва, и Михаилу Јовановићу, столарском раднику, члану управе, није прошло незапажено. „Радничке новине“ су 15. септембра 1904. извештавале:

„Један од наших другова добио је карту, датирану у Чачку, 7. о. м којом му јавио од речи до речи ово: „Ја испребијан од општинског кундака морам одмах кући отићи. Све је пропало“. Карту је писао један друг, врло истакнут у радничком покрету тога места. Ми међутим још нисмо добили никаквог гласа, ма да, смо у осталом према свему томе, што је се до сад у Чачку дешавало, склони да верујемо, да је тамо збиља било неке несреће и никаквог разбојништва. Очекујемо подробнији извештај, па да нарочито проговоримо о томе, како је у овој земљи тешко водити борбу допуштеноу и Уставом и законом, када она није у вољи буржоаским сопацијама“.¹²

Одвојеност војске од народа и дубоке друштвене противуречности, које су 1904. године избиле у виду крвавих сукоба и обрачуна у Лесковцу и Нишу између реакционарно настројених официра и народа, поготову радништва, нису мимоишле ни Чачански округ. Тако су „Радничке новине“ 4. августа 1904. донеле белешку: „О официрском подвигу у Чачку“. У њој се говори како је 30. јула 1904. обесни поручник Божидар Загорчић насрнуо на сељака Јеротија Аџемовића и кмета Милосава Златића, који је, уз

помоћ грађана, штитио недужног и немоћног Адемовића који је пошао на пијацу да прода нешто мало сиротиње.¹³

Противуречности различитих класних интереса, изражених у виду бројних сукоба радништва и власти, постајале су све веће. „Радничке новине“ су у априлу 1904. извештавале:

„30. пр. месеца Чачанско радничко друштво издало је плакате, позивајући раднике за прославу општеномодног Радничког Празника Првог маја. Чим су плакати растурени, управник пор. одељења Чачанског наредио је служитељима те су исте одмах покупили. Данас је већ четврти дан и управ пор. одељења не нађе за сходно да о томе штогод саопшти управи овог друштва“.¹⁴

Према сачуваном документу, у ствари посредном историјском извору, који се налази у Историјском архиву у Чачку, „Сећања учесника на развој радничког покрета у Чачку“, прослава овог радничког празника, ипак је одржана. Поворка учесника прославе кренула је од кафане „Цар Лазар“ и, када је дошла до Велике пијаце, жандарми су раднике растерали. Међутим, радници се нису збунили, кренули су другим улицама и отишли на Градски беодем, где су одржали збор.

Чачанско радништво, већ класно свесно и политички организовано у своја удружења и синдикалне пододборе, често је бојкотовало кафане, занатске радње и дућане, чији власници нису својим радницима дозвољавали организовање у синдикате и радничка друштва:

„У исто време јавно бојкотујемо — осуђујемо — због њиховог непристојног држања према радницима и њиховом друштву, ове радње:

„Хотел Крен“ Милош Главинић
„Златибор“ браћа Гавриловић
„Занатлијску касину“ Светозар Василијевић
Обућарску радњу Јована Младеновића
Берберницу Мила Шуљагића

Препоручујемо свим радницима да поменуте радионице не посећују, нити у њима штогод пазарују. У будуће ћемо бојкотовати и све оне, који се буду хрђаво на спрам нас и нашег Друштва понашали.

Из канцеларије Чачанског радничког друштва.
4. априла 1904. године“.¹⁵

У току 1904. у Чачку већ постоји и оснива се већи број синдијалних пододбора: опанчарски, металских, абацијских, а наредне 1905. године кожарско-прерађивачких и дрводељских радника. Синдијални покрет у Чачанском крају снажно се развијао и добијао нарочито значење после Другог конгреса Радничког савеза, о чему су писале и „Радничке новине“ у септембру 1904. године:

„Једна од највећих заслуга прошлог конгреса је сређивање нашег покрета: укидање општих радничких удружења, која су већ била преживела, и стварање синдикалних и политичких пододбора, који су синдикалну и политичку борбу увећали. Колико је та одлука била сувремена, колико је она представљала велику потребу, види се по брзом остварењу онога што је конгрес одлучио“.¹⁶

Велику улогу у развоју модерног синдиаклног покрета у Србији имао је и Димитрије Туцовић, који је у мају 1904. био на челу одбора који је израдио преднацрт нових Правила струковних синдикалних организација, а у септембру те године и иницијатор за оснивање Радничког секретаријата, коме је стављено у задатак да обавља низ важних послова већ развијеног синдикалног покрета.¹⁷

Развијеност заната у чачанском крају, нарочито опанчарског и абацијског, утицала је да се занатски радници почињу организовати у своја удружења, синдикалне пододборе, и ступају у организовану економску и политичку борбу са владајућом класом у првом реду штрајковима. Ово је постало неопходно из више разлога:

— миграција сиромашног сеоског становништва у градове (где налазе посао као слуге и шегрти), али и развој саобраћаја и трговине утичу на повећање броја заната, тако да се од времена кнеза Милоша (1836) број заната повећао у Србији са око 75 на око 135 у 1900. години,

— социјално-економски положај радника у занатству постајао је све тежи, тако да су већ осамдесетих година XIX века занати увелико пропадали. „Никаква еснафска Уредба и закон нису могли да продуже век занатлијском сталежу и заштите га од све убрзанијег нестајања. Страна индустријска роба потискивала је домаће занатске рукотворине, па су занатлије у Србији остајале све више без зараде“.¹⁸

Чачански опанчарски радници, суочени са тешким условима рада, под утицајем синдикалних покрета других струковних удружења још 1902. године повели су борбу за скраћење радног времена и повећање надница. Одбијајући да раде по 16 и више часова дневно, они су на свом збору, у јулу 1902. истакли захтев за смањење радног времена на 14 часова дневно и повећање надница. Изабрали су привремену управу, која ће се старати о спровођењу ових захтева у живот. Захтеве су поднели Опанчарском еснафу, који на њих није одговорио. Због тога је 27 радника, на збору, одржаном 4. августа, одлучило да више не ради код послодаваца који

не пристану на њихове захтеве. Суочени са одлучношћу радника, послодавци су били принуђени да попусте, па је борба радника за повољнију тарифу успешно завршена. Поводећи се за примером тада најбројнијих опанчарских радника, и чачански браварски радници истакли су захтеве за смањење радног дана од 12 на 10 часова. Мајстори, под притиском радника, пристали су да се такво радно време заведе почевши од 1. јануара 1903. године.¹⁹

По оснивању Савеза опанчарских радника у Крагујевцу створени су солидни услови за организовање опанчарских радника и у чачанском крају. Лист „Радник“, орган Месне организације ССДП у Крагујевцу, јавио је у јулу 1904. године да је основан подбор опанчарских радника у Чачку.²⁰ На основу позива Савеза опанчарских радника да се по местима Србије опанчарски радници организују, радници из Чачка јавили су Савезу опанчарских радника у Крагујевцу да су изабрали управу. У њу су ушли: председник подбора Никола Стефановић, благајник Драгић Цвијовић, секретар Милета Ђурчић, чланови управе Божа Грујић и Милосав Цупара, а као ревизори Божа Ристовић и Радојица Ђоковић. У помирљиви суд ушли су: Сретен Ђурђић, Драгомир Вуловић, Петар Новаковић и Јеврем Новаковић.²¹

„Радничке новине“ су у августу 1904. писале о организованој борби чачанских радника:

„Већ има више од 50 дана како штрајкују абаџијски радници; а прошло је 20 дана од како су опанчарски радници објавили штрајк. И поред великих невоља и упркос гоњењу, радници су у борби жилави. Они чак јављају: да ће кроз који дан победити у оба штрајка. Штрајкачи су захтевали: смањење радног времена, повећање награде, признање радничке организације“.²²

Према писању „Радничких новина“, крајем јуна 1904. године абаџијски радници су ступили у штрајк са захтевом за смањење радног времена, повећање надница и признавање радничке организације. Штитећи интересе послодаваца, полицијски писар Радомир Матић позвао је штрајкаче у Окружно начелство и, под претњом затвора, захтевао да се врате на посао. Пошто су ови то одбили, казнио је 12 радника затвором са образложењем да не поседују лекарско уверење. Овај штрајк, који је трајао преко 50 дана и у коме је учествовало преко 80 радника, помогли су и други синдикални подбори у Чачку, посебно опанчарски, али и абаџијски радници из Краљева, који су сакупили између себе добровољни прилог и послали у Чачак. Упркос великој солидарности радничке класе, овај штрајк абаџијских радника, ипак, није успео.

Разлоге треба тражити првенствено у привредној кризи, која је те године захватила привреду Србије и довела до пропадања већег броја послодаваца, односно ситних занатлија.

Убрзо су се и абацијски радници организовали у свој синдикални пододбор. Из листа „Ново време“ у октобру 1904. види се да је у Чачку било 30 организованих радних радника у Месном синдикалном пододбору абацијских радника.²³ Управо због развоја класно свесног пролетаријата и његовог политичко-економског организовања, заопштраване су класне супротности. Буржоазија је настојала да на разне начине угуши напредни раднички покрет у Чачку. Прибегавала је најподлијим средствима — слала је штрајкбрехере да униште штрајк опанчарских радника. „Радник“ је писао:

„Познато је да радници опанчарски у Чачку штрајкују. Међу њима се нашло и неколико штрајкбрехера. То су ови: Радојица Ђаковић, Милован Лазаревић, Милосав Лојаница, Љубомир Кузмановић, Урош Горуновић и Вучко Радуловић. Њих треба сви другови, организовани радници да бојкотују, да их избегавају и с њима се не друже, те да осете сву тежину своје кривице. Ми са своје стране сажалевамо овакве раднике који не поимају солидарност радничку, и желимо, да се оваквих примера не нађе више у редовима свесног радништва. Нама није жао тих отпадника јер знамо какав је њима достојан Вучко Радуловић, који се и овде показао врло непоштен а и они остали сигурно нису бољи од њега“.²⁴

Средином 1904. године основан је Савез металских радника. Крагујевачки „Радник“ је у мају 1904. године обавештавао:

„Прошле недеље образован је овде Савез Металских радника. У овај Савез улазе као чланови сви радници који раде по металу: бравари, дреери, ковачи, ливци, инструментари, лимари, казанције, пушкари, поткивачи, сајције, машинисте и електро-техничари“.²⁵

Августа 1904, на позив Савеза металских радника, организују се и металски радници у Чачку:

„Пододбор Савеза металских радника основан је 3. августа у Чачку, у привремену управу ушли су ови другови: председник Теофил Васиљевић, благајник Милош Костић, секретар Јован Јовановић. За чланове управе: Лазар Костић и Живко Бурић. Надзорни одбор: Младен Константиновић, Тодор Тодоровић и Меда Бузуровић“.²⁶

После одржаног радничког збора у фебруару 1905. године, када се радништво изјаснило против Закона о радњама, основан је нови синдикални пододбор. Јула 1905. образован је пододбор Савеза дрводељских радника:

„Другови из Чачка осетили су потребу за организацијом и основали су пододбор Савеза Дрводељских радника. Управа Савеза дрводељских радника изјављује овим путем да је њихов избор примила. У управу

ПОЧЕЦИ ПОЛИТИЧКОГ ОРГАНИЗОВАЊА РАДНИШТВА У ЧАЧКУ
У ПРВИМ ГОДИНАМА XX ВЕКА

изабрани: за председника Стеван Топаловић, за благајника Велиман Пештерац — Видојевић, за секретара Драгутин Перић, за Надзорни одбор Михаило Јовановић и Радомир Лазовић.²⁷

Из биланса Савеза кожарско-прерађивачких радника види се да су организовани радници Чачка у овом синдикалном пододбору на име чланских уплата за месец мај и јуни 1905. године уложили 10 динара.²⁸

„Пододбор Савеза Кожарско-прерађивачких радника у Чачку на својој седници 4. августа ове године на упражњено место једнога члана управе изабрат је друг Илија Лазаревић. Управа се конституисала овако: председник Обрад Стојановић, благајник Илија Лазаревић, секретар Ђорђе Петровић. Надзорни одбор: Мића Чакаревић, Мирко Јовановић. Јавља се радницима обућарским да не долазе, јер има довољан број радника.“²⁹

„Радничке новине“ су почетком 1905. године позивале пододбор Савеза металских радника у Чачку да одмах пошаље извештај и новац својој централи, јер, ако се то не учини у најкраћем року, одговорно ће лице бити кривично тужено.³⁰ О стању у овом синдикалном пододбору расправљало се и на седници Главног радничког савеза 2. фебруара 1905. Тада је „На захтев Савеза металских радника да се извиди стање његових пододбора у Ваљевоу и Чачку решено: да се за Ваљево тражи извештај преко ре-визора а за Чачак преко Радничких новина“.³¹

Организујући се у синдикалне пододборе, радничка класа Чачка повела је организовану, економску, класну, синдикалну борбу против неправедне експлоатације, лоших животних и радних услова, за хумано праведно радничко законодавство, које ће сваком раднику обезбедити достојан живот.

После Другог конгреса ССДП у марту 1904. године у Београду, када су усвојени Статут и Правила организације ССДП, партија је постала организационо јача и политички снажнија.³² Из партијских писама и прогласа месним партијским организацијама види се да Главна партијска управа захтева да се свако место јави чим образује месну партијску организацију, и да „при примању пријављених лица за чланове партије треба организације да буду необично обазриве и да се не журе за већим бројем уписаних чланова, које се могу увући и људи непоштени, као и људи који имају супротне интересе интересима радничке класе“.³³ Чачанско радничко друштво приредило је уочи радничког конгреса, „Чисто радничку забаву“ 2. фебруара 1904. Забава је организована на опште задовољство. Певао је раднички хор, који је све својим певањем задовољио. На забави је зарађено 195,60 динара.³⁴

У „Радничким новинама“ у октобру 1904. у тексту „Избори у окрузима“ аутор Момчило Ђ. Јанковић анализирао је политички и економски аспект организовања ССДП: „Други конгрес решио је да се приступи организацији странке. И до сада имамо политичке организације у Београду и Чачку. Иначе нигде. Са синдикатима стоји мало боље по броју, али тако исто рђаво по организацији“.³⁵ На основу „Записника заједничке седнице Управе партијске и Гл. радничког савеза“ од 13. фебруара 1905. године где се читало писмо другова из Чачка у коме као партијска организација извештавају о одржаном радничком збору на коме су претресали „Пројекат закона о радњама“³⁶ решено је: „Пошто у Чачку не постоји партијска организација службено, то да се друговима јави да они не могу радити ништа у име организације, односно Партије“.³⁷ Вероватно је у Чачку основана привремена партијска управа ССДП.³⁸

Зато су на седници одржаној 13. јуна 1905. године Главна партијска управа ССДП и Главни раднички савез предложили да се за кандидата у предстојећим изборима у име чачанског огранка ССДП истакне Миљко Савић.³⁹ На основу Статута, Месна организација ССДП јавила је Главној партијској управи у Београду у септембру 1905. године „да ће одржати јавни збор ради агитације и избора сталне управе“. Тражили су да им се пошаље књига благајне и остале потребне ствари. „Решено: да се објави преко листа, и да им се пише да они сами направе књигу благајне“.⁴⁰

„Радничке новине“ су 21. септембра 1905. обавестиле раднике широм Србије о збору чачанских радника:

„Месна партијска организација одржала је збор, који је био добро посећен. О значају политичке организације реферисао је друг Гаковић. Партијски програм тумачили су: Гаковић, Јово Пантић, Драгутин Перић и Богдан Гојковић. На збору је изабрана стална управа Месне организације у коју су ушли: председник Димитрије Гаковић, ткачки радник, секретар Драгутин Перић, столарски радник, благајник Јова Пакић, обућарски радник. За ревизоре су изабрани: Милан Павловић, кројачки радник, и Богдан Гојковић, абацијски радник. И упис у странку вршен је на збору. Упис се иначе врши сваке суботе у време од 7 до 9 часова, и празником од 8—10 пре и 2—4 по подне у друштвеном стану кафане „Цар Лазар“.⁴¹

На збору месне партијске организације у Чачку расправљало се о агитацији за општинске изборе, о агитацији за упис у странку, при чему је наглашено: „Да се сваки човек, који држи да је социјалист, упише у странку, да живи политички и да омогући странци живот“.⁴² На овом збору радништво Чачка доследно је спроводило одлуке и резолуције Трећег конгреса ССДП⁴³ показу-

јући, при том, високо развијену класну свест и потребу политичког организовања која добија снажније организационе облике унутар саме ССДП. Неколико дана касније, 19. септембра, на седници Главне партијске управе и Главног радничког савеза, председник Радован Драговић саопштио је: „Из Чачка јављају да су држали збор и изабрали сталну управу. Прима се к знању“.⁴⁴

Чачански радници супротставили су се „Пројекту закона о радњама“, чиме су још једном, заједно са радницима Србије, указали на тежак положај српског радништва у условима безпоштедне експлоатације. Управа организације послала је допис организованим београдским радницима, који су демонстрирали против буржоаског парламентаризма и буржоаских партија.⁴⁵ „Чачак. Узимамо учешћа у демонстрацијама против нападања на српске раднике. Доле са Пројектом Закона о радњама! Живело радничко законодавство. Живела социјална демократија!“⁴⁶

Крајем 1905. године изабрана је нова управа. У њу су ушли познати раднички трибуни, проверени раднички борци овог краја: председник Милета Ђурчић, опанчарски радник, секретар Чеда Матијевић, абацијски радник, благајник Јован Пакић, обућарски радник, и ревизори: Богдан Гојковић, абацијски радник, и Здравко Видаковић, обућарски радник. Тиме су створени услови за још садржајнији рад чачанских радника окупљених у Месну организацију Српске социјалдемократске странке,⁴⁷ бројне синдикалне пододборе, радничко друштво „Абрашевић“, новоосновану радничку задругу-комуну „Свест“ у Атеници. На основу података о раду Месне организације ССДП од 1. августа 1905. године, види се да је она имала 53 члана мушких 50, женских три и три синдиката са 185 чланова. „Радничке новине“ су у Чачку продаване у 150 примерака. Оснивањем радничко-уметничке групе „Абрашевић“ 1905. године, којој је био циљ гајење социјалистичке песме, драме и ширење напредних идеја, створени су солидни услови за даљи развој радничког покрета у Чачку, чему је доста допринео Милета Ђурчић, први председник овог културно-уметничког друштва. „Радничке новине“ јавиле су 14. децембра 1905. године о радничкој забави у Чачку. Из текста „Добровољни прилози са забаве у Чачку“, види се да су радници радо давали прилог за касу своје организације, а на забави је запажено присуство лекара, чиновника општине чачанске, учитеља, хотелијера и трговаца, што је говорило о ширини класно-социјалног покрета чачанског радништва у првим годинама XX века.

Н А П О М Е Н Е

1. Др Бранко Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац 1815—1865“, Историјски архив, Чачак (ИАЧ), 1968, стр. 27.
2. Године 1885. Фердинанд Крен проширио је капацитет своје пиваре, уграђујући парну машину, дотерану из Беча, и казан за кување пива од 2.000 литара. Ово је време када се коначно почиње формирати чачанска чаршија у регулационо-урбанистичком смислу. Видети, Миле Мојсиловић, „Саобраћајне прилике и везе Чачка и околине у 19. веку“, Зборник радова Народног музеја, I, Чачак, 1969, стр. 149.
3. Архив Србије у Београду, Министарство за народну привреду, Т-Ф. XXXVI — П — 2 — 1960. Прва редовна скупштина чачанске Штедионице одржана је у Чачку 21. јануара 1886. године. Почетком 1906. године Штедионица је имала 26 акционара. О новчано-кредитним односима у региону Чачка писано је у више наврата. Добра је студија мр Станоја Мандића „Привредне могућности и потребе региона Чачка“, Чачак, 1973. године, као и рад истог аутора „Новчано-кредитне организације у региону Чачак“ Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1972, стр. 121—141.
4. Архив СР Србије, Министарство народне привреде, Т XXVI — 4 — 1906
5. Архив СР Србије Београд, Министарство народне привреде, Т — XXXIII — 4 — 1906.
6. М. Јаковљевић, „Раднички покрет у чачанском крају“, Чачак, 1978, стр. 5.
7. Идеју о удруживању, која је међу српским радницима ухватила чврст корен још педесетих година XIX века, остварили су крагујевачки радници основавши Дружину крагујевачких кројачких радника за међусобно помагање у болести и смрти, коју је потврдило начелство крагујевачко 27. маја 1885. године. (др Младен Вукомановић, „Радничка класа у Србији у другој половини 19. века“, стр. 166—169).
8. „Сто четрдесет година чачанске гимназије 1837—1977. година, део „Историјат“, издање Гимназије „Филип Филиповић“, Чачак 1977, стр. 5.
9. Еснафска уредба — законодавни акт из времена Александра Карађорђевића донесена је 14. јуна 1847, а допуњена 1849. и 1853. године. Њен циљ је био — уређење занатских и трговачких еснафа у Србији. Важила је до 1910. године када је донесен Закон о радњама (Раднички социјал демократски календар за 1905. годину — Димитрије Туцовић „Сабрана дела“, I, стр 269).
10. „Радничке новине“ број 17, Београд, 2. март 1904; „Радничке новине“ број 10, Београд, 1903; „Положај надничара у Овчарско-кабларској клисури“.
11. „Радничке новине“ број 17, Београд, 2. март 1904.
12. „Радничке новине“ број 29, Београд, 4. јул 1903: „Организација радништва у Чачку“.
13. У овој поздравној поруци нишким радницима помињу се: Драгољуб Гогић, Лазар Деспотовић, Милан Павловић, Никола Илић, Светислав Јанковић, Влада Вуксановић и Милета Ђурчић, Велисав Јинић, Панта Кулиновић, Радојица Танасковић, Радомир А. Ивановић.
14. „Радничке новине“ број 31, Београд, 11. јул 1903.
15. За чланове привремене управе чачански радници су изабрали: Н. Илића, Теофила Васиљевића, Михаила Јовановића, Николу Ј. Деспотовића и Војислава Стефановића.
16. „Радничке новине“ број 31, Београд, 11. јул 1903.
17. „Радничке новине“ број 63, 64, 65 из 1903.
18. „Радничке новине“ број 10, Београд, 9. март 1902.
19. „Радничке новине“ број 63, Београд, 1903.
20. „Радничке новине“ број 63, Београд, 1903.
21. „Радничке новине“ број 64, Београд, 1903.
22. „Радничке новине“ број 63, Београд, 1903.
23. „Радничке новине“ број 65, Београд, 1903.
24. „Радничке новине“ број 65, Београд, 1903.

ПОЧЕЦИ ПОЛИТИЧКОГ ОРГАНИЗОВАЊА РАДНИШТВА У ЧАЧКУ
У ПРВИМ ГОДИНАМА XX ВЕКА

25. „Радничке новине“ број 32, Београд, 17. јул 1903.
26. „Радничке новине“ број 36, Београд, 30. јула 1903.
27. „Радничке новине“ број 42, Београд, 15. август 1903.
28. „Радничке новине“ број 42, Београд, 15. август 1903.
29. „Радничке новине“ број 49, Београд, 12. септембар 1903.
30. „Радничке новине“ број 47, Београд, 2. септембар 1903.
31. „Радничке новине“ број 47, Београд, 2. септембар 1903.
32. Чланска књижица ССДС Београд 1904. година, стр. 11—17 АЗИРПС, СДП-16.
33. Чланска књижица ССДС Београд 1904. година, страна 11—17 АЗИРПС, СДП-16.
34. „Радничке новине“ су у септембру 1903. године извештавале да су радници Ужица усвојили „Резолуцију збора радника и грађана у Ужицу одржаном 31. августа (14. септембра) 1904. године, поводом официрске завере.“ („Радничке новине“ број 49, Београд, 12 (15). септембар 1903).
35. Контразавереници — група официра у нишком гарнизону, на челу са генералом Михаилом Магдаленићем, били су присталице свргнуте династије Обреновића. У догађајима од 29. маја (11 јуна) 1903. („Радничке новине“ 12. септембар 1903. године) били су и огорчени противници радничког и социјалистичког покрета у Србији. Они су осудили и целу управу ССДП на смрт („Радничке новине“ 5. септембар 1903).
36. Податак да је Димитрије Туцовић учествовао у писању Резолуције закључује се и по томе што је он био гост на збору и један по имену поменути говорник („Радничке новине“ 2. септембар 1903). Овај податак је узет из библиографије о Димитрију Туцовићу из књиге Димитрије Туцовић, „Сабрана дела“, 1, Рад, Београд, 1975, стр. 42.
37. „Радничке новине“ број 47, Београд, 2. септембар 1903, рубрика „Наши дописи“.
38. „Радничке новине“ број 24, Београд, 15. јуна 1902.
39. „Радничке новине“ број 63, Београд, 1903: „Правила чачанског радничког друштва“.
40. „Радничке новине“ број 47, Београд, 2. септембар 1903.
41. „Радничке новине“ број 51, Београд, 20. септембар 1903.
42. „Радничке новине“ број 51, Београд, 20. септембар 1903.
43. „Радничке новине“ број 51, Београд, 20. септембар 1903.
44. У „Правилима организације“ ССДС поред „Статута“, регулисана је активност месних организација: „Благајник шаље обрачун Партијској управи редовно сваких 3 месеца“ (члан 11) и „секретарова је дужност, поред осталог, и то да извештава партијски орган о сваком важнијем раду организације: предавањима, зборовима, конференцијама изборној борби итд“. ССДС Београд, 1904. година АЗИРПС СДП-16“.
45. „Радничке новине“ број 13, Београд, 5. фебруар 1903.
46. „Радничке новине“ број 59, Београд, 22. октобар 1903: „Читаоница Београдског радничког друштва“.
47. „Радничке новине“ број 7 од 28. јануара 1904. писале су: „Како се у нас јавља потреба за већим теоријским делима марксистичког социјализма, тиме би се једном изашло из уског оквира брошурица, предузели смо издвајање библиотеке у којој ће излазити темељно расправљање онога што раднички покрет собом носи. Све библиотеке излазиће једанпут месечно на 5 штампарских табака средње осмине на финој хартији“. У овој библиотеци штампана су следећа дела: К. Кауцки, „Аграрно питање“, Ф. Енгелс, „Порекло породице, приватне и својине власништва“, Дарвинова „Револуција у науци“, А. Лабриола, „Материјалистичко схватање историје“.
48. Као под 47.

П

1. 28. децембра 1903. године радници Горњег Милановца основали су Радничко друштво „Радничке новине“ број 1, Београд, 6. јануар 1904.
2. „Радничке новине“ број 62, Београд, 4 август 1904.

3. „Радничке новине“ број 62, Београд, 4 август 1904.
4. О проблемима рада и деловања ССДП на селу, међу сеоским масама пролетаризованог најамног сељаштва, расправљало се и на Трећем конгресу ССДП 1905. године. У дискусији је, поред Димитрија Туцовића, учествовало још 11 делегата. У реферату „Избори у окрузима“ Лука Павићевић је поднео предлог:

„РЕЗОЛУЦИЈА

1. Српско-радничка социјал-демократска странка нема још довољно разлога да улази у окружне општинске изборе и
2. Конгрес ставља у дужност Партијској управи да уколико се интензивније пролетаризација маса на селима врши, да партијска управа својом живом речи поред агитације у вароши припрема сеоски пролетеријат за класну борбу социјалистичког револуционарног пролетеријата“.
- („Радничке новине“ број 42 и 77, Београд, 11. маја и 14. септембра 1905).
5. „Радничке новине“ број 62, Београд, 4. август 1904.
6. Поводом крвавих крагујевачких догађаја донета је резолуција на великом радничком збору у Београду 4. јула 1904. („Радничке новине“ број 54, Београд, 7. јул 1904). Крагујевачким догађајима „Радничке новине“ су доста писале у јулским бројевима 1904. („Радничке новине“ број 53 од 4. јула и број 54 од 7. јула 1904). Лист „Радник“, орган Месног одбора социјалдемократске странке у Крагујевцу, у броју 19 од 9. јула 1904, у тексту „Дахијски зулуми српских официра и њихове војске у Крагујевцу“, обавестио је читаоце о тим крвавим догађајима.
7. „Радничке новине“ број 62, Београд 4. август 1904.
8. Димитрије Туцовић, „Раднички социјал-демократски календар за 1905. годину“, Београд, 1904. година, Сабрана дела Димитрија Туцовића, I, Рад, Београд, 1975, стр. 264.
9. Из „Радничких новина“ број 23 од 20. марта 1904, у којима је објављен „Биланс касе Чачанског радничког друштва“, на основу потписаних чланова Надзорног одбора, уочава се да се вероватно ради о председнику Надзорног одбора Вићентију Арносу (примедба аутора). „Радничке новине“ у броју 46 од 12. јуна 1904. писале су: „Винко Арнос сајција по занимању, налази се у Србији већ неколико година. Он је поданик Аустро-угарске; али, од како је у Србију прешао, није одговарао „поданичким дужностима“, нити је ишао на војничке дужности, на којим је позиван у Аустро-угарску. Према законима Аустро-угарске он је већ кривац, велеиздајник, један од најтежих политичких криваца, или, у најмању руку, војнички бегунац. Као такав, он не сме прелазити у Аустро-угарску, јер га тамо очекују или вешање или тешка робија. Он, дакле, има несумњиво право азила, њега нико није смео из Србије кренути, чак и да га Аустро-угарска тражи. Винко је одличан радник, способан у свом занату, уз то добар и механичар и увек је лепо радио. Он је интелигентан човек. Радио је и радња му ишла лепо. Али Винко је Социјал-Демократа, и зато је страдао; начелство округа Чачанског протерало га је у Босну, предало га у руке Аустро-угарским властима“. У вези овог случаја „Радничке новине“ писале су и у броју 52 од 3. јула 1904. године: „Одликovan Обрад Благојевић окружни начелник у Чачку, који је у овој демократској земљи погазио право азила, одликovan је орденом на предлог радикалске владе, за овако ревносно гажење Устава. И треба га одликовати. Кога ће, ако не њега. Човек је од заслужних људи“.
10. Као под 8. О овоме су писале и „Радничке новине“ у броју 67, Београд 18. август 1904.
11. Као под 8. „Радничке новине“ писале су следеће, 1905. године, у броју 93, од 9. новембра у рубрици „Вести“: „Влада Вуксановић обућарски радник из Б. Баште венчаће се у недељу 13. ов. м. у Рогачици са другарицом Лепосавом, кћерком Јевте Јевтовић економа из Рогачице“.
12. „Радничке новине“ број 62, Београд, 4. август 1904.
14. „Радничке новине“ број 28, Београд, 9. април 1904. Чачанско радничко друштво је сматрало да, на основу чл. 2 ст. 7 Закона о таксама, и чл. 1 свог

**ПОЧЕЦИ ПОЛИТИЧКОГ ОРГАНИЗОВАЊА РАДНИШТВА У ЧАЧКУ
У ПРВИМ ГОДИНАМА XX ВЕКА**

правилника, није дужно да налепи таксу на проглас и позиве. Чачански радници су следили позив Главног радничког савеза са Другог конгреса у виду „Предлога Резолуције о прослави Првог маја“ („Радничке новине“ број 25, Београд, 26. март 1904).

15. „Радничке новине“ број 28, Београд 9. април 1904.

16. „Радничке новине“ број 76, Београд 18. септембар 1904.

17. Младен Вукомановић, „Стуб борбе радничке класе“, „Политика“, Београд, 17. новембар 1974, стр. 7, посебан додатак.

Димитрије Туцовић је саставио преднацрт Правила Главног радничког савеза, која су усвојена на Трећем конгресу Главног радничког савеза 6. и 7. (19. и 20. јуна) 1905. године у кафани радничке кооперативе „Народни Дом“. Реферат о новим правилима Радничког савеза поднет другог дана Трећем конгресу — реферат Д. Туцовић; Записник седница III Конгреса Главног радничког савеза; „Радничке новине број 5 од 12. јануара 1905.“

18. Др Драгослав Јанковић, „О политичким странкама у Србији 19 века“, Београд, 1951, стр. 138.

19. „Радничке новине“ број 3 и 17. VIII, 6. IX, 18. 10 1902. године.

19. „Радничке новине“ број 3 и 17. VIII, 6. IX, 18. 10 1902. године.

20. „Радник“ број 17, Крагујевац, 26. јул 1904.

21. „Радник“, број 18, Крагујевац од 3. јула 1904.

22. „Радничке новине“ број 67, Београд 18. август 1904.

23. „Ново време“, Београд, 30. октобар 1904.

24. „Радник“, број 25, Крагујевац, 22. август 1904.

25. „Радник“, број 11, Крагујевац, 9. мај 1904.

26. „Радничке новине“ број 70, Београд, 28. август 1904.

27. „Радничке новине“ број 50, Београд, 11. јул 1905.

28. „Радничке новине“ број 70, Београд, 20. август 1905.

29. „Радничке новине“ број 79, Београд, 21. септембар 1905.

30. „Радничке новине“ број 11, Београд, 5. фебруар 1905.

31. „Радничке новине“ број 12, Београд, 9. фебруар 1905.

32. Српска социјал-демократска странка, Чланска књижица, Београд, 1904.

АЗИРПС, СДП-16.

33. „Радничке новине“ број 41, Београд, 26. мај 1904.

34. „Радничке новине“ бр. 17, Београд, 2. март 1904.

35. „Радничке новине“ број 80—85, Београд, 2—20. октобар 1904.

36. Почетком фебруара 1905. у Чачку је одржан раднички збор, који се изјаснио против предлога Закона о радњама и придружио се резолуцији београдских другова. („Радничке новине“ број 13, 10. фебруар 1905).

37. Записник заједничке седнице Управе партијске и Главног радничког савеза 2. фебруар 1905. године, „Српска социјал-демократска партија“, I, Нолит, Београд, 1966, стр. 471.

38. У Пројекту Статута ССДП у другом делу се предвиђа: „У којим местима није могуће основати организацију, бирају се повереници (чл. 9). Повереници се бирају сваке године и то пошто се одржи Партијски конгрес. Повереници су дужни доставити Партијској управи свој избор са тачно обележеном адресом“, ССДП, Београд, 1904, АЗИРПС СДП-16.

39. Истицање кандидата на седници Главне партијске управе и Главног радничког савеза уочи избора 1905. године у складу је са Статутом ССДП (члан 7): „Организације се морају покоравати одулкама Партијске управе и стоје под њеном контролом. Свака организација обавезна је да тромесечно шаље извештај Партијској управи. Ако то организације не буду вршиле, а ничим не оправдају, партијска их управа може укинути. Чл. 8: „Појединачне организације не смеју вршити кандидације без одобрења Партијске управе. Кандидације које немају одобрење Партијске управе не важе и Партијска их управа може оборити“ ССДП, АЗИРПС — СДС — 16 — чланска књижица.

40. Записник са седнице Управе СДС и Управе Радничког савеза од 10. септембра 1905. године — председавао председник Радован Драговић, Српска социјал-демократска партија, I, Нолит, Београд, 1966, стр. 525.

41. „Радничке новине“ су раније, у броју 69 од 17. августа 1905. године, у рубрици „Вести“, обавестиле раднике: „Месна организација у Чачку врши

упис у странку сваке суботе увече и недељом у друштвеном стану код „Драгачевца“.

42. „Радничке новине“ број 79 од 21. септембра 1905. године: „Збор месне организације“.

43. Радници Чачка послали су поздрав Трећем конгресу ССДП 5. 6. јуна 1905. у Крагујевац: „Честитамо данашњи рад. Живела радничка свест. Победа је наша. Доле полиција, милитаризам, садашње друштвено уређење“. („Радничке новине“ број 69 од 17. августа 1905.)

44. Записник са седнице Главне управе ССДП и Главног радничког савеза од 19. септембра 1905. године, Српска социјал-демократска партија, I, стр. 525.

45. „Радничке новине“ број 97 од 23. новембра 1905. године: „Вести из удружења“.

46. „Радничке новине“ број 97 од 23. новембра 1905.

47. „Радничке новине“ број 104, Београд, 17. децембар 1905: „Месна организација у Чачку извештава све другове да ће сваке суботе од 7—9 часова у свом локалу код кафане „Цара Лазара“ држати поучна предавања. Сваки радник треба да редовно посећује ова врло корисна предавања“.

DÉBUTS DE L'ORGANISATION POLITIQUE DES OUVRIERS DE ČAČAK DANS LES PREMIÈRES ANNÉES DU XXe SIÈCLE

La naissance et le développement du mouvement ouvrier organisé de Čačak sont dus à la croissance des forces de production et à la pénétration des idées socialistes de Svetozar Marković dans la structure économique faible de la société serbe qui, à la fin du XIXe siècle, était caractérisée par des contradictions.

La fondation d'une organisation social-démocrate en tant qu'organe de l'Union des ouvriers eut lieu dans cette ville en 1903. Cet événement fut précédé par une lutte organisée des ouvriers pour des conditions de vie et de travail meilleures (diminution des heures de travail, augmentation des salaires, assurances prescrites par la loi pour les cas de maladie ou de mort).

Les ouvriers de Čačak étaient réunis à l'époque dans leurs comités syndicaux de base: ils organisaient des grèves et autres formes de lutte pour leurs droits, insistaient sur les antagonismes qui opposaient les classes nettement différenciées de la société serbe. En entreprenant de nombreuses actions, comme, par exemple, le grand meeting des sociaux-démocrates de l'arrondissement de Čačak, qui eut lieu en 1904, ils s'associaient à la lutte organisée des ouvriers de la Serbie contre l'oppression et l'exploitation.

Les débuts de l'organisation politique des ouvriers de Čačak dans les premières années du XXe siècle, dont la présente contribution témoigne par l'éloquence des documents cités, sont certainement dus aux intérêts de classe de la conscience ouvrière évoluée. Cette organisation avait pour but d'élaborer l'unité de la lutte de classe, politique et économique, pour des rapports sociaux plus justes dans les domaines de la production et de la répartition des biens créés par le travail.

ПРОФ. ДР ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ

**ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ У ВРЕМЕ
ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ (1929—1933)**

Од 1929. до 1933. године свет и Југославија били су захваћени тешком економском кризом. Упоредо са кризом компликовале су се политичке прилике у земљи. Опадао је животни стандард, а повећан број незапослених радника, који је 1932. године достигао око 300.000. Истовремено, земљораднички дугови су достигли велике размере. Било је наглашено незадовољство земљорадника. Незадовољство радника и радних маса уопште продубљивало је класне разлике и све више интензивирало класну борбу: на економском, политичком и идеолошком плану.

Истовремено са економском, разбуктавала се и политичка криза, односно општа криза друштва, на што су нарочито утицале шестојануарска диктатура и забрана рада свих политичких партија. Ради се посебно о политичком угњетавању напредних људи, партија и слојева у друштву. Трајало је угњетавање националних индивидуалности, уз потискивање националних култура и језика. Ово је утицало на пораст незадовољства експлоатисаних и национално угњетених.

Диктаторски режим није могао да реши тешке привредне и политичке проблеме у земљи. Велико је било незадовољство радних маса. Организовани су бројни штрајкови. Активност вођства грађанских опозиционих, иначе забрањених, партија огледала се у ограђивању од диктатуре и постављању захтева за враћање на демократски и парламентарни режим. Комунисти су, делујући у народу и пратећи његово незадовољство, подстицали и предводили борбу радника за демократска права и за решавање економских проблема. Упркос провалама и капцењима, организације КПЈ су обнављане и кадровски јачане.

УВОЂЕЊЕ ШЕСТОЈАНУАРСКЕ ДИКТАТУРЕ

Уочи настанка велике економске кризе (1929—1933), мада су њени елементи присутни и раније, у чачанском крају и читавој земљи биле су веома изражене социјалне и политичке противречности. Владајући режим био је веома осетљив на захтеве за мењање државног уређења од централизма ка федералној концепцији. Краљ се супротстављао оваквим решењима. Испољиле су се оштре вишестраначке борбе. Парламентарни систем био је све немоћнији, политичка криза више него изражена, а то је краљу управо пружио аргументе за увођење диктатуре.

Краљевском прокламацијом од 6. јануара 1929. године укинут је Видовдански устав. Распуштена је Народна скупштина и забрањен рад свих политичких странака. У тој ситуацији, краљ Александар Карађорђевић, је наименовао диктаторску владу с командантом своје гарде, генералом Петром Живковићем, на челу. Диктатура је, првих дана и поред извесних отпора, углавном, од грађанских политичких странака примљена мирно да би се касније све више на разне начине супротстављале режиму. Један део сељашта је, разочаран дотадашњим радом грађанских странака, гајио илузије да ће шестојануарски режим поправити његов економски положај. Убрзо се сељаштво разочарало у политику диктаторског режима, што је и показало на бројним скуповима, нарочито опструкцијом на изборима за народне посланике 1931. године.

Низ докумената указује да је краљева прокламација одавно спремљена. По датумима на документима рекло би се да је од краља до председника владе и даље до жупана Рашке области, начелника среза трнавског, Суда општине чачанске и грађана све завршено 6. јануара. Да ли је то била само велика експедитивност?

Интересантно је како је дошла прокламација у Чачак.

Начелство среза трнавског својим писмом бр. 465 од 6. јануара 1929. обавештава Суд општине чачанске: „Велики Жупан рашке области актом својим бр. 147 од 6. јануара 1929. године доставља следеће: Господин председник Министарског савета, Министар унутрашњих дела, ђенерал Петар Живковић, депешом К. бр. 87 од данашњег доставља: „Његово величанство Краљ изволео је издати следећу прокламацију: Моме драгом народу“...¹

На полеђини овог документа је наведено: „Примљено знању и објављено грађанству“. У потпису: председник Р. Пантовић и секретар Ј. Ђорђевић.

Истог дана када је примљена краљева прокламација, поглавар среза трнавског је проследио Суду општине чачанске наређење председника министарског савета: „До мога даљег наређења забрањени су сви зборови јавни и поуздани, све конференције и састанци и страначке забаве. Старајте се о извршењу“.²

Суд општине чачанске обавештен је да се не сме дозволити у новинама никакав коментар о променама владавине и свега што би уносило немир и неспокојство.³

Чачанска општина је већ 7. јануара обавештена о саставу нове владе са ђенералом Петром Живковићем на челу.⁴

После ових докумената следиле су провере и испитивања државних службеника и већника о лојалности према новом режиму. У вези са овим Суд чачанске општине примио је писмо од поглавара среза трнавског бр. 506 од 11. јануара 1929. године следеће садржине: „По основу наређења Великог Жупана Рашке области бр. 179. од 8. ов. мца. на основу чл. 1. и 3. закона о измени закона о општинама наређујем: да ми тај суд у року од 24. часа од дана пријема овога наређења поднесе извештај о именима председника, чланова (кметова) општ. суда и одбора општинског, као и деловођи и благајнику општинског суда, и да ли су они лојални и исправни грађани и има ли међу њима лица, која су антидржавни елементи са тежњама за променом постојећег стања“.⁵

Председник општине, Радивоје Пантовић, у свом писму поглавару среза трнавског број 319. од 12. јануара пише: „На основу наређења бр. 506 од 11. јануара 1929. године част ми је доставити списак општинских часника и чиновника.

У исто време част ми је извести, да је целокупно општинско часништво, лојално и исправно, и да као такво не припада

антидржавним елементима којима би била тежња за променом постојећег стања“.⁶

После овог наложено је Суду општине чачанске да се свуда одржи ред и мир и да се прекршиоци подвргну најстрожијој одговорности.⁷

Као што видимо, од првог дана обнародовања краљеве прокламације заводи се груб систем владавине против свих слободумних људи и демократа, а посебно комуниста. Настали су велики прогони и хапшења комуниста. Тада је у Чачку забрањен рад Независних синдиката, а организација КПЈ отерана у дубоку илегалност. У Чачку је ухапшен Милија Васиљевић, кројачки радник, који је осуђен на 10 месеци строгог затвора због дељења партијских летака. Због партијске активности осуђени су Ибрахим Бабовић и Раденко Јовановић, а протерани Раде Властелица и Јовица Николић.⁸

Услови за рад КПЈ и синдиката били су веома тешки скоро немогући. И поред тога, у току 1929. и 1930. године организовани су штрајкови. Абацијски радници су успели да радно време скрате од 14 на 10 часова и да им се повећају наднице. Штрајк су организовали и кожарски радници и извојевали делимичну победу.⁹

У тим тешким условима, месно руководство КПЈ није успевало да у потпуности обједини партијски рад и повеже партијске организације. Често се „чекало на директиве“, што је спречавало активност ширег чланства. И поред тога, партијски леци доношени су из Краљева преко Косте Петровића и растурани у Чачку и Горњем Милановцу.¹⁰

У Гучи је 3. маја 1932. године за време познатог вашара одржан велики збор сељака — дужника, коме је присуствовало преко 200 лица. Збор је илегално организовао истакнути радикал Милисав Тајсић из Пухова (син народног трибуна Ранка Тајсића). На збору је говорио др Милош Тупањин, бивши народни посланик и један од првака бивше Земљорадничке странке. Тупањин је критиковао рад тадашње владе и говорио о тешким економским и политичким приликама. Осећајући сву тежину економске и политичке кризе, сељаци су захтевали отписивање дугова и снижење каматних стопа на кредите. Извикиване су паролe: „Доле влада Петра Живковића, власт и жандармерија!“, „Нећемо чиновнике“... Политички писар Добросав Радивојевић у свом извештају наводи да је покушао да спречи говорника. Међутим, „Др Тупањин је говорио непрестано и не обраћајући пажњу на мене, и трудио се да што више

добије у времену и да изговори узрујаној маси народа оно што је хтео“. Поред стола говорника стајао је Милисав Тајсић који је полицијском писару за време његове интервенције рекао: „Господине, идите ако сте пријатељ себи!“ У том тренутку је дошло до сукоба између сељака и жандарма, па је неколико жандарма повређено.¹¹

Тадашња власт страховала је од активности комуниста, па срески начелник среза трнавског својим писмом од 31. децембра 1931. године наређује Суду општине чачанске да организују оружане патроле за чување железничких објеката. У овом документу се даље каже: „Ово је нарочито важно због тога, што се примиче 6. јануар као празник комуниста на успомену Руске револуције, а до сада је утврђено да комунисти приликом оваквих прослава приређују разне атентате како на поједине политичке личности, тако и државне објекте...“¹² Ово је био покушај тадашњих власти да се комунисти сврстају у терористе како би се умањио углед КПЈ у народу.

Истог дана, срески начелник доставља Суду општине чачанске наредбу — да се прате сви обележени комунисти и да писари, секретар и кметови пазе да у варош не дође који странац под видом трговачког путника. Додаје се: „Исто тако водиће рачуна да се по вароши и међу грађане не растурају какви леци, плакате и брошуре комунистичке садржине... На најдискретнији начин мотрити на све овдашње политичке људе који су противни данашњем стању и пазити на њихов рад и кретање“.¹³

Оваква и слична наређења и упозорења била су честа. Тако, срески начелник наређује председнику општине: „Лично и под личном одговорношћу поднећете ми извештај у следећем: за сва лица која су рођена у годинама 1910, 1911 и 1912 а која су се до сада обелоданила као комунисти или противници постојећег стања и државног уређења. У овај списак уносити и све оне омладинце чији су се родитељи обелоданили као такви“.¹⁴ Затим срески начелник наређује строгу приправност у вароши од 31. августа до 2. септембра 1933. године са задатком да се спрече „сваке манифестације и ма каквог комунистичког покрета“.¹⁵

У то време полиција је организовано мотрила на кретање људи, распитивала се о томе шта ко говори и ко се с ким дружи. Прислушкивање и оптуживање слободоумних људи било је свакодневна појава.¹⁶ Тако се у једној пријави, између осталог, каже: „Слушао сам на рођене уши да један чиновник Пореске управе, за

кога сам у томе чуо да га ословљавају Вукић, рече пред осталим чиновницима: „Данас је Први мај, а ја радим ма да неби требало да радим по цену живота” и при томе се ухвати за главу. Познато је да је ПРВИ МАЈ празник рада за комунисте и елементе антидржавне. Сада је дошло време да га славе и празнују, уздижу и хвале и државни чиновници!”¹⁷

У документу Краљевске банске управе Дринске бановине Пов. бр. 812/34 од 10. априла 1934. године наводи се уз имена више људи из Ужица, Чачка, Ужичке Пожеге и Ваљева да су комунисти. Тим поводом, начелник среза трнавског, Радомир Чађевић, обавештава Банску управу у Сарајеву 26. априла да се у евиденцији као комуниста воде и под надзором су Александар Ђурчић, адвокат из Чачка, и Михаило Божовић, абација. Код њих је вршен претрес и том приликом „није нађено, што би се на комунизам односило”. Додаје се: „Живојин Вучковић из Заблаћа, резервни официр и потпредседник Југословенске нац. странке, озбиљан, поштен и добар грађанин општине Заблаћке, Вељко Гаврловић из Атенице и Милан Вујовић хотелијер а не абација из Чачка и најстарији кмет општине Јездинске Драгољуб Савковић, такође су исправни, лојални и поштени грађани, те се не може узети да припадају комунизму”¹⁸

Режим је од свих грађана захтевао безусловну послушност и покорност. Али, и поред тешкоћа, народ се није мирио са постојећим стањем и често је протествовао против тадашњих власти.

ПОЛИТИЧКО ЕТИКЕТИРАЊЕ

У време трајања шестојануарске диктатуре људи су често оптуживани и проглашавани за непријатеље. Довољно је било да грађанин изусти непожељну изјаву — одмах је проглашаван за непријатеља режима. Било је и хапшења — наводно због нечисте улице испред куће и радње, а уствари радило се о обрачунима између општинске управе и појединих грађана. Било је лако рећи за некога да не прихвата постојеће стање, па да буде оптужен. У таквом положају често би се нашли припадници или чланови управа забрањених политичких партија. Политичка етикетирања нису увек вршена јавно, већ преко полицијских извештаја, утврђиваних вишим органима. Ту су се налазила имена људи у које се сумњало или се тврдило да нису присталице режима.

У овом смислу карактеристичан је један пример. Није нам, наравно циљ да утврђујемо да ли су тачне примедбе једне групе грађана упућене на рачун тадашње општинске управе, већ како се то преводи на политички терен.

Почетком априла 1929. године 131. грађанин Чачка упутио је писмени захтев Великом жупану Рашке области да се тадашња општинска управа замени новом. Грађани су свој захтев образложили наводима да је општинска пијаца „упрошћена огромним наметима“, да општина нема техничких средстава за гашење пожара, да општина одобрава изградњу зграда појединим грађанима, а не придржава се регулационог плана, да се на „Алвациници“ не користи изграђена вага, а плаћена је 100.000 динара, да су у општини запослени људи који на селу имају имање, а нису на та места запослени грађани — трговци, занатлије, кафеџије и други из вароши, који су, услед дугих ратова, погубили капитал и данас гладују да одбор не ради у пуном саставу и да су то људи таквог интелекта који, и поред своје воље, не могу репрезентовати нашу варош, као место Жупаније и Владичанске дијецезе“, да председник општине нема одређено канцеларијско време за рад и пријем грађана, да је председник општине имао јавни сукоб са неким грађанима, да је општина, противно регулационом плану, на рачун улице проширила место (данашњи сквер испред гимназије — примедба ЈД) за подизање споменика Танаску Рајићу.¹⁹

По захтеву великог жупана, преко начелника среза трнавског, општинска управа дала је веома детаљан одговор, којим се демантују сви наводи у петицији. Може се рећи да је тај одговор, са становишта бројних података о комуналијама, буџету и других веома интересантан. На почетку одговора каже се да општински суд ради у духу новог стања, створеног после шестог јануара 1929. године... и да „према самој стилизацији поднетог акта, изгледа да су сами потписници противу новог стања“.

Веома је интересантна структура потписника петиције по занимањима: 57 трговаца, 11 месара, 11 хотелијера и кафеџија, три бравара, шест абација, један ковач, пет столара, један предузимач, пет пекара, две казанџије, три опанчара, један воскар, два обућара, четири пензионера, један часовничар, два лимара, један протојереј у пензији, један бивши порезник, три молера, два сарача, један зидар и седам других занатлија. Према нашим истраживањима, ову петицију потписало је десетак јачих трговаца, а остало су били углавном ситни трговци и занатлије. Према казивању са-

временика и једног од потписника петиције Глиша Матовића, трговца у пензији, потписивање приговора против тадашње општинске управе организовали су трговци и занатлије који су међу првима, под ударом економске кризе, отишли под стечај. Углавном, то су били радикали и демократи, каже Глишо Матовић.

Ово је била својеврсна организована демонстрација против тадашње општинске власти. Из њихових примедби могло би се рећи да се радило о економским мотивима. Међутим, све указује и на политичко незадовољство. С обзиром да су већ биле забрањене политичке партије, уз немогућност одржавања зборова, ово је био оригиналан метод, у тадашње време, за супротстављање општинској управи. Ако је било незадовољства код већег броја трговаца и ситне буржоазије на рад општинске управе, шта онда рећи за најсиромашније слојеве људи, који су добрим делом били без посла, без социјалне помоћи?

Суд општине чачанске, својим писмом од 21. маја, обраћа се поглавару среза трнавског: „Да би општински суд могао противу подносиоца оптужбе г. Владимира Љујића (био је први потписник на листи од 131 грађанина — примедба ЈД) трговца и осталих, која је Великом Жупану Рашке Области 2. маја т. г. под бр. 4639 — подићи кривичну пријаву, част ми је умолити Поглавара за дејство да се позову сви потписници оптужбе, те да дате потписе признају за своје...”²¹

Нема, међутим, података о признавању потписа на петицији и вођењу кривичног поступка.

Све се ово, изгледа, завршило само са констатацијом министра унутрашњих послова, у писму од 31. маја 1929. године, са предлогом великом жупану да „не треба предузимати за сада ништа у погледу захтева за смењивање” општинске управе.

ИЗБОРИ ЗА НАРОДНУ СКУПШТИНУ 1931. ГОДИНЕ

После успостављања шестојануарског режима јавило се велико незадовољство у народу, а нарочито код земљорадника, који су економском кризом били највише погођени. Јавио се велики отпор забрањених политичких партија. Оне су се све више ограђивале од диктатуре и прелазиле у опозицију. Успостављени режим, и поред репресивних мера у гушењу отпора, није се могао стабилизovati. Било је опште незадовољство народа услед гушења политичких

слобода. Уз то, економска криза још више је подстакла народно неповерење у власт.

Економске и политичке прилике у свету су, такође, биле тешке. Новоуспостављени режим све више је губио подршку савезника, нарочито Француске, која је своју финансијску подршку условљавала захтевом да се напусти апсолутистички режим.

Услед овакве унутрашње политичке и економске ситуације и спољних притисака, краљ Александар Карађорђевић је одлучио да успостави представничко тело — Народну скупштину, односно да донесе октроисани Устав од 3. септембра 1931. Међутим, сва власт је остала у рукама краља, јер је он, и даље, имао право да поставља владу која му је непосредно одговорна. Уствари, диктатура није била напуштена. По новом Закону о избору народних посланика за Народну скупштину допуштене су кандидатске листе, по којима су спроведени избори 8. новембра 1931. године, на којима је иступала само једна режимска листа, чији је носилац био председник владе Петар Жиековић. Радило се о режимској Југословенској националној странци.²²

У време новембарских избора дошло је до првог ширег и отвореног револта против диктатуре. Уочи избора КПЈ је лецима и усменом агитацијом објашњавала народу суштину нових мера режима, а 5. новембра су почеле студентске демонстрације у Београду против режимских избора и диктатуре, што је имало великог одјека у читавој земљи.²³

Краљевска влада донела је проглас 27. септембра 1931. године, којим је званично почела изборна агитациона кампања. Овим прогласом су обећани велики економски подухвати, уз истицање да ће наћи решење економских и социјалних проблема. Обећавано је побољшање положаја сељака, ревизија пореског система, преносење социјалног осигурања радника и на сељаке.

Режимске власти организовале су агитациону машину. У томе се истицала Банска управа, која је средским начелницима давала детаљна упутства о томе како да објашњавају народу изборни програм из изборног прогласа. Захтевано је да локални листови све

више пишу о изборном програму за Народну скупштину, и то на ударним местима.

Након овога, почело је, кандидовање народних посланика. У трнавском срезу била су три посланичка кандидата: Радован Ерић, Милан Поповић и Светолик Станковић, у љубићком: Раденко Лазовић и Михаило Ђурић и у драгачевском Андрија Протић и Милинко Милутиновић.

На изборима народних посланика за Народну скупштину, одржаним 8. новембра 1931. године, народ чачанског краја, и поред велике агитације, није се у већем броју одазвао позиву за бирање својих представника у парламенту. Ово је више него изненадило тадашњу власт.

Према увиду у историјску грађу, дајемо прегледе изласка гласача на биралишта по местима и срезовима у чачанском крају:

Срез трнавски:

Гласачко место	Бирача	Гласача	Процент изашлих на биралишта
Горичани	321	234	73
Заблаће	343	308	90
Јежевица I	454	315	69
Јежевица II	416	198	48
Лозница (Јездина)	474	218	46
Лазац	509	324	64
Парменац	507	144	28
Слатина	559	399	71
Трнава	609	346	57
Чачак I	660	388	59
Чачак II	562	337	60
Чачак III	649	376	58
СВЕГА:	6.063	3.587	59

ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ
У ВРЕМЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ (1929 — 1933)

Од укупног броја бирача на изборе их је изашло 59 одсто. Ерић је добио 1.152, Поповић, 1.347, а Станковић 1.088 гласова. Као што се види, у неким местима на биралиште је изашло и испод 50 одсто бирача.

Срез љубићки:

Гласачко место	Бирача	Гласача	Процент изашлих на изборе
Брђани	448	64	14
Бресница I	583	309	53
Бресница II	321	144	45
Горња Горевница	471	180	38
Љубић	490	201	41
Милићевци	620	12	2
Миоковци	526	258	49
Мојсиње	294	181	62
Мрчајевци I	579	236	41
Мрчајевци II	486	202	42
Остра	578	343	59
Прељина	403	91	23
Пријевор	342	40	12
Прислоница	476	14	3
Рошци	587	14	2
Доња Трепча	454	73	16
СВЕГА:	7.676	2.362	31

Лазовић је добио 1.099, а Ђурић 1.263 гласова. Из прегледа се види да је на изборе изашло, 2.362 бирача што је само 31 одсто од уписаних у бирачке спискове. Само на три бирачка места је изашло нешто преко 50 одсто бирача. У свим осталим — режимске власти нису добиле подршку. Нарочито су бојкотовали ове изборе мештани у Прислоници, Рошцима, Милићевцима и Пријевору.

Срез драгачевски:

Гласачко место	Бирача	Гласача	Процент изашлих на изборе
Вича	454	59	13
Горачићи I	537	72	13
Горачићи II	413	75	18
Г. Дубац	424	261	62
Граб	367	43	12
Гуча I	403	131	33
Гуча II	560	251	45
Лисице	275	218	79
Лучани	454	316	70
Доња Краварица	703	131	19
Каона	535	98	18
Котража	584	449	77
Лиса	350	164	47
Луке	454	394	87
Миросалџи	663	353	53
Прилипац	459	320	70
Тијање	508	26	5
Марковица	758	272	36
СВЕГА:	8.910	3.633	41

Андрија Протић је добио 1.675, а Милинко Милутиновић 1.958. Од укупног броја бирача гласало их је 41 одсто. У већем броју драгачевских места народ је изашао на изборе у малом броју и тиме показао да није задовољан са политиком владајућег режима и економским стањем у земљи.²⁴

Начелник среза драгачевског у једном од својих извештаја покушао је да оправда овако мали број гласача недовољном сарадњом у агитацији између Чачка и Гуче.²⁵

Уочи самих избора, познато је, Петар Живковић се обратио грађанима позивом да 8. новембра изађу на биралишта. Уследио је

притисак сеоских старешина на бираче: наређивано је да се мора гласати. Међутим, бирачи се нису одазвали позиву власти. Ово је један од начина опозиционог понашања грађана према владајућем режиму у време економске кризе.

ОСНИВАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ НАЦИОНАЛНЕ СТРАНКЕ

После прокламовања Устава 3. септембра 1931. године, требало је обезбедити масовну политичку основу за нови курс, заснованом на поверењу према монарху и државном јединству. У том циљу, Посланички клуб (посланици на листи Петра Живковића) Народне скупштине је у децембру 1931. одлучио да оснује општејугословенску странку. Тада су усвојена основна начела привременог програма странке, заснована на шестојануарској идеологији, односно државном унитаризму. Усвојен је назив странке: Југословенска радикално-сељачка демократија (ЈРСД). Умногосте се рачунало са овим називом странке у циљу придобијања широк народних слојева, односно у придобијању присталица забрањених странака. Почетком 1932. године вође ЈРСД издале су проглас, позивајући народ да приступи странци. Након овог, већи број политичара из Београда посећивао је бројна места и почео личну агитацију за оснивање ЈРСД. У неким местима сачињавани су спискови предлагача за оснивање организација странке.

На Првом конгресу ЈРСД, одржаном у Београду 20. јула 1933. године, промењен је назив у — Југословенска национална странка (ЈНС). Вођство ЈНС сачињавали су прваци ранијих забрањених грађанских партија (Никола Узуновић, Милан Сршкић, Божићар Максимовић, Алберт Крамер, Војислав Маринковић и други).

Политика једнопартијског монархистичког система није прихваћена у бројним местима, па ни у Чачку. Ово је збунило руководство ЈНС. Поставило се питање: шта чинити? Међутим, нису бирани средства да би се дошло до циља. Вођство ЈНС се повезивало са појединим присталицама забрањених партија. Коришћене су личне везе и познанства са појединим капиталистима, тадашњим и бившим посланицима. У овај посао су укључивани полицијски доушници, посебно срески начелници.

Овакви и слични методи примењивани су и у циљу оснивања организације ЈНС у Чачку. Ова странка није могла да нађе

погодно тле, односно да се организује у Чачку за више од две године после оснивања њене централе у Београду.

Који су основни узроци за неприхватање ове странке у Чачку?

О овоме говори и извештај начелника среза трнавског, Радомира Чађевића, од 19. новембра 1933. године, у коме се, поред осталог, каже да је штрајк потрошача електричне енергије у Чачку у првом моменту имао чисто економски значај, да би био скренут на политичку борбу против председника општине Раша Гавровића. Он, истовремено, наглашава да организатори штрајка „нису обележени као присталице данашњег режима“. Срески начелник се нуди и верује да би успео да организује ЈНС у срезу и да би могао „увући“ приличан број лица који сада спречавају организацију ЈНС.²⁶

Свему је доприносила и велика суревњивост, завист и политичка нетрпељивост између бивших и тадашњих првака забрањених странака, народних посланика, среског начелника и других политичара. Ово потврђује и срески начелник Чађевић: „Мој премештај за начелника среза трнавског тешко је пао г. Поповић Милану, народном посланику и верујем г. Гавровићу Раши, данашњем председнику општине, а то изводим из овога: Кад је објављен мој премештај случајно је се десио на железничкој станици г. Поповић народни посланик и када је упитан, да ли зна, да је Чађевић добио Чачак? одговорио је: „Да зна, али да ће се он потрудити да буде брзо премештен из Чачка, и да ће се за то удружити са посланицима среза љубићског г. Мишом Ђурићем, срезца драгачевског г. Милинком Милутиновићем и срезца моравичког г. Спасовићем“, г. Гавровић је такође рекао, да ћу брзо бити премештен. Напомињем, да су ово рекли пре него што сам и дужност начелника среза трнавског и примио.

Да је то тачно, доказ и што ме је г. Поповић тужио г. Бану, што ме је шеф кабинета питао шта има г. Посланик противу тебе. Г. Поповић народни посланик не може ме трпети као начелника његовог изборног среза, јер зна тачно како он стоји у своје срезу, па се боји, да ћу ја, који у овом срезу имам велики број својих пријатеља и познаника и свим тактом успети да организујем Југословенску националну странку која верујем, неби ишла у његов прилог у наредним изборима за народног посланика“.²⁷

Чађевић оптужује Раша Гавровића, председника општине у Чачку, да омета организовање ЈНС. Затим истиче своје квалитете

и спремност да организује ЈНС. Наводи да је понудио Милану Поповићу, народном посланику, да обиђу срез и организују ову странку, а да је он одбио, наводећи да је он сам извршио организацију у срезу, изузев у Чачку.

Већи број политичких правака забрањених странака био је против ЈНС. Међутим, и поред тога, Радомир Чађевић, срески начелник упорно је инсистирао на организацији ове странке.

Он је окупио десет-петнаест водећих мештана из Чачка, „који ометају организацију Југословенске националне странке и то пријатеље г. Анте Радојевића“. Чађевић је упознао присутне са политичком ситуацијом у Чачку. Закључак је био да Чеда Солујић, председник Обласне банке, отпутује у Београд и да тамошњој опозицији каже да је већина мештана за рад и организацију ЈНС.²⁸ У међувремену Чађевић је посетио Војка Чвркића, адвоката из Чачка, који је, позивајући се на разговоре са министром правде, Божом Максимовићем, предлагао да се мало сачека са организовањем ЈНС. По повратку са пута из Београда, Солујић је посетио Чађевића и упознао га да су бивши министри Анте Радојевић и Миша Трифуновић против организовања ЈНС у срезу трнавском. Тражио је да се сачека још 15 дана када ће они доћи у Чачак. На том путу Солујића су примиле и политичке вође ЈНС Божо Максимовић и Никола Узуновић, који су такође, најавили посету Чачку.²⁹ Била су то ослушкивања и посете левих и десних, а у крајњем случају припадника исте — буржоаске идеологије.

Борба за оснивање ЈНС, односно за превласт у Чачку, водила се и даље. Коришћени су лични контакти, преписка између појединаца и група са политичарима из Београда. Тражени су ослонци и узајамна подршка. Коришћени су: политичка популарност, личне везе и пријатељство. Лични интереси били су све израженији. Испољаван је страх од међусобне конкуренције. Надметање политичких група и појединаца и борба за престиж у друштву били су више него очигледни.³⁰

После дуже борбе и надметања политичких група, власници листа „Чачански покрет“ Радојко Солујић, Драг. Лазовић и М. Б. Лукић, након пријема код министра правде Божо Максимовића, покренули су акцију за упис чланова у Југословенску националну странку.

Акциони одбор основан је 29. децембра 1933. За председника је изабран Миљко Милосављевић, члан Столарске задруге „Будућност“, „који раније није био партијски обележен“, а за секретара

Радојко Солујић, трговац који је раније припадао Радикалној партији. О овој комбинаторици Чађевић је обавестио министра унутрашњих послова дан пре оснивања странке.³¹ Пре избора акционог одбора, у Чачку је, 21. децембра 1933. године, боравио Миша Трифуновић, министар у пензији, који је, саветујући се са својих шест-седам истомишљеника, предлагао да се сачека са формирањем ове странке,³² али су, очито, његови напори били узалудни.

Одмах по оснивању акционог одбора ЈНС, председник Миљко Милосављевић обавестио је среског начелника да је странци приступило 20 чланова и да се даље врши упис — како би се остварила потпуна организација странке у Чачку и срезу трнавском. Председник акционог одбора, истовремено, молио је среског начелника да се са својим чиновништвом упише у ЈНС и да о томе обавести остала надлештва у Чачку.³³

После неколико дана Чађевић је доставио министру унутрашњих послова детаљнији извештај, у коме се, практично, врши исправка претходног обавештења. Исправка је у томе што је, поред председника акционог одбора Миљка Милосављевића, изабран за секретара Ристо Протић, пензионер, који је раније припадао Демократској странци, с тим што је у првобитном јављању од 28. децембра 1933. било наведено да је секретар Радојко Солујић. Очито се радило о првобитној комбинаторици, која на седници одржаној 29. децембра 1933. није у потпуности реализована. У овом извештају Чађевић наводи да Рашо Гавровић одбија ангажовање на оснивању странке, с напоменом да је то Гавровићево понашање уперено против њега као начелника. Даље, каже се да је 31. децембра ове године одржана конференција странке у хотелу „Касина“, да је било присутно више од 100 лица и да се овом позиву није одазвао Рашо Гавровић, председник општине.³⁴ „Овде ми је част извести да сам приметио, да државни службеници слабо посећују ове конференције“, додао је у извештају.³⁵

После избора акционог одбора ЈНС у Чачку, 3. јануара 1934. године, у кафани „Драгачево“, одржана је шира конференција овог одбора. Ту је изабран привремени месни одбор ЈНС.

Привремена управа месне организације ЈНС у Чачку одржала је скупштину 14. јануара 1934. године ради бирања управе. На скупштину је дошло 500 до 600 уписаних чланова. У управу су изабрани: председник — инжењер Светолик Св. Станковић, индустријалац, потпредседници: Радојко Солујић, Радивоје Томашевић, Драгутин Лазовић, Василије Петровић и Јован Мишовић, секретари:

Миливоје Лукић и Риста А. Протић, благајник: Александар Милошевић, чланови уже управе: Миљко Милосављевић, Љуба Ивановић, Драгутин Недељковић, Добривоје Јовановић, Радомир Цвијовић, Драгољуб Оцокољић, Цветко Лазовић, Мика Смиљанић, Млађа Луковић, Милија Бојовић, Алекса Димитријевић, Жика Милошевић, Василије Лазовић, Миленко Милићевић, Глиша Матовић, Филип Димитријевић, Пера Смиљанић, Радивоје Кречковић, Драгомир Васиљевић, Тодор Аврамовић, Светозар Виторовић, Крстомир Јовичић, Јован Мишовић, Антоније Токовић, Светозар Филиповић, Стева Петровић, Средоје Нешовић, Милан Остојић, Иван Пишчевић, Станко Шипетић, Раја Мајсторовић, Душан Пауновић, Драгутин Рајичић; шири одбор: Ристо Кузмановић, Сава Ивковић, Момчило Радуловић, Миломир Нешовић, Нинко Николић, Лука Томашевић, Вукоман Спасовић, Драгић Рисимовић, Бранко Лазовић, Глиша Милошевић, Драгутин Вујовић, Милосав Остојић, Десимир Васиљевић, Александар Рајичић, Драгутин Петковић, Стеван Илић, Рајко Лукић, Милија Стефановић.³⁷

„Једна група виђенијих људи на челу са Рашом Гавровићем, садашњим председником општине чачанске“ и чланом Банског већа, повела је акцију за организовање Југословенске националне странке у Чачку сасвим одвојене од прве групе. И ова група је 14. јануара 1934. године одржала збор. Ова група ЈНС при свом оснивању имала је 200 чланова, а крајем јануара 647.³⁸

На збору групе ЈНС око Раша Гавровића, одржаном 14. јануара, изабрана је управа од 40 лица, која се 16. јануара 1934. конституисала: председник Рашо Гавродић, потпредседници: Војин Војиновић, Раденко Лазовић, Бранислав Јовичић и Илија Марковић, секретари: Јанаћко Ђорђевић и Брана Обрадовић, благајник Власта Ђирковић, чланови: Радивоје Пантовић, Милутин Ђосић, Љуба Кордић, Димитрије Златић, Недељко Стојковић, Милутин Димитријевић, Владимир Љујић, Драгиша Миловановић, Миодраг Васићић, Стева Вучковић, Драгомир Ковачевић, Добривоје Новаковић, Чедомир Луковић, Драгиша Мариновић, Михаило Аћимовић, Власта Ивановић, Миодраг Јовановић, Милан Пантић, Живко Мандић, Никола Благојевић, Недељко Вилимановић, Здравко Маслаћ, Велибор Ђирковић, Милосав Љипанчић, Милан И. Перишић, Васа Јањић, Вељко Дмитрић, Светислав Маслаћ, Милоје Ружичић, Раде Бугарчић, Властимир Нешовић и Сретен Прелић.^{38а}

Прва група ЈНС у Чачку оптуживала је Раша Гавровића да је кочио оснивање и рад странке. Затим, да су с њим били неза-

довољни као председником општине. Зато је друга група са Рашом Гавровићем нападала прву оптужујући среског начелника Чађевића да им није указао довољну пажњу, већ да ју је избегавао, о чему су писали и министру унутрашњих послова.³⁹

Политички сукоби и нетрпељивост политичара и једног дела грађана остављали су бројне последице, што је посебно успоравало развој привреде и града као целине. Производ оваквог стања било је доливање уља на економску кризу, у којој је посебне тешкоће осећао сељак и радник.

Тадашње власти (и вишестраначке борбе, у којима су доминирали лични интереси), нису хтеле да схвате право стање ствари. Уместо да објективно сагледају узроке и последице, оне су радиле супротно сматрајући да подвојеност у странци користи тадашњем режиму. Нису водиле рачуна о ширим односима и интересима народа. У вези са овим, окружни инспектор у једном документу каже: „По мишљењу потписатог, и ова подвојеност доноси велику корист самој странци, јер се сад сви утркују ко ће бити већи пријатељ и бољи члан ове странке како они који су до сада сарађивали са овом странком и режимом, тако и они, који су до скоро били велики и огорчени противници странке и режима“.⁴⁰

У прилог доказа о политичкој разједињености говори и писмо Клуба народних посланика Народне скупштине од јануара 1934. године, упућено Чађевићу, начелнику среза трнавског, у коме се каже: „Група г. Солујића биће од наше стране помагана и стога Вама се препоручује и саветује да и Ви са вашим персоналом исту помажете и да настанете да будете у томе помагању што активнији“.⁴¹

Можемо се слободно запитати да ли је овако понашање водило развоју друштва и његове демократије? Види се да су све акције биле организоване у правцу остваривања економске и политичке власти. За остваривање жеља и амбиција појединаца и група у политичком престижу у основи су постојали економски разлози. Ово тврђење произилази из чињенице да су управу прве групе ЈНС у Чачку представљали већином акционари чачанских банака, од којих је осам било у Солујићевој банци (Обласна банка) и његовој странци. Радило се о очитој спрези капитала, на коме се изграђивала политичка власт.

Другу групу ЈНС предводили су сарадници: Раша Гавровић је пре доласка за председника општине био директор А. Д. „Јелица“, а Радивоје Пантовић, апотекар, био је члан управног одбора овог акционарског друштва. Радило се и о старим партијским ве-

зама радикала, јер, иако је шестојануарски режим забранио политичке странке, у пословним и другим односима било је важно политичко припадништво. Уствари, радило се о економском и политичком ривалству између ових група.

Југословенска национална странка, без обзира на постојање група, због непопуларности шестојануарске политике, није никад успела да створи јаче упориште у народу.

ИЗБОРИ ЗА ЛОКАЛНЕ ОРГАНЕ ВЛАСТИ

Настављена су међусобна политичка трвења и борбе за власт или учешће у власти између бројних политичара. Ово се нарочито испољило уочи и за време избора за локалне органе власти, који су одржани 8. октобра 1933.

У припремама за ове изборе вођена је велика политичка борба између присталица Југословенске националне странке и опозиционих снага — присталица и чланова забрањених политичких партија. Представници забрањене Радиаклне странке су се међусобно дописивали и истицали: „Ми немамо као Радикали ни слободе речи ни слободе штампе ни слободе кретања. У таквим приликама нама није ни могуће, да као организовани Радикали узмемо учешће у општинским изборима. Али, с друге стране, мора се водити рачуна о интересовању сваког грађанина за прилике у његовој општини, а нарочито интересовању о томе: ко ће бити на челу општине и ко ће управљати општинским пословима. Наши пријатељи не треба да буду у томе неактивни. Гдегод могу, гдегод желе и хоће, нека наши пријатељи узму учешћа у општинским изборима, трудећи се да у општинску управу уђу најбољи и независни људи из њиховог места, а првенствено они, који су познати као добри Радикали. С обзиром на локалне прилике и интересе, мислимо да можете помагати људе и из других опозиционих партија, ако су ови на своме месту и ако заслужују народно поверење“.⁴²

У оваквим и сличним порукама посебно је истицано да истинско партијско опредељење изабраних општинских часника, као и свих грађана, може доћи када буду поново успостављене пуне политичке слободе.

Придржавајући се ових и сличних инструкција, у свим селима чачанског краја биле су истакнуте две до четири кандидатске листе. Листе су истицане са носиоцима представника ЈНС и нео-

предељеним. Из полицијских извештаја се види да су на челу листа највише били бивши радикали. У више села, а нарочито у љубићком срезу, било је истицања по две или три листе Југословенске националне странке. У суштини, нису сви кандидати били припадници ЈНС, већ се радило о политичком надметању и борби за власт између радикала, демократа и осталих неодређених кандидата. Свака забрањена странка желела је да у власти има више својих присталица и чланова како би у датом тренутку имала већину. Опозиција се, према постојећем режиму, прикривала иза неких листа ЈНС, нарочито иза неодређених кандидата. Међутим, то не значи да није било и стварних присталица ЈНС.

Полицијске власти су, преко жандармерије, агената и других присталица, будно пратиле стање на селу и предизборну кампању. О томе су достављали извештаје Краљевској банској управи Дринске бановине или Министарству унутрашњих послова. Њихови извештаји давали су оцене и процене политичког стања, с тим што је упорно истицано да ће на изборима победити представници Југословенске националне странке. Интересантно је истаћи да су полицијске власти пренаглашавале престиж ЈНС, а уствари у време избора за локалне органе власти она није била још формално-правно ни основана у Чачку и неким другим околним местима. Народ је пружао велики отпор. Ово потврђује тешко политичко стање уочи и за време избора, мада су начелници у својим писмима претпостављеним истицали да се ради о повољној политичкој ситуацији. Међутим, и поред свега, они нису смели а да не запишу неке примере нарочитог незадовољства и отпора према ЈНС, јер је то испољавано на више места.

Политичко расположење народа за поједине кандидатске листе сваког часа се мењало. У општини рожачкој осетио се покрет који се раније опажао у слабијој форми. Разбијена је компактност, која је раније постојала, па се, услед тога, морао за председника кандидовати Михаило Чвркић, али и он је добио противкандидата, каже начелник среза љубићког. Овај начелник пише да је у Чачку, Мрчајевцима и Бресници боравио Љубиша Трифуновић, народни посланик, и да је водио разговоре са својим присталицама — демократима. У Остри су демократски кандидати дигли главу од како се кандидовао Драгић Белић, демократа. Наводи се и податак да је у Остри за демократског кандидата Данила Лазовића 1931. године гласало преко 300 бирача.⁴⁸ По том основу је закључивано да ће демократи бити веома јаки и гласати свог кандидата.

У срезу трнавском до избора за локалне органе и касније није било организованих организација ЈНС. Због тога је предизборна борба достигла кулминацију каква се не памти, истакао је начелник среза у свом извештају. Највећа политичка заоштреност била је у општини Заблаће. Предизборна борба је била таква да умало није резултирала крвопролићем између бирача. Ово је, наводно, спречила жандармеријска патрола, која је остала у Заблаћу до завршетка избора. За овакво стање у Заблаћу начелник среза је оптужио Милана Поповића, народног посланика, наводећи да му није било стало до победе кандидата ЈНС. Слично стање је било у општини лазачкој. И поред овога, начелник среза трнавског уверавао је Банску управу да ће избори протећи у миру и реду, јер је обезбедио жандармеријске патроле, комбиноване са шумарима и финансијским органима.⁴⁴

У Гучи се водила велика политичка борба између присталица Андрије Протића и Мирка Ђекића, који су се кандидовали за председника општине. У документима се наводи да Мирко Ђекић има велики број присталица, а да се на страни Андрије Протића налазе пријатељи окупљени око Драгачевске пољопривредне банке. У овој политичкој борби кандидовао се и Радивоје Гавриловић, присталица бивше Земљорадничке странке, истакнути опозиционар и противник тадашњег режима. Затим долази до кандидовања Божицара Достаћића с намером да би се омео и умањио успех Мирка Ђекића.⁴⁵

У општинама лишанској, горњодубачкој каонској, вичкој, гораичкој, грабској и другим водила се драматична политичка борба и разбуктавале се партијске страсти између бирача забрањених партија и Југословенске националне странке.⁴⁶

У општини дучаловачкој присталице опозиције са листе Радомира Стамболића по свршеном гласању налетели су на општинску судницу и каменицама разбили неколико прозора, услед чега су чланови бирачког одбора морали да побегну из зграде.⁴⁷

У драгачевском срезу од укупно 9.371 бирача — гласало је за кандидате ЈНС 5.907 или 63 одсто. Опозиција је добила 1.922 гласа. На изборе изашло 7.829 лица или 83,5 одсто.⁴⁸ У срезу љубићком од укупно 8.200 бирача на изборе је изашло 7.170 или 87 одсто. У срезу трнавском од укупно 4.543 на изборе је изашло 3.912 бирача или 86 одсто.⁴⁹

На ове изборе, поред великог отпора према ЈНС, ипак је изашло доста бирача. Овакав одзив бирача био је, истовремено, покушај да се укаже и поверење опозиционим кандидатима.

Бројна документа указују да су полицијске власти умногоме биле умешане у ове изборе — било да подстичу, односно да отворено помажу ЈНС, или да онемогућавају демократски дијалог, односно скупове и агитацију неопредељених кандидата, односно опозиције. Полицијске власти, или њихови најближи сарадници, су веома лако и једноставно сврставали људе у табор непријатеља и противника тадашњег режима. Чинили су ово ако би неко упутио ма какву критику на рачун општинских и државних органа.

Тешке економске прилике (1929—1933), испољене великом понудом радне снаге и отпуштањем с посла, социјална раслојавања, велики земљораднички дугови, изражена диспропорција цена између пољопривредних и индустријских производа и друго, уз ограничавање демократских права, мултипликовали су односе у тадашњем друштву. Све ово указује да је у то доба била веома изражена и политичка криза.

Н А П О М Е Н Е

1. Међуопштински историјски архив у Чачку (у даљем тексту: ИАЧ), СОЧ, К-41, Ф-1, бр. 55.
2. Исто.
3. Исто.
4. Исто.
5. Исто.
6. Исто.
7. Исто.
8. Милутин Јаковљевић, „Кратак преглед развоја радничког покрета у чачанском крају“, „Наша прошлост“, Краљево, 1969—70, страна 6.
9. Исто.
10. Исто.
11. Исто, и извештаји среског начелника из Гуче Банској управи Дринске бановине, пов. бр. 438 од 3. 5. 1932.
12. ИАЧ, СОЧ, К-63, Пов. бр. 1.
13. ИАЧ, СОЧ, К-63, Пов. бр. 6.
14. ИАЧ, СОЧ, К-63, Пов. бр. 29.
15. ИАЧ, СОЧ, К-71, бр. 946.
16. ИАЧ, ГП, К-16, Пов. бр. 1245.
17. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 35.
18. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 33.
19. ИАЧ, СОЧ, К-42, Ф-II, бр. 668.
20. Исто.
21. Исто.
22. Преглед историје СКЈ, стр. 182.
23. Исто.
24. „Статистика избора Народних посланика“, библиотека Државног архива, К-III, бр. 22.
25. Извештај од 29. септембра 1932. у поседу Радована М. Маринковића, новинара и публицисте из Чачка.
26. ИАЧ, Дринска бановина, К-1, бр. 53.
27. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 55.
28. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 54.
29. Исто.
30. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 56, 57, 58 и 59.
31. ИАЧ, ДБ, бр. 60.
32. ИАЧ, Исто.
33. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 61.
34. Исто, бр. 63.
35. Исто.
36. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 2 и 9.
37. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 6 и 9.
38. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 10.
- 38а. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 9.
39. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 6.
40. Исто.
41. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 12.
42. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 23.
43. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 38.
44. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 50.
45. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 37.
46. Исто.
47. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 50.
48. Исто.
49. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 46 и 47.

SITUATION POLITIQUE DANS LA RÉGION DE ČAČAK PENDANT
LA CRISE ÉCONOMIQUE DE 1929—1933

Pendant la crise économique de 1929—1933, le monde entier et la Yougoslavie se sont trouvés dans une situation économique et politique très difficile. Parallèlement à la crise économique, la situation politique dans le pays et dans la région de Čačak s'est compliquée dans une large mesure. La vie économique était ralentie et un grand nombre d'ouvriers était condamné au chômage. Le niveau de vie baissa considérablement. Les dettes des agriculteurs étaient élevées. En même temps les libertés civiles s'en trouvaient limitées, surtout après le 6 janvier 1929, date à laquelle le roi Alexandre Karađorđević décréta la dictature. La population de la région de Čačak refusait d'accepter le régime qui venait d'être instauré. Il était fort simple d'étiqueter les gens comme adversaires du régime établi.

Les élections des députés à l'Assemblée Nationale de 1931 furent boycottées par les électeurs de la région de Čačak. A la suite de plusieurs tentatives infructueuses fut fondé à Čačak le Parti national yougoslave qui ne rencontra pas de soutien dans le peuple. Les élections administratives municipales révélèrent un grand mécontentement de la population. La police intensifiait son activité d'espionnage et de persécution des communistes et de tous ceux qui professaient des opinions libérales.

La crise économique et les efforts de limiter la démocratie montrent qu'il s'agissait à la fois d'une profonde crise politique de la société de l'époque.

РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

За потребе научно-истраживачког пројекта „Етнологика проучавања чачанског краја“ прикупљени су доступни наслови у прилог за библиографију. У више од век и по дугом интересовању за етнологичку проблематику овог подручја најзапаженије резултате дао је рад Цвијићевих сарадника Јована Ердељановића, Радомира Илића, Косте Јовановића и Миленка Филиповића на истраживању насеља и порекла становништва. Значајна пажња је посвећена духовној и материјалној култури кроз рад на објављивању грађе. На супрот томе, мали је број проблемски постављених и обрађених тема. Томе је, у знатној мери, допринела чињеница да етнологика истраживања овог подручја нису имала поуздан ослонац у резултатима историографије. С друге стране, методолошки приступ аутора и неким врло привлачним темама, каква је стара балканска архитектура у урбаним целинама чачанског краја, не премашује ниво марљивог аматеризма.

Прилогом за библиографију обухваћени су и радови из историје, који пружају потребна обавештења о прошлости чачанског краја и дају могућност проучавања појединих појава кроз објав-

љене историјске изворе и радове из археологије и историје уметности — како би се могла пратити генеза материјалне културе на овом подручју. Укупно 406 аналитички обрађених библиографских јединица представљају чачански крај као врло интересантно подручје за даља истраживања.

1. АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ У НР СРБИЈИ ОД 1834—1954. ГОДИНЕ, Београд, 1955, стр. 300.

Преглед садржи податке о територијалним променама у оквиру административних јединица које су обухватале чачански крај.

2. Аличић, Ахмед С., ТУРСКИ КАТАСТАРСКИ ПОПИСИ НЕКИХ ПОДРУЧЈА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ XV И XVI ВЕК, I Чачак, 1984, стр. 640; II, Чачак, 1985, стр. 491; III, Чачак, 1985, стр. 563.

Преведени дефтери садрже попис становништва и податке о насељеним местима у чачанском крају између 1478. и 1572. године.

3. Аранђеловић — Лазић, Јелена, НАРОДНЕ ТОРБЕ ПО ЗВИРЦИ ЕТНОГРАФСКОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ, Гласник Етнографског музеја, XXI, Београд, 1958, стр. 99—129, ил.

Рад садржи податак о јанцику из околине Горњег Милановца.

4. АРХЕОЛОШКИ СПОМЕНИЦИ И НАЛАЗИШТА У СРБИЈИ, I, Западна Србија, Београд, 1953, стр. 218, ил.

Прилози садрже податке о праисторијском локалитету Црквенац у Јежевици и овчарско-кабларским манастирима.

5. АРХЕОЛОШКИ СПОМЕНИЦИ И НАЛАЗИШТА У СРБИЈИ, II, Централна Србија, Београд, 1956, стр. 292, ил.

Прилози садрже податке о бронзаноопском локалитету у Горњим Бранетићима, античким локалитетима и остацима средњовековних утврђења и насеља на Руднику.

6. Баришић, Ранко, ИЗРАДА МЕРИЦА — БУЧУКА НА РУДНИКУ, Гласник Етнографског музеја, 47, Београд, 1983, стр. 179—183, ил.

У чланку је обрађена производња бучука у засеоку Звезда.

7. Барјактаревић, др Мирко Р., ГУЧА, Прилог проучавању наших варошица, Гласник Етнографског института САН, II—III, (1953—1954), Београд, 1957, стр. 301—312, ил.

Монографском обрадом обухваћени су: географски положај, прошлост, формирање варошице, становништво, привреда и саобраћај.

8. Белић, Данило, ЛУЧАНИ, стр. 183 (рукопис у Историјском архиву у Чачку).

Уводни део садржи опис места, податке о досељавању и друштвено-економским приликама до краја Првог светског рата.

9. Бојовић, Невенка, АБАЦИЈСКИ ЗАНАТ У ЧАЧКУ, Зборник радова Народног музеја, XI, Чачак, 1981, стр. 127—137, ил.

Прилогом је обухваћен развој абацијског заната у Чачку од прве половине XIX века, учење заната, начин рада, производи и алат.

10. Бојовић, Невенка, ОПАНЧАРСКИ ЗАНАТ У ЧАЧКУ, Зборник радова Народног музеја, IX, Чачак, 1978, стр. 185—197, ил.

У чланку је обрађен развој опанчарског заната у Чачку од средине XIX века, врсте опанака, процес израде, опис радионице и алата.

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ ВИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

11. Борели, Рада, ТРАГОВИ АВУНКУЛАТА КОД СРБА, Гласник Етнографског института САН, VII, Београд, 1958, стр. 71—86.

Забележено је учешће ујака у магијској радњи да би дете проговорило у селима Луњевици и Мајдану.

12. Боројевић, Рајка, ИЗ ДУБЦА У СВЕТ, Београд, 1964, стр. 241, ил. У успоменама о животу и раду у селу Доњем Дубцу између 1951. и 1957. године забележена је значајна етнографска грађа.

13. Бошковић, Милица, КОЛЕКЦИЈА ШТАПОВА ЕТНОГРАФСКОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ, Зборник Етнографског музеја 1901—1951, Београд, 1953, стр. 117—127, ил.

Објављен је податак о изради штапова у Дучаловићима, штапу са дршком из околине Чачка и његовој употреби за ознаку достојанства судије у Руднику.

14. VAKUFNAME IZ BOSNE I HERCEGOVINE (XV i XVI vijek), Sarajevo, 1985, str. 278.

Део одредби вакуфнаме Тураили-бега из 1572. године односи се на његову џамију у Чачку.

15. Vasić, Milan, O KNEŽINAMA BAKIĆA POD TURSKOM VLAŠĆU, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, IX, Sarajevo, 1958, str. 221—239.

У раду је објављен податак о броју становника села Рошци 1476. године.

16. Васић, Милоје, РИМСКЕ ТЕРМЕ У БЕЉИНИ, Зборник радова Народнoг музеја, XIII, Чачак, 1983, стр. 5—18, ил.

Археолошким ископавањем откривене су терме, које су вероватно биле у саставу неког римског газдинства. Датоване су у период од средине IV до средине V века.

17. Васић, Павле, ЖИВКО ПАВЛОВИЋ МОЛЕР ПОЖАРЕВАЧКИ И ЊЕГОВО ДОБА, Пожаревац, 1968, стр. 54, ил.

Монографија садржи податке о сликарској делатности Живка Павловића у чачанском крају средином XIX века.

18. Винавер Вук, ТУРСКО СТАНОВНИШТВО У СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА, Историски гласник, 2, Београд, 1955, стр. 41—80.

Чланак садржи податке о турском становништву у насељима чачанског краја у другој половини XVIII века и за време првог српског устанка.

19. Влајинац др Милан, З., ЗГОН ИЛИ КУЛУЧЕЊЕ ВАН МЕСТА СТАНОВАЊА ОД СРЕДЊЕГ ВЕКА ДО НАШИХ ДАНА, Српски етнографски зборник, XLIX, друго одељење, 21, Београд, 1932, стр. 467.

Из околине Чачка и Горњег Милановца наведени су примери кулечења током XIX века за обраду земље, грађевинске радове, коморску службу и учествовање у хајкама и потерама.

20. Влајинац, др Милан, З., МОБА И ПОЗАЈМИЦА, Српски етнографски зборник, XLIV, друго одељење, 18, Београд, 1929, стр. 598.

За анализу појединих елемената и опис обичаја, оцену привредног и друштвеног значаја аутор је користио резултате истраживања вршених у чачанском крају.

21. Влаховић, Митар, С., О ГУСЛАРИМА ОКО МОРАВИЦЕ И СКРАПЕЖА, Гласник Етнографског музеја, XIII, Београд, 1938, стр. 101—116, ил.

Рад садржи податке о гусларима Љубомиру Живковићу из Трнаве, Владимиру Маринковићу из Жежевице, Тикомиру Солдатовићу из Лисе и Радоњи Раковићу из Драгачева.

22. Вујић, Јоаким, ПУТЕШЕСТВИЈЕ ПО СЕРБИЈИ, I, Београд, 1901, стр. 226; II, Београд, 1902, стр. 245.

У свом путопису описао је Жежевицу, Чачак, овчарско-кабларске манастире, Гучу, Враћевшницу, Црнућу, Брусницу, манастир Вујан, Миоковце и Вершиће.

23. Вујовић, Бранко, БРЕЗНА, Зборник радова Народнoг музеја, XI, Чачак, 1981, стр. 5—29, ил.

У чланку је обрађен: географски положај и прошлост села, црква брвнара, старо гробље, црква Св. Димитрија и споменици народног градитељства.

24. Вукадин, Обревија, АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НА ЛОКАЛИТЕТУ „ЈУЛИНА“ ПОД КАВЛАРОМ, Рашка баштина, 2, Краљево, 1980, стр. 167—180, ил.

Археолошким ископавањем утврђено је да објекат потиче из XIV—XV века. У старијем слоју откривен је керамички материјал из X—XI века.

25. Вукановић, П. Т., НАСЕЉА У СРБИЈИ У ДОБА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА 1804—1813. ГОД. Врањски гласник, XI, Врање, 1975, стр. 1—172, ил.

Аутор у студији даје податке о Брусници, Руднику и Чачку.

26. Вукановић, Татомир, СОЦИЈАЛНО-ГЕОГРАФСКА ФИЗИОНОМИЈА КОМУНЕ ЧАЧАК ПРЕМА ПОПИСУ СТАНОВНИШТВА 1961, Гласник Српског географског друштва, XLIII-2, Београд, 1963, стр. 127—144, ил.

Аутор у чланку детаљно анализира структуру становништва општине Чачак.

27. Вукићевић, Миленко, КРАРАЂОРЂЕ, I, Београд, 1907, стр. 413; II, Београд, 1912, стр. 674.

Монографија садржи податке о чачанском крају за време Кочине крајине и првог српског устанка.

28. Вукмановић, Мирјана, ШАКАСТА ГРИВНА ИЗ ОСТРЕ КОД ЧАЧКА, Зборник Народнoг музеја, IX—X, Београд, МСМЛХХИХ, стр. 19—21, ил.

Публикована је гривна са локалитета „Пољчине“, датована у средње бронзано доба.

29. ВУКОВА ПРЕПИСКА, I, Београд, 1907, стр. 777; II, Београд, 1908, стр. 859; III, Београд, 1909, стр. 802; IV, Београд, 1909, стр. 809; V, Београд, 1910, стр. 788; VI, Београд, 1912, стр. 806; VII, Београд, 1913, стр. 785.

У збирци је објављена преписка Вука Караџића са сарадницима и представницима власти из чачанског краја.

30. Вукомановић, Андрија М, Јевтовић, Сретен М, СРЕЗОЈЕВЦИ, Чачак, 1979, стр. 96, ил.

Обрађен је географски положај села, прошлост, становништво, политичке, економске и друштвене прилике.

31. Вукотић, Ратислава, СТАРИЈИ НАЧИН ОСВЕТЉАВАЊА У СРБИЈИ ПРЕМА МУЗЕЈСКОЈ ЗБИРЦИ, Гласник Етнографског музеја, XVIII, Београд, 1955, стр. 157—177, ил.

У чланку су публиковани метални чираци из Прањана и Горњег Милановца.

32. Вуксановић-Анић, Драга, СА КАПЕТАНОМ Д'ОРМЕСОНОМ 1877. 22 ДАНА У ДВОКОЛИЦАМА КРОЗ СРБИЈУ, Београд, 1980, стр. 251, ил.

Француски војни изасланик маркиз Емануел д'Ормесон објавио је своје утиске о Чачку, где је посетио др Јарослава Кужеља и проту Сретена Поповића.

ПРИЛОГ - ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

33. Вулић, др Никола, АНТИЧКИ СПОМЕНИЦИ НАШЕ ЗЕМЉЕ, Споменик САН, ХСVIII, одељење друштвених наука, 77, Београд, 1941—48, стр. 1—279, ил.

Објављен је епиграфски материјал из околине Чачка и извештај др Јанка Шафарика из 1865, у коме су саопштени подаци о археолошким локалитетима у чачанском крају.

34. Вулић, Н, ЗАПАДНА ГРАНИЦА ГОРЊЕ МЕЗИЈЕ, Глас СКА, CLX, други разред, 82, Београд, 1934, стр. 54—58.

У чланку је као један од елемената за одређивање границе између Далмације и Горње Мезије употребљен натпис са жртвеника бога Јупитера из села Јездине.

35. Вуловић, Данило, КЊАЖЕСКА КАНЦЕЛАРИЈА НАХИЈА ПОЖЕШКА 1815—1839, Београд, 1953, стр. 615.

Објављена документа садрже податке о становништву, насељима, привреди, култури и политичким догађајима за време прве владе кнеза Милоша Обреновића.

36. Вучо, др Никола, РАСПАДАЊЕ ЕСНАФА У СРБИЈИ, I, Београд, 1954, стр. 478; II, Београд, 1958, стр. 365.

Монографија садржи податке о занатима и еснафима у Чачку и Горњем Милановцу.

37. Гавриловић, Јован, Прилог за географију и статистику Србије, Гласник Друштва србске словесности, IV, Београд, 1852, стр. 227—248.

Прилог садржи статистички извод из пописа становништва 1850. године и азбучни попис села са бројем становника и кућа, која нису обухваћена у Речнику.

38. Гавриловић, Јован, рѣчникъ географійско-статистичный Србије, Београд, 1846, стр. 332.

Речник садржи податке о административној подели, насељима, броју кућа и становника, световној и духовној власти.

39. Гавриловић, др Мих, МИЛОШ ОБРЕНОВИЋ, I, Београд, 1908, стр. 579; II, Београд, 1909, стр. 758; III, Београд, 1912, стр. 627.

Монографија садржи велики број података о догађајима у чачанском крају од 1813. до 1835. године.

40. Gaј-Popović, Dobrila, LES TRÉSORS DE MONNAIES CONCAVES BYZANTINES EN CUIVRE DE LA COLLECTION DU MUSÉE NATIONAL DE BEOGRAD, Actes du 9-ème congrès international de numismatique, Luxembourg, 1982, p. 859—872.

Аутор даје податке о 268 комада чанкастог новца из оставе нађене у селу Заблаћу, крој XII и почетак XIII века.

41. Гај-Поповић, Добрила, ОСТАВА СРПСКОГ СРЕДЊОВЕКОВНОГ НАКИТА И НОВЦА ИЗ СЕЛА КОШТУНИВА КОД ЧАЧКА, Зборник Народног музеја, V, Београд, MCMLXVII, стр. 309—316, ил.

Део оставе, који чини једна наушница, две украсне плочице и 25 комада сребрног новца, даје елементе за датовање у другу половину XIV века.

42. Гарашанин, др Драга, КАТАЛОГ МЕТАЛА, Београд, MCMLIV, стр. 88, ил.

У каталогу су обрађени бронзанодобски и халштатски предмети из Гуче, Котраже, Лучана и Рудника.

43. Гарашанин, Драга, ОСТАВА ИЗ РУДНИКА, Праисторијске оставе у Србији и Војводини, I, Археолошка грађа Србије, серија I, Праисторија, I, Београд, 1975, стр. 90—93, ил.

Публикована је халштатска остава металних предмета са Рудника.

44. Гарашанин, Милутин, ПРАИСТОРИЈА СРБИЈЕ, I—II, Београд, 1973, стр. 700, ил.

На основу резултата ископавања бронзаноделских хумки у Драгачеву, илирске кнежевске некрополе у Атеници и случајних налаза, дати су подаци о чачанском крају у преисторији.

45. Гарашанин, Милутин-Гарашанин, Драга, АРХЕОЛОШКА НАЛАЗИШТА У СРБИЈИ, Београд, 1951, стр. 285.

Објављени су подаци о праисторијским и античким локалитетима на територији тадашњег драгачевског, љубићко-трнавског и таковског среза.

46. Глишић, Миломир В, ШКОЛЕ У РУДНИЧКОМ ОКРУГУ ЧЕТРДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВЕКА, Изворник, 2, Чачак, 1985, стр. 75—88, ил.

Објављена архивска грађа садржи податке о школама, ученицима и наставном особљу.

47. Големовић, Димитрије О, НОВИЈЕ СЕОСКО ДВОГЛАСНО ПЕВАЊЕ У СРБИЈИ, Гласник Етнографског музеја, 47, Београд, 1983, стр. 117—156.

Аутор је у чланку користио грађу сакупљену у околини Чачка и у прилогу објавио мелографске записе 11 песама из драгачевског и таковског краја.

48. Давидовић-Милованов, Дренка-Гавриловић, Живојин, ПРИЛОГ АНТРОПОМЕТРИЈИ ФАБРИЧКИХ РАДНИКА ИЗ ЧАЧКА И ОКОЛИНЕ, Зборник радова Института за медицинска истраживања САНУ, 8, Београд, 1960, стр. 151—156.

На основу прегледа 736 особа утврђено је да су мушкарци претежно високи, а жена средњег раста и задовољавајуће телесне кондиције.

49. Дашић, др Јарослав, ЕКОНОМСКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ 1945, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1979, стр. 339—407.

Чланак садржи податке о административној подели, броју становника и домаћинства према попису из 1945. године, насељима, комуналним проблемима, ратној штети, саобраћају, привреди, обнови и оснивању задруга и снабдевању становништва.

50. Девић, Драгослав, САКУПЉАЧИ НАРОДНИХ МЕЛОДИЈА У СРБИЈИ И ЊИХОВЕ ЗБИРКЕ, Гласник Етнографског музеја, 22—23, Београд, 1960, стр. 99—122.

Аутор је објавио податак да је Корнелије Станковић записивао народне мелодије у Чачку, а Светомир Настасијевић у рудничком округу.

51. Дѣловодный протоколъ одъ 1812. маія 21. до 1813. августа 5. Кара-Ђорђа Петровића вѣр'овногъ Војда и Господара народа србскогъ, Београд, 1848, стр. 126.

Протокол садржи податке о истакнутим личностима и организацији устаничке власти у чачанском крају.

52. Дероко, А, СРЕДЊОВЕКОВНИ ГРАДОВИ У СРБИЈИ, ЦРНОЈ ГОРИ И МАКЕДОНИЈИ, Београд, 1950, стр. 214, ил.

У књизи се налазе подаци о остацима тврђава на планини Јелици и Руднику.

53. Динић, Михаило Ј, ЗА ИСТОРИЈУ РУДАРСТВА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ И БОСНИ, II, Београд, 1962, стр. 102.

Обрађена је средњовековна рударска делатност на Руднику.

54. Динић, Михаило Ј, ЈУГОЗАПАДНА СРБИЈА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ, Зборник Филозофског факултета, XI—1, Београд, 1970, стр. 239—249.

У прилогу су саопштени подаци о средњовековној цркви и Дубровчанима у Чачку почетком XV века.

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

55. ДРАГАЧЕВАЦ, Србско-народни календар за просту годину 1871, издаје и уређује Милан Ђ. Станић, Београд, S. а, стр. 139.

Објављене су еписке песме „Женидба Мандушића Вука“, забележена у Драгачеву, и „Чачанка девојка“, забележена у Чачку.

56. Драгић, др Михаило, ГРУЖА, Српски етнографски зборник, XXI, друго одељење, X, Београд, 1921, стр. 149—382, ил.

Обрађена су села Горња и Доња Врбава и Горња и Доња Црнућа.

57. Дрљевић, Јакша, ХРОНИКА ГОРЊЕГ МИЛАНОВЦА, стр. 264 (рукопис у Историјском архиву у Чачку).

У првом делу дати су подаци о варошици Брусници, настанку и развоју Горњег Милановца и приликама до краја првог светског рата.

58. Дробњаковић, Боривоје М, СТАНОВНИШТВО СРБИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ УСТАНКА, Географски лик Србије у доба првог устанка, Београд, 1954, стр. 36—52.

Рад садржи податке о иселјавању из чачанског краја у XVIII и досељавању у XIX веку.

59. Дурковић—Јакшић, др Љубомир, ЕПИСКОП УЖИЧКИ НИКИФОР И МЛАДИ ЊЕГОШ, Краљево, 1980, стр. 85, ил.

Монографија садржи податке о делатности владике Никифора Максимића у чачанском крају од 1831 до 1853. године.

60. Душанић, Светозар — Николић, Радомир, ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКИ МАНАСТИРИ, Овчар Бања, 1978², стр. 63, ил.

Аутори дају основне податке о прошлости, живопису и архитектури манастира и покретном црквеном инвентару.

61. Воковић, Милан, КАКО ЈЕ НАСТАЛА ПОЗНАТА ПАРТИЗАНСКА ПЕСМА „СА ОВЧАРА И КАБАЛРА“, Зборник радова Народног музеја, I, Чачак, 1969, стр. 189—202, ил.

У чланку су објављене варијанте и подаци о настанку ове песме.

62. Ђорђевић, Слободан, О НАСТАНКУ УРБАНИСТИЧКЕ СТРУКТУРЕ ЧАЧКА, Зборник радова Народног музеја, VIII, Чачак, 1977, стр. 105—113, ил.

Прилог садржи осврт на историјски развој града, урбану структуру и наслеђене урбане вредности.

63. Ђорђевић, др Тих. Р, АРХИВСКА ГРАЂА ЗА ЗАНАТЕ И ЕСНАФЕ У СРБИЈИ ОД ДРУГОГ УСТАНКА ДО ЕСНАФСКЕ УРЕДБЕ 1847. ГОДИНЕ, Српски етнографски зборник, XXXIII, друго одељење, 15, Београд, 1925, стр. 317.

Објављени документи садрже податке о занатима и еснафима у Брусници и Чачку.

64. Ђорђевић, др Тих. Р, АРХИВСКА ГРАЂА ЗА СРПСКЕ НАРОДНЕ ОБИЧАЈЕ ИЗ ВРЕМЕНА ПРВЕ ВЛАДЕ КНЕЗА МИЛОША, Српски етнографски зборник, XIV, друго одељење, 8, Београд, 1909, стр. 383—448; Српски етнографски зборник, XIX, друго одељење, 11, Београд, 1913, стр. 443—467.

У збирци се налазе документа о градитељској делатности, разграничењу нахија, кажњавању изгоњењем из села, поступку са доповима, отмици девојака, обавези убице, забрани освете и другим појавама у чачанском крају.

65. Ђорђевић Тих. Р, АРХИВСКА ГРАЂА ЗА НАСЕЉА У СРБИЈИ У ВРЕМЕ ПРВЕ ВЛАДЕ КНЕЗА МИЛОША (1815—1839), Српски етнографски зборник, XXXVII, прво одељење, 22, Београд, 1926, стр. 653.

Документа садрже податке о становништву, ушоравању села и стању јавних објеката у чачанском крају.

66. Ђорђевић, Тихомир, Р, ИЗ СРБИЈЕ КНЕЗА МИЛОША, Културне прилике од 1815. до 1839. године, Београд, 1983, стр. 202.

Аутор даје податке о привреди, саобраћају, исхрани, ношњи, просвети, уметности и медицини у чачанском крају.

67. Ђорђевић, Тихомир, Р, ИЗ СРБИЈЕ КНЕЗА МИЛОША, Становништво-насеља, Београд, 1924, стр. 314.

Дати су подаци о становништву и насељима у чачанском крају.

68. Ђорђевић, Тихомир Р, ЈЕДАН СТАРИНСКИ УЧИТЕЉ, Наш народни живот, IX, Београд, 1934, стр. 83—95.

Објављена биографија учитеља Павла Стојића (1806—1852) садржи податке о школским приликама у Драгачеву.

69. Ђорђевић, Тихомир Р, КУПОВИНА И ОТМИЦА ДЕВОЈАКА, Наш народни живот, II, Београд, 1930, стр. 60—90.

У рад су унети примери отмица из чачанског краја у XIX веку.

70. Ђорђевић, Тихомир Р, НАШИ СЕОСКИ ЗАНАТИ, Наш народни живот, I, Београд, 1930, стр. 43—63.

Наведени су примери самуких занатлија у Доњем Драгачеву и подаци о сеоским занатлијама у рудничком крају.

71. Ђорђевић, Тихомир Р, ПОЛИАНДРИЈА, Наш народни живот, II, Београд, 1930, стр. 144—156.

У документима је забележен случај снахочења у Љутовници 1833. године

72. Ђорђевић, Тихомир, Р, РАЗВОД БРАКА, Наш народни живот, IV, Београд, 1931, стр. 47—60.

Као пример наведен је развод брака у Мрчајевцима 1820. године због неспособности за рад.

73. Ђорђевић, Тихомир Р, СЕЛО КАО СУД У НАШЕМ НАРОДНОМ ОБИЧАЈНОМ ПРАВУ, Зборник радова Филозофског факултета, I, Београд, 1948, стр. 267—291.

Расправа посвећена народним правним појмовима о суђењу селском садржи примере из архивске грађе од 1817. до 1828. године о тужбама због лошег понашања, гарантовања за неправедно осуђене, изрицању смртне пресуде, изгоњењу и предлозима за иселјавање из села у Леушићима, Мрчајевцима, Брусници, Горевници, Балуги и Горњем Драгачеву.

74. Ђорђевић, Тихомир Р, СТАНОВНИШТВО У СРБИЈИ ПОСЛЕ ВЕЛИКЕ СЕОБЕ 1690. ГОДИНЕ, Наш народни живот, IV, Београд, 1931, стр. 114—138.

У рад су унети подаци из писаних извора о пореклу свештеника из чачанског краја у првој трећини XVIII века.

75. Ђукњић, М, ГРОТНИЦА У ГУЧИ, Тумули бронзаног доба, Старинар н. с, IX—X (1958—1959), Београд, 1959, стр. 375—376.

Саопштени су резултати ископавања три хумке из бронзаног доба.

76. Ђукњић, М, ЈАНЧИЋИ—РАВНИНЕ, Праисторијска хумка, Старинар, н. с, XI, Београд, 1960, стр. 237.

Саопштени су резултати ископавања једне бронзанодобске хумке.

77. Ђукњић, Милена-Јовановић, Борислав, ИЛИРСКА КНЕЖЕВСКА НЕКРОПОЛА У АТЕНИЦИ, Чачак, 1966, стр. 62, ил.

У монографији су објављени резултати ископавања две хумке са богатим аутохтоним и импортованим предметима свакодневне употребе, оружјем и накитом, датоване у крај VI и почетак V века п. н. е.

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

78. Ђурђевић, Бранислав, ХРИШЋАНИ СПАХИЈЕ У СЕВЕРНОЈ СРБИЈИ У XV ВЕКУ, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, IV, Сарајево, 1952, стр. 165—169.

Чланак садржи податке о тимару Теодора Бакића у нахији Рудничка Островица.

79. Ђурић, Владимир, Р, ГЕОГРАФСКИ РАСПОРЕД НОВОКОЛОНИЗОВАНОГ СТАНОВНИШТВА У ВОЈВОДИНИ, Гласник Етнографског института САН, II—III, (1953—1954), Београд, 1957, стр. 737—747.

Саопштен је податак да је у првим послератним годинама одсељено становништво из чачанског краја насељавано у Банатском Карловцу и Вршцу.

80. Ђурић-Замоло, Дивна, ЦАМИЈЕ У УЖОЈ СРБИЈИ ИЗ XIV—XIX ВЕКА, Градска култура на Балкану (XV до XIX век), Зборник радова, I, Београд, 1984, стр. 331—358, ил.

Подаци о цамији у Чачку дати су на основу старије литературе.

81. Elezović, Gliša, IZ SARIGRADSKIH TURSKIH ARHIVA MUHIMME DEFTERI, Београд, 1951, стр. 574.

Из зборника V и VI ове серије објављена су регеста наредби упућиваних 1564 — 1566. године кадијама Чачка и Рудника за прикупљање хране и израду муниције.

82. Ердељановић, Јован, ДОЊЕ ДРАГАЧЕВО, Српски етнографски зборник, IV, Насеља српских земаља, I, Београд, 1902, стр. 1—224.

У монографији је обрађен географски положај и прошлост Доњег Драгачева, насеља, старине, досељавање становништва и у посебном делу свако насељено место.

83. Живковић, Новак, АРИЉСКИ БИМБАША ВУЧИЋ ПИПЕРИН, Зборник радова Народног музеја, IX, Чачак, 1978, стр. 59—78, ил.

Молба за пензију Вучића Пиперина садржи податке о борби за ослобођење Чачка у првом српском устанку.

84. Живковић, Новак, ШКОЛЕ И УЧИТЕЉИ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ ПРЕ ЈЕДНОГ ВЕКА, Зборник радова Народног музеја, XII, Чачак, 1982, стр. 281—303, ил.

У свом извештају изасланик Министарства просвете Аћим Пивљаковић описао је школске зграде у чачанском крају 1882. године.

85. Здравковић, Иван, ГОСПОДАР ЈОВАНОВ КОНАК У ЧАЧКУ, Музеји, 6, Београд, 1951, стр. 124—127, ил.

Прилог садржи историјат и опис објекта, податке о стању у коме се налазио пре рестаурације, разматрање сликовних извора о ранијем изгледу и архитектонске снимке.

86. Здравковић, Иван, ЈЕДНА СТАРА КУЋА У ЧАЧКУ, Музеји, 6, Београд, 1951, стр. 128—130, ил.

Укратко је дата прошлост и опис куће трговца Вула Пантелића и архитектонски снимци.

87. Здравковић, Иван М, КОНАЦИ КНЕЗ-МИЛОШЕВЕ СРБИЈЕ, Гласник Етнографског института САН, II—III (1953—1954), Београд, 1957, стр. 413—425, ил.

У чланку је обрађен господар-Јованов конак у Чачку. Аутор је изнео закључак да се ради о турском објекту преправљеном за потребе губернатора рудничке и пожешке нахије.

88. Здравковић, Иван М, РЕСТАУРАЦИЈА И АДАПТАЦИЈА ГОСПОДАР-ЈОВАНОВОГ КОНАКА У ЧАЧКУ, Зборник заштите споменика културе, IV—V (1953—1954), Београд, 1955, стр. 243—252, ил.

Прилог садржи кратак историјат објекта, опис затеченог стања, конзерваторских и рестаураторских радова и архитектонске снимке.

89. Здравковић, Иван М, ЦРКВА МАНАСТИРА СТЈЕНИКА У ПЛАНИНИ ЈЕЛИЦИ КОД ЧАЧКА, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, IV, Београд, 1961, стр. 215—219, ил.

Дати су прошлост и опис манастира Стјеника.

90. Зега, Никола, ИЗОБИЧАЈЕНЕ МЛАДИНЕ КАПЕ У СРБИЈИ, Гласник Етнографског музеја, I, Београд, 1926, стр. 68—75, ил.

Рађ садржи податке о ношењу смиљевца у рудничком и чачанском округу и сећање Ђурђије, супруге војводе Николе Милићевића—Луњевице, о односу мушких чланова домаћинства према млади.

91. Зиројевић, Олга, ГОСПОДАР ЈОВАНОВ КОНАК У ЧАЧКУ, Наша прошлост, 1—2, Краљево, 1967, стр. 96—97.

Аутор је обрадио прошлост објекта, за који сматра да је настао према правком турског селамлука.

92. Зиројевић, Олга, ТУРСКО ВОЈНО УРЕЂЕЊЕ У СРБИЈИ (1459—1683), Београд, 1974, стр. 319, ил.

Монографија садржи податке о управној подели, утврђеним местима и становништву из чачанског краја укљученом у турске оружане снаге.

93. Зиројевић, Олга, ЦРКВЕ И МАНАСТИРИ НА ПОДРУЧЈУ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРИШИЈЕ ДО 1683. ГОДИНЕ, Београд, 1984, стр. 307, ил.

Саопштени су подаци из турске архивске грађе о црквама и манастирима у чачанском крају.

94. Ивановић, Војин, ЗБИРКА КОВЧЕГА ЕТНОГРАФСКОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ, Гласник Етнографског музеја, XXI, Београд, 1958, стр. 49—98, ил.

Публикован је ковчег из Горњег Милановца, који је употребљаван као каса.

95. Ивић, др Алекса, АУСТРИЈА ПРЕМА УСТАНКУ СРБА ПОД МИЛОШЕМ ОБРЕНОВИЋЕМ, од марта до децембра 1815. године, Загреб, 1917, стр. 54.

Обрађени су догађаји у чачанском крају за време другог српског устанка.

96. Ikodinović, M, BABINJAK, D. KRAVARICA — praistorijske humke, Arheološki pregled, 14, Beograd, 1972, str. 46—47, il.

Од три истражне хумке једна припада средњем бронзаном добу, а две није могуће датовати.

97. Икодиновић, Милена, ЗАШТИТНО ИСКОПАВАЊЕ ХУМКЕ У ЛУЧАНИМА, Зборник радова Народног музеја, I, ЧАЧАК, 1969, стр. 3—15, ил.

У чланку су изложени резултати ископавања хумке из старије фазе средњег бронзаног доба на локалитету Крушевље.

98. Илић, Мих, МОРАВСКА КЛИСУРА МЕЂУ ОВЧАРОМ И КАБЛАРОМ, Гласник Српског ученог друштва, XLII, Београд, 1875, стр. 186—222.

Путописни начин излагања обухватио је старине у Овчарско-кабларској клисури и запажања са сабора код манастира Преображење.

99. Илић, Радомир М, О ЉУБИЋСКИМ СЕЛИМА, Српски етнографски зборник, V, Насеља српских земаља, II, Београд, 1903, стр. 1—88.

У монографији је обрађен географски положај, досељавање и насеља

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

100. Илић, Радомир М, ЧАЧАК У ПРОШЛОСТИ, Извештај о раду и ученичком напретку Гимназије у Чачку у школској 1904/1905. години, Чачак, 1905, стр. 5—16.

У чланку је изложена прошлост Чачка до средине XIX века.

101. ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА, I, Београд, 1981, стр. 697, ил; II, Београд, 1982, стр. 592, ил; V-1, Београд, 1981, стр. 567, ил; V-2, Београд, 1981, стр. 488, ил; VI-1, Београд, 1983, стр. 679, ил; VI-2, Београд, 1983, стр. 584, ил.

У оквиру излагања прошлости Србије саопштени су подаци о чачанском крају од праисторије до првих деценија XX века.

102. Јакшић Владимир, грађа за државописъ Србије, III, Обштѣй покретъ людства у години 1852. сравнѣнъ са петнаестолѣтнѣмъ временикомъ, Гласникъ Друштва српске словесности, V, Београд, 1853, стр. 254—273.

Дат је преглед броја рођених, венчаних и умрлих у односу на број становника у чачанском крају.

103. Јакшић, Владимир, ГУСТИНА НАСЕЉЕНОСТИ СРБИЈЕ, Гласник Српског ученог друштва, XXXI, Београд, 1871, стр. 89—143.

Објављени су подаци о површини рудничког и чачанског округа и броју становника 1833, 1866. и 1870, прирасту становништва и густини насељености 1820—1833, броју стоке 1859. и 1866, броју кошница 1859. и 1866, површини обрадиве земље и броју школа 1866. године.

104. Јакшић Владимир, Климатична одношеня земљѣ, Гласникъ Друштва српске словесности, VIII, Београд, 1856, стр. 283—350.

Аутор даје податке о географском положају Бруснице и резултатима метеоролошких мерења у мају и јуну.

105. Јакшић, Владимир, СТАЊЕ ЗЕМЉОРАДЊЕ У СРБИЈИ, Гласник Српског ученог друштва, XLI, Београд, 1875, стр. 1—103.

Објављени су подаци о броју становника, сетвеним површинама, површини воћњака и винограда за 1846, 1866. и 1867. годину.

106. Јанић, Исидор, ИЗГРАДЊА И УРЕЂЕЊЕ ЧАЧКА, Градац, II, Чачак, 1966, стр. 55—61.

У чланку су, у оквиру анализе урбанистичког развоја Чачка, дати подаци о објектима старе балканске архитектуре.

107. Јанковић, Љубица С — Јанковић, Даница С, ТРИ ГЕНЕРАЦИЈЕ НАРОДНИХ ИГРА У ЧАЧКУ, Гласник Етнографског музеја, XVI, Београд, 1953, стр. 163—169.

Испитивањима народне орске традиције у Чачку биле су обухваћене три генерације играча, који су дали податке и о градској свадби.

108. Јанковић, Марија, ЕПИСКОПИЈЕ И МИТРОПОЛИЈЕ СРПСКЕ ЦРКВЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ, Београд, 1985, стр. 227, ил.

Аутор даје податке о манастиру Богоридице Градачке у Чачку као епископском и митрополијском седишту и његовим архијерејима.

109. Јаџимовић, Bratislav, RUDNIK, Zbornik radova Geografskog zavoda Prirodno-matematičkog fakulteta, XVI, Beograd, 1969, str. 133—146, il.

Обрађен је географски положај, становништво, привреда и утицајна зона Рудника.

110. Јаћимовић, Миодраг, АРСЕНИЈЕ ЛОМА, Чачак, 1972, стр. 94, ил.

Монографском обрадом обухваћено је учешће војводе Арсенија Ломе у догађајима почетком XIX века.

111. Јаћимовић, Миодраг, ЛАЗАР МУТАП, Чачак, 1973, стр. 151, ил.
Аутор је обрадио учешће војводе Лазара Мутапа у првом и другом српском устанку.
112. Јевтовић, Сретен М, СТАНОВНИШТВО ЛЕУШИЋА, Зборник радова Народнoг музеја, VI, Чачак, 1975, стр. 135—157, ил.
Објављени су статистички подаци о броју становника у XIX веку и подаци о фамилијама.
113. Јешић, Миленка и Милован, ПРИЈЕВОР И ВИДОВА (рукопис у Историјском архиву у Чачку).
У уводном делу обрађен је географски положај и име села, историјски споменици, досељавање, политичке и економске прилике до краја првог светског рата.
114. Јешић, Недељко, ЈЕЗДИНА, Чачак, 1974, стр. 206, ил.
Први део обухвата име и прошлост села, становништво, начин живота политичке и економске прилике до краја првог светског рата.
115. Јовановић, Богољуб, МАНАСТИРСКО НЕПОКРЕТНО ИМАЊЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ, Гласник Српског ученог друштва, 62, Београд, 1885, стр. 173—272; 64, Београд, 1885, стр. 1—97.
У рад су унети подаци о броју становника 1837. и 1874. године села, која чине нурију манастира Благовештења, Тројица, Сретења, Јовања, Никоља, Враћевнице и Вујна.
116. Јовановић, Богољуб, СТАЊЕ ЈАВНЕ НАСТАВЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ЗА 1877/78. И 1878/79. ШКОЛСКУ ГОДИНУ, Гласник Српског ученог друштва, 70, Београд, 1889, стр. 65—148; 71, Београд, 1890, стр. 72—157.
Објављени су подаци о броју ученика и наставном особљу основних школа у чачанском крају и Гимназије у Чачку.
117. Јовановић, dr Borislav, ISTRAŽIVANJE PRAISTORIJSKIH RUDNIKA BAKRA, Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije, II, Bor, 1982, str. 1—6, il.
Налаз батова приликом рекогносцирања Малог Штурца на Руднику указује на рано преисторијско рударење и експлоатацију руде бакра.
118. Јовановић, Владимир, СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД НАШЕГ ПРИВРЕДНОГ И ДРУШТВЕНОГ СТАЊА, Гласник Српског ученог друштва, 52, Београд, 1883, стр. 1—162.
Рад садржи број пореских глава у рудничком и чачанском округу према пописима из 1866. и 1875. године.
119. Јовановић, Коста, ГОРЊЕ ДРАГАЧЕВО, Српски етнографски зборник, XI, Насеља српских земаља, V, Београд, 1908, стр. 311—426.
Монографија обухвата географски положај, старине, топониме, насеља, становништво и детаљан приказ насељених места.
120. Јованчевић, Раде, НЕГРИШОРСКА ХРОНИКА, стр. 251 (рукопис у Историјском архиву у Чачку).
У првом делу обрађен је географски положај села, старине, порекло становништва и друштвено-економске прилике до првог светског рата.
121. Јовашевић, Драгољуб Д, ГУСЛАРИ И ГРАДИТЕЉИ НАРОДНИХ МУЗИЧКИХ ИНСТРУМЕНАТА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ, Зборник радова Народнoг музеја, IV, Чачак, 1973, стр. 249—271, ил.
Објављена је грађа забележена на терену о гусларима, градитељима гусала, фрула, двојница, тамбура, гајди и труба од дрвене коре.

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

122. Јовашевић, Драгољуб Д, ДАВАЊЕ „ПРЕЗИМЕНА“ — НЕВЕСТИНСКИ НАРОДНИ ОБИЧАЈ У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ, Зборник радова Народног музеја, VI, Чачак, 1975, стр. 283—298.

Дат је опис обичаја и грађе забележена од казивача на терену.

123. Јовашевић, Драгољуб Д, ЗАБАВЕ У ЧАЧКУ, Зборник радова Народног музеја, V, Чачак, 1974, стр. 243—252, ил.

У чланку су обрађене забаве у Чачку између два светска рата.

124. Јовашевић, Драгољуб Д, ЛЕКОВИТО БИЉЕ У ОБИЧАЈИМА И ФОЛКЛОРУ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА, Зборник радова Народног музеја, VIII, Чачак, 1977, стр. 115—125.

Азбучни попис обухватио је помене лековитог биља у обичајима и народним песмама.

125. Јовашевић, Драгољуб Д, МОРАВКЕ, Народне песме чачанског краја, Зборник радова Народног музеја, III, Чачак, 1972, стр. 175—202.

У збирци је објављено 97 лирских и шест епских песама са три мелографска записа.

126. Јовашевић, Драгољуб Д, НАЗИВИ НАРОДНИХ ИГАРА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ, Зборник радова Народног музеја, IV, Чачак, 1975, стр. 231—242, ил.

Називи народних игара сврстани су по азбучном реду.

127. Јовашевић, Драгољуб Д, НАРОДНО ГАТАЊЕ УЗ БОЈЕЊЕ ПРЕЂЕ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ, Зборник радова Народног музеја, IV, Чачак, 1973, стр. 235—247.

Објављена је грађа забележена од казивача на терену.

128. Јовашевић, Драгољуб, О НАРОДНОМ СТВАРАЛАШТВУ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ, Народна стваралаштво, 8, Београд, 1963, стр. 610—612.

Чланак садржи општи осврт на народне песме и игре чачанског краја са два мелографска записа.

129. Јовашевић, Драгољуб Д, ОБИЧАЈИ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ, Народне гатке о Божићу, Ђурђевски обичаји, Зборник радова Народног музеја, II, Чачак, 1971, стр. 175—208.

Објављена је грађа забележена од казивача на терену.

130. Јовашевић, Драгољуб Д, ПАЉЕЊЕ ПЕТРОВДАНСКИХ ЛИЛА — НАРОДНИ ОБИЧАЈ СТОЧАРА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ И ПЕШТЕРА, Зборник радова Народног музеја, VII, Чачак, 1976, стр. 197—212.

Објављена је грађа забележена од казивача на терену.

131. Јовашевић, Драгољуб Д, РАЗВОЈ МУЗИЧКЕ КУЛТУРЕ У ЧАЧКУ ОД 1850. ДО 1944, Градац, 49, Чачак, 1982, стр. 67—76.

Аутор прати место музике у свакодневном животу, јавним свечаностима, школској настави и културно-уметничким друштвима.

132. Kalešić, Hasan, NAJSTARIJI VAKUFSKI DOKUMENTI U JUGOSLAVIJI NA ARAPSKOM JEZIKU, Priština, 1972, str. 356.

Објављено је писмо из 1565. године, у коме кадија из Чачка тражи од кадије у Сарајеву да му се врати одбегли роб.

133. Kanitz, F, SERBIEN, Historisch-Ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859—1868, Leipzig, 1868, p. 744, il.

Аутор је забележио податке о историјским споменицима и прошлости, описао пут кроз чачански крај и оставио цртеже појединих објеката и насеља.

134. Каниц, Феликс, СРБИЈА, Земља и становништво од римског доба до краја XIX века, I, Београд, 1985, стр. 717, ил; II, Београд, 1985, стр. 666, ил.
Своја запажања о чачанском крају аутор је допунио подацима о прошлости из литературе.

135. Караџић Стеф., Вук, СРПСКА ИСТОРИЈА НАШЕГ ВРЕМЕНА, Београд, „Нолит“, 1975, стр. 305.
Дати су подаци о чачанском крају у првом и другом српском устанку.

136. Караџић Стеф., Вук, СРПСКЕ НАРОДНЕ ПЈЕСМЕ, IV, Београд, „Просвета“, 1954, стр. 663.
У збирци јуначких песама новијех времена о војевању за слободу објављене су песме, које су податком о народном певачу или тематиком везане за чачански крај.

137. Караџић Стеф., Вук, ПОЧЕТАК ОПИСАНИЈА СРПСКИ НАМАСТИРА, Даница, забавник за годину 1826, Сабрана дела Вука Караџића, VIII, Београд, „Просвета“, 1969, стр. 35—52.

Аутор је оставио податке о овчарско-кабларским манастирима, Савинцу и Вујну.

138. Карић, В, СРБИЈА, Опис земље, народа и државе, Београд, 1887, стр. 935, ил.

У поглављу посвећеном Поморављу говори се о прошлости и географском положају Чачка и Горњег Милановца, привредним приликама, саобраћају, становништву, народном животу, ношњи и исхрани.

139. КЛАСИЦИЗАМ КОД СРБА, 2, Грађевинарство, Београд, MCMLXVI, стр. 534, ил.

Збирка садржи документа о градитељској делатности у чачанском крају крајем XVIII и у првој половини XIX века.

140. Кнежевић, Сребрица, ДРУЖЕТИЋИ и „ВАРОШИЦА“ КАМЕНИЦА, Зборник Филозофског факултета, IV-1, Београд, 1957, стр. 381—422, ил.

Монографски приказ насеља садржи посебан осврт посвећен послератном развоју.

141. Кнежевић, Сребрица, ЈЕДАН РЕДАК ПРИМЕР СТАРЕ СЕОСКЕ АРХИТЕКТУРЕ У СЕЛУ ДРУЖЕТИЋИМА ПОД МАЉЕНОМ, Гласник Етнографског института САН, II-III (1953—1954), Београд, 1957, стр. 441—447, ил.

Публикована је кућа Арсенија Раичковића из 1861. године.

142. Kovačević, Ešref, MUHIMME DEFTERI, Dokumenti o našim krajevima, Sarajevo, 1985, str. 230.

Документа о Чачку и Руднику садрже податке о разбојничким нападима, дербенцијама, смештају, исхрани и набавкама за војску.

143. Kovačević, Olga M., ARHITEKTURA I LOKACIJA MENZULANA I POSTANSKO-TELEGRAFSKIH ZGRADA U SRBIJI, PTT arhiv, 10, Beograd, 1964, str. 199—240, il.

Рад садржи податке о мензуланама у Брусници и Чачку и згради поште у Чачку.

144. Ковачек, Божидар, ПУТОПИС О СРБИЈИ ГРОФА ЛАСЛА ХУЊАДИЈА, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XIV-1, Нови Сад, 1966, стр. 156—160.

У двору кнеза Милоша Обреновића у Крагујевцу чувала се 1859. године остава сребреног римског посуђа са Рудника.

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

145. К. Б., КУЋА КНЕЗА МИЛОША У СЕЛУ ГОРЊЕМ ЦРНИЋУ, Музеји, 2, Београд, 1949, стр. 143—144, ил.

Чланак садржи опис куће и податак да је 1946. године била срушена.

146. Којић, Бранислав, ПРИГРАДСКА СЕЛА, Глас САНУ, ССХСIV, одељење друштвених наука, 19, Београд, 1975, стр. 281—334, ил.

Анализиран је пример села, која су тесно везана за Горњи Милановац као градски центар.

147. Којић, Бранислав, СТАРА ГРАДСКА И СЕОСКА АРХИТЕКТУРА У СРБИЈИ, Београд, 1949, стр. 188, ил.

Монографија садржи податке о конаку манастира Браћевшнице, кнез-Милошевој кући у Горњој Црнући и цркви брвнари у Такову.

148. Коларић, др Миодраг, ГРАЂЕВИНЕ И ГРАЂЕВИНАРИ СРБИЈЕ ОД 1790. ДО 1839. ГОДИНЕ, Зборник Музеја првог српског устанка, I, Београд, 1959, стр. 5—28, ил.

Аутор даје податке о градњи цркава, јавних и приватних зграда и градитељима, који су се на овом послу ангажовали у чачанском крају.

149. Крестић, Василије—Петровић, Никола, ПРОТОКОЛ КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА 1824—1825, Београд, 1973, стр. 690, ил.

Протокол садржи преписку са народним старешинама о организацији власти, наплати пореза, хајдуцима, крађама, разним кривицама, разводима брака и црквеним пословима.

150. Кречковић, Рад, О ПРОШЛОСТИ ЧАЧКА, Полет, 8, 9, 10, Чачак, 1925, стр. 263—298.

У део текста о Чачку у XIX веку унети су одломци из успомена прете Сретена Михаиловића, који говори о животу у граду и економским приликама (оригинал рукописа није сачуван).

151. Кривача, Јован—Кривачић, Илија, ЗАБЕЛЕШКЕ ЗНАТНИЈИХ ДОГАЂАЈА (1853—1909), Изворник, 1, Чачак, 1984, стр. 7—36, ил.

Забелешке садрже податке о збивањима у Чачку, Горњем Милановцу и другим градовима Србије и породичном животу трговаца Кривачића.

152. ЛИК ЧОВЕКА У НАРОДНОЈ УМЕТНОСТИ СРБИЈЕ, Београд, 1974, стр. 81, ил.

У каталогу су дати подаци о надгробним споменицима из Семедражи, преслици из Горње Горевнице, гуслама из Рудника и Горњег Милановца и ибрику са људским ликом из Горњег Милановца.

153. Лутовац, др Милисав, ПРИВРЕДНО-ГЕОГРАФСКЕ ПРИЛИКЕ И САОБРАЋАЈНЕ ВЕЗЕ У ДОБА ПРВОГ УСТАНКА СРБИЈЕ, Географски лик Србије у доба Првог устанка, Београд, 1954, стр. 53—73.

Рад садржи податке о заузимању земље у Драгачеву, вађењу руде на Руднику, трговачким пословима и саобраћајним везама.

154. Љушић, Радош, ПОПИС ПОРЕСКИХ ГЛАВА КУЋА И ЧЛАНОВА МИРОВНИХ СУДОВА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ ИЗ 1839. ГОДИНЕ, Мешовита грађа, IX, Београд, 1981, стр. 7—192.

Објављени документ садржи број пореских глава, кућа и имена чланова примирителних судова општина у срезовима моравском и качерско-црногорском округа рудничког, драгачевског, трнавског и студеничког округа чачанског и црногорског округа ужичког.

155. Maksimović, Branko, URBANIZAM U SRBIJI, Beograd, 1938, str. 143, il.

Аутор је у монографији обрадио планско оснивање и развој Горњег Милановца.

156. Мандић, др Станоје, МИГРАЦИЈА СТАНОВНИШТВА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ, Зборник радова Народног музеја, IX, Чачак, 1978, стр. 305—320, ил.

Дато је место Чачка у односу на шире гравитационо подручје, миграциони токови и миграција становништва у овој општини.

157. Мано-Зиси, Ђорђе, НЕКОЛИКО СТАРИХ СРПСКИХ ЦРКАВА, Старице, III серија, 8—9 (1933—1934), Београд, 1934, стр. 231—244, ил.

Обрађени су манастир Вујан и црква у Горњој Трпчи.

158. Маринковић, Радован М, БОРБА ПРОТИВ ГРАДА У ДРАГАЧЕВУ, Зборник радова Народног музеја, V, Чачак, 1974, стр. 145—175.

Објављена је грађа забележена од казивача на терену.

159. Маринковић, Радован М, ДРАГАЧЕВСКИ ЗАНАТИ И ЗАНИМАЊА, Чачак, 1985, стр. 186, ил.

Текст садржи податке о занатима и занимањима забележене на терену, из докумената и наративних извора и са надгробних споменика.

160. Маринковић, Радован М, ЖИВОТОПИС РАНКА ТАЈСИЋА, Зборник радова Народног музеја, II, Чачак, 1971, стр. 107—140, ил.

Сачувани део рукописа обухвата период од 1855. до 1882. године. Садржи податке о породичним приликама у задрузи Тајсића и податке о политичком раду Ранка Тајсића.

161. Маринковић, Радован, ЈА ОТПИРИК ЧИНИЛИЦЕ И ГАТАРИЦЕ, Одбрана млека и белог мрса у Драгачеву, Расковник, 32, Београд, 1982, стр. 11—13, ил.

Забележено је једанаест веровања.

162. Маринковић, Радован М, ЈЕЛИЧКЕ ЛЕГЕНДЕ, Чачак 1977, стр. 159.

Објављене су легенде забележене у Драгачеву и околини Чачка.

163. Маринковић, Радован М, ЛЕГЕНДЕ О СЕЛИМА, Прилог за проучавање топонима чачанског краја, Зборник радова Народног музеја, VI, Чачак, 1975, стр. 263—282.

Легенде о селима забележене су у Драгачеву и околини Чачка.

164. Маринковић, Радован М, РАТНИЦИ, Расковник, 32, Београд, 1982, стр. 61—66, ил.

У причу о ратној прошлости Драгачева унети су епитафи са надгробних споменика и крајпуташа.

165. Маринковић, Радован, СВИ ТИ КУЋУ ОБИЛАЗИЛИ, Народне клетве из Драгачева, Расковник, 32, Београд, 1982, стр. 16, ил.

Објављено је осам клетви.

166. Маринковић, Радован М, СПОМЕНИЦИ ЖРТВАМА ГОРАЧИЊКЕ БУНЕ, Прилог за проучавање живота и дела клесара Млађена Раковића, Зборник радова Народног музеја, IV, Чачак, 1973, стр. 107—120, ил.

У чланку је обрађена биографија клесара Млађена Раковића и надгробни споменици изгинулим у горачињкој буни 1893. године.

167. Маринковић, Радован М, СТАНОВНИШТВО ГОРАЧИЊА, Зборник радова Народног музеја, VIII, Чачак, 1977, стр. 91—104.

Обрађене су фамилије у Горачињима у оквиру класификације изведене по времену досељавања.

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

168. Маринковић, Радован М, СТАРИ ДРАГАЧЕВСКИ ЗАНАТИ И ЗАНИМАЊА, Гуча, 1980, стр. 63.

Дати су подаци о занатима и занимањима у Драгачеву.

169. Маринковић, Радован М—Протић, Томислав—Радовановић, Јован, ДРАГАЧЕВО, Чачак—Лучани 1981, стр. 537, ил.

У првом делу обрађен је географски положај Драгачева, најстарија прошлост, становништво и друштвено-политичке прилике до првог светског рата.

170. Марковић, Радул, ГРОЗЛОВИ, Чачак, 1980, стр. 112.

Објављена је 121 лирска песма са 45 мелографских записа.

171. Марковић, Радул, И ПСА МОЖЕ НЕКО УЈЕСТИ, Народне пословице из околине Чачка, Расковник, 32, Београд 1982, стр. 15.

Објављено је осам пословица.

172. Марковић, Радул, МЕТАМОРФИСАНЕ И НОВЕ НАРОДНЕ ПОСЛОВИЦЕ ШУМАДИЈЕ, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1979, стр. 419—426.

Објављене су са кратким коментарима пословице новијег порекла.

173. Марковић, Радул, НЕЗАБОРАВ, Изворне народне песме чачанског краја, Горњи Милановац 1976,² стр. 86.

У збирци су објављене лирске и епске народне песме.

174. Марковић, Радул, РАЗГРАНАТО ДРВО, Наше народне пословице и изреке, Чачак, 1982, стр. 137.

Објављена је збирка пословица из чачанског краја.

175. Марковић, др Радул, ХУМОР У НЕКИМ НАРОДНИМ УМОТВОРИНАМА ИЗ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА, Изворник, 2, Чачак, 1985, стр. 245—250.

Објављено је седам прича забележених у околини Чачка, које су први пут биле штампане у часопису „Кића“ 1905. године.

176. Медаковић, Дејан, СРПСКА УМЕТНОСТ У XIX ВЕКУ, Београд, 1981, стр. 283, ил.

Аутор даје податке о сликарској и градитељској делатности у чачанском крају.

177. Мечанин, Радмила, БОЖИЋНИ И ДРУГИ ОБИЧАЈИ У ДРАГАЧЕВУ, Расковник, 32, Београд, 1982, стр. 25—29.

Објављени су подаци о неким годишњим и свадбеним обичајима и народним веровањима.

178. Мечанин, Радмила, ИГЛА ОД БИЉУРА, Нови записи народних песама из Драгачева, Расковник, 23, Београд, 1980, стр. 16—22.

Објављено је девет лирских песама.

179. Мечанин, Радмила, НАГАЗНИЦЕ, НАМЕНИЦЕ, НАЈЕДНИЦЕ, Басме из Драгачева, Расковник, 32, Београд, 1982, стр. 8—10.

Забележене су бајалице за које се верује да помажу излечењу од болести.

180. Мечанин, Радмила, НАРОДНЕ ПЕСМЕ ИЗ ДРАГАЧЕВА, Градац, 49, Чачак, 1982, стр. 15—16.

Објављено је 11 лирских песама.

181. Мечанин, Радмила, НЕ ВАЉА СЕ... Народна веровања из Драгачева, Расковник, 26, Београд, 1980, стр. 30—36, ил.

Објављена је грађа забележена на терену.

182. Милаковић, Бранко, НАРОДНО ПРЕДАЊЕ О ИМЕНУ СЕЛА ЗАГРАЂЕ У КАЧЕРУ, Гласник Етнографског музеја, XI, Београд, 1936, стр. 171.
Име села легенда везује за градитељску делатност проклете Јерине.
183. Милић, Даница, О ДЕЛАТНОСТИ ЈЕДНОГ ИСТАКНУТОГ НОСИОЦА ТРГОВАЧКОГ КАПИТАЛА НИКОЛЕ МИЛИЋЕВИЋА ЛУЊЕВИЦЕ (1767—1842), Зборник Музеја првог српског устанка, II, Београд, 1960, стр. 43—63.
Биографија садржи исцрпне податке о трговачким пословима и опис његовог домаћинства.
184. Милићевић, М. Ђ, ЖИВОТ СРБА СЕЉАКА, Гласник Српског ученог друштва, XXII, Београд, 1869, стр. 79—208; XXXVII, Београд, 1873, стр. 109—178; XLV, Београд, 1877, стр. 293—332.
Објављен је податак о обичају доношења прилога при доласку на дању у драгачевском и рудничком крају, годишњи обичаји и примери народног лечења у чачанском крају.
185. Милићевић, М. Ђ, КНЕЖЕВИНА СРБИЈА, Београд, 1876, стр. 1253.
Обрађене су географске особине, старине, становници, значајне личности, подаци о насељима, ношњи, говору и песмама и играма у рудничком и чачанском округу.
186. Милићевић, М. Ђ, КНЕЗ МИЛОШ ПРИЧА О СЕБИ, Споменик СКА, XXI, Београд, 1893, стр. 42.
Забележена су сећања кнеза Милоша Обреновића на детињство и учешће у првом и другом српском устанку.
187. Милићевић, М. Ђ, ПОМЕНИК, Београд, 1888, стр. 874.
Дате су биографије истакнутих личности XIX века из чачанског краја.
188. Милићевић, М. Ђ, ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ, Споменик СКА, XVII, Београд, 1892, стр. 9—21.
Објављене су дипломе Милутина Илића—Гучанина и Аксентија Миладиновића из 1811. године о именовању за војводе.
189. Милићевић, М. Ђ, СЛАВЕ У СРБА, Годишњица Николе Чупића, I, Београд, 1877, стр. 89—162.
У рад су унесени подаци о пореклу породица из околине Чачка, које славе Петковдан, Ђурђевдан и Мратиндан и обичаји везани за славу.
190. Милићевић, М. Ђ, ШКОЛЕ У СРБИЈИ ОД ПОЧЕТКА ОВОГ ВЕКА ДО КРАЈА ШКОЛСКЕ 1867. ГОДИНЕ, Гласник Српског ученог друштва, XXIV, Београд, 1868, стр. 1—135.
Аутор је објавио статистичке податке о основним школама за 1862. и 1867. годину и развоју школске мреже у рудничком и чачанском округу.
191. Милојевић, Ж. Б, ДОЛИНА ЗАПАДНЕ МОРАВЕ, МОРАЧЕ И ТРЕСКЕ, Београд, 1948, стр. 79, ил.
Обрађене су котлине и клисуре Западне Мораве, њихов развој кроз геолошке периоде, извори и реке, биљни свет, привреда, насеља, саобраћај и историјски споменици.
192. Милојевић, др Мирослав, ПОСЛЕРАТНИ РАЗВОЈ СТОЧАРСТВА У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ, Београд, 1977, стр. 136, ил.
Анализиран је однос друштва према сточарству у послератном периоду и држање стоке у долини Западне Мораве, стање сточарства, пчеларства, лова и риболова у општинама Чачак и Лучани.
193. Милошевић, Милица, ЧАЧАК АНТРОПОГЕОГРАФСКИ (рукопис у Историјском архиву у Чачку).

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

Текст рада, одбрањеног на професорском испиту, садржи историју града, урбанистички развој и податке о становништву.

194. Милутиновић, Сарајлија, Сима, ИСТОРИЈА СРПСКОГ УСТАНКА 1813—1815, Београд, 1888, стр. 546.

Аутор је забележио податке о чачанском крају у Хаџи-Продановој буну и другом српском устанку.

195. Мирковић, Ј, ЈЕДАН РУКОПИСНИ АПОСТОЛ ИЗ 1626. ГОДИНЕ, Гласник Скопског научног друштва, XV—XVI, Скопље, 1936, стр. 365—366.

Апостол је писан 1626. године при храму Успења Богородице на Руднику, за време рудничког митрополита Арсенија.

196. Митровић, Драгослав С, ЧАЧАК И ЧАЧАНСКА КОТЛИНА, Чачак, 1925, стр. 22.

Обрађен је постанак чачанске котлине, положај, прошлост, садашњи тренутак развоја и знаменитости Чачка.

197. Митровић, Јеремија, МИЛАН Ђ. СТАНИЋ — „ДРАГАЧЕВСКИ ВУК“, Гласник Етнографског музеја, XX, Београд, 1957, стр. 84—92, ил.

У чланку је обрађен рад свештеника Милана Ђ. Станића на прикупљању и изучавању народних умотворина у чачанском крају.

198. Михаиловић, др Војислав, ИЗ ИСТОРИЈЕ САНИТЕТА У ОБНОВЉЕНОЈ СРБИЈИ Од 1804—1860, Београд, 1951, стр. 641.

Монографија садржи податке о здравственим приликама и лекарима у чачанском крају.

199. Михаљчић, Раде, КРАЈ СРПСКОГ ЦАРСТВА, Београд, 1975, стр. 325, ил.

Обрађена је борба обласних господара око Рудника у другој половини XIV века.

200. Мишковић, Јован, ГРАЂА ЗА ЕТНОГРАФИЈУ И ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, I, Језик, обичаји и одело Рудничана, Панчевац, календар за народ за преступну годину 1872, Панчево S. а, стр. 54—74.

У чланку је обрађен говор, обичаји, менталитет, ношња, биографије истакнутих личности првог и другог српског устанка и објављене загонетке, пословице и поскочице из рудничког округа.

201. Мишковић, Јован, ОПИС РУДНИЧКОГ ОКРУГА, Гласник Српског ученог друштва, XXXIV, Београд, 1872, стр. 178—334; XLI, Београд, 1875, стр. 104—382.

Аутор је обрадио географски положај, старине, податке о насељима, број задруга и пореских глава и дао податке о даљој и ближој прошлости. Други део је завршен најавом етнографског дела, који је објављен у књизи Б. Перуничкића, Чачак и Горњи Милановац, II, Чачак, 1969, стр. 296—334.

202. Мишковић, Јован, ПУТОВАЊЕ ПО СРБИЈИ, Београд, 1874, стр. 205. Укратко су саопштени подаци о Чачку као окружној вароши.

203. Мојсиловић, Миле, САОБРАЋАЈНЕ ПРИЛИКЕ И ВЕЗЕ ЧАЧКА И ОКОЛИНЕ У 19. ВЕКУ, Зборник радова Народног музеја, I, Чачак, 1969, стр. 107—154, ил.

Обрађен је развој путне мреже у XVIII и XIX веку, саобраћајна средства, успостављање железничког саобраћаја, поштанска и телеграфска служба.

204. Мојсиловић, Мирослав—Миле, АПОТЕКАРСТВО У ЧАЧКУ, Чачак, 1976, стр. 135, ил.

Дат је преглед здравствених прилика у прошлости и развој апотекарске службе.

205. Мојсиловић, Мирослав—Миле, ДР ЈАРОСЛАВ КУЖЕЉ, Живот, рад и здравствене прилике његовог доба, Зборник радова Народног музеја, II, Чачак, 1971, стр. 141—173, ил.

Исцрпна биографија садржи податке о здравственим приликама у чачанском крају у другој половини XIX и почетком XX века.

206. Мојсиловић, Мирослав—Миле — Маринковић, Радован, М, ЗДРАВСТВО ЧАЧАНСКОГ КРАЈА, Чачак, 1979, стр. 300, ил.

Монографија садржи кратак преглед историје места, здравствених прилика, примере из народне медицине и развој савремене здравствене службе.

207. НАДГРОВНИ СПОМЕНИЦИ ДРАГАЧЕВА, Каталог измештених и заштићених драгачевских надгробних споменика у Гучи, Краљево, 1984, стр. 39, ил.

У уводном тексту се говори о особинама текстуалних порука и ликовних представа на надгробним споменицима и мерама заштите, а затим се даје каталогски попис измештених примерака.

208. НАРОДНИ МУЗИЧКИ ИНСТРУМЕНТИ ЈУГОСЛАВИЈЕ, Београд, 1957, стр. 60, ил.

Каталог изложбе садржи податке о даирама из Горњег Милановца и борији из Доњег Драгачева.

209. Настасијевић, Светомир, СРПСКА НАРОДНА МЕЛОДИЈА У СОНАТИ БЕТОВЕНА, Зборник радова Народног музеја, III, Чачак, 1972, стр. 27—32.

Део мелодије песме „Сву ноћ идох“ цитиран је у једној сонати за клавир.

210. Недељковић, Загорка, ЛЕУШИЋИ, Горњи Милановац 1984, стр. 179, ил.

У првом делу обрађен је географски положај, настанак и развој села, сеоске задруге, задружни покрет, политички живот до првог светског рата и објављене су легенде о селу.

211. Недић, Владан, СЕЉАК ИЗ РУДНИЧКЕ НАХИЈЕ, ПЕВАЧ ВУКА КАРАЦИЋА, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XX-2, Нови Сад, 1972, стр. 233—235.

Анализирајући поједине елементе, аутор приписује непознатом певачу са Рудника песме „Бој на Чачку“, „Марко Краљевић у азачкој тавници“, „Растанак Кара-Ђорђија са Србијом“, „Узимање Ужица“ и „Чавић Мустај бег и Кара-Ђорђије“.

212. Недовић, Радисав, НЕДОВИЋИ ИЗ РТАРА, Ртари, 1980, стр. 84, ил.

Аутор је обрадио порекло фамилије Недовић, њену прошлост, поједине породице и најистакнутије појединце.

213. Недовић, Радисав, РТАРИ, Ртари, 1983, стр. 263, ил.

Монографија обухвата географски положај села, топониме, старине, прошлост, друштвено-економске прилике, становништво и податке о свакој фамилији у посебном делу.

214. Ненадовић, Константин Н, ЖИВОТ И ДЕЛА ВЕЛИКОГ ЂОРЂА ПЕТРОВИЋА КАРА-ЂОРЂА ВРХОВНОГ ВОЈВОДЕ ОСЛОБОДИОЦА И ВЛАДАРА СРБИЈЕ И ЖИВОТИ ЊЕГОВИ ВОЈВОДА И ЈУНАКА, I, Беч, 1883, стр. 548; II, Беч, 1884, стр. 842.

Дате су биографије најпознатијих учесника из чачанског краја у устанцима почетком XIX века.

215. Ненадовић, Матија, МЕМОАРИ, Београд, 1980, стр. 359.

У мемоарима су забележени догађаји у чачанском крају за време Кочине крајине и првог српског устанка.

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

216. Ненадовић, др Слободан, СПОМЕНИЧКЕ ВРЕДНОСТИ ГРОВЉА БАЊЕ ГОРЊА ТРЕПЧА, Зборник радова Народног музеја, IV, Чачак, 1973, стр. 71—82, ил.

Анализирани су типологија, начин израде, ликовна обрада надгробних споменика и подаци о клесарима.

217. Несторовић, Богдан, ПРЕГЛЕД СПОМЕНИКА АРХИТЕКТУРЕ У СРБИЈИ XIX ВЕКА, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, X, Београд, 1974, стр. 142—169, ил.

У прегледу су дати подаци о црквама у Брусници, Горњем Милановцу, Мојсињу и Чачку и најлепшим примерцима градске архитектуре у Чачку и Горњем Милановцу.

218. Несторовић, Богдан, СТАРО ОКРУЖНО ЗДАЊЕ У ЧАЧКУ, Зборник радова Народног музеја, I, Чачак, 1969, стр. 87—90, ил.

Чланак садржи стилску анализу архитектуре и податке о градњи.

219. Николић, Десанка, МЕМОАРСКО-ЕТНОГРАФСКА ГРАЂА О НАСЕЉУ ДУБАЦ, Гласник Етнографског института, XXII (1973), Београд, 1974, стр. 229—236.

Аутор је издвојио највреднију етнографску грађу, коју је у својим сећањима на време од 1951. до 1957. године објавила Рајка Боројевић.

220. Николић, Десанка, НЕКА ЗАПАЖАЊА О СПЕЦИФИЧНОСТИМА У ПРЕОБРАЖАВАЊУ ТРАДИЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ НА ПРИМЕРУ ДВА СЕОСКА НАСЕЉА, Гласник Етнографског института, XXVII, Београд, 1978, стр. 81—89.

Поређене су промене запажене у селу Доњи Дубац и селу Високо код Куршумлије.

221. Николић, Десанка, ПРИЛАГОЂАВАЊЕ ТРАДИЦИОНАЛНЕ ТКАЧКЕ РАДИНОСТИ УСЛОВИМА ТРЖИШТА И ЊЕН УДЕО У ОСАВРЕМЕЊАВАЊУ НЕКИХ НАСЕЉА ГОРЊЕГ ДРАГАЧЕВА, Симпозијум Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури, Београд, 1974, стр. 267—275.

Аутор је обрадио прилагођавање традиционалне ткачке радиности тржишту и њен утицај на промене начина живота у сеоским породицама.

222. Николић, др Илија, НАРОДНЕ ПЕСМЕ РУДНИЧКОГ ГУСЛАРА РАЈКА ИВКОВИЋА, Народно стваралаштво, 35—36, Београд, 1970, стр. 193—201. Објављено је девет песама, забележених од овог гуслара.

223. Николић, др Илија, РУДНИЧКИ ГУСЛАР РАЈКО ИВКОВИЋ, Народно стваралаштво, 35—36, Београд, 1970, стр. 120—122, ил. Објављена је биографија гуслара.

224. Николић, др Илија, СЕЋАЊЕ НА РУДНИЧКОГ ГУСЛАРА РАЈКА ИВКОВИЋА, Народно стваралаштво, 49—52, Београд, 1974, стр. 150—154, ил. Дат је попис песама, које је певао овај гуслар.

225. Николић, Милица, КАРТА СРБИЈЕ ЂАКОМА КАНТЕЛИЈА ДЕ ВИЊОЛЕ ИЗ 1689. ГОДИНЕ, Историјски часопис, XIX, Београд, 1972, стр. 101 — 133, ил.

Топоним „Zazac“ уцртан је као место на десној обали Велике Мораве.

226. Николић, Радојко, ВЕЛИКИ КЛЕСАР РАДОСАВ ЧИКИРИЗ, Расковник, 32, Београд, 1982, стр. 87—92, ил. Дата је биографија и клесарска делатност.

227. Николић, Радојко, ЗАПИСИ О БОЛЕСТИМА, Зборник радова Народног музеја, I, Чачак, 1969, стр. 163—168.

Аутор саопштава податке из епитафа о болестима од којих је сеоско становништво боловало и умирало.

228. Николић, Радојко, ЗАПИСИ О ДОСЕЉЕНИЦИМА, Зборник радова Народног музеја, II, Чачак, 1971, стр. 37—57, ил.

Анализирани су подаци из натписа на надгробним споменицима о до-сељавању сеоског и градског становништва у Западну Србију и разлозима одласка из старог завичаја.

229. Николић, Радојко, ЗАПИСИ О ЗАНАТИМА И ЗАНИМАЊИМА, Зборник радова Народног музеја, III, Чачак, 1972, стр. 87—119, ил.

Епитафи на надгробним споменицима и крајпуташима и њихове ликовне представе говоре о сеоским и градским занатима и занимањима од друге половине XVIII до средине овог века.

230. Николић, Радојко, ЗАПИСИ О КАРАЂОРЂЕВИМ И МИЛОШЕВИМ УСТАНИЦИМА, Наша прошлост, IV—V (1969—1970), Краљево, 1971, стр. 41—49, ил.

Објављени су епитафи са споменика учесницима у првом и другом српском устанку из Западне Србије.

231. Николић, Радојко, ЗАПИСИ О ПОЛИТИЧКИМ ПАРТИЈАМА И ДОГАЂАЈИМА, Зборник радова Народног музеја, V, Чачак, 1974, стр. 53—77, ил.

Епитафи на надгробним споменицима и крајпуташима садрже велики број података о политичким збивањима у прошлом и овом веку.

232. Николић, Радојко, ЗАПИСИ О РАТНИЦИМА, Зборник радова Народног музеја, VI, Чачак, 1975, стр. 93—134, ил.

Удео чачанског краја у ратним напорима Србије у XIX и XX веку обрађен је кроз податке из епитафа са надгробних споменика и крајпуташа.

233. Николић, Радојко, ЗАПИСИ О ХАЈДУЦИМА, Зборник радова Народног музеја, IV, Чачак, 1973, стр. 39—69, ил.

Обрађени су епитафи који говоре о хајдучији у другој половини XIX века.

234. Николић, Радојко, ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ ПАРОХА, Белешке из протокола умрлих, Зборник радова Народног музеја, XII, Чачак, 1982, стр. 269—279.

У матичне књиге свештеници су, поред предвиђених података, уносили забелешке о личностима и догађајима, чији су савременици били.

235. Николић, Радојко, КАМЕНА КЊИГА ПРЕДАКА, Београд, 1979, стр. 317, ил.

У монографији је извршена тематска анализа садржаја натписа на надгробним споменицима и крајпуташима.

236. Николић, Радојко, ЛИКОВНЕ ПРЕДСТАВЕ НА ПИЛАТОВАЧКОМ ГРОВЉУ, Расковник, 32, Београд, 1982, стр. 81—86, ил.

У чланку су обрађене ликовне представе на надгробним споменицима.

237. Николић, Радојко, НАДГРОБНИ НАТПИСИ КАО ВИД НАРОДНОГ СТВАРАШТВА, Градац, 49, Чачак, 1982, стр. 26—31.

Анализирана је структура података, садржај и језичке особине епитафа.

238. Николић, Радојко, НАДГРОБНИ ПОРТРЕТИ, Зборник радова Народног музеја, IX, Чачак, 1978, стр. 79—133.

Сакупљени су подаци из надгробних натписа на споменицима у чачанском крају, који говоре о моралним особинама покојника.

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

239. Николић, Радојко, НАДНИЧАРИ, СЛУГЕ, СКИТНИЦЕ, Расковник, 32, Београд, 1982, стр. 93—98.

Дати су подаци из епитафа са надгробних споменика о најсиромашнијем слоју становништва у чачанском крају.

240. Новаковић, др Реља, КРАЉЕВО И ОКОЛИНА НА НЕКИМ КАРТАМА XVIII И ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА, Наша прошлост, 1—2, Краљево, 1967, стр. 10—20.

Објављени су подаци о Чачку и околини са аустријских карти XVIII и почетка XIX века и њиховом утицају на географске карте настале у Кнежевини Србији.

241. Новаковић, Реља, О СУВОЗЕМНИМ ПУТЕВИМА У СРБИЈИ У ВРЕМЕ ПРВОГ И ДРУГОГ СРПСКОГ УСТАНКА, Зборник Музеја првог српског устанка, III—IV, Београд, 1964—1965, стр. 5—42.

Подаци о путевима у околини Чачка дати су према извештајима аустријских официра П. Ј. Митесера и Ј. Перетића.

242. Новаковић, Стојан, ДВА ПРИЛОГА К СРПСКИМ СТАРИНАМА, Гласник Српског ученог друштва, XLI, Београд, 1875, стр. 353—361.

Три звона, ископана приликом постављања темеља за Начелство округа чачанског, поклонито је 1454. године цркви у Чачку градачки митрополит Никифор.

243. Новаковић, Стојан, ХАЦИ-КАЛФА ИЛИ ЂАТИВ-ЧЕЛЕБИЈА, ТУРСКИ ГЕОГРАФ XVII ВЕКА О БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ, Споменик СКА, XVIII, Београд, 1892, стр. 132.

Даје податке о положају Чачка у односу на околна насеља.

244. Павићевић—Поповић, Радмила, НАТПИСИ НА СЕОСКИМ КУЋАМА У ОКОЛИНИ ЧАЧКА И ГОРЊЕГ МИЛАНОВЦА, Рашка баштина 1, Краљево, 1973, стр. 263—267, ил.

Објављени су натписи из периода од 1846. до 1932. године са подацима о објектима у које су уграђени.

245. П. Ст. Д., ЗАШТИТА ОРОНУЛИХ БРВНАРА, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије, I, Београд, 1956, стр. 87—92, ил.

Изведени су заштитни радови на цркви брвнари у Љутовници и кући кнеза Милоша Обреновића у Горњој Црнући.

246. Павловић, Д. Ст, СТАРЕ ЦРКВЕ БРВНАРЕ У СРБИЈИ, Музеји, 6, Београд, 1951, стр. 105—123, ил.

Чланак садржи податке о црквама у Такову, Мојсињу, Љутовници, Брезни, Прањанима, Душцу, Коштунићима, Слатини и Бресници.

247. Павловић, Доброслав Ст, ЦРКВЕ БРВНАРЕ У СРБИЈИ, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, V, Београд, 1962, стр. 204, ил.

Монографија садржи: историјски и архитектонски развој овог облика народног градитељства, елементе уметничког изражавања, поређење са сличним облицима градитељства у суседним земљама и појединачни приказ црква брвнара у Доњем Душцу, Катрги, Милатовићима, Мојсињу, Такову, Теочину, Брезни, Коштунићима, Љутовници, и Прањанима.

248. Павловић, др Драг. М, АДМИНИСТРАТИВНА И ЦРКВЕНА ПОЛИТИКА АУСТРИСКА У СРБИЈИ (ОД 1718—1739), Глас СКА, LXII, други разред, 39, Београд, 1901, стр. 113—197.

Студија садржи податке о приликама у рудничком дистрикту.

249. Павловић, др Драг. М, ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ КОЧИНЕ КРАЈИНЕ И МИХАЉЕВИЋЕВОГ ФРАЈКОРА, Глас СКА, LXVIII, други разред, 42, Београд, 1904, стр. 109—158.

Аутор даје податке о приликама у чачанском крају за време аустро-турског рата 1788—1791. године.

250. Павловић, др Драг. М, ФИНАНСИЈЕ И ПРИВРЕДА ЗА ВРЕМЕ АУСТРИЈСКЕ ВЛАДАВИНЕ У СРБИЈИ (ОД 1718—1739), Глас СКА, LXIV, други разред, 40, Београд, 1901, стр. 1—73.

Студија садржи податке о експлоатацији рудног блага на Руднику, формирању рударске колоније и променама у административној подели Србије крајем прве трећине XVIII века.

251. Павловић, Драгољуб М, ОСНОВНА ШКОЛА У КАОНИ (1866—1941), Зборник радова Народног музеја, XIII, Чачак, 1983, стр. 163—216, ил.

Монографија школе садржи историју села и развој школе у оквиру друштвено-политичких и економских промена у другој половини XIX и почетком XX века.

252. Павловић, Драгољуб М, СТАРА ГУЧА И ЊЕНИ ЉУДИ, Зборник радова Народног музеја, XI, Чачак, 1981, стр. 51—88.

Обрађено је становништво Гуче и фамилије у XIX веку.

253. Павловић, Драгољуб М, ЧАЧАК ОД 1405. ДО 1805. ГОДИНЕ, Зборник радова Народног музеја, XII, Чачак, 1982, стр. 137—197.

Прошлост Чачка обрађена је на основу објављене архивске грађе и литературе.

254. Павловић, Јеремија М, КАЧЕР И КАЧЕРЦИ, Београд, 1928, стр. 241, ил.

У монографији је обрађен географски положај, становништво (допуна књизи М. Ракић, Качер, Београд 1905), говор, привреда, становање, исхрана, ношња, обичаји, друштвени живот, душевне и телесне особине и народна знања.

255. Павловић, Љуб., УЖИЧКА ЦРНА ГОРА, Српски етнографски зборник, XXXIV, прво одељење, 19, Београд, 1925, стр. 1—191.

Обрађена су мањенска села Дружетићи и Гојна Гора и кабларска Јанчићи, Рошци и Врчани.

256. Пајовић, Јован М, БИСЕРЈЕ, Изворне народне песме из Драгачева, Ивањица, 1981, стр. 96.

Објављено је 214 лирских песама са 10 мелографских записа.

257. Пајовић, Јован, ИДЕ РАК НА КОЊУ, Народне песме из Горњег Драгачева, Расковник, 32, Београд, 1982, стр. 7.

Објављене су две песме.

258. Пантелић, др Душан, ВОЈНО-ГЕОГРАФСКИ ОПИС СРБИЈЕ ПРЕД КОЧИНУ КРАЈИНУ ОД 1783. И 1784. ГОДИНЕ, Споменик СКА, LXXXII, други разред, 64, Београд, 1936, стр. 153.

Описе чачанског краја са подацима о насељима, становништву и путној мрежи оставили су Павле Јосиф Митесер и Јован Перетић 1784. године.

259. Пантелић, др Душан, ПОПИС ПОГРАНИЧНИХ НАХИЈА СРБИЈЕ ПОСЛЕ ПОЖАРЕВАЧКОГ МИРА, Споменик САН, XCVI, други разред, 75, Београд, 1948, стр. 50.

Аутор је објавио архивску грађу о раду комисије за разграничење између Аустрије и Турске у чачанском крају, попис насеља у рудничком дис-трикту и податке о Чачку.

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

260. Пантелић, др Душан, УХОЂЕЊЕ СРБИЈЕ ПРЕД КОЧИНУ КРАЈИНУ, Глас СКА, СЛИП, други разред, 77, Београд, 1933, стр. 103—163.

Чачански крај су уходили Н. Радомировић, П. Ј. Митесер и Ј. Перетић уз помоћ калуђера манастира Никоља.

261. Пантелић, Никола, ЛИКОВНЕ ОДЛИКЕ СЕОСКИХ НАДГРОБНИХ СПОМЕНИКА, Галерија САНУ, 47, Београд С. а, стр. 61, ил.

У каталогу су дати подаци о надгробним споменицима из Гуче, Виче, Негришора, Семедражи и Трбушана.

262. Пантелић, Никола Ч, О МУШКОМ ГУЊИЋУ—ЈЕЛЕКУ, Гласник Етнографског музеја, XIX, Београд, 1956, стр. 143—167, ил.

У чланак су унети подаци о гуњићу набављеном у Горњем Милановцу.

263. Parazoglu, Fanula, SREDNJOBALKANSKA PLEMENA U PREDRIMSKO DOBA, Сарајево, 1969, стр. 496.

Посебно поглавље је посвећено Аутаријатима, чија територија је обухватала и чачански крај.

264. Пашић, Сретен Ж, КРОЗ РУДНИЧКИ ОКРУГ, Путничке успомене, Сремски Карловци, 1903, стр. 174.

Аутор је објавио своје утиске са пута кроз чачански крај 1899. године, са посебним освртом на школске прилике.

265. Перуничкић, др Бранко, ЧАЧАК И ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ, I, Чачак, 1968, стр. 816, ил; II, Чачак, 1969, стр. 888, ил.

Збирка докумената обухвата период од 1815. до 1915. године. Садржи податке о развоју Чачка, Бруснице и Горњег Милановца, организацији власти, привредном развоју, политичким збивањима и културним приликама.

266. Петковић, др Владимир Р, ПРЕГЛЕД ЦРКВЕНИХ СПОМЕНИКА КРОЗ ПОВЕСНИЦУ СРПСКОГ НАРОДА, Београд, 1950, стр. 1258, ил.

Преглед садржи кратак историјат црквених споменика у чачанском крају.

267. Петковић, др Влад. Р. СРПСКИ СПОМЕНИЦИ XVI—XVIII ВЕКА, Старијар новог реда VI (1911), Београд, 1914, стр. 165—203, ил.

Обрађена је архитектура, живопис и епиграфски материјал из Благовештења, Никоља и Жежевице.

268. Петковић, др Влад, СТАРИНЕ, ЗАПИСИ, НАТПИСИ, ЛИСТИНЕ, Београд, 1924, стр. 80.

Објављени су записи и натписи из манастира Благовештења, Никоља, Тројице и цркве у Жежевици.

269. Петковић, Сретен, ЗИДНО СЛИКАРСТВО НА ПОДРУЧЈУ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАШИЈЕ 1557—1614, Нови Сад, 1965, стр. 254, ил.

Студија садржи податке о сликарству у чачанском крају на основу живописа манастира Благовештења и Никоља и цркве у Жежевици.

270. Петровић, Вукашин Ј — Др Петровић, Ник. Ј, ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ, Време прве владе кнеза Милоша Обреновића, I, Београд, 1882, стр. 488; II, Београд, 1884, стр. 562.

Документа садрже податке о приликама у чачанском крају.

271. Петровић, Мита, РАТНЕ БЕЛЕШКЕ СА ЈАВОРА И ТОПЛИЦЕ 1876, 1877 и 1878, I, Догађаји са Јавора 1876, Чачак, 1955, стр. 277, ил.

Аутор даје податке о чачанском крају у првом српско-турском рату.

272. Петровић, Мита, ФИНАНСИЈЕ И УСТАНОВЕ ОБНОВЉЕНЕ СРБИЈЕ ДО 1842, I, Београд, 1897, стр. 1032; II, Београд, 1898, стр. 1142; III, Београд, 1899, стр. 1000.

Књига садржи податке о првом и другом српском устанку, организацији власти, градњи јавних објеката и привредном развоју чачанског краја.

273. Петровић, Петар Ж, АРХИВСКА ГРАЂА О НАРОДНОЈ НОШЊИ У ШУМАДИЈИ У 19. ВЕКУ, Гласник Етнографског музеја, 22—23, Београд, 1960, стр. 225—234.

Набавка платна за израду одеће гардистима вршена је 1830. године у Брусници.

274. Петровић, Петар Ж, МАНАСТИР ВРАЂЕВШНИЦА, Крагујевац, 1967, стр. 38, ил.

Обрађена је прошлост манастира, манастирски објекти, ризница и гробља у околини.

275. Петровић, Петар Ж, О НАРОДНИМ ПЕСМАМА У РУДНИЧКОМ ПОМОРАВЉУ, Београд, 1935, стр. 55, ил.

Рад садржи епске и лирске песме, опис музичких инструмената и податке о гусларима и гајдашима.

276. Петровић, Петар Ж, ШУМАДИЈА, Гласник Етнографског музеја, 26, Београд, 1963, стр. 141—166.

Аутор даје податке о делу територије чачанског краја, која припада овој области.

277. Петронијевић, Вук—Јањић, Димитрије, НЕПОКОРЕНИ, Монографија Атенице и Кулиноваца, Чачак, 1981, стр. 469, ил.

Преглед збивања до краја првог светског рата садржи предања о најстаријој прошлости, податке о старинама, политичким и привредним приликама и друштвеном животу.

278. Пецињачки, Срета, НЕКОЛИКО ПОДАТАКА О АУСТРИЈСКОЈ КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ОД 1731. ДО 1736. ГОДИНЕ, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1979, стр. 97—117.

Објављена документа садрже податке о резервама хране, приходима од гостионица и службеницима у рудничком провизоријату.

279. Пецињачки, Срета, ПОДАЦИ О ПОПИСИМА И ПОРЕСКИМ ДАЖБИНАМА У СРБИЈИ ОД 1717. ДО 1719. ГОДИНЕ, Мешовита грађа, III, Београд, 1974, стр. 41—74.

Документа садрже податке о попису становништва, верским приликама и пореским обавезама рудничког дистрикта.

280. Пецињачки, Срета, ПОДАЦИ О УРЕЂЕЊУ СРБИЈАНСКЕ МИЛИЦИЈЕ У 1728/29. ГОДИНИ, Зборник радова Народног музеја, VII, Чачак, 1976, стр. 149—186.

Документа садрже податке о контумацу у Чачку и компанијама у Брњару и Чачку.

281. Пецињачки, Срета, РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732—1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРИКТА, Зборник радова Народног музеја, VI, Чачак, 1975, стр. 31—84.

Објављен је докуменат о десетинском попису од пољопривредних производа коморских насеља рудничког дистрикта, потврде о наплаћеним дажбинама и казнама и трошкови војних посада на Руднику и у Чачку.

282. Пецињачки, Срета, РАСПОРЕД ДОМАЋЕ МИЛИЦИЈЕ АУСТРИЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У 1725. ГОДИНИ, Зборник радова Народног музеја, VIII, Чачак, 1977, стр. 37—59.

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

Објављена документа садрже податке о војним посадама у Броњару и Чачку.

283. Пецињачки, Срета, СЕДАМ ОБИЧНИХ ПИСМЕНА ИЗ 1710—1725. ГОДИНЕ, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXXIX, 3—4, Београд, 1973, стр. 234—244, ил.

Објављена је жалба чачанских војних старешина из 1724. године због хапшења попа Цвија.

284. Пешић—Максимовић, Надежда, ЗАШТИТА СПОМЕНИКА НАРОДНЕ КУЛТУРЕ И СТВАРАШТВА У СРБИЈИ, Гласник Етнографског института, XXX, Београд, 1981, стр. 69—86, ил.

У попису споменика народног градитељства од изузетног и од великог значаја налазе се објекти из чачанског краја.

285. Пешић—Максимовић, Надежда, ЈЕДАН ПРЕЖИВЕЛИ ОБЛИК НАРОДНЕ АРХИТЕКТУРЕ, Атенички винарски подрум, Зборник радова Народне музеја, I, Чачак, 1969, стр. 63—75, ил.

У чланку је обрађен подрум Бошка Поповића из прве половине XIX века и подрум Војина Бугарчића из 1883. године.

286. Пешић—Максимовић, Надежда, СПОМЕНИЧКЕ ВРЕДНОСТИ СЕОСКИХ ЦЕНТАРА У СРБИЈИ, Београд, 1984, стр. 154, ил.

У монографији су дати подаци о покушајима уцорављања села у доба кнеза Милоша Обреновића и значај јавних објеката за настанак сеоских центара у чачанском крају.

287. Пирх, Ото Дубислав, ПУТОВАЊЕ ПО СРБИЈИ У ГОДИНИ 1829, Београд, 1900, стр. 224.

Путопис садржи описе Чачка и Бруснице.

288. Половина, Надежда, ХРОНИКА СЕЛА СЛАТИНЕ, МРШИНАЦА, КУКИЋА И ЖАОЧАНА, Чачак 1968, стр. 187 (рукопис у Историјском архиву у Чачку)

У првом делу обрађен је географски положај, име села, подаци о становништву, политичким и економским приликама до првог светског рата.

289. Поповић, Вићентије, БЕЛЕШКЕ О МОЈОЈ ФАМИЛИЈИ И МОМ ЖИВОТУ, Изворник, 2, Чачак, 1985, стр. 11—34, ил.

Сачувани део рукописа садржи досељавање породице Поповић, живот у селу Жежевици, прилике у Чачку и школовање.

290. Поповић, Владимир, ТРИ ЗАПИСА О ЗАБЛАЋУ, Изворник, 2, Чачак, 1985, стр. 35—57, ил.

У својој аутобиографији и летопису школе даје податке о приликама у селима трнавског среза.

291. Поповић, Драгомир С, ВАСИЛИЈЕ—ВАСА ПОПОВИЋ, главни кнез пожешке нахије 1819—1832, Зборник радова Народне музеја, II, Чачак, 1971, стр. 63—96.

Обрађена је делатност Василија Поповића као нахијског кнеза.

292. Поповић, Драгомир С, ДА ЛИ СЕ ЧАЧАК У СРЕДЊЕМ ВЕКУ ЗВАО ГРАДАЦ, Зборник радова Народне музеја, VI, Чачак, 1975, стр. 85—92, ил.

Изнета је претпоставка да је име Градац везано за задужбину Страцимира Немањића, а да је Чачак био назив насеља и пре првог помена 1409. године.

293. Поповић, Драгомир С, ИСТОРИЈА ЧАЧАНСКЕ ГИМНАЗИЈЕ 1837—1937, Споменица чачанске реалне гимназије 1837—1937, Чачак, 1938, стр. 7—266, ил.

Студија садржи преглед прошлости Чачка од праисторије до савременог доба, осврт на просветне прилике и историју школе.

294. Поповић, Драгомир С, КНЕЗ ВАСА ПОПОВИЋ И ЊЕГОВ ПИСАР МАРКО НЕМАЊИЋ — СКУПЉАЧИ НАРОДНИХ ПЕСАМА, Градац, 49, Чачак, 1982, стр. 17—22.

Вук Караџић је објавио 13 песама, које је добио од Василија Поповића и три од Марка Немањића.

295. Поповић, Драгомир С, КОНАК ГОСПОДАРА ЈОВАНА ОБРЕНОВИЋА У ЧАЧКУ У СВЕТЛУ НЕКИХ НОВИХ ПОДАТАКА, Зборник радова Народнoг музеја, I, Чачак, 1969, стр. 77—85.

Аутор је показао да је конак изнова грађен и да се не ради о направљеном турском објекту.

296. Поповић, Драгомир С, ПОРЕКЛО И ЗНАЧЕЊЕ ИМЕНА ЧАЧАК, Зборник радова Народнoг музеја, I, Чачак, 1969, стр. 25—31.

Анализом помена у средњовековним писаним документима, предања и лексичког материјала, аутор закључује да порекло имена лежи у словенској речи „чачак“ — смрзнуто блато.

297. Поповић, Љубодраг, РАЗВОЈ ПОШТАНСКОГ САОБРАЋАЈА У ЧАЧКУ ДО 1875. ГОДИНЕ, Зборник радова Народнoг музеја, VII, Чачак, 1976, стр. 187—196.

Обрађен је рад мензулане до успостављања модерног поштанског саобраћаја и телефонских линија.

298. Поповић, Љубодраг, ЧАЧАК И ЊЕГОВА ОКОЛИНА ПРЕ СТО ГОДИНА У ОЧИМА ЈЕДНОГ ЛЕКАРА, Зборник радова Народнoг музеја, IV, Чачак, 1973, стр. 191—234, ил.

Санитетски извештај др Стевана Тренчинија за 1860. годину садржи преглед метеоролошких прилика, здравствене прилике, биљне и сточне болести.

299. Поповић, Љубодраг, ЧАЧАНСКИ КРАЈ У 1916. ГОДИНИ, Зборник радова Народнoг музеја, X, Чачак, 1979, стр. 297—302.

Статистички подаци о становништву, пољопривреди и сточарству за 1916. поређени су са стањем из 1910. године.

300. Поповић, Милан, II, ИЗ НАРОДНОГ ПЧЕЛАРСТВА У СТАРОМ ВЛАХУ И ЗЛАТИБОРУ, Српски етнографски зборник, XXXII, друго одељење, 14, Београд, 1925, стр. 339—343.

Свештеник из Жежевице дао је податке о годишњим обичајима везаним за пчеларство и празноверицама током редовних послова у пчелињаку.

301. Прокић, Радослав, РИМСКЕ ТЕРМЕ У ЧАЧКУ, Рашка баштина, I, Краљево, 1975, стр. 167—178, ил.

Терме су саграђене пре V и биле су употреби до почетка VI века.

302. Протић, С. К., РАТНИ ДОГАЂАЈИ ИЗ ДРУГОГ СРПСКОГ УСТАНКА ГОД. 1815. ПОД ВОЈВОДОМ МИЛОШЕМ ОБРЕНОВИЋЕМ, Годишњица Николе Чупића, XII, Београд, 1891, стр. 1—104.

Обрађене су борбе у чачанском крају за време другог српског устанка.

303. Протић, Коста, РАТНИ ДОГАЂАЈИ ИЗ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА ПОД КАРАЂОРЂЕМ ПЕТРОВИЋЕМ 1804—1813, Годишњица Николе Чупића, XIII, Београд, 1893, стр. 77—268.

Аутор даје податке о борбама око Рудника и Чачка.

304. Протић, Љубиша, НЕКИ ОБИЧАЈИ ОКО КУПОВИНЕ, ПРОДАЈЕ И ТРАМПЕ, Гласник Етнографског музеја, XI, Београд, 1936, стр. 17—31.

Забележен је обичај око куповине у селу Губеревцима у Драгачеву.

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

305. Протић, Гучанин, Милисав, ДРАГАЧЕВО И ЊЕГОВИ СЛАВНИ СИ-
НОВИ, Ниш, 1940, стр. 254, ил.

Обрађена је прошлост Драгачева, историјски споменици, просветне при-
лике и учешће Драгачеваца у устанцима и ратовима у XIX и XX веку.

306. Протић, Милисав, ПРОТА ДРАГАЧЕВСКИ ЈАНКО МОЛЕР МИ-
ХАИЛОВИЋ, ЗАБОРАВЉЕНИ СЛИКАР И ЈУНАК, Београд, 1958, стр. 15.

Аутор је обрадио биографију и сликарску делатност, која се одвијала
током прве половине XIX века.

307. Пурковић, др Миодраг, Ал, ПОПИС СЕЛА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ
СРБИЈИ, Годишњак Скопског Филозофског факултета, IV, Скопље, 1940, стр.
53—160.

Забележени су помени села Бреснице, Бруснице и Враћевнице.

308. Radičević, Branko V., PLAVA LINIJA ŽIVOTA, Seoski nadgrobni spo-
menici i kraјputaši, Beograd, 1961, str. 116, il.

У књижевно обликован текст унети су епитафи са надгробних спомени-
ка из околине Чачка.

309. Радмилац, Милинко, СТАНОВАЊЕ И УРБАНИЗАЦИЈА У ГРАДУ
ЧАЧКУ И ОКОЛИНИ, Чачак, 1979, стр. 183, ил.

Аутор је обрадио положај, прошлост Чачка, развој стамбене привреде,
друштвене и привредне функције града, демографски развој урбанизацију
и место становања у глобалној организацији.

310. Радовић, Босилка, ГАЈЕЊЕ И ОБРАДА ЛАНА И КОНОПЉЕ У
НАШЕМ НАРОДУ, Гласник Етнографског музеја, XIX, Београд, 1956, стр.
27—100, ил.

Аутор даје податке о обради конопља у Качеру и о трлици из села
Брезовице у срезу таковском (?).

311. Радојевић, Момчило Р, РУДНИК У ПРОШЛОСТИ, Београд, 1971,
стр. 61, ил.

Обрађена је прошлост Рудника, Мајдана, Островице, Бруснице, Савинца,
Такова и Горњег Милановца од праисторије до XIX века.

312. Ракић, Мил. Т, КАЧЕР, Српски етнографски зборник, VI, Насеља
српских земаља, III, Београд, 1905, стр. 735—864, ил.

Аутор је обрадио опште особине области, топониме, старине, постанак
насеља, порекло становништва, привреду и детаљно анализирао поједина на-
сељена места.

313. Ранковић—Вучићевић, Душанка, ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ БОГО-
РОДИЦЕ ГРАДАЧКЕ, Зборник радова Народног музеја, I, Чачак, 1969, стр.
17—23, ил.

Из писаних извора, који помињу задужбину Страцимира Немањића од
XIII до XIX века, анализирани су подаци који говоре о њеном статусу кра-
љевског манастира и архитектонским променама од времена претварања у
црквију.

314. Ранковић, Душанка — Икодиновић, Милена, ИЗВЕШТАЈ СИСТЕ-
МАТСКИХ ИСТРАЖИВАЊА ДОЊЕГ ДРАГАЧЕВА, Зборник радова Народ-
ног музеја, IV, Чачак, 1973, стр. 155—181, ил.

У извештају су обрађени археолошки локалитети, црквени објекти и
објекти народног градитељства.

315. Ранковић, Душанка — Икодиновић, Милена, ИЗВЕШТАЈ СИСТЕ-
МАТСКИХ ИСТРАЖИВАЊА ДРАГАЧЕВА, Зборник радова Народног музеја,
V, Чачак, 1974, стр. 177—195, ил.

У извештају су обрађени археолошки локалитети, црквени објекти и објекти народног градитељства у Горњем Драгачеву.

316. Рихтер, Вилхелм, ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ ПОД КНЕЗОМ МИЛОШЕМ ДО ЊЕГОВЕ АВДИКАЦИЈЕ 1839. ГОДИНЕ, Крагујевац, 1984, стр. 128, ил. Путописац помиње Чачак као један од већих градова Србије и седиште кнежевог брата Јована Обреновића.

317. Руварац, Димитрије, МИТРОПОЛИЈА БЕОГРАДСКА ОКО 1735. ГОДИНЕ, Споменик СКА, XLII, други разред, 37, Београд, 1905, стр. 101—204. Објављени извештаји садрже податке о црквама, свештенству, верским приликама и величини појединих парохија.

318. Савић, Олга, ГРАДОВИ, ВАРОШИЦЕ И МЕШОВИТА НАСЕЉА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, 32, Београд, 1980, стр. 231—243.

Подаци о овим насељима дати су према усвојеној класификацији, анализиран је географски утицај, развој привреде, демографске промене и административни значај за њихов настанак.

319. Самарџић, Драгана, КАЗИВАЊА О СРПСКОМ УСТАНКУ 1804, Београд, 1980, стр. 386.

Приређена су за штампу казивања Јанићија Ђурића, Гаје Пантелића, Петра Јокића и Анте Протића, која садрже податке о догађајима у чачанском крају.

320. Самарџић, Радован, БЕОГРАД И СРБИЈА У СПИСИМА ФРАНЦУСКИХ САВРЕМЕНИКА XVI—XVIII ВЕКА, Београд, 1961, стр. 798.

Анонимни писац је у опису пута на Левант, који је по краљевом наређењу обавио 1621. године Г. де Е де Корманен, поменуо тврђаву Чачак.

321. Selem, Petar, EGIPATSKI BOGOVI U RIMSKOM ILIRIKU, Godišnjik Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine, 7, Sarajevo, 1972, str. 5—104.

Аутор је објавио податак о налазу аре у Чачку, коју је Серапсу и Изиди подигао Кнејус Помпејус Политианус, трибун II кохорте.

322. Simić, dr Vasilije, ISTORISKI RAZVOJ NAŠEG RUDARSTVA, Београд, 1951, стр. 438, ил.

Дати су подаци о експлоатацији руде на Јелици, Руднику и у Такову.

323. Симић — Миловановић, Зора, ТРАГОВИ МАНАСТИРА СТЈЕНИКА У ПЛАНИНИ ЈЕЛИЦИ, Старинар н. с., I, Београд, 1950, стр. 237—242, ил.

Обрађена је: прошлост манастира, пластика и археолошки локалитети у околини.

324. Симовић, Ранко, ЛОЗНИЦА, стр. 193 (рукопис у Историјском архиву у Чачку).

У првом делу обрађен је географски положај села, име, досељавање становништва и друштвено-економске прилике до првог светског рата.

325. Spasenović, Kosta, IZVEŠTAJ O OSNOVNIM ŠKOLAMA U SRBIJI 1842. GODINE, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, 8, Zagreb, 1974, str. 181—200.

Објављени документи садрже податке о школи у Брусници и Чачку.

326. Spasenović Kosta, PODACI O OSNOVNIM ŠKOLAMA U SRBIJI 1839. GOD., Zbornik za historiju školstva i prosvjete, 6, Zagreb, 1971, str. 125—145.

Из докумената се види број школа, учитеља и ученика 1839. године у рудничком и чачанском округу.

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

327. СРПСКО ЗЛАТАРСТВО, Београд, 1981, стр. 46, ил.
У каталогу је описана сребрена чаша из XVII века, нађена у селу Бањици код Чачка.
328. Сталио, Блаженка, ТЕРИОМОРФНИ СУД ИЗ ГУЧЕ, Зборник радова Народног музеја, I, Београд, MCMLVIII, стр. 311—312, ил.
Публикован је суд нађен на локалитету Брег у Гучи.
329. Станић, Радомир, АРХИТЕКТОНСКИ И СЛИКАРСКИ СПОМЕНИЦИ ДРАГАЧЕВА, Расковник, 32, Београд, 1982, стр. 99—106, ил.
Обрађени су црквени споменици и њихово сликарство.
330. Станић, Радомир, БЕЛЕШКЕ О СПОМЕНИЦИМА НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА, Градац, 49, Чачак, 1982, стр. 22—26.
Дат је преглед основних видова народног градитељства у чачанском крају.
331. Станић, Радомир, ГРАДИТЕЉСТВО И СЛИКАРСТВО ИЗ КРАЈА XVIII И ПОЧЕТКА XIX ВЕКА У ПРЕДЕЛИМА ОКО ЧАЧКА, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1979, стр. 5—49, ил.
Студија садржи осврт на досадашња истраживања, преглед сакралног и профаног градитељства и сликарске делатности.
332. Станић, Радомир, МАНАСТИР ТРНАВА, Наша прошлост, 1—2, Краљево, 1968, стр. 47—60, ил.
Аутор је дао прошлост и опис манастира и натписе са надгробних плоча из порте.
333. Станић, Радомир, НАСТАС ЂОРЂЕВИЋ — МАЛО ПОЗНАТИ ГРАДИТЕЉИ XIX ВЕКА, Зборник радова Народног музеја, I, Чачак, 1969, стр. 155—162, ил.
Чланак садржи основне елементе биографије и податке о градитељској делатности.
334. Станић, Радомир, НЕПОЗНАТИ ЗАПИС ИЗ JEЖЕВИЦЕ, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, X, Београд, 1974, стр. 107—114, ил.
У запису из 1474. године каже се да су Турци 1462. побили братство кир Јована Лешанског и Стјеничког.
335. Станић, Радомир, ПРИЛОГ ПРОУЧПАВАЊУ СЛИКАРСКЕ ДЕЛАТНОСТИ УРОША КНЕЖЕВИЋА У ЧАЧКУ, Зборник радова Народног музеја III, Чачак, 1972, стр. 11—26, ил.
За време боравка у Чачку 1836. године сликар је израдио неколико портрета и вероватно грб на фасади господар Јовановог конака.
336. Станић, Радомир, РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА НА ЦРКВИ СВ. БЛАГОВЕСТИ У ТРНАВИ КОД ЧАЧКА, Наша прошлост, IV—V (1969—1970), Краљево, 1971, стр. 103—117, ил.
Саопштени су резултати сондажних ископавања, нови подаци о прошлости цркве, њена заштита и натписи на надгробним споменицима у порти.
337. Станић, Радомир, РУШЕВИНЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ЦРКВЕ НА РУДНИКУ, Зборник радова Народног музеја, II, Чачак, 1971, стр. 13—25, ил.
На основу анализе архитектонских одлика сачуваних делова зидова објекат је датован у XIV или прву половину XV века.
338. Станић, Радомир, САВИНАЦ — ЗАДУЖБИНА ОБРЕНОВИЋА, Наша прошлост, 1—2, Краљево, 1967, стр. 78—88, ил.
Обрађена је архитектура, иконостас, црквени инвентар и прошлост цркве Св. Саве и публиковани натписи са надгробних плоча.

339. Станић, Радомир, СТАРА ЦРКВА У БРЕСНИЦИ, Зборник радова Народнoг музеја, II, Чачак, 1971, стр. 97—106, ил.

У чланку су изнети подаци о цркви коју је 1825. године зидао мајстор Коста из Охрида.

340. STANOVNIŠTVO NARODNE REPUBLIKE SRBIJE OD 1834—1953, I, Beograd, 1953, str. 102.

Дати су подаци према сачуваним пописима становништва.

341. Станојевић, А, НАСТАВА И НАСТАВНИЦИ ПРЕ ШЕЗДЕСЕТ ГОДИНА, Успомене из чачанске и крагујевачке Гимназије, Београд, 1933, стр. 32.

Аутор је оставио запажања о животу у Чачку у другој половини XIX века.

342. Стевановић, Живадин, М, ПОСТАНАК И РАЗВИТАК ГОРЊЕГ МИЛАНОВЦА, с. л. 1968, стр. 71, ил.

Аутор је изложио историју града од првих идеја о пресељењу Бруснице и податке о привредним и културно-просветним институцијама у граду.

343. Стефановић, Младен, С, ХРОНИКА ЈЕЖЕВИЦЕ, БАЊИЦЕ, ЛИПНИЦЕ И РАЈЦА, Чачак, 1973, стр. 431 (рукопис у Историјском архиву у Чачку).

У првом делу обрађен је положај села, име, споменици културе и друштвено-политичке и економске прилике до првог светског рата.

344. Стојановић, Љуб, СТАРИ СРПСКИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ, I, Београд, 1902, стр. 480; II, Београд, 1903, стр. 483; III, Београд, 1905, стр. 487; IV, Сремски Карловци, 1923, стр. 227; V, Сремски Карловци, 1925, стр. 334; VI, Београд — Сремски Карловци, 1926, стр. 347.

Аутор је објавио записе и натписе прикупљене у чачанском крају.

345. Стојановић, Љуб, СТАРИ СРПСКИ РОДОСЛОВИ И ЛЕТОПИСИ, Београд — Сремски Карловци, 1927, стр. 382.

Објављени опширни летописи садрже податак о Страцимиру Немањићу, као ктитору цркве Богородице Градачке у Чачку.

346. Стојић, Никола, АКО СЕ САМ НЕ ЗАПОСЛИШ, ЗАПОСЛИЋЕ ТЕ БАВО, Народне пословице из Драгачева, Расковник, 32, Београд, 1982, стр. 15.

Објављено је 16 пословица.

347. Стојић, Никола, ВЕРОВАЊА ИЗ ДРАГАЧЕВА, Расковник, 32, Београд, 1982, стр. 30—32, ил.

Аутор је објавио народна веровања о времену, здрављу, чинима и чинилицама.

348. Стојић, Никола, ДРАГАЧЕВКЕ, I, Гуча, 1971, стр. 238; II, Гуча, 1973, стр. 217; III, Чачак, 1984, стр. 100.

У прве две књиге објављене су лирске и епске песме забележене у Драгачеву. Трећа књига садржи и здравице, пословице и легенде.

349. Стојић, Никола, КРАЈПУТАЦИ — ЗНАЧАЈНО КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО ОБЕЛЕЖЈЕ ДРАГАЧЕВА, Градац, 49, Чачак, 1982, стр. 32—36.

Аутор указује на културни значај крајпуташа као споменика изгинулим ратницима, на садржај епитафа, и ликовну обраду.

350. Стојић, Никола, О СОВИ И ЖЕНИ, Народне приче из Драгачева, Расковник, 32, Београд, 1982, стр. 21—22, ил.

Објављене су две приче.

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

351. Стојковић др Алекса М, ЈЕДАН ПОГЛЕД НА САНИТАРНЕ ПРИЛИКЕ У ОКРУГУ ЧАЧАНСКОМ У ГОД. 1905, 1906. и 1907., Београд, 1910, стр. 188.

Аутор је објавио статистичке податке и своја запажања о здравственим приликама.

352. Стојковић Софијана, SEKIRE BAKARNOG DOBA IZ ZBIRKI MUZEJA ZAPADNE SRBIJE, Zbornik Muzeja rudarstva i metalurgije II, Bor, 1982, str. 37—56, ил.

На локалитету Кућиште у Прањанима нађена је крстаста бакарна секира, која се везује за бубањско-хумску културну групу.

353. Танасијевић, Радован, МЕЛОГРАФСКИ ЗАПИСИ О ИГРАМА И ПЕСМАМА, Градац, 49, Чачак, 1982, стр. 38—39.

Објављени су мелографски записи пет песама и једног кола.

354. ТЕФТЕРИ ЧИБУКА ИЗ 1822. ГОДИНЕ, Драгачево, Изворник, 2, Чачак, 1985, стр. 59—74.

Објављени су резултати пописа оваца и коза у домаћинствима из 32 села.

355. Тешић, Ђорђе, УЖАРСТВО У СРБИЈИ, Гласник Етнографског музеја, XIX Београд, 1956, стр. 101—141, ил.

У чланку су даги подаци и о ужарском занату у Чачку.

356. Тимотијевић, Слободанка Р, БАВИНЕ — НАРОДНИ ОБИЧАЈ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА, Зборник радова Народног музеја, VIII, Чачак, 1977, стр. 127—136.

Описан је обичај и саопштена грађа забележена на терену.

357. Тимотијевић, Слободанка Т, СВАТОВСКИ ОБИЧАЈИ И СВАТОВСКЕ ПЕСМЕ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА, Зборник радова Народног музеја, VII, Чачак, 1976, стр. 213—235.

Описан је обичај и објављена грађа забележена на терену.

358. Тодоровић, Драгоје, ГОРАЧИЊКА БУНА 1893, Чачак, 1965, стр. 122, ил.

Аутор је обрадио буну и прилике у Драгачеву у другој половини XIX века.

359. Тодоровић, Драгоје, ДНЕВНИК РАНКА ТАЈСИЋА, Чачак, 1970, стр. 172, ил.

У књигу својих прихода и расхода између 1888. и 1893. године Ранко Тајсић је бележио податке о догађајима у породици, народним обичајима и важнијим политичким збивањима.

360. Тодоровић, Драгоје, НАРОДНИ ТРИБУН РАНКО ТАЈСИЋ, Београд, 1983, стр. 432, ил.

Обрађени су живот и политички рад једног од првака Радикалне странке. Монографија садржи доста података о породици Тајсић и политичким приликама у чачанском крају у другој половини XIX века.

361. Тодоровић, др Драгоје, НЕУСПЕО ПОКУШАЈ ОТКУПА КОНАКА ЈОВАНА ОБРЕНОВИЋА У ЧАЧКУ ПРЕ 140 ГОДИНА, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1979, стр. 155—163, ил.

Докуменат из 1839. године садржи попис добара Јована Обреновића у Чачку.

362. Тодоровић, Драгоје, ПОПИС УСТАНИКА ИЗ 1815. ГОДИНЕ, Споменик САНУ, SXIV, одељење друштвених наука, 16, Београд, 1966, стр. 85, ил.

Објављен је попис учесника другог српског устанка из чачанског краја и опис борби на Љубићу.

363. Толстые И. Н. и М. С., Заметки по славянскому язычеству, 5. Защита от града в Драгачеве и других сербских зонах, Славянский и балканский фольклор, Москва, 1981, стр. 44—120.

Аутор је анализирао магијске радње које становници Драгачева врше да би се заштитили од града.

364. Томић, Персида, БОЈЕЊЕ И ШАРАЊЕ ЈАЈА, Гласник Етнографског музеја, XX (1956), Београд, 1957, стр. 5—70, ил.

Објављени су подаци о обичајима везаним за бојење јаја у Брђанима, Велеречи, Горњем Милановцу, Мајдану, Невадама, Руднику, Такову и Чачку.

365. Тошић, Вера С, ВЕЛИКИ ЧЕЛНИК РАДИЧ, Зборник за историју Матице српске, 13, Нови Сад, 1976, стр. 7—21.

У студији је обрађена државничка делатност, учешће у ратовима и поседи великог чилника Радича.

366. Тошић, Владимир, МРЧАЈЕВЦИ И ОКОЛИНА, Мрчајевци, 1978, стр. 591, ил.

Аматерски писана монографија обухватила је културно-историјске споменике, историју места од XVII до XIX века, просветне прилике, ратове 1876—1918. и развој Мрчајеваца између два светска рата.

367. Тричковић, Радмила, БЕОГРАДСКИ ПАШАЛУК 1687—1739. ГОДИНЕ, Београд, 1977, стр. 743 (докторска дисертација у рукопису, Библиотека Одељења за историју Филозофског факултета у Београду).

Аутор даје податке о судбини Чачка у аустро-турским ратовима, економском статусу становништва и хајдучији.

368. Тричковић, Радмила, ЧИТЛУЧЕЊЕ У БЕОГРАДСКОМ ПАШАЛУКУ, Зборник Филозофског факултета, XI—1, Београд, 1970, стр. 525—549.

Аутор даје податке о читлучењу у околини Рудника.

369. Тројановић, Сима, ВАТРА У ОБИЧАЈИМА И ЖИВОТУ СРПСКОГ НАРОДА, Српски етнографски зборник, XLV, друго одељење, 19, Београд, 1930, стр. 339, ил.

Наведени су примери из рудничког краја и Драгачева.

370. Тројановић, Сима, ГЛАВНИ СРПСКИ ЖРТВЕНИ ОБИЧАЈИ, Српски етнографски зборник, XVII, друго одељење, 10, Београд, 1911, стр. 1—238.

Аутор наводи примере приношења жртве у чачанском крају, за време пољопривредних радова, годишњих празника и болести.

371. Тројановић, Сима, НАШЕ КИРИЦИЈЕ, Српски етнографски зборник, XIII, друго одељење, 7, Београд, 1909, стр. 1—153.

Дати су подаци о кирицијама и ношњи у Чачку.

372. Тројановић, Сима, ПРАИСТОРИЈСКЕ СТАРИНЕ ИЗ РУДНИЧКОГ ОКРУГА, Старинар, 1, Београд, 1892, стр. 1—23, ил.

Објављени су резултати прекопавања седам хумки на Руји и подаци о античким локалитетима у Јездини, Негришорима, Видови и Марковици.

373. Тројановић, Сима, СТАРИНСКА СРПСКА ЈЕЛА И ПИЋА, Српски етнографски зборник, II, Београд, 1896, стр. 124.

Аутор је истраживао припремање хране у околини Чачка и Горњег Милановца.

374. Тројановић, С — Станојевић, Ал, ПРАИСТОРИЈСКЕ СТАРИНЕ ИЗ РУДНИЧКОГ ОКРУГА, Старинар, 4, Београд, 1890, стр. 101—110, ил.

Рад садржи податке о налазу из хумке у Марковици и траговима каменог моста код Ваведења.

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

375. Туцаков, Јован, КОЈЕ БИЉЕ НАРОД НАЈЧЕШЋЕ УПОТРЕВЉАВА ЗА ЛЕК ИЛИ ЗА ИЗРАДУ ЛЕКА, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901—1951, Београд, 1953, стр. 330—341, ил.

Аутор је обрадио употребу биља за лечење у реону планина Јелице, Овчара, Каблара и Рудника.

376. Туцаков, Јован — Михаиловић, Милена, МЕДИЦИНСКА ФЛОРА ОВЧАРА, КАБЛАРА И ЈЕЛИЦЕ, Београд, 1977, стр. 275.

Саопштени су подаци о биљу нађеном на терену, подели и резултатима анализе важнијих врста.

377. Ђирић, Божана, ЧАРДАЦИ НА САВИНЦУ, Наша прошлост, 1—2, Краљево, 1967, стр. 74—77, ил.

Публикована су два чардака породице Петровић.

378. Ђирковић, Љиљана, КЛИМАТСКЕ ОСОВИНЕ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, 29, Београд, 1977, стр. 105—133.

Рад садржи податке о климатским особинама Чачка и Гуче.

379. Ђоровић — Љубинковић, Мирјана, СРЕДЊОВЕКОВНИ ДУБОРЕЗ У ИСТОЧНИМ ОБЛАСТИМА ЈУГОСЛАВИЈЕ, Београд, 1965, стр. 167, ил.

Аутор даје податке о дуборезном иконостасу из манастира Благовештења у Овчар Бањи.

380. Урошевић, др Миливоје, ГЛОВЕ У МИЛОШЕВО ДОБА У РУДНИЧКО-ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ, Зборник радова Народног музеја, VIII, Чачак, 1977, стр. 5—15.

Чланак садржи податке о десетку, харачу, разрезу пореза и кулуку.

381. Урошевић, др Миливоје, ТРЕЋА ЧЕТА, Традиција отпора, буна и устанака, Чачак, 1984, стр. 283, ил.

У првом делу је обрађена прошлост доњег дела Љубићког среза до првог светског рата.

382. Ускоковић, Рад, НАРОДНА НОШЊА ПО СТАРОВЛАШКИМ СЕЛИМА ОКО ИВАЊИЦЕ, Гласник Етнографског музеја, I, Београд, 1926, стр. 94—98, ил.

Описана је старија и тадашња мушка, женска и дечија ношња.

383. Филиповић, Миленко С, САМОУБИСТВО У ПРЕДЕЛУ ТАКОВУ, Радови Научног друштва НР Босне и Херцеговине, X, Одјељење историјско-филолошких наука, 4, Сарајево, 1958, стр. 157—201.

Анализирана је структура ове појаве према подацима од почетка XIX века до 1956. године.

384. Филиповић, Миленко, С, СЕЛО У СРБИЈИ КРАЈЕМ 18 и ПОЧЕТКОМ 19. ВЕКА, Географски лик Србије у доба Првог устанка, Београд, 1954, стр. 74—89, ил.

Рад садржи податке о условима за насељавање, величини, изгледу сеоских насеља и кућа у околини Чачка.

385. Филиповић, др Миленко, С, ТАКОВО, Српски етнографски зборник, LXXV, друго одељење, 37, Београд, 1960, стр. 1—317, ил.

У монографији је обрађено: особине предела, привредне прилике, прошлост, постанак насеља, кућа и остале зграде, становништво и дати подаци о насељеним местима.

386. Филиповић, Миленко, С, ТАКОВЦИ, Српски етнографски зборник LXXXIV, четврто одељење, 7, Београд, 1972, стр. 274.

Аутор је обрадио становништво, ношњу, исхрану, привреду, друштвени живот, обичаје, народну уметност и стваралаштво. Као додатак објављене су исправке монографије „Таково“.

387. Фолгић — Корјак, Ангелина, ПОРТРЕТИ СТЕВАНА НИКШИЋА — ЛАЛЕ У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ У ЧАЧКУ, Зборник радова Народног музеја, XII, Чачак, 1982, стр. 117—125, ил.

Публиковани су портрети Стајке и Обрада Лазовића.

388. Фолгић — Корјак, Ангелина, СЕЦЕСИЈА У ЧАЧКУ, Зборник Народног музеја, XII—2, Београд, МСМLXXXV, стр. 23—31, ил.

Анализирани су елементи сецесије у архитектури, примењеној уметности и уметничком занатству.

389. Фолгић — Корјак, Ангелина, ЦРКВА Св. АРХАНГЕЛА МИХАИЛА У ГУЧИ, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1979, стр. 73—95, ил.

У чланку је обрађена прошлост цркве и иконостас.

390. Хан, Верена, СРЕДЊОВЕКОВНА СТАКЛЕНА ЧАША ИЗ СЕЛА ТРНАВЕ, Зборник радова Народног музеја, XIII, Чачак, 1983, стр. 19—32, ил.

Публикована је стаклена чаша, вероватно дубровачки рад, из прве трећине XV века, нађена на локалитету Црквина.

391. Храбак, Богумил, ПРИЛОГ ПРИКАЗУ ПРИВРЕДНИХ ПРИЛИКА ЧАЧАНСКО-ПОЖЕШКОГ КРАЈА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XVI ВЕКА, Зборник радова Народног музеја, XII, Чачак, 1982, стр. 127—136.

Чланак садржи податке о поменима Чачка у изворима XVI и XVII века и привредним приликама.

392. Цвијић, Јован, БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО И ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ЗЕМЉЕ, Београд, 1966, стр. 582, ил.

Чачански крај је разматран као природна област, дати су подаци о типу насеља, и кућа, друштвеним променама и становништву.

393. Цобел, др Штефка, ОБРЕДНА ЈЕЛА И ХЛЕБОВИ У ГОДИШЊИМ ОБИЧАЈИМА, Зборник радова Народног музеја, V, Чачак, 1974, стр. 113—143, ил.

Неколико података се односе на обичаје у околини Горњег Милановца.

394. Чанак-Медић, Милка, БЛАГОВЕШТЕЊЕ ПОД КАБЛАРОМ, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, IX, Београд, 1970, стр. 199—221, ил.

Обрађена је прошлост манастира, манастирски комплекс, проблеми уређења и грађевинско стање објекта.

395. Чанак-Медић, Милка, МАНАСТИР ТРОЈИЦА ПОД ОВЧАРОМ, Рашка баштина, 1, Краљево, 1975, стр. 81—94, ил.

Дати су историјат и архитектура манастира и подаци о манастирском конаку из 1844. године.

396. Чанак-Медић, Милка, НЕКИ ПРИМЕРЦИ ЦРКВЕНОГ КАМЕНОГ НАМЕШТАЈА, АМВОНСКИХ ПЛОЧА И ПРОЗОРСКИХ ТРАНЗЕНА, Зборник Народног музеја, IX—X, Београд, МСМLXXIX, стр. 527—550, ил.

Обрађени су примерци из манастира Св. Тројице, Срећења, Никоља, Стјеника и цркве Св. Николе у Жежевици с краја XVI и почетка XVII века.

379. Ćelebija, Evlija, PUTOPIS, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, II, Sarajevo, 1957, str. 263.

Путописац је оставио описе Рудника и Чачка.

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

398. Целебџић, Милорад, КНЕЗ МИЛОШ И СРПСКЕ ВЛАСТИ ПРЕМА СТАРИНАМА И УМЕТНОСТИ У СРБИЈИ 1815—1839. ГОДИНЕ, Архивска грађа за историју Народног музеја, 1, Београд, 1969, стр. 413, ил.

Објављена документа садрже податке о случајним археолошким налазима, обнови цркава и манастира и градњи нових, световном и црквеном сликарству и профаном градитељству.

399. Шабановић, др Хазим, ИЗ ПРОШЛОСТИ НАСЕЉА КРАЉЕВА И ОКОЛИНЕ ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ, Наша прошлост, 1—2, Краљево, 1968, стр. 3—16.

Дати су подаци о селима између Чачка и Краљева у XV и XVI веку.

400. Шабановић, др Хазим, КРАЉЕВО И ЊЕГОВА ОКОЛИНА ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ ДО КРАЈА 16. ВЕКА, Наша прошлост, 1—2, Краљево, 1967, стр. 3—9.

Чланак садржи податке о Чачку и околним селима у долини Западне Мораве.

401. Шабановић, Хазим, ТУРСКИ ИЗВОРИ О СРПСКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ 1804, I, Београд, 1956, стр. 334.

У документима се налазе подаци о народним првацима, који потписују изјаве верности и оданости турским властима у почетку устанка у Рудничкој нахији.

402. Шабановић, Хазим, УПРАВНА ПОДЈЕЛА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ЗЕМАЉА ПОД ТУРСКОМ ВЛАДАВИНОМ ДО КАРЛОВАЧКОГ МИРА 1699. ГОДИНЕ, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, IV, Сарајево, 1952, стр. 171—204.

Студија садржи податке о кадилуцима Руднику и Чачку у оквиру административне поделе Смедеревског санџака.

403. Шкриванић, Гавро, ВЛАСТЕЛИНСТВО ВЕЛИКОГ ЧЕЛНИКА РАДИЧА ПОСТУПОВИЋА, Историјски часопис, XX, Београд, 1973, стр. 125—137.

Чланак садржи податке о поседима великог челника Радича у рудничком метоху.

404. Шкриванић, Гавро, ЖИЧКО ЕПАРХИЈСКО ВЛАСТЕЛИНСТВО, Историјски часопис, IV (1952—1953), Београд, 1954, стр. 147—172.

У повељи манастира Жиче помињу се село Бресница са тргом и манастир Богородица Градачка.

405. Шкриванић, др Гавро, ПУТЕВИ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ, Београд, 1974, стр. 158, ил.

Путеви у чачанском крају обрађени су на основу наративних и дипломатичких извора, теренских података и познавања путне мреже у античком периоду и новом веку.

406. Шобић, Јерина, ОПАНЦИ И ОПАНЧАРСКИ ЗАНАТ У СРБИЈИ С ОСВРТОМ НА МУЗЕЈСКЕ ЗБИРКЕ, Гласник Етнографског музеја, XVIII, Београд, 1955, стр. 21—67, ил.

Студија садржи податке о изради опанака и опанчарском занату у Чачку и Горњем Милановцу.

С А Д Р Ж А Ј:

1. Др Богумил Храбак — РУДНИК ПОД ШТУРЦЕМ И ЊЕГОВА ДУБРОВАЧКА НАСЕОВИНА — — — — —	5
2. Др Павле Васић — МАЛИ ПРИЛОГ ИКОНОГРАФИЈИ СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ — — — — —	87
3. Недељка Љамић—Валовић — НЕКОЛИКО ПРИМЕРАКА НЕОЛИТСКЕ ПЛАСТИКЕ ИЗ РАТИНЕ — — — — —	119
4. Драгољуб М. Павловић — ЗАПАДНОМОРАЦИ, РУДНИЧАНИ И ДРАГАЧЕВЦИ У ДРУГОМ СРПСКОМ УСТАНКУ — — — — —	125
5. Теодосије Вукосављевић — ЧАЧАНИ У СРПСКО — ТУРСКОМ РАТУ 1877—1878. ГОДИНЕ — — — — —	185
6. Новак Живковић — СТАРОВЛАШКИ КРАЈ РАТНЕ 1878. ГОДИНЕ	227
7. Љубодраг Поповић — ЧАЧАНСКО — РУДНИЧКИ КРАЈ У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ ПРЕ СТО ГОДИНА — — — — —	263
8. Радован Маринковић — СТАНОВНИШТВО ГУБЕРЕВАЦА И ЖИВИЦЕ — — — — —	289
9. Мр. Момчило Исић — ОСНОВНО ШКОЛСТВО У ЧАЧАНСКОМ ШКОЛСКОМ СРЕЗУ У ПЕРИОДУ ОД 1918. ДО 1922. ГОДИНЕ — — —	311
10. Мр Драган Суботић — ПОЧЕЦИ ПОЛИТИЧКОГ ОРГАНИЗОВАЊА РАДНИШТВА У ЧАЧКУ У ПРВИМ ГОДИНАМА XX ВЕКА — —	327
11. Др Јарослав Дашић — ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ У ВРЕМЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ (1929—1933.) — — —	353
12. Радивоје Бојовић — ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА — — — — —	377

TABLE DES MATIÈRES:

1. Dr Bogumil Hrabak — RUDNIK POD ŠTURCEM ET LA COLONIE FONDÉE PAR DUBROVNIK DANS CENTRE MINIER ET COMMERCIAL — — — — —	5
2. Dr Pavle Vasić — PETITE CONTRIBUTION À L' ICONOGRAPHIE DE LA RÉVOLUTION SERBE — — — — —	87
3. Nedeljka Ljamić — QUELQUES EXEMPLAIRES DE LA SCULPTURE NÉOLITHIQUE DE RATINA — — — — —	119
4. Dragoljub M. Pavlović — LA POPULATION DE LA MORAVA OCCIDENTALE ET DES RÉGIONS DE RUDNIK ET DE DRAGAČEVO PENDANT LA SECONDE INSURRECTION SERBE — — — — —	125
5. Teodosije Vukosavljević — LES HABITANTS DE ČAČAK DANS LA GUERRE SERBO—TURQUE DE 1877—1878 — — — — —	185
6. Novak Živković — LA RÉGION DE STARI VLAH PENDANT LA GUERRE DE 1878 — — — — —	227
7. Ljubodrag A. Popović — LES RÉGIONS DE ČAČAK ET DE RUDNIK À LA LUMIÈRE DES STATISTIQUES D' IL Y A CENT ANS — —	263
8. Radovan Marinković — LA POPULATION DE GUBEREVCI ET DE ŽIVICE — — — — —	289
9. Mr Momčilo Isić — ENSEIGNEMENT PRIMAIRE DANS L' ARRONDISSEMENT DE ČAČAK DE 1918 À 1922 — — — — —	311
10. Mr Dragan Subotić — DEBUTS DE L' ORGANISATION POLITIQUE DES QUVRIERS DE ČAČAK DANS LES PREMIÈRES ANNES DU XX ^e SIÈCLE — — — — —	327
11. Dr Jaroslav Dašić — SITUATION POLITIQUE DANS LA RÉGION DE ČAČAK PENDANT LA CRISE ÉCONOMIQUE DE 1929—1933 — —	353
12. Radivoje Bojović — CONTRIBUTION À LA BIBLIOGRAPHIE ETHNOLOGIQUE DE LA RÉGION DE ČAČAK — — — — —	377

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ:

Др ПАВЛЕ ВАСИЋ, професор универзитета у пензији, Београд
Др БОГУМИЛ ХРАВАК, академик, редовни професор Филозофског факултета
у Новом Саду
НЕДЕЉКА ЉАМИЋ — ВАЛОВИЋ, археолог, Краљево
ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ, адвокат, Чачак
Мр ДРАГАН СУБОТИЋ, дипломирани политиколог, Чачак
РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ, новинар, Чачак
НОВАК ЖИВКОВИЋ, археолог у пензији, Београд
ЉУБОДРАГ А. ПОПОВИЋ, виши архивист Архива СР Србије, Београд
Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ, ванредни професор Педагошко-техничког факултета,
Чачак
Мр МОМЧИЛО ИСИЋ, историчар, кустос Музеја града Београда
РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ, историчар, кустос Народног музеја у Чачку
ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ, историчар, кустос Народног музеја у Чачку

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Републичке заједнице науке
Србије, Основне заједнице науке региона Краљево и СИЗ-а културе Чачак

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. XIV 1984.

Тираж: 500 примерака

Рукопис предат у штампу септембра 1985.

Опсег 26 табака и 1½ табака прилога

Штампање завршено децембра 1985.